

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TAHSİN BANGUOĞLU

TÜRKÇENİN GRAMERİ

TÜRKÇENİN GRAMERİ

Edebiyat Fakültesi Basımevinde Dizilmiştir.

TÜRKÇENİN GRAMERİ

Yazan

Tahsin BANGUOĞLU

**BAHA MATBAASI
İSTANBUL — 1974**

Ö N S Ö Z

Birara okullardan gramer dersleri kaldırılmıştı. Onları yeniden programa koymak söz konusu olduğu sırada rahmetli Hasan Âli Yücel benden bir okul grameri yazmamı istedi. Ben bunun her öğretim seviyesine göre ilgili okul öğretmenleri tarafından yazılabileceği görüşündeydim. Ancak ortada bu yazarlara kılavuz olacak ciddi bir gramer kitabı da yoktu.

Bilindiği gibi medresede öğretim dili Arapça olduğundan Türkçenin grameri üzerinde pek az çalışılmış bulunuyordu. Tanzimattan buyana yazılmış okul kitapları da ilkin Arap grameri tasniflerine, sonraları Fransız grameri örneklerine uyularak hazırlanmış denemelerdi. Yeni okul kitaplarına kılavuz olacak eserin ise herşeyden önce «Türk dilinin ilmî müşahadesinden elde edilmiş ve bünyesine göre tasnif olunmuş» bulunması gerekliydi.

İşte ben ancak bunun bir taslağını meydana getirmeyi üzerime aldım. *Ana Hatlariyle Türk Grameri*, 1940 bu düşüncüyle kaleme alınmıştı. Kaba tasnifler ve kısa tariflerden ibaret olan bu kitapçık öğretmenlere ve okul grameri yazacaklara yardımcı olacaktı.

Zaman geçti, ondan doğacağını beklediğimiz öğretim usullerine uygun güzel okul kitapları da meydana gelmedi. Bu taslaktan birçok yenilikler alındı, ama melez kitaplar ortaya kondu. Benim daha geniş ölçüde yazmaya giriştiğim kitap ise belki artık, bölünmüş çalışma hayatım sebebiyle, *Türk Grameri, I Sesbilgisi*, 1959, birinci cildinden ibaret kalacaktı.

Sonradan yerli ve yabancı üniversite seminerleri ve ciddi meraklılar o ilk taslağı aradılar, tekrar basılmasını istediler. Türkoloji okuyan gençler benden izin alıp onu birkaç defa çoğalttılar. Öyle ki açık kalan bu ihtiyacı karşılamak üzere bir el kitabı meydana getirmek çok zamandır bana bir vazife olmuştur.

Daha iyisinin yazılmasını genç arkadaşlara bırakarak bu kitabı ortaya koyarken benim bu ölçüde dahi göz önünde bulundurmaya dikkat ettiğim esasları burada belirtmek isterim: 1. İlk defa olarak denediğimiz üzere dilimizin tasvirini kendi ayrıksı bünyesinden çıkarmak, 2. bununla birlikte Türk gramerini dünya dilleri ölçüsünde ortak ve yeni görüşlerden faydalandırmak, 3. Türk dilleri alanında yerli, yabancı araştırmalardan ve buluşlardan haberi bulunmak.

Yazı lehçemizi esas alan bu elkitabı Batı Türkçesinin bir *tarihî grameri* olmaya yönelmemiş, bir *ayarlayıcı gramer* kalıbına girmekten de kaçınmıştır. Onu yine bir *tasvirici gramer* olarak ele almak doğru olacaktır. Şu var ki biz burada dilin donuk bir resmini vermekle de yetinmedik. Faydalı gördükçe eski ve yeni lehçelerden onun canlılığını ve gelişmelerini gösteren örnekler aldık.

Umuyoruz ki bu kitap gene de Türkçe öğretmenlerine ve okul kitabı yazarlara yardımcı olacaktır. Daha iyileri yazılana kadar da öğrenciler ve meraklı aydınlar için bir başvurma yeri sayılacaktır. Üslubundaki öğretimsel ton da bu maksada bağışlanmalıdır.

Bu kitapta iki bölümün fazla geniş tutulduğu da söylenebilecektir. Bunlardan birincisi *sesbilgisi* bölümüdür ki genişliği dilimizin yapısından gelmektedir. Gerçekten Türk dilleri dünya dil ailelerinden hiçbirinde görülmeyen bir ölçüde ses değişme mekanizmalarına sahiptirler. Yazıya da akseden bu değişmelerin öğrenilmesi başta o mekanizmaların gereği gibi kavranmasına bağlıdır.

İkincisi *kelime yapımı* kısmıdır. Türkçemizin bu kendine dönme ve terimleşme devrinde onun yaratıcı ve doğurucu gücünü iyi tanımak ve doğru kullanmak gerekliliğine inandığımız için bu bahsi genişçe tattuk. Burada yazı dilimizin son 60 yıllık yeni kazançları ile birlikte bu güzel gelişmeyi bulandıran, kimisi kullanışa bile girmiş *görüntü kelimeler*den (mot - fantôme) de örnekler verdik. Dolayısıyla Türkçe kelime yapımında doğru ve yanlış nedir? bunu anlatmaya çalıştık.

Ortaöğretim ölçüsünde Türkçe terimler hazırlanırken hükmü süren bilgiçlik havası içinde gramer terimleri de kusurlu olarak çıkmıştı. Ancak bu arada ve daha sonra bizim kullandığımız bir kısım terimler de yer buldu. Üniversitelerden yetkili arkadaşlarımız da isabetli karşılıklar gösterdiler. Şimdi biz burada hepsini gözönüne alarak dil bilgisi terimlerini bir ölçüde tamamlamak ve onlara bir çeki düzen vermek gerekliliğine uymaktayız.



İnsan ruhunun en saf ve engin yaratışlarından biri olan Türkçemiz 1.300 yıllık bir yazı dili olarak da ileri medeniyetlerin taşıyıcısı olmuştur. Sonra çağdaş medeniyet dilleriyle erkenden yarışa girmiş, üstelik millî kültürü taşıyacak bağımsız bir *dünya dili* (langue mondiale) olmak yoluna başkoymuştur. Bu iddia büyük işler başarmış ve başarmak yolunda olan bir milletin iddiasıdır. Güçlükleri vardır, fakat biz Türkçenin bu amaca ulaşacağına inanıyoruz. Bize düşen onu bu yolda savaştıracak genç kuşaklara daha iyi tanıtmaya ve daha çok sevdirmeye çalışmaktır.

G İ R İ Ő

1. Dil :

Dil insanların meramlarını anlatmak için kullandıkları bir sesli işaretler sistemidir. Elle başla, gözle kaşla işaretler yaparak da bazı duygularımızı, düşünce ve dileklerimizi anlatırız. Fakat en mükemmel *anlatma* (expression) vasıtamız dilimizdir.

Konuşma (parole) kişi oğluna vergi olan ve insanı hayvandan ayıran bir yüksek *işleyiştir* (fonction). İnsan konuşma yeteneği ile doğar. Fakat dil doğuştan bilinmez. Çocuk içinde yaşadığı topluluğun dilini, *anadilini* (langue maternelle) uzun bir çıraklık devresi süresince öğrenir. Aslında her *dil* (langue) bir insanlar topluluğu arasında binyıllar boyunca gelişerek meydana gelmiş bir sosyal kurumdur.

Belli *ses öbeklerinin* (groupe de son) kişiler arasında danışıklı bir değer kazanarak birer *kavrama* (concept) karşılık olmaları dilin oluşmasında esas sayılabilir. Bunun gibi onların çeşitli kullanışları da ortak değerler bağlayarak dilin *kural*larını (règle) meydana getirmiş olmalıdırlar. Bunlar üreyip genişlemiş ve azçok titizlikle korunarak kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. *Ses kanunlarına* (loi phonétique) uyup zamanla değişmelere uğramış olmaları da tabiidir.

Dil (langage) ile düşünce organı olan insan beyni desteklese oluşmuş olmalıdır. Öyle ki sonuçta dil düşünmenin de bir vasıtası olmuştur. *Ana dilimizden cümleler* kurarak dü-

şünürüz. Bunları dile getirdiğimizde adına *konuşma* deriz. Dil olmasa düşünce ve duygu da gelişmezdi, insan topluluğu ilerlemez, bir medeniyet yaratamazdı. Yine kişi oğluna vergi olan din hayatı ile sanat hayatı da dil temeli üzerine kurulmuşlardır.

Dil *konuşma aygıtının* (appareil de la parole) çıkardığı çok çeşitli seslerin son derecede karmaşık bir birleşiminden meydana gelir. Ancak kulağımız da bunları bütün incelikleri ile ayırdedecek yaratılıştadır. Bu sebeple biz onları çözümlemekte güçlük çekmeyiz. *Konuşma organlarının* (organe de la parole) belirli bir durum alarak bir an içinde çıkardıkları basit sese bir *seslik* (phonème), yahut sadece *ses* (son) deriz: *a, ü, b, t* gibi. Bir *soluk hamlesi* (coup de souffle) içinde çıkan birkaç sesin topluluğuna da *hece* (syllabe) adını veririz: *bu, ka/pı, kom/şu/muz* gibi.

Bir dilde bir *anlamı* (sens) olan tek veya çok heceli ses öbeklerine *kelime* (mot) deriz: *kuş, görmek, umutsuz* gibi. Bir dilin bütün kelimeleri birden o dilin *kelime dağarcığını* (vocabulaire) meydana getirir. Kelimelerin bir düşünceyi bir bütün olarak anlatan düzenli topluluğuna *cümle* (phrase) adını veririz: *Orhan seni evde bekleyecek*, gibi. Bir maksadı anlatmak için bir sıra cümleler kullanırız. Buna da *söz* (discours) deriz. Sözlerle anlaşmak *konuşmak* (parler) olur.

İnsanlar sözlerini uzaktakilere ulaştırmak, yada uzun zaman saklamak ihtiyacı ile onları daha dayanıklı bir işaret sistemine çevirmeyi düşünmüşler, *yazıyı* (écriture) icat etmişlerdir. Eski insanlar hakkında bilgilerimizi bıraktıkları yazılı belgelerden alıyoruz. Milletlerin yazıdan önceki yaşayışları hakkında pekaz şey öğrenebildiğimiz için. tarih yazıyla başlar, diyoruz.

İnsanlar her kelime için, her hece için, veya her ses için ayrı işaretler kullanırlar. Bu yazı sistemleri yazıtlardır. Bu-

günkü ileri milletlerin yazılarında her işaret bir ses karşılığıdır. Buna *harf* (lettre) deriz. Bir dilin kullandığı harflerin topluluğu o dilin *alfabesi* (alphabet) olur. Bu türlü yazıya da *alfabe yazısı* (écriture alphabétique) adını veririz. Yazılı bir sözü yeniden seslendirmeye *okuma* (lecture) diyoruz. *Sessiz okumak* (lire des yeux) da olur.

2. Dünya Dilleri :

Yeryüzünde bugün konuşulan diller hepsi azçok gelişmiş sistemlerdir. Biz dilin ilk şekilleri ve en eski diller hakkında çok birşey bilmeyoruz. Çünkü en eski medeniyetleri kurmuş olan insanların dillerinden bize belgeler kalmamıştır. İlk yazılı tarih belgeleri aynı zamanda bir dilin en eski örnekleri demek olur. Bunlar ise oldukça yeni devirlere aittir.

Yaşayan dilleri (langue vivante) birbirleriyle ve bilinen eski dillerle karşılaştırarak öğreniyoruz ki dünya dilleri az sayıda birtakım eski *anadillerin* (langue mère) farklılaşarak dallanmasından meydana gelmişlerdir. Buna göre aynı anadilden gelen diller aralarında akraba olurlar. Böylece *dil aileleri* (famille de langue) meydana çıkarılmıştır: *Hint-Avrupa*, *Hamî*, *Samî*, *Fin-Ogur*, *Türk (Hun)* dil aileleri gibi. Geniş dil aileleri de dallara ayrılmıştır: *Hint-Avrupa* ailesinin *Hint-Iran*, *Baltık-İslav*, *Cermen*, *İtalik*, *Kelt*, *Yunan*, *Arnavut* dalları gibi. Her dal da *budaklara* ayrılabilir : *İtalik* dalından *Fransızca*, *İtalyanca*, *İspanyolca*, *Portekizce*, *Romence* gibi.

Yaşayan diller de daha ileri dallanmaya doğru giderler. Çoğu oldukça farklı konuşma çeşitlerine ayrılmış bulunurlar. Bir dilin bu türlü bölünmelerine *lehçe* (dialecte), deriz. *Batı Türkçesinin Anadolu*, *Azerî*, *Türkmen* v.b. lehçeleri gibi. Bunlar da daha küçük konuşma farkları ile *ağızlara* (parler) bölünmüş olabilirler, *Anadolu lehçesinin Rumeli*, *Küçük Anadolu*, *Biga* v.b. *ağızları* gibi.

Bir dilin yazısı çoğu zaman lehçelerinden veya ağızlarından birine göre, *yazı lehçesine* (dialecte littéraire) göre şekillenir. Yazılan dil ise din, edebiyat ve ilim adamları tarafından işlenerek zenginleşir ve *yazı dili* (langue écrite) adını alıp *konusma dilinden* (langue parlée) az çok farklılaşır. Bizim yazı lehçemiz *Batı Türk Dilinin Anadolu lehçesidir*. *Yeni Türkçede* ses özellikleri ve *çekim* (flexion) yönlerinden *İstanbul ağızı* esas sayılır.

Bir milletin bütün aydınları yazı dilini bilirler ve yazı lehçesini konuşurlar. Yazı dili lehçe ve ağızların alabildiğine farklılaşmasını önler. Hepsinin zenginliklerinden faydalandığı gibi onları ortak bir kaynaktan zenginleştirir. Dil milli birliğin çimentosudur. Aynı dili konuşan insan toplulukları bir millet sayılırlar ve hemen her zaman ayrı, bağımsız bir devlet kurmuş bulunurlar.

Dünya dilleri kelime yapıları yönünden de üç örnek gösterirler: 1. *Ayrımlı dillerin* (langue isolante) kelimeleri *tekheceli*dir (monosyllabe) ve söz içinde değişikliğe uğramazlar, *Çince, Tibetçe, Siyamca* gibi. 2. *Bitişimli dillerde* (langue agglutinante) değişmez kelime *kökleri* (racine) vardır, onlara *ekler* (affixe) getirilerek anlam ve ilişki değişiklikleri yapılır, *Türkçe, Moğolca Macarca*, gibi. 3. *Bükümlü dillerde* (langue flexionnelle) ise ekler kullanıldığı gibi çekim ve *üretim*de (dérivation) kelime kökleri de farklı şekillerde girer, *Arapça, Farsça, Almanca* gibi. Aynı örnekten olan diller akraba demek olmaz.

3. Türk (Hun) Dilleri Ailesi :

Aynı anadilden geldikleri açıkça belli olan¹⁾ *Türk (Hun) dilleri* bugün Orta ve Kuzey Asyada, Doğu Avrupada geniş bir

1) Turan dilleri, Ural - Altay, Altay dil aileleri üzerine kurulmuş eski nazariyeler değerlerini yitirmişlerdir. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

coğrafya alanına yayılmış olarak konuşurlar. Bu aile ilkin üç dala ayrılır : Birincisi Orta Volga boyunda konuşulan *Çuvaşça*, ikincisi, Kuzey Doğu Sibiryada konuşulan *Yakutça*dır. Bunlar iki küçük *dil topluluğunun* (communauté linguistique) dilleridir. Üçüncü dal birbirlerine bir kuşak daha yakın ve çok geniş bir *Türk-Tatar dilleri topluluğudur*.

Bu üçüncü dalı ilkin *Türk dilleri*, *Kırgız-Tatar dilleri* diye iki kola ayırmak doğru olur. Türk dilleri 40° enlem hizasında Çin'in Kanşu bölgesinden Balkanlarda Arnavutluk sınırlarına kadar, Kırgız-Tatar dilleri ise 50° enlem hizasında Yenisey nehri kaynaklarından ta Polonya içerilerine kadar azçok paralel iki uzun kuşak üzerine yayılmış veya serpilmişler. Türk dilleri kolunda *Doğu Türkçesi*, *Batı Türkçesi* adlarıyla anılan iki büyük dil vardır. Kırgız-Tatar dilleri kolunda ise daha küçük ulus topluluklarının dilleri veya lehçeleri bulunur, *Kazan Tatarları*, *Başkırtlar*, *Kırım Tatarları*, *Karaçaylar*, *Kazaklar*, *Kırgızlar*, *Karakalpaklar*, *Nogaylar* ve *Altay Urukları* gibi.

Bir anadilin farklılaşp dallanması aslında bir anaulusun, bir ırkın coğrafi ve tarihi ayrılıklarla bölünmesi sonucudur. Türklerin (Moğolların değil) Hunlardan gelen bir büyük ulus oldukları kabul edildiğine göre Hunlardan başlayarak dilimizin tarihini tasarlamak durumundayız. En eski zamanlar için ancak ipuçlarına dayanarak tahminler yürütüyoruz.

Milâttan önce III. yüzyıldan beri Kuzey Asya ve Doğu Avrupayı zaman zaman hükümleri altına aldıkları bilinen Hunların dili bugünkü Türk (Hun) dilleri ailesinin, dolayısıyla Türkçemizin anası olmak gerektir. Şu var ki o anadilden bize ancak beş on kelime yadigâr kalmıştır.

Milâdın ilk yüzyıllarında Ana Hun Dili bazı lehçelere ayrılmış olmalıdır. Bunlardan Batı Hun Lehçesinin bu-

günkü *Çuvaşça* ve akrabalarını, *Kuzey Doğu Hun Lehçesinin Yakutça* ve akrabalarını, *Doğu Hun Lehçesinin ise Türk-Tatar Dillerini* yarattığı tahmin olunabilir. *En Eski Türkçe* adı da verilen bu Doğu Hun lehçesinden de ne yazık ki elimize ancak beş on kelime geçmiş bulunmaktadır.

Türkçe VI. yüzyıl başlarında devlet kuran *Köktürklerin* dili olarak *Türk* adı ile birlikte tarih alanına girmiş sayılır. O zamanda *Oğuzlar* ve *Karluklar* (*Eski Türkmenler*) de Türk topluluğunun bir kanadını meydana getiriyorlar. *Kırkızlar*, *Kimekler* ise Türklerin akrabaları ve kuzey komşularıdır. Türk adı sonradan Türk ulusunun bu yakın ve daha uzak akrabalarını da kapsar şekilde kullanılmıştır. Çünkü Hunlardan gelen ulusların en büyüğü ve sürekli hakimiyet kurmuş, medeniyet meydana getirmiş olanı Türkler olmuştur.

Türkçenin en eski örneklerini VII. yüzyıl ortalarından başlayarak *Yenisey*, *Orhon* ve *Talas* bölgelerinde dikilmiş taş anıtlar üzerinde, mezar taşları üzerinde ve başka yazıtlarda buluyoruz. Bu dile *Köktürkçe*, bu en eski Türk yazısına da *Köktürk Yazısı* diyoruz.

VIII. yüzyıl sonlarından buyana *Uygur Türkleri Uygur Yazısı* ile daha geniş ve sürekli bir yazı dili meydana getirmişlerdir. *Uygurca* dan bize türlü konularda birçok eserler ve belgeler kalmıştır. Nihayet bu Türklerden müslüman olan *Karahanlılar* Uygur yazısı ile birlikte *Arap yazısını* da kullanmaya başlamışlardır. Bunlar da X. yüzyıl sonlarından buyana *Karahanlıca* dediğimiz azçok farklı bir yazı dili yaratmışlardır.

Türkçenin birbirine çok yakın ağızlarına dayanan bu üç yazı dili üç ayrı dinî çevrede meydana gelmiş ve üç ayrı alfabeye kullanmış olmakla birlikte aslında aynı yazı geleneğini devam ettirmektedir. İşte XIII. yüzyıl başlarına kadar gelen bu devrin yazı dilini Türkçesine *Eski Türkçe* adını veriyoruz.

Sonradan *Doğu Türk yazı dili* de bu geleneğe bağlanmıştır.

Eski Türkçe metinler hep Türkçenin *Köktürk-Uygur* kanadından geliyor. Oysa *Oğuz-Karlık* (Eski Türkmen) kanadından olanların VII. yüzyıldan beri azçok farklı bir lehçe konuştukları tahmin edilebilir. *Eski Oğuz lehçesi* hakkında bize ilk defa XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut etraflica bilgiler veriyor ki bu sırada bu *Oğuzlar bir kol*dan İrana inmişler ve Anadolu'yu açmaya *koyulmuşlardır*. *Oğuz Lehçesi* ancak Anadolu'da bir yazı dili meydana getiriyor ve bunun ilk örnekleri de şimdilik XIII. yüzyıl ortalarından buyana elimize geçmiş bulunmaktadır. *Batı Türk yazı dili* buradan başlar, diyoruz.

4. Batı Türkçesi :

Batı Türkçesi Oğuzların dilidir. XI. yüzyıl başlarında anayurtları olan Aral ve Hazar kuzeyi çevresinden (bugünkü Kazakistan) koparak güneye doğru göçmeye başlayan Oğuzlar Selçuk İmparatorluğunu kurmuşlar, bütün Güney Batı Asyaya hâkim olmuşlardı. XIII. yüzyıl başlarında Moğol istilâsı geriye kalan Oğuz boylarının da Batıya doğru göçmesine sebep oldu. Öyle ki Orta Asyada Oğuzlardan yalnız Türkmenistanda, Horasanda ve Afgan Türkistanında küçük topluluklar kalmıştı. Azerbaycan, Anadolu ve sonradan Rumeli Oğuzların vatanı oldu.

Böylece çok geniş bir coğrafya alanına yayılmış olan *Orta Oğuz Lehçesi*, yani *Batı Türk Dili* siyasi ve coğrafi ayrılıklar sebebiyle zaman içinde farklılaşarak *Yeni Oğuz* veya *Batı Türk* lehçelerini meydana getirmiştir. Birbirlerine yakın olan bu lehçeleri konuşanlar aralarında kolaylıkla anlaşılır. Beş lehçe ayırdederiz : 1. *Anadolu* (ve *Rumeli*), 2. *Azeri*, 3. *Türkmen*, 4. *Gagavuz*, 5. *Kırım Kıpçak lehçeleri*. *Azeri* erkenden,

Kırım Kıyı ve Türkmen lehçeleri daha sonra yazı lehçeleri olmuşlardır, bkz ekli harita.

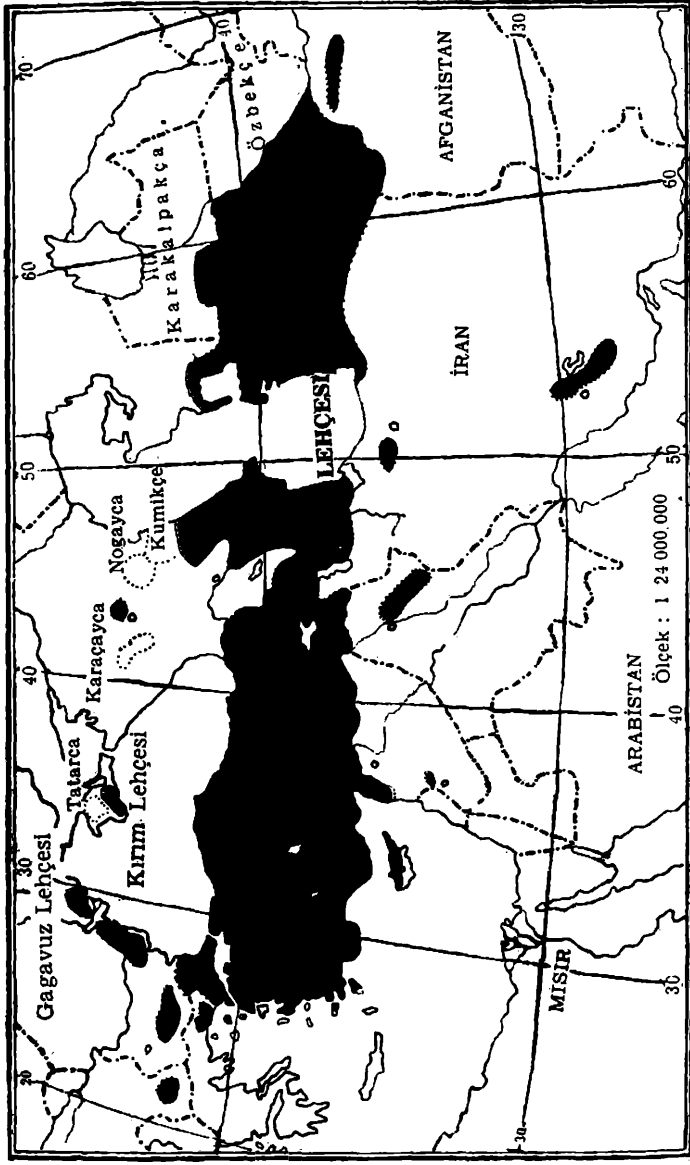
Güney İranda yaşayan *Kaşgaylar* ve *Aynallular* yine Eski Türkmenlerden olan *Kalaçların* soyundan gelmektedirler. Bunlar da Batı Türklerinden sayılırlar.

Batı Türkçesi konuşanlar Türkçe ve Türk (Hun) dilleri konuşan ulusların sayıca yarısından fazlasını teşkil ederler : *Türkiye* nin nüfusu 36 milyona varmış olup (1970 sayımı) bunun içinde anadili Türkçe olmayanların oranı % 10 dan biraz eksiktir. Türkiye dışında kalmış olan Anadolu Türkleri ise eski sınırlarımız içinde dağılmış bir halde, Romanya, Bulgaristan, Sırp Makedonyası, Batı Trakya, Oniki Adalar, Kıbrıs, Suriye ve Irakta yaşarlar. Sayıları 2 milyon kadardır.

Azeriler bugün Rusya ile İran arasında bölünmüş olan Azerbaycanda yaşarlar. Sayıları 6 milyonu bulmalıdır. *Türkmenler* Hazar denizinin Güney Doğusunda bir Sovyet Cumhuriyeti teşkil ederler. Bunlardan bazı bölükler Horasanda ve Kuzey Afganistanda yaşarlar. Sayıları 2 milyon kadardır. *Gagavuzlar* Karadeniz kuzeyinden göçmüş Oğuzlardan kalan bir küçük topluluk olup hristiyanlardır. *Kırım kıyı Türkleri* ise 1945 de Tatarlarla birlikte Ruslar tarafından sürgün edilmişlerdir. Bu son ikisi sayıca 100 bini aşan dil adacıkları halindedirler.

Böylece Anadolu lehçesi konuşanlar 34 milyon, Batı Türkçesi konuşanlar 43 milyon, bütün Türk (Hun) dillerini konuşanlar ise 75 milyon kişi olarak tahmin veya kabul olunabilir.

XIII. yüzyıl başlarından buyana Doğuda ve Batıda ayrı ayrı, fakat benzer şartlar içinde gelişen iki Türk yazı dilinden birincisi *Çagatayca*, ikincisi *Osmanlıca* adları ile anılmışlardır. XX. yüzyıl başlarına kadar süren bu devreye Doğuda ve Batıda *Orta Türkçe* diyoruz. Birbirlerine büsbütün yabancı kalmış *Osmanlıca* ve *Çagatayca* o zamanki Farsça



Batı Türk Lehçelerinin Yayılışı

gibi şiddetle Arapçanın ve üstelik Farsçanın etkisi altında bulunmuşlardır. Saray ve medrese çevrelerinde oluşan bu yazı dilleri dayandıkları konuşma dillerinden uzaklaşmış, *devlet dili* (langue officielle) olmakla beraber oldukça dar *sınıf dilleri* (langue spéciale) halini almışlardır.

Eski yazı dilimizi biz dil tarihi bakımından üç devrede inceleyorumuz: 1. *Eski Osmanlıca*, Selçukluların son zamanlarından kalan eserlerle birlikte henüz oldukça sade, Türkçe kelime dağarcığı zengin bir dil (1250-1450). 2. *Orta Osmanlıca*, sınırsız olarak Arapça ve Farsça kelimeler, deyimler ve gramer şekilleri ile yüklü, konuşulmaz ve halkça anlaşılmaz bir dil (1450-1840). 3. *Yeni Osmanlıca*, Batı medeniyetinin getirdiği ihtiyaçları Osmanlıcanın zengin vasıtalarıyla karşılamaya çalışan ve bir hayli başarılı olan bir dil, fakat yine sınıf dili kalıbı içinde ve bu yüzyılın gerektirdiği *millet dili* (langue nationale) olmak imkânından mahrum (1840-1910). Osmanlıca bir yana, bu devirler boyunca konuşulan Türkçe sınırlı ölçüde yabancı kelimelerle de genişleyerek gelişmiş ve geleceğin yazı dili olmaya hazırlanmıştır. Dil tarihimizin dikkate değer özelliklerinden biri de şudur ki geçmişin derinliklerinden gelen sözlü halk edebiyatı bizde devam etmiş, halk destan ve hikâyeleri, halk şiiri erkenden azçok yazıya geçmiş ve bunun yanı başında halk için bazı kitaplar da yazılmıştır.

Anadolu lehçesinin de zaman içinde az farklı ağızlara ayrılması tabii olmuştur. Sınırları kesin olmamakla beraber bu alanda 10 kadar ağız ayırdederiz: *Deliorman, Makedonya, İstanbul, Aydın, Karaman, Ankara, Kastamonu, Karadeniz, Harput, Erzurum ağızları*.

XX. yüzyıl başlarından buyana gelişmekte olan yazı dilimize *Yeni Türkçe* diyoruz. Yeni Türkçe Türkiyede milliyetçilik akımının mahsulü olup Osmanlı yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak, daha doğrusu konuşma dilinden yeni bir

yazı dili yaratmak hamlesiyle meydana gelmiştir. Bu yüzyılın başı bütün Türkçe konuşan ulusların ve akrabalarının da kendi lehçelerine dönerek yeni yazı dilleri yaratma çabalarına tanık olmuştur.

Bizde ilk Türkçülerle başlayan sadeleşme hareketi kısa zamanda *gündelik* (langue commune) ve *edebiyat* (langue littéraire) *yazı dillerini* aydınların konuşması ölçüsünde sadeleştirdi. Sonra yeni alfabenin uygulanması ve Atatürkün teşvikleri daha derinden bir millileşme hareketine yol açtı. Burada Yeni Türkçe *bilgin* (langue savante) ve *teknik dillerini* (langue technique) de kendi yapısından karşılamak ve yaratmak meselesi ile karşılaştı ve o yolda da cesaretli adımlar attı.

Dilimiz bağımsız bir *medeniyet dili* (langue de civilisation) olmak davasında ve hızlı bir gelişme çağındadır. Ancak bu arada millî kaynakların yer yer akılsızca kötüye kullanılması millî dile güven duygusunu sarsmakta ve Batı dillerinin daha geniş ölçüde istilâsına yol açmaktadır. Yeni Türkçe inatçı, ciddi ve uzun süreli çalışmalara muhtaçtır.

5. Dil Bilgileri :

Dil aslında sosyal bir kurum olmakla birlikte çok karmaşık bir olgudur. Kişiye ait bir meleke olması bakımından ruhi, konuşma aygıtından gelmesi sebebiyle fizyolojik ve bir ses olayı olmakla fizik yönleri vardır. Bu sebeple zamanımızda türlü yönlerden ve farklı maksatlarla incelenen bir konu olmuştur. Böylece *dil bilgileri* (sciences linguistiques) çok dallanmıştır.

Eski Yunanlılar ve Eski Hintlilerden beri insanlar doğru yazıp okumak amacı ile dillerinin bağlı olduğu kuralları tespit etmeye çalışmışlardır. Bu kuralların meydana getirdiği bilgi koluna *gramer*, *dil bilgisi* (grammaire) denmiştir. Zamanla bütün yazı dillerinin ve eski *medeniyet dil-*

*lerin*in gramerleri yapılmıştır. Bunun gibi her dilin kelime dağarcığı toplanarak *lûgat kitapları*, *sözlükler* (dictionnaire) meydana getirilmiştir. Araplarda *lûgat bilgisi* (lexicographie) büyük önem kazanmıştır.

Öğretimsel (classique) tarifine göre pratik bir bilgi kolu olan gramer bize bir dilin doğru yazılıp okunması ve doğru konuşulması usullerini gösterir. Dili *iyi kullanma* (bon usage) sanatını öğretir. Düşünce ve duyguları daha düzgün ve tam olarak anlamamıza ve anlatmamıza yardım eder. Gramer bilgisi sayesinde daha doğru, daha mükemmel düşünmeye de alışırız. Bu bilgi dil düzeninin koruyucusudur.

Fakat gramerin bu tarifi ancak onun eski zamanlardaki amacına uygun düşer. Çünkü onun o zaman konusu hemen tamamiyle yazı dili, yani bir kalem ve *göz dili* (langage visuel) olmuştur. O gramer bu geleneğin doğruluğunu, bütünlüğünü ve bir dereceye kadar değişmezliğini savunur. Yeni zamanlarda ise bu gramer anlayışı bir hayli değişmiştir.

XVIII. yüzyıla kadar filozoflar dili *şekilci mantık*ın sözlü şekli saymışlar ve onu düşüncenin değişmez kanunlarına bağlı görmüşlerdir. Buna göre *gramerci* sadece dilin değil, aklın da temsilcisi oluyordu. Ancak XIX. yüzyıl başlarından buyana dilin tarih boyunca gelişen sosyal bir kurum olduğu görülmüş ve müspet. ilimlerin ilerlemesi oranında da onun kendi şartlarına ve kanunlarına bağlı canlı bir organizma olduğu anlaşılmıştır. O zaman yaşayan dili, ağız ve *kulak dilini* (langage auditif) konu olarak ele alıp her türlü doğruluk ve düzenleme iddiasından uzak kalarak inceleyen bir ilim kolu meydana gelmiştir: *diller bilgisi* (linguistique). Bu bilgi kolu dilin oluşma ve gelişmesindeki kanunları, *dil kanunlarını* (loi linguistique) ortaya koymuştur.

Diller bilgisi grameri lüzumsuz hale getirmiş olmadı. Fakat onu derinden etkiledi. Modern gramer herşeyden önce ya-

şayan dilin gerçek durumu, azçok geçmişi ve gelişme yönleri hakkında bilgiler vermeyi üzerine aldı. Diller bilgisinin getirdiği ilmi tariflere ve tasniflere, müspet ilimlerin metotlarına uydu. Bir *ayarlayıcı* bilgi olmak işleyişini korumakla birlikte eski fetvacılığını bıraktı.

Çözümlü (analytique) usulle yazılmış *ayarlayıcı gramer* (grammaire normative) dili meydana getiren unsurlara, sırası ile seslere, kelimelere ve sözlere göre bölünmüştür. Buna göre : 1. *Sesbilgisi* (phonétique), dilin seslerini, bunların birleşme ve değişmelerini inceler. 2. *Yapıbilgisi* (morphologie), kelimelerin yapısını, bunların uğradıkları anlam ve ilişki değişikliklerini gösterir. 3. *Sözdizimi* (syntaxe) konuşmada kelimelerin sıralanma ve bağlanmalarını anlatır. Modern gramerde bunlara bir de *Anlambilgisi* (sémantique) eklenir ki kelimeler, ekler, *deyimler* (locution) ve *eyitmelerin* (dicton) taşıdıkları anlamları ve bu anlamların yayılma ve değişmelerini inceler.

Yine oldukça eski bir geleneği olan dil bilgilerinden biri *metin bilgisi*dir (philologie). Din ve medeniyet dillerinin getirdiği ve bıraktığı her türlü yazılı eserlerin incelenmesi ve açıklanması eskiden beri ayrı bir çalışma alanı olmuştur. Metin bilgisi bunlarla *metin onarımı* (restitution de texte), ve *metin tenkidi* (critique de texte) *metin açıklaması* (commentaire), dil özellikleri ve *edebiyat tarihi* (histoire de la littérature) yönlerinden uğraşır. Denebilir ki *metin bilgisi* yeni zamanlarda gelişen çeşitli dil bilgisi dallarının anası olmuştur.

XIX. yüzyıl başlarında bir takım diller arasında akrabalıklar tespit edilmiş ve dünya dilleri ailelere bölünmeye başlamıştır. Bu keşifler o zamana kadar tek tek incelenen dillerin karşılaştırılmasına yol açmıştır. Böylece aynı anadilden gelen dilleri, yahut bir dilin lehçelerini karşılaştırıp inceleyen eserler yazılmıştır ki bu bilgi koluna *karşılaştırmalı gramer* (grammaire comparée) denmiştir. Belli bir dilin tarihi

lehçelerini karşılaştırıp inceleyen gramer çeşidine ise *ta-rihî gram'er* (grammaire historique) adı verilmiştir.

Bunlara karşılık bir dilin veya lehçenin belli bir zaman-daki halini incelikleri ile anlatmaya çalışan bir gramer türü meydana gelmiştir. Amacı ilmi olan, ayarlayıcı olmayan bu dil bilgisi de *tasvirî gramer* (grammaire descriptive) adını alıyor.

Daha yeni zamanlarda dil araştırmaları daha çok konu-sulan dile, yaşayan lehçelere ve ağızlara yönelmiştir. Bunların incelenmesiyle dil olayının gerçeğine daha çok yaklaşmak mümkün olacağı takdir edilmiştir. Lehçelerin derlenmesi, tas-nifi ve incelenmesiyle uğraşan bilgi koluna da *lehçeler bilgisi*, (dialectologie) adı verilmiştir.

Dilin maddece unsurları olan sesler ve konuşma aygıtı da yeni zamanlarda daha yakından bir incelemeye kavuşmuştur. Seslerin oluşması, birleşmesi ve değişmesi hakkında edinilen bilgiler dilin mekanik olaylarını aydınlatmıştır. Bu bilgi ko-luna *sesler bilgisi* (phonologie) diyoruz. Nihayet ses-leri incelikleriyle tespit etmek ve ölçmek için tabii ilimlerin deneme usullerine başvurulmuş ve türlü ses aletlerinden ya-rarlanılmıştır. Bu çalışma kolu *denemeli sesbilgisi* (phonétique expérimentale) adını almaktadır.

Böylece araştırma ve inceleme alanları genişleyen dil bil-gileri, yukarıda işaret ettiğimiz gibi eski gramerin karşısına çıkan, ilmi ve topalayıcı bir disiplinin kurulmasına imkân ver-miştir. İşte dil olayını tabii oluş şartları ve belirlilikleri için-de inceleyen, bir dil ailesini tarihî gelişmesi ve coğrafi yayı-lışı ile tanıtmaya çalışan bu dil bilgisi koluna *diller bil-gisi* adını veriyoruz. Nihayet bütün dünya dillerini karşılaşt-ırıp ailelere ve örneklerle göre sınıflandıran ve onların geliş-melerindeki kapsayıcı kanunları ortaya koymaya çalışan bir

bilgi kolu da meydana gelmiş ve *genel diller bilgisi* (linguistique générale) adını almıştır.

Aslında bir söz sanatı olan *edebiyatı* (littérature) inceleme konusu edinmiş *edebiyat bilgisi* (rhétorique) de dil bilgilerinden ayrılmaz.



BİRİNCİ BÖLÜM

SES BİLGİSİ

1. Her dilde *sesler* (seslikler) sayılı, 25-30 kadardır. Ancak her birinin çeşitleri vardır. Seslerin nitelikleri dilden dile az, fakat çeşitleri çok farkeder. Çeşitleriyle birlikte bunlara bir *dilin sesleri* (sons de la langue) deriz. Sesler hece, kelime ve söz içinde yanyana gelip birleşirken değişirler, konuşma aygıtının işleme şartlarına uyarlar. Herşeyden önce dilde de *en az emek kanunu* (loi de moindre effort) hüküm sürer.

Bu mekanik değişmeler de yapılarına göre dilden dile farkeder. Türkçemiz bitişimli dillerden olup kelime çekimi ve üretimi yalnız *son ekler* (suffixe) ve ses *kurallarına* bağlı *eklemeler* (suffixation) yoluyla yapıldığı için bizde kelime ve söz geniş ölçüde ses değişmelerine uğrar. Yeni yazımız bu değişmeleri gösterme esasına göre düzenlenmiştir. Buna göre *yazılış kuralları* (règle d'orthographie) diye öğretmeye çalıştığımız şeyler aslında çoklukla dilimizin ses kanunları olup bunları gramerimizde ait oldukları yerlerde göstermeksizin gereği gibi öğretmemiz de mümkün değildir. Bu sebeple Türkçenin gramerinde sesbilgisi geniş bir yer alacaktır. Daha etraflı bilgiler için bkz *T. Banguoğlu, Türk Grameri, I. Bölüm, Sesbilgisi, Ankara 1959.*

I. Kısım

TÜRKÇENİN SESLERİ

1. Dilim : Yazılı Türkçe

2. Yazı aslında çok basit, konuşmayı aksettirmek için pek yetersiz bir işaretler sistemidir. Sözü ancak kaba taslak tespit etmeye yarar. Yazı seslerin çeşitlerini, kelimenin vurgusunu, cümlelerin ezgisini göstermez. Biz okurken bunları hayalimizden tamamlarız. Bu sebeple biz ancak bildiğimiz bir dilin yazısını okuyabiliriz. Hiç bilmediğimiz bir dilden bir şey okumaya kalkırsak ortalığı güldürürüz.

Bununla birlikte zaman içinde hafızamızla ve hayal gücümüzle öğür olan yazı bize taşıdığı ses ve anlam inceliklerini rahatça duyurur. Sesli veya sessiz okurken sözü dilimizde, yahut kulağımızda aslına yakın bir canlılıkla tekrarlarız. Yeni zamanlarda sözü olduğu gibi kaydeden ve dinleten aletler de kullanılmaktadır. Ancak yazı çok yönlü pratik değerinden bir şey kaybetmemiştir.

Dilimiz tarihi boyunca ^{en önemli} başlıca dört yazı sistemi ile yazılmıştır: *Köktürk*, *Uygur*, *Arap*, *Lâtin yazıları*. Lâtin asıllı *Yeni Türk Yazısı* dilimize 1928 yılında uygulanmış olup bugünkü haliyle yazı lehçemizin seslerini karıştırmaya yeterlidir. Bu yazıda her ses için ayrı bir harf ve her harf için yalnız bir ses esasları gözetilmiştir.

I. ALFABE

3. Dilin seslerini harflerle gösteririz, harfleri de seslerle adlandırırız :

Yeni Türk alfabesi 29 harften meydana gelmiştir. *Küçük harfler* (minuscule) şunlardır :

a b c ç d e f g ğ h ı i j k l
m n o ö p r s ş t u ü v y z.

Büyük harfler (majuscule) de şunlardır :

A B C Ç D E F G Ğ H I İ J K L
M N O Ö P R S Ş T U Ü V Y Z.

Büyük harfler başlıca *özlük adlarla* cümlelerin başlarında ve yazı başlıklarında kullanılır. Alfabe de ses çeşitlerinin ayrı veya işaretli harflerle gösterilmesi yazıyı güçleştirir, pratik olmaz. Bunun için okurken ses çeşitlerini belirtme işi *söyleyişe bırakılmıştır* (laissé à la prononciation). Ancak bazı sesleri ayrı ses, yada çeşit saymak mümkün görünür. Bu yönden bir dilde kullanılmış iki alfabe arasında fark olabilir.

Meselâ Yeni Türkçede *k g ğ l* harflerinden her biri *ön ve art damaktan* çıkan, fakat renkleri benzeyen ikişer ses temsil ederler. Bunlar belli bir ses kanununa göre birbirlerinin yerlerini tutarlar. Yani biz Türkçe kelimelerde *ince seslilerle* (voyelle antérieure) bunların öndamak çeşitlerini, *kalın seslilerle* (voyelle postérieure) artdamak çeşitlerini kullanırız. *Söyleyişte* onları karıştırmayız :

kış kir gaga güz, dağ çiğ, bal dil

kelimelerinde olduğu gibi. Bu sebeple biz onları bu dört sesin çeşitleri saymışızdır. Arap alfabesi ile bunlardan *k* ve *g* seslerini ikişer harfle gösteriyorduk: *kaf kef* ve *gayn gef*.

Açıklama maksadı ile, yahut eski metinlerin, lehçe ve ağızların incelenmesi için alfabe ye başka ve işaretli harfler ilâve ederiz. Artdamak seslerini altlarına birer nokta koyarak, *k g ğ l seslileri* (voyelle) ve bazı *sesdeşleri* (con-

sonne) üzerlerinde bir işaretle, *ā ī ū ō uzun sesliler*, *á é ka-palı sesliler*, *ñ ñ damaksı n* ile, kimi sesleri de alfabemizde bulunmayan harflerle, *x x sürekli k*, *w çift dudaksı v*, gösteririz:

kış gaga dağ bal ādī vėrmek doñuz
eşşex gabax Wan

yazarız ve buna *ses yazısı* (écriture phonétique) deriz. Biz bu kitapta ancak açıklamaların gerekli kıldığı yerlerde ses-yazısı kullandık. Hatta yazıyı ağırlaştırmamak için çoğu zaman bir kelimedeyi yalnız özelliğini, veya aykırılığını göstermek istediğimiz sesi sesyazısı ile verdik. Bunları bayağı yazılışla karıştırmamalı.

II. YAZILIŞ

4. Bir dilin belli bir alfabe ile yazıya dökülmesine *yazılış* (orthographe) diyoruz. Bu uygulama bazı göreneklere, anlayışlara veya kabul edilmiş esaslara göre yapılır ki bunlar yazılışın gelişmesinde alfabenin kendisi kadar etkilidir.

Meselâ Doğu Türkçesi Arap alfabesini uygularken Uygur Yazısı geleneğine uyarak daha çok sesli, daha az *hareke* (point-voyelle) kullanan bir yazı yaratmış, Batı Türkçesi ise daha çok Arapça örneğine uyarak pekaz sesli ve daha çok sayıda sesdeş kullanan bir yazı meydana getirmiştir. Böylece iki Türk lehçesinin yazılışları iyiden iyiye farklı olmuştur.

A. TÜRKÇE KELİMELERDE

Yeni Türk alfabesinin uygulanmasında gözetilen iki esas önemlidir : 1. Söyleyişteki her sesin yazıda bir harfle gösterilmesi, 2. Üretim ve çekim sırasında kelimenin yapısında ses kanunlarına göre meydana gelen değişmelerin yazılıştaki görünmesi. Bu şartlar yeni Türkçede söyleyişe oldukça yakın bir ya-

zılış sağlamıştır. Buna karşılık eski yazımızda pekçok sesli-
lerle sesdeş değişimleri söyleyişe bırakılmıştır.

Ses kanunlarına göre meydana gelen değişimleri göster-
mek esas olmakla beraber söyleyişteki kararsız ve eksik *bir-
leşim değişimlerini* (changement combinatoire) de
göstermeğe çalışmak yanlıştır ve bu zaten imkânsızdır, bkz
§ 73, 86 v.b. Yazımızın tam bir ses yazısı olması ise elbette
sözkonusu değildir. Bunun gibi yeni yazımızda hiçbir *türe-
yişten* (etymologique) unsur kalmadığı iddiası da yersizdir.
Meselâ ğ harfi çok yerde sesdeş değerini kaybetmiş, erimiş
veya yalnız kendisinden önceki sesliyi uzatmaya yarar olmuş
bir ses temsil etmektedir, bkz § 34 :

yağ>yā, çığ>çī, sığır>sur, değirmen>deirmen
ağlamak, doğru, olduğu, sevdiğim, alacağı gibi.

Yazılıştaki yazı lehçemiz olan İstanbul ağzı esas olmuştur.
Daha dar anlamda İstanbulda aydınların söyleyişine uyulmuş-
tur. Ancak bu ağız ve bu söyleyiş de bir hayli çeşitli olduğun-
dan ilk imlâ kılavuzuna daha ziyade *kitapça söyleyiş*
(prononciation livresque) hakim olmuştur. Demek ki yazımız
1928 yılı İstanbul ağzını ancak yaklaşık olarak aksettirmektedir.

Söyleyiş zamanla ve yer yer değişir. Yazılış ise bir gelenektir, sürer. Bazı diller
bir ilk yazılışa sıkı sıkıya bağlı kırırlar. Bunlarda söyleyiş yazılıştan epeyce ayrılmış
görülür, *İngilizce, Fransızca* gibi. Kimi diller ise yazılıştaki gelişmeye yer
verirler ve onu adım adım söyleyişe yaklaşıtırlar, *Almanca, İtalyanca* gibi.

Aslında göreneğe uyan yazılışı ayrıntılı kurallar ve ister istemez azçok indî kıla-
vuzlarla dondurmamak mümkün değildir. Yeni Türkçenin bugün için henüz söyleyiş
yakın yazısında da bazı farklı kullanışlar olacak ve belki kural değişiklikleri de ya-
pılacaktır.

B. YABANCI KELİMELERDE

5. Türkçe sesleri ve ses birleşmelerini karşılamaya yeterli
olan yeni alfabemiz bazı yabancı kelimelerin getirdiği ses özel-

liklerini vermeye yetmemiştir. Bunlar çoğu zaman söyleyişe bırakılmışsa da bazı yerlerde kelimelerin doğru okunmasını sağlamak için *ayır tışaretleri* (signe diacritique) dediğimiz iki işaret kabul edilmiştir: *düzel tme* (signe de correction) ve *kesme işaretleri* (signe de coupure).

Bunlardan birincisi ilkin bir kalm sesliden önce gelen sesdeşi Türkçenin ses kanununa aykırı olarak öndamak sesdeşi gibi okutur :

lâmba imlâ mahkûm kâtip rüzgâr gûya gibi.

Aynı işaret *adı yakın* (paronyme) kelimelerden birinde onu ayırdedici bir uzun sesli varsa onun üzerine konur :

alem/âlem emîr/emîr saf/sâf hâkim/hakim şura/şûra gibi.

Bu işaret Arapça nispet eki olan uzun -î üzerine de konmuş, sonra bunlardan söyleyişte kısaltmış olanlara bu işareti koymaktan vazgeçilmiştir. Şüphesiz bu çok indî bir ölçüdür, bkz § 14 :

*nispî tabîî tarihî Alevî adlî dinî hukukî, fakat
yalnız çini frengi tiryaki değil, siyasi kimyevî
riyazî.*

Kesme işareti ise bir sesdeşle onu izleyen sesli arasında heceyi böler. Bu Arapça *ayn*, veya *hamza* seslerinden kalmış bir *gırtlak çarpması*dır (coup de glotte), bkz § 21 :

san'at kat'î tab'an neş'e mü'min mes'ul gibi.

Aynı işaret kelime sonundaki bir gırtlak çarpmasının eklemes sırasında ortaya çıkması halinde kullanılır (*refî tab'ı dıl'ı*).

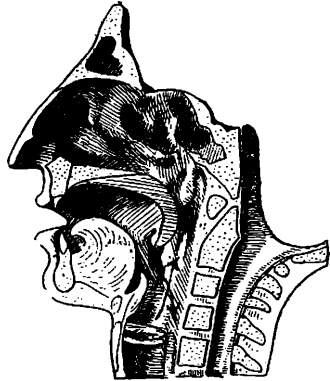
Ayır t işaretleri giderek kullanıştan düşmekte ve zaten Yeni Türkçede bu örnek kelimelerin sayısı azalmaktadır. Buna karşılık Osmanlıca metinler için esaslı bir ses yazısına ihtiyacımız vardır.

2. Dilim : Seslerin Oluşması

6. Dilde *ses oluşması* (formation de son) bütün bir konuşma aygıtının bir karmaşık birlikte çalışması mahsulüdür. Onu iki safhada çözümlemeye ve anlatmaya çalışacağız.

I. SESLEŞME

Ses aygıtımız (appareil vocal) *gırtlak*, *boğaz*, *ağız*, *geniz* ve *burun* boşluklarından meydana gelen içi çok girintili bir çatal boru şeklindedir. Buna *ses yolu* (canal vocal) da deriz. Ses aygıtı *soluk borusunun* (trachéeartère) üzerine oturtulmuştur ve *soluma aygıtının* (appareil respiratoire) bir parçasıdır. Ses aygıtı *solukla* (souffle) çalışır, soluklu sazlara benzer, bkz şekil 1.

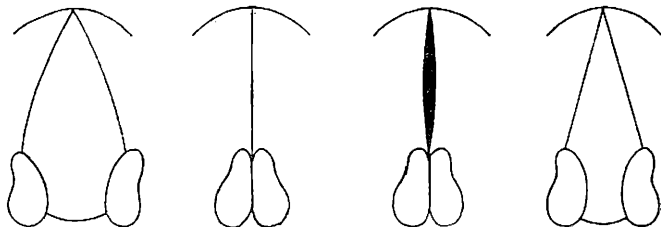


Şekil 1 — Konuşma Aygıtı.

Ses yolunun içinde bir sıra hareketli organlar vardır : *ses dudakları*, *gırtlak kapağı*, *küçük dil*, *dil* ve *dudaklar*. Bu *ses organları* (organe vocal) hareket halindeyken yukarıda saydığımız ses yolu boşluklarını

açarlar, kaparlar, daraltıp genişletirler ve türlü biçimlere sokabilirler. Bu işlerin şampiyonu *dildir* (langue).

Sesi (voix), *insan sesini* (voix humaine) doğuran organımız *gırtlaktır* (larynx). Gırtlığın ortasına yerleştirilmiş olan *ses dudakları* (corde vocale) gerilip *soluk verme* ile *titreşime* (vibration) geçince istenilen *yükselik* (hauteur), *yeğînlilik* (intensité) ve *uzunluk* (longueur) birkaç *iskala* (gamme) boyunca *musiki perdeleri* (ton musical) çıkarabilir. Ses dudakları arasındaki açıklığa *ses yarığı* (glotte) deriz. Ses dudaklarının alabileceği türlü durumları şekil 2 de görüyorsunuz : 1. *ses durumu* (position de voix) a, 2. *fısıltı durumu* (position de chuchottement) b, 3. *susma durumu* (position d'indifférence) c. Ses durumunda ses yolu üzerindeki boşluklar içlerindeki organların hareketi ile uygun şekiller alırlar. Bir sıra *tinlayıcılar* (résonateur) teşkil ederek içlerinden geçen sesi büyültürler, renklendirirler ve ona *tinlama* (résonance) verirler. Böylece sesin meydana gelmesine *sesleşme* (phonation) diyoruz.



b

Şekil 2 — Ses Dudaklarının Üç Durumu •

7. Ses soğukla birlikte *ağz* (bouche) ve *burun* (nez) yollarından yayılır. Çıkan ses musiki perdeleri halinde olabilir. Yani sesin titreşim sayısı kısa veya uzun süreler sabit kalarak bir sıra notalar meydana gelir. Bu sesle *türkü çağırtırız* (chanter), adına da *ırlama sesi* (voix musicale) deriz. Konuşurken de sesimiz aynı *perdelere* (ton) geçer. Fakat burada titreşim sayısı belli sürelerce sabit değildir, kayıcıdır. Bu sebeple *konuşma tonları* (ton de parole) farklı olur. Buna da *konuşma sesi* (voix de parler) adını veririz. Her iki türüsünü için Türkçede *ün* (voix) karşılığı doğru olur.

İrlama sesi olsun, konuşma sesi olsun, ses özelliğini kişinin ses yolu yapısından ve onu kullanışından alır. *Orhanı* karanlıkta veya telefonda sesinden tanırız. *Sesin rengi* (couleur de la voix) bu özellikle birlikte ses organlarının harekete geçerek ses yolundaki boşluklara türlü biçimler vermesi ile meydana gelir. Ağız açık, *geniz* (cavité pharyngo-nasale) yolu kapalıyken çıkan ses bir *ağızsız ses*dir (voix buccale). Bu arada meydana gelen en basit seslik bir *a* dır ki bunu *boğumlanma*nın hareket noktası sayarız. Bu sesi uzatırsak bir *bağırma* (cri) olur.

II. BOĞUMLANMA

A. SESİN DOĞUŞU

8. Boğazımız gırtlak ve *yemek borusu* (oesophage) ile ağız ve burun yollarını birleştiren bir dört yol ağzıdır. *Dilin kökü* (racine de la langue) arkaya doğru kabarıp *boğaz* (pharynx) kapayabilir. *Yumuşak damağın* (palais mou) arkaya doğru bir uzantısı olan *küçük dil* (luette) de geniz yolunu kapayabilir. Dinlenme halinde *soluma* (respiration)* gırtlak - boğaz - geniz yoluyla yapılır. *Yutma* (déglutition)*

sırasında ise gırtlak ve geniz yolları kapanır. Bunu ileriden geriye vev kesen ağız - boğaz - yemek borusu yolu açılır.

Buna göre ses çıkarmak bu aygıtın bir üçüncü, konuşmak ise dördüncü işleyişidir. Gırtlaktan başlayarak *dudaklara* (lèvre) ve *burun deliklerine* (narine) kadar ses organlarının *dil sesleri* (son de langue), seslikler çıkarmak üzere ses yolunu şekillendirme, daraltma ve kapatma hareketlerine *boğumlanma* (articulation) diyoruz : *o* *i* sesleri ağızda şekillenme, *z* *s* sesleri *dilin ucuy* (pointe de la langue) *dişetleri* (alvéole) arasında bir daralma, *b* *p* sesleri ise dudaklarda bir kapanmayla meydana gelmektedir. Bu arada küçük dil geniz yolunu kapamışsa çıkan sesler *ağız sesleri*, *ağızsı sesler* (son buccal), açık tutuyorsa *geniz sesleri*, *genizsi sesler* (son nasal) adını alırlar.

Buna göre ses yolunun daralması ve kapanması hallerinde yukarıda tarif ettiğimiz sesleşmeden başka türlü bir ses de meydana gelmektedir. Bu ses yolundan çıkan havanın daralan noktadan geçerken çıkardığı *hışırtı* (sibilation) ve kapanan noktadan geçerken yaptığı *patlama* (explosion) sesleridir. Titreşimi düzenli olmayan bu seslere *gürültü* (bruit) adını veririz. Bazı sesliklerin çıkışında bu gürültü konuşma sesiyle, gırtlaktan gelen ünle birlikte işitilir, *z* *b* seslerinde olduğu gibi. Kimi sesliklerin çıkışında ise hiç ün yok, sadece gürültü vardır, *s* *p* seslerinde olduğu gibi.

B. SESLERİN ÇEŞİTLENMESİ

9. Demek ki boğumlanmanın tarzına göre seslikler üç türlü olur :

1. yalnız ün = *sesli* .
2. ün + gürültü = *ünlü sesdeş*
3. yalnız gürültü = *ünsüz sesdeş*

Son ikisine *sessiz* demek gerçeğe aykırı düşüyor. Bu sebeple *sesdeş* (consona).

Şunu da gözönünde bulundurmalı ki sesli olsun, sesdeş olsun, bütün boğumlanma durumları yerine gelse de gırtlaktan ün gelmese, yani ses dudakları fısıltı durumunda kalsa konuşma ünsüz olur. Buna *fısıltı* (chuchottement) deriz.

Ses yolunun açık, engelsiz durumunda ses dudaklarından kopup gelen konuşma sesi başlıca ağız boşluğunda çeşitlenir. *Altçene* (mâchoire inférieure), dudaklar ve dilin hareketleriyle ağız boşluğuna verdikleri türlü biçimlerde tınlayıcılara göre renk alır. Bu seslere *sesli* diyoruz, *a ı e ü* gibi. Başka bir deyimle ağızın şekli ve hacmi⁴ bu sesleri vasıflandırır. Bir seslinin çıkışında dilin ağızda toplandığı bölgeye *boğumlanma bölgesi* (zone d'articulation) deriz.

Ses yolunun bir noktada pek daralmış, ya da kapanmış bulunduğu bir anda bir soluk hamlesi ile meydana gelen tek sese, ün + gürültü olsun, yalnız gürültü olsun, *sesdeş* adını veriyoruz, *b t ş l* gibi. Başka bir deyimle bir gürültüyle karışık, ya da sırf gürültüden ibaret olmak bu sesleri vasıflandırır ve seslilerden ayırır. Bir sesdeşin çıkışında daralan, ya da kapanan noktaya *boğumlanma noktası* (point d'articulation) adını veririz.

Boğumlanma noktaları ses dudaklarından başlayarak ses yolunun birçok yerlerinde bulunur. Ancak son derecede hareketli bir organ olan *dilin kökü*, *sırtı*, *yanları*, *tacı*, *ucu* ses yolunun sabit noktalarına yaklaşıp, veya dokunarak boğumlanma noktalarının çoğunu meydana getirir.

3. Dilim: Dilin Sesleri

10. Her dilde *ses dağarcığı* bir miktar sesdeşlerle daha az sayıda seslilerden meydana gelir. Hece yapılarına göre daha az, veya daha çok sesli kullanan diller vardır. Türkçe seslileri bol, sesdeşleri de çeşitli bir dildir.

3. Geniş ve Dar Sesliler :

a. Alt çene çok düşük, yani ağız boşluğu genişken söylenen seslilere *geniş sesliler* (voyelle large) denir. Bunlar *a e o ö* sesleridir.

b. Alt çene az düşük, yani ağız boşluğu darken söylenen seslilere ise *dar sesliler* (voyelle étroite) adı verilir. Bunlar da *ı i u ü* sesleridir.

Aşağıdaki cetvel bu sınıflamayı toplu olarak gösteriyor.

	d ü z		yuvarlak	
	geniş	dar	geniş	dar
<i>kalın</i>	a		o	u
<i>ince</i>	é		ö	ü

B. SESLİLERİN VASIFLARI

12. Buna göre her sesli ağız boşluğunun şeklinden üç vasıf almaktadır :

- a* kalın, geniş, düz bir seslidir.
- e* ince, geniş, düz bir seslidir.
- ı* kalın, dar, düz bir seslidir.
- i* ince, dar, düz bir seslidir.
- o* kalın, geniş, yuvarlak bir seslidir.
- ö* ince, geniş, yuvarlak bir seslidir.
- u* kalın, dar, yuvarlak bir seslidir.
- ü* ince, dar, yuvarlak bir seslidir.

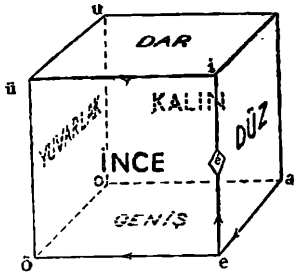
Bu sınıflama gösteriyor ki Türkçenin esas seslileri çıkışlarında ağız boşluğunun durumu bakımından tam bakışımıdır. Bu hal raslantılı olmayıp dilimizin yapısı ile ilgilidir. Kelimelerimizin yapımında ve çekimindeki *seslilenme* (vocalisation) hüküm süren *sesli uyumu* bu bakışma dayanır.

Çeşit farkları bir yana, esas seslileri yukarıda gösterilen üç vasıfları ile tarif etmek pratikte yeterlidir. Bu 8 sesli ikiye ikiye bu üç vasıftan ikisinde, dörder dörder de üç vasıftan birinde ortaklar. Yalnız her sesli bir tek başka sesliden her üç vasfı ile ayrılır. Böylece :

1. *a* ile *kalın* ve *düz* seslilerdir.
ü ile *u* *dar* ve *yuvarlak* seslilerdir.
i ile *e* *ince* ve *düz* seslilerdir.
2. *a* ile *düz* seslilerdir.
e ile *geniş* seslilerdir.
ö ile *u* *yuvarlak* seslilerdir.
3. *a* ile *ü* *ortak vasıfları olmayan* seslilerdir.
ile o *ortak vasıfları olmayan* seslilerdir.
u ile *e* *ortak vasıfları olmayan* seslilerdir.

Sesliler arasındaki vasıf ortaklığına *sesli hısımlığı* (affinité vocalique) diyoruz. Buna göre 1 numarada gösterdiğimiz sesliler arasında yakın hısımlık, 2 numaradakilere arasında uzak hısımlık vardır, 3 numaradakilere ise birbirlerine yabancıdır, deriz. İleride göreceğiz ki *sesli uyumu* sesli hısımlığı ile ilgilidir.

Jean Deny Türkçenin seslileri arasındaki bakışımı ve her birinin ötekilerle hısımlık derecesini bir küb üzerinde belirtmiştir, bkz şekil 3. Sekiz sesliyi yakınlıklarına göre kübün se-



Şekil 3
Deny'nin Kübü

kız üçlü açısına yerleştirtince karşılıklı yüzler yukarıda gösterdiğimiz üçlü sınıflamayı temsil etmektedir : kalın ince, düz - yuvarlak, geniş dar. Burada her seslinin oturduğu üçlü açıdan onun yakın ve uzak hısımları ile ona yabancı olan sesliyi seçmek de mümkündür.

C. BAŞKA SESLİ ÇEŞİTLERİ

1. Kapalı ve Genizsiz Sesliler :

13. Türkçede *kökten* (primordial) sayılan bir dokuzuncu sesli vardır ki buna *kapalı e, é* diyoruz. Eski ve Orta Türkçede ve hâlâ bazı Anadolu ağızlarında kimi kelimelerin ilk hecelerinde bulunur :

yémek démek yétmek él yér yél géce
érken étmek vérmek

kelimelerinde olduğu gibi. Bu ses yazı lehçemizde açık *e* ye dönmüştür. *é* sesi yukarıki cetvelde ve *Deny'nin* kübünde *e* ile *i* arasında gösterilmiştir. *Birleşme sesi* (son de combinaison) olarak rastlanan bir *é* den de Seslerin Benzeşmesi kısmında bahsedeceğiz, bkz § 73.

Yazı lehçemizde bazı arapça kelimelerde kalmış bir *ince a*, *á* sesi vardır ki biz onu sesli uyumu üzerindeki etkisi ile tanı-
rız

*hârp-te hârf-i gârb-e saât-iniz seyahât-ten
sihât-im dikkât-siz şefkât-li lugât-çı*

kelimelerinde görüldüğü gibi. Onların bu özelliğini sözlüklerimizde göstermeye çalışırız. Bu ses daralmış ve incelmış bir *a* olup *e* ye yaklaşmış olduğundan eklerin seslilerini *ince* *sıra* ya geçirmektedir.

İnce a aydınlar söyleyişinde medrese öğretiminden gelmiş bir *Arap sîma* (arabisme) olsa gerektir. *Halkça söyleyişte* (prononciation populaire) yaygın değildir ve *a* ya dönmesi beklenebilir.

Geniz yolu kapalı olduğu zaman çıkan seslere *ağzı seslileri*, *ağızsı sesliler* (voyelle buccale) deriz. Esas seslilerimiz hep ağız seslileridir. Ağızla birlikte geniz yolu da açık olursa çıkan ses *genizsi* (voix nasal) bir renk alır. Bu türlü seslilere *geniz seslileri*, *genizsi sesliler* (voyelle nasale) adını veririz

Fransızca *en* = *ā* *on* = *ō* *intact* = *ētaht* gibi.

Türkçede genizsi seslilere nadir birleşme sesleri olarak (*r* önünde *on* > *ō* *an* > *ā*) rastlanır

sonra > *sōra* *Tanrı* > *Tāri* *anramak* > *āramak*

kelimelerinde olduğu gibi. Küçük dili sakat, ya da tembel kişilerde sesliler azçok hep genizden gelir. Bunlara *hım hım* (nasillard) deriz.

2. Uzun Sesliler :

14. Esas seslilerimiz hep *kısa sesli* (voyelle courte) sayılır. Yazı lehçemizde kökten *uzun sesli* (voyelle longue) yoktur, veya *Uslama* kitabı gibi bazı kelimelerde dilimize gelen

uzun sesliler de çoklukla ve hele konuşma ve *halk dilinde* (langue populaire) çoğu zaman kısalmır. Türkçenin *sesli sistemine* (vocalisme) uyarlar :

can zor surat rüzgâr kadı tabut gibi.

Yazı lehçemiz ise bir yandan bu uzun seslileri devam ettirme çabasında olmuştur :

alim munis şive arıza kelimelerinin ilk,
rica arzu vefa temenni kelimelerinin son,
beraber işaret ganimet numune kelimelerinin
 orta,

adi dava Tuba tedavi palûze kelimelerinin
 ikiser

hecelerinde uzun sesliler vardır ki yazılıştaki bunlar hepsi söyleyişe bırakılmıştır.

Uzun sesliler *k a p a l ı* son hecede genellikle kısalmama eğilimi gösterirler. Fakat kelime heceyi çözen bir ek, veya *y a r - d ı m c ı f i i l* aldığı zaman yeniden uzarlar

vicdan vicdân-ım, taklit taklîd-i, esas esâs-en
mahzun mahzûn oldu, teşvik teşvik ettim, gibi.

Bunun dışında söyleyişte birleşme sesleri olarak *b ü z ü l - m e u z u n l u k l a r ı* (longueur de contraction) vardır :

dağ > dâ, çığ > çî, yağmur > yâmur, buğday > bû-day, olduğu > oldû, böyle > bôle, söylemek > sôle-mek, vaktiyle > vaktîle, dolayısıyla > dolayısîle
 gibi.

Bunlardan Seslerin benzeşmesi kısmında bahsedeceğimiz bkz § 34. Bazı ünlemlerde kendini gösteren uzun seslileri de (*êvet! yök! yazık! başüstüne!*) ileride göreceğiz, bkz § 95, 343.

Türkçede kökten *ikiz sesliler* (diphtongue) yoktur.

3. Seslilerde Açıklık :

Bir sesin az, veya çok uzaktan işitilebilmesi vasfına *duyulurluk* (perceptibilité) diyoruz. Yeğinlikleri aynı olan iki sesin duyulurlukları çıkışlarında ses yolunun *açıklık* (aperture) derecesiyle orantılıdır. Genellikle sesliler ses yolunun engelsiz durumunda çıktıkları için duyulurlukları sesdeşlerden çok fazladır.

Seslilerin aralarındaki açıklık dereceleri ise başlıca genişlik, darlık vasıfları ile ilgilidir. Gördüğümüz seslileri duyulurluk yönünden şöyle sıralarız :

1. kalın, geniş, düz sesli	<i>a</i>
2. öteki geniş sesliler	<i>á e o ö</i>
3. bütün dar sesliler	<i>é ı i u ü</i>

II. SEŞDEŞLER

15. Yukarıda gördüğümüz gibi sesdeşler genellikle ses yolunun bir noktada kapanması, veya daralması sonucunda çıkan seslerdir. Gırtlaktan gelen hava birlikte bir ün getirsin, veya getirmesin sesdeşler aslında boğumlanma noktalarından gelen hisırtı, veya patlamanın mahsulü sayılırlar. Çünkü onlara renklerini veren bu gürültüdür.

Yeni Türkçede 21 sesdeş vardır

<i>b</i>	<i>c</i>	<i>ç</i>	<i>d</i>	<i>f</i>	<i>g</i>	<i>ğ</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>s</i>	<i>ş</i>	<i>t</i>	<i>v</i>	<i>y</i>	<i>z</i>	

Sesdeşleri çıkışlarındaki özelliklere göre 4 türlü sınıflarız:

1. Ses yolunun daralma, veya kapanmasına,
2. Ses dudaklarının bir ün verip vermemesine,
3. Boğumlanma noktalarına,
4. Seslerinin bolluğuna veya azlığına göre

A. PATLAMALI VE SIZMALI SESDEŞLER

1. Patlamalı Sesdeşler :

16. Ses yolunun bir noktada kapanması ve gırtlaktan gelen *ünlü* (voisé) veya *ünsüz* (non-voisé) soluk hamlesi ile açılması sonucu meydana gelen sesdeşlere *patlamalı sesdeşler* (consonne plosive) diyoruz. Türkçede şu patlamalı sesdeşler vardır :

b p c ç d t g k m n.

Patlamalı sesdeşler bir anda sönen bir ses verirler. Bu sebeple onlara *sürekli sesdeşler* (consonne momentanée) adı da verilir. Boğumlanmalarına göre ise aynı seslere *kapanmalı sesdeş* (consonne occlusive) dendiği olur.

Patlama çoğu zaman tamdır. Soluk kapanan yeri itip açar ve ağızdan dışarıya çıkar. Buna *dışpatlamalı sesdeş* (consonne explosive) deriz. Kimi hallerde de soluk o noktaya çarptıktan sonra geri tepip burundan çıkar. Buna da *içpatlamalı sesdeş* (consonne implosive) adını veririz.

Aslında bu sesler hep soluk verme sırasında çıktıkları için dışpatlamalıdır, fakat sadece *patlamalı* diye anılırlar. Dilimizde gerçek içpatlamalı seslere de birkaç örnek vardır : *ni* (hayır), *pu!* (mükemmel), *hi!* (korku).

2. Sızmalı Sesdeşler :

Ses yolunun bir noktada çok daralması ve gırtlaktan gelen *ünlü*, veya *ünsüz* soluk akımının buradan hışırtı çıkararak sızması ile meydana gelen sesdeşlere *sızmalı sesdeşler* (consonne spirante) adını veriyoruz. Türkçede şu sızmalı sesdeşler vardır

f v ğ h j ş l r s z y.

Soluk akımını sürdürerek sızmalı sesdeşleri sesliler gibi uzatabiliriz. Bu sebeple onlara *süratli sesdeşler* (con-

sonne continue) de deriz. Aynı sesler boğumlanmalarına göre *daralmalı sesdeş* (consonne constrictive) adıyla da anılırlar.

B. ÜNLÜ VE ÜNSÜZ SESDEŞLER

1. Ünlü Sesdeşler :

17. Gırtlaktan gelen ünlü bir soluk akımı ile birlikte ses yolunun kapanmış, veya daralmış bir noktasından çıkan sesdeşlere *ünlü sesdeşler* (consonne sonore) adını veriyoruz. Dilimizdeki ünlü sesdeşler şunlardır :

b c d g ğ j l m n r v y z.

Ünlü sesdeşlerin sesleri oldukça boldur. Onları işittirmek için boğumlanma noktasını pek zorlamayız. Bu sebeple onları *yumuşak sesdeşler* (consonne douce) adı ile de anarız.

2. Ünsüz Sesdeşler :

Gırtlaktan gelen ünsüz bir soluk akımı ile birlikte ses yolunun kapanmış, veya daralmış bir noktasından çıkan sesdeşlere *ünsüz sesdeşler* (consonne sourde) deriz. Türkçe'deki ünsüz sesdeşler şunlardır :

ç f h k p s ş t.

Ünsüz sesdeşlerde ses yalnız bir gürültüden ibaret olup duyulurlukları azdır. İşitilmek için boğumlanmaları şiddetli olmalıdır. Bundan dolayı onlara *sert sesdeşler* (consonne dure) adı da verilir.

Ünsüz sesdeşlerden *h* boğumlanması gırtlakta olan bir sestir. Bazen ünlü olarak da işitilir.

C. BOĞUMLANMA NOKTALARINA GÖRE

18. En çoğu ağız boşluğunda olmak üzere boğumlanma noktaları dudaklardan gırtlığa kadar uzanır. Birbirine yakın noktalar bir *boğumlanma çevresi* (région d'articulation) sayılır. Sesdeşleri bunlara göre bölümler ve en çok bununla adlandırırız.

1. Dudak Sesdeşleri :

İki dudağın birbirine, yada *altdudağın* (lèvre inférieure) *üstdişlere* (dents supérieures) dokunması, veya yaklaşması sonucu çıkan sesdeşlere *dudak sesdeşleri*, *dudaksı sesdeşler* (consonne labiale) deriz. Yazı dilimizde bunlar

b p m v f sesleridir.

a. Çıkış farklarına göre bunları da ikiye ayırırız. İki dudağın yaklaşma, veya dokunması ile çıkanlara *çift dudadak sesdeşleri*, *çift dudaksı sesdeşler* (consonne bilabiale) diyoruz. Bunlar *b p m* sesleridir, hepsi de patlamalıdır. İçlerinden *m* geniz yolundan geldiği için *geniz dudadak sesdeşi*, *genizsi dudak sesdeşi* (consonne labio - nasale) adını alır.

Eski Türkçede sızmalı bir çift dudadak sesdeşi, *w* vardı :

suw yawuz sewmek yuwga köwrüg

kelimelerinde görüldüğü gibi. Bu sesler Batı Türkçesinde ya düşmüş, yada *v f p* seslerine dönmüştür :

av yavuz sevmek yufka köprü gibi.

Yeni Türkçede *w* ancak bir *geçiş sesi* (son transitoire) olarak görülür (*kowmak* v.b.), bkz § 77.

b. Altdudağın üstdişlere değmesi ile meydana gelen sesdeşlere *diş-dudak sesdeşleri*, *diş-dudaksı ses-*

deşler (consonne labio-dentale) adını veriyoruz. Bunlar *v f* sesleridir. Bu dokunmada tam kapanma olmadığından sızmalı sayılırlar.

Dilimizde nadir bir birleşme sesi olarak genizsileşmiş bir *v* sesine, yani bir *geniz-diş-dudak*, *genizsi diş-dudak sesdeşine* (consonne labio-dento-nasale) de raslanır ki onu sesyazısında *ü* ile gösteririz (*mevfi Evver kovfor*) bkz § 84.

2. Diş Sesdeşleri :

19. Dil ucunun, veya *diltacı*nın (couronne de la langue) üst *dişlere* (dent), veya üst *dişetlerine* dokunması, veya yaklaşması ile çıkan sesdeşlere *diş sesdeşleri*, *dişsi sesdeşler* (consonne dentale) adını veriyoruz. Sesdeşlerimizden yarından çoğu dişsi sesdeş çeşitleridir :

d t c ç j ş z s n l r.

a. Dişsilerden bir takımı dil ucunun doğrudan doğruya dişlere dokunması, veya yaklaşması ile meydana gelir. Bunlara *asıl diş sesdeşleri*, *asıl dişsi sesdeşler* (consonne dentale proprement dite) deriz:

d t z s n l r sesleri.

Eski Türkçede bir asıl dişsi daha vardı. Dil ucunun dişler arasına dokunması ile meydana gelen bu sese *peltek z*, yada *dişlerarası sesdeş* (consonne interdentale) deriz ve onu *d* harfi ile gösteririz :

boğ ağak kağgu ağug keğmek ağırmak

kelimelerinde görüldüğü gibi. Bu sesler Orta Türk dillerinde *y* sesine dönmüştür :

boy ayak kaygı geymek ayırmak.

Bu ses Türk (Hun) dillerinde çok eski sayılır ve üçe bölündüğü kabul edilerek bu dil ailesinin bölünmesinde kriter olarak kullanılır : Batı Hun lehçesinde *azak*, Kuzey Doğu Hun lehçesinde *azak*, Doğu Hun lehçesinde *ayak*, <http://www.turkiclanguages.org>

b. Dişsilerden bir takımı da dilin tacı ile dişetleri arasından çıkar. Bunlara *dişeti sesdeşleri*, *dişetsi sesdeşler* (consonne alvéolaire) adı verilir : *j* ile *ş*. Türkçede *j* yalnız yabancı kelimelerde görülür.

Bu boğumlanma bölgesinden çıkan iki sesdeşimiz daha vardır ki boğumlanma noktaları hareketlidir. Dişlerde bir kapanma ile başlar, dişetlerinde bir daralma ile biter : *c ç* sesleri. Bunlar kaynaşmış *d + j* ve *t + ş* sesleri sayılırlar ve *kaymalı sesdeşler* (consonne affriquée) adını alırlar. Biz onları da dişetsilerden sayarız.

3. Damak Sesdeşleri :

20. *Dil sırtının* (dos de la langue) *sert damağa* (palais dur), veya *yumuşak damağa* dokunması, veya yaklaşması ile çıkan sesdeşlere *damak sesdeşleri*, *damaksı sesdeşler* (consonne palatale) deriz. Bunlar alfabemizde *k g ğ y* harfleri ile gösterilmiştir. Ancak yukarıda gösterdiğimiz gibi *k g ğ* seslerinin dilimizde ikişer boğumlanma noktaları vardır. Başka bir deyimle bunlar *damak-taki* (palais) iki ayrı boğumlanma noktasından çıkan 6 ayrı sestir. Böylece damak sesdeşleri 7 ses sayılır :

k g ğ k g ğ y.

a. Bunlardan ilk üçü *dil sırtının* arka yanı ile *art damak* (voile du palais) arasında bir boğumlanma noktasından çıkar. Bunlara *artdamak sesdeşleri*, *artdamaksı sesdeşler* (consonne postpalatale) deriz.

b. Sonraki üçü ise dil sırtının ön tarafı ile *öndamak* (voute du palais) arasında meydana gelen bir boğumlanma noktasından çıkarlar. Bunlara da *öndamak sesdeşleri*, *öndamaksı sesdeşler* (consonne prépalatale) adını veririz. *y* sesi de daha gevşek bir sızmalı öndamak sesdeşidir.

le) olan *ayn* seslerinden gelen bu gırtlak çarpması kullandığımız Arapça kelimelerin pek azında kalmıştır :

mu'min > mü'min malûn > mel'un neş'e kat'î cür'et gibi.

Yukarıda da gösterdiğimiz gibi bu ses ve dolayısıyla işaret söyleyişten ve yazılıştan kalkmaktadır. Netekim kelime sonunda sesliyi uzatıyor, fakat artık hiç gösterilmiyor :

*mabda' > mebdē manba > membā mevzu mevki
feci içtima* gibi.

Su var ki bu kelimeler artık *türemeli ekler* aldıklarında *koruma ses-deşi* (consonne intercalaire) istemektedirler. Gençler haklı olarak onları:

mebdesi menbaya mevzunun mevkiye fecisi içtimanın

şeklinde yazıyor ve söylüyorlar. Eski yazıyı bilenler, veya bilir geçinenler ise :

*mebdei menbaa mevzuun mevkie fecii içtimain, hatta
söyleyişe aykırı olarak camii camiin*

yazmakta ısrar ediyorlar. Bu *ayrıklığı* (exception) sözlüklerde göstermek elbette yeterli olmayacaktır. Çaresi Yeni Türkçede bu kelimelerin yerine :

başlangıcı kaynağa konunun oruna acıklısı toplantının
yazmaktır.

D. BOLÜNLÜ VE KATI SESDEŞLER

22. Sesdeşler ses yolundaki bir daralma, veya kapanma ile çıktıklarından duyulurlukları genellikle seslilerden daha azdır. Bununla birlikte bu yönden sesdeşler arasında da önemli farklar vardır. Onları bu bakımdan iki sınıfa ayırırız.

1. Bolünlü Sesdeşler :

Oldukça geniş bir aralıktan, yahut aynı zamanda geniz yolundan çıkan ünlü sesdeşlere *bolünlü sesdeşler* (consonne sonante) diyoruz. Bunların duyulurlukları yüksektir, dar seslilere yaklaşıp, bir kuvvette işitilirler.

y r l m n bolünlü sesdeşlerdir.

Özelliklerine göre bunlar da üç çeşittirler :

a. Bir öndamak sesdeşi olan *y* sesi ile bir çift dudak sesdeşi olan *w* (bkz § 18) *yarım sesliler* (semi-voyelle) adını alırlar. Bunlardan birincisi *i*, ikincisi *u ü* seslerine yaklaşır. Bir söyleyişe göre *ğ* de bir yarım sesli sayılır :

eğe değnek eğlenmek ögle öğür

kelimelerinde olduğu gibi.

b. Bolüntülerden *lr* seslerine *akıcı sesdeşler* (consonne liquide) deriz. Bunlardan birincisi dil ucunun üst dişlere dokunması ve havanın gevşek kalan *dil yanlarından* (bords de la langue) *avurtlara* (intérieur de la joue) çarparak çıkması ile meydana gelir. Buna *avurt sesdeşi*, *avurt su sesdeş* (consonne latérale) deriz. Dilimizde damaksılar gibi iki çeşidi vardır : Dilin önde çukurlaşması ile meydana gelen ince *l ön avurt sesdesi*, *ön avurt su sesdeş* (consonne latérale alvéolaire) adını alır ve ince seslilerle hece yapar :

el dil kül ölmek dilek ödül

kelimelerinde olduğu gibi. Dilin geride çukurlaşması ile meydana gelen kalın *l ise ard avurt sesdeşi*, *ard avurt su sesdeş* (consonne latérale vélaire) adını alır ve kalın seslilerle hece yapar :

al kol dul anlamak kılmak oğul

kelimelerinde görüldüğü gibi.

İkincisi, *r* sesi ise dil ucunun üst dişlere yaklaşması ve geçen hava ile titreşmesi mahsulüdür. Buna da *titrek sesdeş* (consonne vibrante) adını veririz.

c. Küçük dilin geniz yolunu açması ve sesin aynı zamanda burundan yayılması ile meydana gelen seslere *geniz ses-*

deşleri, genizsi sesdeşler (consonne nasale) diyorum. Genizsiler başlıca *m n* sesleridir. Birincisi *b* nin, ikincisi *d* nin genizden gelen çeşitleri sayılır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 20) *n̄ n̄* sesdeşleri de *g g* damaksılarının genizsi çeşitleridir. Genizsi olmayanlara da *ağız sesdeşleri, ağızsı sesdeşler* (consonne buccale) deriz.

2. Katı Sesdeşler :

23. Boğumlanmalarında daha sıkı bir daralma, veya kapanma olan öbür sesdeşlerin duyulurlukları daha az olup hepsi *katı sesdeşler* (consonne bruisante) adı ile anılırlar. Bunlar dilin sert yapı malzemesini teşkil ederler ve her zaman daima bir sesliye dayanarak hece kurarlar. Türkçede bunların ünlü ve ünsüz çeşitleri hemen paraleldir :

Ünlü *b c d g ğ ğ j v*

Ünsüz *p ç t k k x x h s f*

Katı sesdeşler arasında da duyulurluk farkları vardır. Genellikle açıklıkları daha fazla olan sızmalı sesdeşler patlamalılardan daha çok işitilirler.

Sızmalılar arasında da *hışırtılı sesdeşler* (consonne sibilante) adını alan *s z ş j* sesleri, yani *sızmalı dişsiler* daha iyi duyulurlar. Bunlarla yakın mesafeden çağırma için tamamiyle ünsüz ünlemler yaparız: *pst hst pş* gibi. Tabiat seslerini andırmaları yönünden de *s z tıslama sesdeşleri* (consonne sifflante), *ş j şırlama sesdeşleri* (consonne chuintante) adlarını alırlar.

E. GENEL BÖLÜMLEME

24. Sesdeşleri yukarıdan beri yaptığımız dört türlü sınıflamaya göre toptan göz önüne alırsak bunların sayılı boğumlanma noktalarından, fakat organların değişik davranışları ile çıkarak çeşitlenmiş olduklarını görürüz. Meselâ :

d t z s n r

sesleri hepsi asıl dış sesdeşleri olup çıkışlarında dil ucunun, ses dudaklarının ve küçük dilin türlü hareketleriyle farklılaşmış seslerdir.

a. Yine yukarıdan beri gösterdiğimiz dört türlü sınıflamaya göre her sesdeşi enaz dört vasfı ile belirtip tarif edebiliriz. Meselâ :

d katı, patlamalı, ünlü bir asıl dış sesdeşidir.

f katı, sızmalı, ünsüz bir dış-dudak sesdeşidir.

g katı, patlamalı, ünlü bir öndamak sesdeşidir.

r ünlü, sızmalı, bölünlü (ve titrek) bir asıl dış sesdeşidir.

		Katı Sesdeşler				Bölünlü Sesdeşler	
		Patlamalı		Sızmalı		Patlamalı	Sızmalı
		Ünlü	Ünsüz	Ünlü	Ünsüz	Ünlü	
Dudak	Çift-dudak	b	p			m	w
	Dış-dudak			v	f	ṽ	
Dış	Asıl Dış	d	t	z ɖ	s	n	r
	Dışeti	c	ç	j	ş		l ʎ
Damak	Öndamak	g	k	ğ	x	ñ	y
	Artdamak	ğ	k	ğ	x		
Gırtlak		.	.	.	h	.	.

b. Yukarıdaki cetvel sesdeşlerin yukarıda yaptığımız bö-

lümlemelerini toplu olarak göstermektedir. Alfabemizde bulunmayan ses işaretleri ile ses çeşitleri de burada gösterilmiştir.

c. Burada sesdeşleri açıklık derecelerine göre de bir sıraya koyalım

1. Yarım sesliler	<i>y w</i>
2. Akıcı sesdeşler	<i>l ḷ r</i>
3. Genizsi sesdeşler	<i>m n ñ ṇ̃</i>
4. Hışırtılı sesdeşler	<i>s z ş j̣</i>
5. Öteki sızmalı katı sesdeşler	<i>v b d ğ ğ̣ x x̣ h</i>
6. Patlamalı katı sesdeşler	<i>b p d t c ç g ğ̣ k ḳ</i>

II. Kısım

SESLERİN BİRLEŞMESİ

25. Dilin sesleri hemen hiç bir zaman yalnız olarak söylenmezler. Birkaçı bir araya gelerek heceler yaparlar. Bir anlam taşıyan kelimelerimiz ise bir, veya birkaç heceden meydana gelir. Nihayet konuşmanın en küçük birliği olan cümle kelimelerle kurulur.

Sesler hece, kelime ve cümle içinde kullanıldıkları zaman tek başlarına oldukları gibi kalmazlar. Aralarında kaynaşırlar, kenetlenirler, değişikliklere uğrarlar. Bunlara genel olarak *ses değişimleri* (changement phonétique) adını veririz. Bu bölümde *ses birleşmesini* (combinaison phonétique) inceleyeceğiz. Yukarıda malzeme olarak tanıdığımız sesleri yayan dilde yerine göre azçok farklı şekillerde göreceğiz.

I. Dilim : H e c e

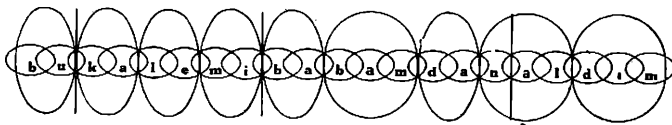
I. HECENİN YAPISI

A. HECENİN OLUŞMASI

26. Bir sesin tek başına boğumlanmasında konuşma organlarımız üç safhadan geçerler. İlk o sesin çıkmasına yarayacak durumu alırlar, buna *gerilme* (tention), sonra kısa bir süre bu durumda kalıp o sesi çıkarırlar, buna *duralama* (tenue) deriz. Nihayet susma durumuna geçerler, buna da *çözülme* (détente) adını veririz, bkz şekil 2.

Sesler bir hece içinde basitçe yanyana dizilmiş değildir. Aralarında bir binişme, bir zincirlenme vardır. Konuşma organlarımız birinci sesi çıkardıkları durumdan çözülürken susma durumuna geçmeksizin ikinci sesin gerilme durumuna atlarlar. Böylece birinin çözülmesi ile ikincinin gerilmesi aynı zamanda olur. Yani organlarımız arada bir hareketi tasarruf etmiş olurlar.

Sesler heceden heceye ve cümle içinde kelimeden kelimeye binişirler. Yani bunlar söz içinde tespih taneleri gibi değil, zincir halkaları gibi dizilmiş bulunurlar. Bir soluk hamlesi bu zincirlenmiş seslerden bazan bir tekini, fakat çoğu zaman bir kaç tanesini içine alır. İşte buna *hece* adını veriyoruz. Heceler ise söz içinde zincir halkaları gibi değil, tespih taneleri gibi dizilirler, bkz şekil 4.



Şekil 4 — Söz içinde Sesler ve Heceler

B. HECENİN ÇEŞİTLERİ

27. Bir tek sesliden ibaret heceler vardır :

o ē! ā! i/çen ı/sır u/zak gibi.

Fakat çoklukla 2, 3, 4 ses birleşerek bir hece meydana getirirler. Bunlar da rastgele bir araya gelmiş değildirler. İçlerinden biri açıklığı yüksek olan bir ses, hemen her zaman bir sesli olur ve öteki seslerin birlikte söylenmesini ve işitilmesini kolaylaştırır. Bu sebeple bu sese *sesli* (vocalis), öbürlerine *sesdeş* (consona) adı verilmiştir. Genellikle sesdeşler tek başlarına söylenmezler, ancak bir seslinin yardımı ile hece kurabilirler, deriz.

Sesli, hecenin direği ve açıklığı en yüksek sesidir. Buna *hecenin doruğu* (sommet de la syllabe) adını veririz. Türkçede hecenin doruğu her zaman bir seslidir :

ok de yün alt kurt brak! gibi.

Ancak bazı ünlemlerde bir bölünlü, veya bir hışırtılı sesdeş de hecenin doruğu olabilir : *hışt prt drt* gibi.

Hece içinde sesler doruğun bir, veya iki yanında açıklık derecelerine göre sıralanırlar, istiflenirler :

su iç kıl üst sarp bre! bronz gibi.

Bunlara *tekdoruklu hece* (syllabe à sommet unique) deriz. Türkçenin bütün heceleri tekdorukludur. Başka dillerde sesleri bu istiflenme düzenine uymayan heceler de vardır.

Arapça *naql şabr*, Farsça *zahr*, İngilizce *stop* kelimelerinde olduğu gibi. Bunlara *çift doruklu hece* (syllabe à double sommet) adını veriyoruz.

II. TÜRKÇENİN HECELERİ

A. DÜZENLİ HECE

28. Türkçede kökten hecenin şu 6 tekheceli kelimede görülen altı şekli vardır :

o bu eş yüz alt kırk.

Bir sesliyle biten hecelere *açık hece* (syllabe ouverte), bir sesdeşle biten hecelere de *kapalı hece* (syllabe fermée) adını veririz. Türkçede tek heceli kök kelimelerin çoğu birer kapalı heceden ibarettir :

soy diz aş gör- kır- sev- gibi.

Yukarıda görüldüğü gibi hecenin doruğu olan sesliden önce bir, sonra ise ençok iki sesdeş bulunur. Türkçede asıl olan bu türlü hecelere *düzenli hece* (syllabe régulière) deriz.

Bununla birlikte *sesli düşmesi* ile bazı tünlemlerde ve eklerde hece başında *çift sesdeşe* (consonne double) de rastlanabilir :

brak! bre! sarı-mtrak gibi.

B. DÜZENSİZ HECE

29. Yabancı dillerden gelip Türkçenin hece yapısına uymayan heceleri dilimiz derece derece Türkçeleştirmektedir. Bunlardan bizim söyleyişimize en aykırı düşenler *çift-doruklu* hecelerdir. Bu sebeple onlara *düzensiz heceler* (syllabe irrégulière) de deriz. Bunları genellikle bir sesli türetip parçalar, ikiye böleriz.

Düzeni bozan çift sesdeş baştaysa önlerine bir dar sesli getirip heceyi ikiye ayırırız :

skumbri>uskumru, station>istasyon, stupa>üstüğü, scala>iskele, sprito>ispirto, squelette>iskelet, Scutari>Üsküdar, sbandito>izbandut
gibi.

Bazan da sesli bu iki sesdeş arasında türer :

stage>sitaş, sport>sipor, speaker>sipiker gibi.

Düzeni bozan çift sesdeş hecenin sonundaysa aralarına bir dar sesli getirip heceyi böleriz :

zahr>zehir, nakl> nakil, hukm> hüküm, tohm> tohum, wakf> vakıf, amr> emir, şahr> şehir, lutf> lûtuş, film> filim, terme> terim, lux> lüküs,
gibi.

Hece başında olsun, sonunda olsun Türk hece örneklerine yabancı düşen yerlerde düzenli hecelerde de bu sesli türemesi olabilir :

wasf>vasıf, kayd> kayıt, rabı>rabıt, Zmirna> İzmir, schlepp>şilep, Slovaque>İslovak, tromba>tulumba, shrapnel>şarapnel, Franc>Firenk
gibi.

Hece sonundaki çiftsesdeşler arasında türeyen sesli eklemesinin sırasında kelimenin halklaşmış olup olmamasına göre kalır, veya düşer :

tohumu havuza, fakat emriniz lûtfedin gibi.

Bu tür kelimelerin kullanımında *Arap sım a* ve *Firenk sım e* (francisme) aydınların söyleyişini bazan halktan ayırır.

C. HECE BÖLÜMÜ KANUNU

30. Yukarıdan beri Türkçe hecelerin yapısını ve bu yapının

yabancı kelimeler üzerindeki etkisini inceledik. Gerçekleştirdiğimiz genel haller şunlardır :

1. Türkçenin kelimeleri yalnız tekdooruklu, düzenli hecelerden meydana gelmektedir. Bu kelimeler eklerle uzatıldıkları zaman doğan yeni heceler de aynı yapıda oluyorlar. Biliyoruz ki bu belirlilik bütün Türk dillerinde hüküm sürmektedir.

2. Türkçe yabancı dillerden gelen kelimelerdeki değişik yapıda heceleri de kendi hecelerine benzetiriyor. Bu *ben-zestirme* (assimilation) çiftdooruklu heceler için, *zorlama*-lar bir yana, belirli ve kesindir. Bu heceler bir *sesli türemesi*yle ikiye bölünürler.

Türkçede hecelerin yapısını belirleyen bu olguya genellikle dolayısıyla *Hece bölümü kanunu* (loi de division syllabique) adını veriyoruz ve onu sonucu ile birlikte şöyle ifade ediyoruz :

- a. «*Türkçenin bütün heceleri tekdooruklu olur*».
- b. «*Türkçe yabancı dillerden gelen çiftdooruklu heceleri ikiye böler*».

Hece bölümü kanunu ve aşağıda göreceğimiz *sesli uyumu* ve *sesdeş uyumu kanunları* birlikte Türk dilinin portresini gereği gibi belirtirler.

III. HECELERİN BİRLEŞMESİ

31. Kelimeyi meydana getiren heceler ve söz içinde yanyana gelen kelimelerin komşu heceleri de birbirlerini etkilerler ve bir düzene uyarlar.

A. EKLEMEDE

Hecelerin sıralanışında genel kural şudur : Bir kelimede her sesli kendisinden önce gelen ilk sesdeşi ve kendisinden

sonra gelen tek, veya tertipli iki sesdeşi kurduğu hecenin içine alır :

*şu yıl bürk sı/ra de/rin yo/ğurt süğ/lün
ke/le/bek kı/zıl/cık* gibi.

Kelimelerimizi ekleme ile uzatırız. Çoğu zaman tek, bazan iki, hatta üç heceden ibaret olan ekler de bağlandıkları kelime ile yukarıdaki kurala uyarak bir birlik meydana getirirler. Yani başında bir sesli olan bir ek bir kapalı heceyle biten bir kelimeye geldiğinde önüne gelen ilk sesdeşi kendi kurduğu heceye alır

*ka/ş-ım di/z-e o/du/n-u yı/r-t-ı/cı sa/t-ın
ka/n-a/-mak a/t-ıl/-mış gö/r-ü-ş-e/cek* gibi.

B. ÖBEKLEŞMEDE

32. Kelimeleri *birleşim* (composition) yoluyla da uzatırız. Tek, veya daha çok heceli olan kelimelerimiz birleşirken yine aynı kurala uyarlara. Yani birinci kelime bir kapalı heceyle bitiyor ve ikinci kelime bir sesliyle başlıyorsa bu sesli önüne gelen sesdeşi kendi hecesine alır :

*a/ş-e/v-i yı/r/d-i/ç-i e/n-az kı/r/k-a/yak se/
mi/z-o/t-u yo/k-et/-mek a/da/m-a/kıl/-lı* gibi.

Bu kural cümle içinde komşu kelimeler arasında da yürür :

*Gü/ne/ş-o/lur/sa ka/pı/m/n-ö/nün/de
o/yu/n-oy/nar/sı/mız.* gibi.

Kelimelerin bu binışmesine *ulaşma* (liaison) deriz. Ulaşma ancak özel sebeplerle bozulur, bkz § 101.

Kelimenin ilk sesine *önses* (initiale) deriz. Kelime sonundaki *sonses* (finale), içindeki herhangi biri ise *içses* (médiale) diye anılır.

2. Dilim : Oturuşma

33. Anlam ile ilgili olmaksızın mihanikî olarak kelimenin kökünde, veya eklemeler sırasında bazı *seslerin düşmesi*, yeniden *türemesi*, yada *yer değiştirmesi* gibi olaylara *oturuşma* (tassement) diyoruz. Çok defa kurallı, bazan da rastlantılı olan bu değişimler kelimenin söyleyişini kolaylaştırmak, kökle eki kaynaştırmak, yabancı kelimeleri Türkçeye benzeştirmek gibi pratik sonuçlar sağlar. Dilin gelişmesinde bunlar önemli bir rol oynar.

I. SES DÜŞMESİ

Ses düşmesi (chute) genellikle kelimeyi kısaltır. Bir sesli düşmesi ise aynı zamanda bir hece düşmesi, dolayısıyla ona bağlı birkaç sesdeğin başka hecelere mal olması demek olur.

A. SESDEŞLERİN DÜŞMESİ

34. Belli durumlarda en çok düşme eğilimi gösteren sesdeşler damaksılarla bölünülüdür. Bunları ayrı ayrı göstereceğiz :

1. Damaksıların Düşmesi :

Batı Türkçesinde damak sesdeşlerinin düşmesi halâ devam eden sürekli bir tarihî olaydır. En eski zamanlardan beri dilimiz iç ve sonseste fazlaca bulunan ön ve art damaksıları yavaş yavaş düşürmüş, tasfiye etmiştir.

Eski Oğuzcada erkenden başlamış olduğu anlaşılan bu değişimin dilimize doğ-
ru nasıl geliştiğini eski Türkçede ve sonradan kısmen Doğu Türkçesinde devam eden
eski şekilleri belgelemektedir :

kurus > kuru sarı > sarı ölü > ölü çerig > çeri yalğan > yalan
emgek > emek eşkek > eşek kaska > kısa ilgerü > ileri yumurtga >
yumurtta tarıglağ > tarla gibi.

Eklere gelince bunların canlı olanlarından bir çoğu da damak seslerini atmış bulu-
nuyor :

er-ig > er-i baş-lıg > baş-lı kızı-lıg > kızıl-sı yıl-ga > yıl-a
kıl-guçı > kıl-ı yaz-ıglıg > yaz-ılı yat-gur-mak > yat-ır-mak
al-gah > al-alı gibi.

Düşen damaksı iki sesli arasındaysa bunların *çatışması* (hiatus) ve *büzül-
mesi* (contraction) ile bir hece düşebilir, kış § 35 :

yégirmi > yirmi ağırşak > arşak sögünmek > sönmek bagırsak >
barsak sogurmak > sormak gibi.

2. Damaksıların Çeşitlenmesi :

Damaksıların düşmesi kademeli olur. *g g* sesleri yazı leh-
çemizde patlamalı olarak önseste kalmış, içseste yalnız ünlü
sesdeşlerden sonra korunmuş :

kargı, gölge, damga, yenge, aygır, sevgi, kuzgun,
başka hallerde *s ü r e k l i l e ş m e y e* (spirantisation) uğra-
mış, gevşemiştir :

oğur değer beğenmek eğirmek yoğun ağır
sağrı ağlamak iğne yağmur sağdıç değgin
bağcık söğmek oğmak koğmak buğu dağ çiğ
beğ gibi.

Bu süreklileşenler de çevrelerinin etkileriyle çeşitlenmiş-
tir. Aralarında şöyleyişte :

a. Önlerindeki sesliyi uzatanlar :

ine ālamak yāmur sādıc sārı çī dā,

b. Eriyip yerlerinde bir sesli çatışması bırakanlar :

our arırmek sür kuu youn,

c. Yarım seslilere, *y w* (dolayısıyla *v*) ye dönenler

deyer beyenmek tüy bey dövmek kovmak
gövde kovan vardır.

Damaksıların süreklişmesine bunların ünsüz şekillerinde de rastlanır. Ancak burada bir *k > x* *x > h* gelişmesi olur ki buna *gevşemiş sesdeş* (consonne adoucie) deriz. Eski Türkçeden beri :

kagan > hakan takı > dahi kangı > hangi kop > hep yakı >
yaxır. Anadolu ağızlarında iç ve sonseste :
gabax baxtum köpex oxşamax exmex gidex axırmak güççüx
gibi.

Aksine nadir bazı yabancı kelimelerde önseste *süreklişmeye* (fermeture) de rastlanır :

harbuz > karpuz hañfâ > kavañ hañfa > kalfa humbara >
kumbara hañuñ > kañtan gibi.

Nihayet damaksılar düşmesinin bir hali de ekleme sırasında görülür : *-cek -cik, -rek* gibi bir damak sesiyle kapanan ekler bir damaksı ile biten bir kelimeye geldiğinde onun sonsesini düşürür :

çocu-cak eşe-cik büyü-cek alça-cık sevdi-ceğim
ufa-rak kücü-rek (örneklemeyle) kücü-men
gibi.

3. Bölüntülerin Düşmesi :

35. Fazlaca düğme eğilimi gösteren sesdeşlerden bir takım da bölüntülerdir.

a. *y* sesi bazı hallerde öndamaksı *g* ye benzer biçimde gevşer ve kendisinden önceki sesliyi uzatıp kaybolur :

öyle>öle böyle>böle söylemek>sölemek gibi.

İki sesli arasında da *y* nin eriyip bir *büzülme uzun-lu ğ u* bıraktığı olur :

büyük>bük iyi>î pek iyi>pekî gibi. *y* ve *ğ*

sesleri birlikte bulundukları zaman kelime, özellikle İstanbul ağzında daha ileri büzülmelere de yol açarlar :

ağabey > âbî ağabeyciğim > âbicim yazmaya-yım > yazmım almayacağım > almicim küçü-ğüyle>küçüle gibi.

b. Batı Türkçesinde akıcılardan düşenler olur. *i* sesi bazan düşmüştür :

ol > o oturmak > oturmak keltirmek > getirmek gibi.

Akıcılardan *r* sesi de Eski Türkçeden beri yer yer düşmüş, hatta bazan kelime kökü olarak kaybolmuştur :

birle>bile berk>pek kurşamak>kuşamak ermek>imek çekimleri ermiş>imış >-miş erser>ise >-se v.b.

Anadolu ağızlarında *r* iç ve sonseste çoğu zaman büzülme uzunlukları bırakır :

Vā mı? Gittile güşun alısın döri gibi.

Senlibenli konuşmada (langue familière) bunların yazı lehçesinde de türlü örneklerine rastlanır :

Ge buraya! Kak bakım! Ö'osun! Allā sen! <Allahı seversen! Bi cigara veri misin? yim beş om pāk < on paralık gibi.

4. Başka Sesdeşlerin Düşmesi :

36. a. Sızmalı bir gırtlaksı olan *h* türlü durumlarda erir ve düşer. Çoğu yabancı kelimelerde rastlanan *h* bazan

içseste eriyerek seslilerde çatışma, veya büzülme uzunluğu meydana getirir :

daha > dâ pahalı > pâh tuhaf > tuaf muhallebi > maallebi gibi.

Birleşim ve *öbekleşme* (groupement) hallerinde ikinci kelime başındaki *h* düşer, veya eriyip bir büzülme uzunluğu bırakır :

hastahane > hastâne yatakhane > yatakâne ilm-i haber > ilmâber Nasrettin-Oca İffet-Anım Ayy-Ânım bād-i havâ > bedāva gibi.

b. Türkçede kökten *ikiz sesdeşler* (consonne géminee) yoktur Organik *ikizleşme* (gémination) ise nadirdir :

E.T. *iki şekkiz tokkuz ottuz ellig* gibi.

Ancak içseste üretim, birleşim, ses değişmesi yollarıyla gelmiş oldukları belli, veya çekimle karşılaşmış aynı cinsten iki sesdeş rastlanır

belli yassı anne gömme akkuyruk tutturmak kireççi yolluk ıssız yuttum gibi.

Bu sebeple çoğu Arapçadan gelmiş kelimelerdeki 'ikiz sesdeşler içseste bir hayli *tekleşme* ye (dégémination) uğramış görünürler :

ama kere evel hamam çile kasap mürvet belediye gibi.

Buna karşılık

kubbe müddet cellât hisse hatta cadde kelle :

İkiz sesdeşler sonseste genellikle *tekleşme* ye uğrarlar

hiss > his zam zan ret zıt tıp hak gibi.

Bunlar hemen hepsi ekleme, veya birleşme sırasında bir sesli önünde yeniden *ikizleşme* ile kendilerini gösterirler

hiss-im zamm-ı zann-etmek redd-etmek
hakk-ımız gibi.

c. Başka hallerde de sonsesteki çift sesdeğerlerden sonuncusu söyleyişte düşebilir :

çift>çif misk>mis dost>dös rast>ras afw>
af madh>met naft>nef abdest>aptes gibi.

Bunların da bir sesli önünde türlü davranışları olur

çift-i dost-um abdest-i neft-in aff-etmek,
fakat met-etmek mis olmak gibi.

B. SESLİLERİN DÜŞMESİ

37. Kelimede bir seslinin düşmesi bir hecenin ortadan kalkması demektir. Bunun sonucu olarak da o seslinin birleştirdiği sesdeğerler komşu hecelere mal olur.

1. Orta Hece Düşmesi :

Türkçede en önemli ve yaygın *sesli düşmesi* (chute de voyelle) olayı da üç heceli kelimelerde *orta hece düşmesi* dir (syncope).

Aslında üç ve daha fazla heceli kelimelerde vurgusuz olan orta heceler seslinin kısalması, rengini yitirmesi ve nihayet düşmesi sonucu yer yer çözülürler. Dar seslilerle bölünlü ve sızmalı sesdeğerler bu düşmeyi kolaylaştırır

dirilik>dirlik ilerilemek>ilerlemek içerirek>
içerrek derinek>dernek çevire>çevre karışu>
karşı kavuşak>kavşak kokulamak>koklamak.
süpürüntü>süprüntü gibi.

Orta hecede geniş seslilerin düşmesi daha seyrektr :

*değenek > değnek yatası > yatsı sağanak > sağ-
nak burada > burda nerede > nerde geyesi >
geysi nese ne > nesne gibi.*

Yukarıda gösterdiğimiz gibi ön ve artdamak seslerinin yarattığı büzülmelerde de bir orta hece düşmesi vardır. Fakat bazılarında damaksılar ile sesli ayrı ayrı düşmüş görünür :

*tawışgan > tawışan > tavşan, bunun gibi tarıglag > tarla bel-
gülüg > belli yapurgak > yaprak karangulık > karanlık.*

2. Eklemede Düşme :

38. Üretim ve çekim sırasında orta hece seslilerinin kuralı olarak düşmesi halleri çeşitlidir. İki heceli bir sıra isim tabanlarımız vardır ki çekim sırasında bir sesli ötünde hemen daima orta hece seslilerini düşürürler :

*benz-i ağz-ın burn-um aln-ımız genz-ime koy-
nunda beyn-in karn-ından gönl-üme oğl-unuz
çığr-ından gibi.*

Bunlardan çoğu insan organlarının adlarıdır.

Yabancı kelimelerde düzensiz hecelerin bölünmesiyle türemiş sesliler de bu durumda yukarıkiler gibi ve hemen daima düşerler, bkz § 29 :

*fikr-iniz akl-ıma sabr-ı vakt-inde zapt-etmek
zehr-ini film-inde gibi.*

Başkaca yukarıda gösterdiğimiz tarzda orta hece düşmesi halleri de isim ve fiil eklemelerinde yaygın olarak devam eder. İsimlerde, çoğu söyleyişte :

*şur-dan iler-de aşag-sı yukar-sı içre-le-mek
eller-m-i çocuk-lar-nız götür-r-üm gibi.*

Fiil çatı ekleri de bolünlülük etkisi ile bazan sesli düşüre-
rek kelimeyi kısaltırlar. Birinin seslisi düşer :

*ayır-ıl-mak > ayr-ıl-mak devir-il-mek > devr-il-
mek geç-ir-it-mek > geç-ir-t-mek yap-tır-t-mak
kır-ır-mak ve bunlardan isimlerde : savruk ayrı
kırım uçurtma sıyrık buyruktu gibi.*

Yabancı kelimelerde de bu düşme olur :

*âyine > ayna capitano > kaptan Fâtima > Fatma
telegraf > telgraf gibi.*

3. Başka Sesli Düşmeleri :

Türkçede ilk seslinin ve ilk hecenin düşmesi seyrek-
tir. Önsesliki dar seslilerin düştüğü, *önsesli düşmesi*
(aphérèse) olur :

*ısıcak > sıcak ısıtma > sıtma umutlu > mutlu ır
ol > şol gibi.*

Hece düşmesinin özel bir hali de *hece binişmesi*-
dir (haplologie). Kelime içinde, eklemeye ve birleşmeye yan-
yana gelen benzer iki heceden biri düşer :

*süt nine > sütn pazar ertesi > pazartesi Nazillili >
Nazilli şimdiden > şimden, eklerde çok turur >
çok-tur bili yorur > bili-yor.*

II. SES TÜREMESİ

39. *Ses türemesi* (anaptyxe) düşmenin aksine keli-
meyi genişletir. Aslında bu Türkçede nadir bir olaydır. Bu-
nunla birlikte eklemeyi kolaylaştırmak ve yabancı kelimeleri
Türkçenin ses ve hece yapısına uydurmak gibi pratik bir mak-
satla türettiğimiz sesler oldukça fazladır.

A. SESLİ TÜREMESİ

Çoğu yabancı kelimelere ait olmak üzere başlıca dört türlü *sesli türemesi* (anaptyxe vocalique) kaydederiz. Bunlardan çoğunu da zaten hece bahsinde gördük :

a. Türkçe kelimelerde önseste akıcı sesdeşler bulunmaz. Yabancı kelimelerde rastlanan bu önsesti gidermek için dilimiz bir dar sesli türetegelmiştir

Urum Urus Urfa < *Ruhā Irizā İrecep ırakı*
ıraf uruba < *roba*, *l* ve *n* sesleriyle daha nadir:
ilimon ileş ilâzım inefes inar.

Geniş sesli alanlar da vardır :

rûcik > *oruç* *rişte* > *erişte* *rûspî* > *orospu* gibi.

Yazı lehçemizde *r* önseste yerleşmiştir. Orada yer bulmuş birkaçı *ayrık* (excepté), yukarıda verdiğimiz örneklerle ancak Anadolu ağızlarında rastlanır.

b. Türkçe kelimelerde bir başka sesli türemesine bazı berkitme ve küçültme sıfatlarında rastlanır :

sap sağlam > *sapasağlam* *dübedüz* *güpegündüz*
çepeçevre yapayalnız darcık > *daracık azacık*
biricik gibi, bkz § 303, 304.

c. Yabancı kelimelerde sonsesteki düzensiz çiftsesdeşleri gidermek, yani böyle çiftdoruklu bir heceyi bölmek için, yukarıda gördüğümüz gibi, bkz § 29, o iki sesdeş arasında bir dar sesli türetiriz (*akıl sabır emir zehir filim*).

d. Yabancı kelimelerde önsesteki düzensiz çiftsesdeşleri gidermek, yani böyle çiftdoruklu bir heceyi ikiye bölmek için, yukarıda gösterdiğimiz gibi, bkz § 29, önseste, veya o iki

sesdeş arasında bir dar sesli türetiriz (*istasyon üstüğü iskele sitaj sipor*). .

B. SESDEŞ TÜREMESİ

40. Türkçede *sesdeş türemesi* (anaptyxe consonantique) çeşitlidir. Başlıca ekleme sırasında çatışmayı önlemek için bir sesdeş türetiriz. Yabancı kelimeleri Türkçeye alıştırmak için de aynı usulden faydalanırız. Aynı bahislerde göstereceğimiz bu *koruma sesdeşi* dışında (bkz § 46 v.i) dilimizde sesdeş türemesi nadirdir.

1. Öntüreme :

Sesli ile başlayan bazı kelimeler önlerinde bir yarım sesli türetirler. Buna *öntüreme* (prothèse) deriz.

a. Bir çok kelimelerde *ı*, bazan *u* sesinden önce bir *y* türemiş görülür :

ılan > *yılan* *ıldız* > *yıldız* *ılkı* > *yılkı* *ıpar* > *yıpar*
ırak > *yıracak* *utmak* > *yutmak* gibi.

Birkaç kelime de *v* öntüremesine rastlarız :

urmak > *vurmak* *olta* > *volta* ?*olmak* > *wolmak* >
D.T. bolmak.

b. *h* öntüremesi geniş bir sesliyle başlayan az sayıda kelimelerimizde görülür. Buna yabancı kelimelerde de rastlanır:

ark > *hark* *ögük* > *höyük* *örküç* > *hörgüç* *arın* >
harın (yorgun) *oş* > *hoş* *äveng* > *hevenk* *äbriz* >
havruz *älü* > *hülü* gibi.

Bazı Anadolu ağızlarında *h* öntüremesine daha çok rastlanır :

ayva > *hayva* *aşlama* > *haşlama* *anbar* > *hambar* *elbet* > *helbet*
avlu (avli) > *havlu*.

c. Dilimizde bir önses türemesi, dolayısıyla bir önses değişmesiyle meydana gelmiş görünen, bir *ikileme* vardır : *ev mev taş maş*. Bunun bir ön türeme değil, bir *bağlam öbeği*nden büzülme yoluyla doğmuş bir *koşma takım* olduğunu sanıyoruz, bkz § 273 :

ev mi ev>ev mev at mı at>at mat, buradan

örneklemeyle : *taş mı taş>taş maş*.

2. İktüreme :

a. *n* sayılı kelimelerde bir *iktüreme* (épenthèse) şeklinde görülür.

*kılıç>kılınç tüfek>tüfenk fişek>fişenk tuç>tunç bakır>
mankır, mangır ortaca>ortanca mahakk>mihenک gibi.*

Halk diline sinmemiş bazı yabancı kelimelerde de bunun yadırganan örnekleri dikkati çeker :

fırsat>fırsant meclis>menclis v.b.

b. Türkçede *ikizleşme* nadirdir. Ancak bir sert vurguya, bir *duyuş tonlanması*na (bkz § 95) bağlı olarak içseste bir sesdeşin ikizleştiği görülür :

*Yazzık! Eşşek! Amman yapmayın! Bayyıldım
yeni evlerine! Geçç~efendim! gibi.*

III. SES DÖNÜŞMESİ

A. YABANCI KELİMELERDE ÇATIŞMA

41. Türkçe kelimelerde ancak içseste sesdeş düşmesi gibi hallerde sesli çatışması olduğunu gördük, bkz § 34. Ekleme ve birleşme sırasında meydana gelen çatışmadan da aşağıda bahsedeceğimizi söyledik, bkz § 40, 46. Ancak dilimize yabancı dillerden gelmiş kelimelerde çatışma durumuna çok rastlanır.

Türkçemiz kendi yapısına *benzeştirme* yönünde bunlar üzerinde de derece derece değişiklikler yapmıştır ve yapmaktadır.

1. Dereceli Büzülme :

Çatışma halinde seslilerden bir çoğu yazı lehçemizde muhafaza edilmektedir :

*tabiat ait şiir maaş reis Rauf muaf şuur
müessesese kauçuk flüör fuar selüloit* gibi.

Ancak bunların söyleyişte, özellikle *halk ağzında* (parler populaire) *ses dönüşmesi* (évolution phonétique), dereceli *büzülmeye* (krş § 35) devam ettikleri unutulmamalıdır :

*va'it > vât va'ız > vâz mu'amele > mâmele
ma'adâ > mādâ* gibi.

Nihayet bunların bir tek kısa sesliye ulaşanları vardır :

*na'il > nal mu'araza > maraza alcool > alkol
Meandres > Menderes* gibi.

42. Yabancı kelimelerde de Türkçe kelimelerde olduğu gibi içseste sesdeğ düşmesiyle sesli çatışması meydana gelir. Bunun yarattığı büzülmeler de Türkçe örneklerindeki benzer, bkz § 34 :

*mağara > māra mübalağa > mübalā zahir > zār
muhafaza > māfaza Muhammet > Mēmet mahal-
le > mälle mağlup > mālup rağaza > māza* gibi.

2. Toplanma :

Yabancı kelimelerde çatışma bazan da bir *toplanma* (synérese) ile, yani seslilerden dar olanın, *zayıf seslinin* (voyelle faible) bir yarım sesliye dönüşmesiyle giderilir, *ku v - v etli sesli* (voyelle forte) kalır :

faide > fayda sahife > sayfa taife > tayfa kaim

*makam>kaymakam station>istasyon italian>
italyan fire up>fayrap technicien>teknisyen
navlon>navlun Europa>Avrupa Équateur>
Ekvator laboratoire>laboratvar (böyle yazmalı),
gibi.*

Ancak hece başında ve sonunda çift sesdeşlerden hoşlanmadığımız için bu durumda çatışmayı toplanma yerine bir yarım-sesli, yani bir koruma sesdeşi ile gideririz :

*theatron>tiyatro gardien>gardiyan christia-
nus>hıristiyan katâf>kadayıf cihaz>çeyiz
toilette>tuvalet Austria>Avusturya gibi.*

B. GÖÇÜŞME

43. Bazı hallerde kelime içindeki iki sesin yerleri değişir (*toprak>torpak*). Genel olarak söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana gelen bu değişikliğe *g ö ç ü ş m e* (méthatèse) adını veririz.

Göçüşme çoğu zaman açıklığı daha yüksek olan bir sesin kelime başına, daha düşük olanın kelime sonuna doğru kayması şeklinde olur. *Çocuk dilinde* (langue enfantine) ve Anadolu ağızlarında nadir olmayan bu değişikliği yazı lehçemiz alay konusu yapar ve ısrarla düzeltir.

Bununla birlikte yazı lehçemizde göçüşmüş şekilleriyle kullanılan kelimeler vardır :

pehriz<perhiz hoyrat<horyat gibi.

a. Göçüşme en ziyade çok heceli kelimelerde içseste karşılaşan iki sesdeşin yer değiştirmesiyle olur :

*yaprak>yarpak toprak>torpak yüksek>yüs-
kek bayram>baryam gömlek>gölmek çömlək>
çölmek derviş>devriş sonra>sorna ekşi>eşki*

köprü>körpü akşam>aşam öğrenmek>öğrenmek memleket>melmeket kibrit>kirbit gibi.

b. Dilimizin birçok yabancı kelimeleri de seslilerle sesdeşlerin yerlerini değiştirmek suretiyle Türkçeye alıştırmış bulunduğunu tespit etmek gerektir :

Brussa>Bursa Edrine>Edirne triphullon>tirfil prinari>pınar brisiola>pirzola brillante>pir-lanta gibi.

c. Bitişik olmayan sesdeşler arasında da göçüşmelere rastlanır :

bulgur>burgul reşel>leşer kafes>kasef sat-ranç>santraç ödünç>öndüç gibi.

Buna da *u z a k t a n g ö ç ü ş m e* (méthatèse à distance) deriz.

3. Dilim : Bitişme ve Kaynaşma

44. Türkçede ekler üretim ve çekim unsurları olarak köklerle bitişirler ve benzeşirler. *Bitişme* (agglutination) kökle ekin bir araya gelip yeni bir hece bölümüne ve başka bir vurguya tabi olması demektir. Bunun gibi iki kelime yeni bir kavramı karşılamak üzere birleşirler ve onlar da çoğu zaman yeni bir hece bölümüne ve vurguya tabi olarak kaynaşırlar, bazan da benzeşirler. Bitişme ile *kaynaşmayı* burada, benzeşme ile vurguyu ayrı bölümlerde gözden geçireceğiz.

I. BİTİŞMENİN ESASLARI

Kökle ekin karşılaşmasında, yukarıda gördüğümüz gibi, (bkz § 31) hecelerin birleşmesi hakkındaki kurallar yürütür. Karşılaşan ön ve son seslerin cinsleri farklı durumlar yaratır.

A. BİTİŞME DURUMLARI

45. a. Kapalı heceye gelen ekler *sesli başlı ek* (suf-
fixe à l'initiale vocalique) iseler hece bölümünü değiştirirler ve
her zaman kökün son sesdesini kendi ilk hecelerine alırlar :

kü/p-ün dir/se/ğ-im de/nî/z-e yı/k-ı/cı gibi.

Çift sesdeşle kapanan hecelere sesli başlı ekler geldiğin-
de de bunlar her zaman en son sesdeşi kendi ilk hecelerine alır-
lar :

çar/p-an dür/t-ü/cü kır/k-m/cı sar/s-ak gibi.

b. Bir açık heceye gelen *sesdeş başlı ekler* (suf-
fixe à l'initiale consonantique) hece bölümünde değişiklik yap-
maz :

ana-lar dede-lik ordu-da kuzu-cuk iste-sin
de-di gibi.

c. Bir kapalı heceye gelen sesdeş başlı ekler de hece bö-
lümünde değişiklik yapmazlar :

geç-miş çiçek-ler av-cı düşün-sün ağaç-tan gibi.

d. Ancak bir açık heceye gelen sesli başlı ekler iki ses-
liyi karşılaştırıp *çatışma* durumu meydana getirirler :

baba + -im dene- + -en söyle- + -ir sarı + -imsi
yürü- + -iş gibi.

Demek ki gözden geçirdiğimiz dört halin yalnız sonuncu-
sunda özel bir durum vardır. Yukarıda gördüğümüz gibi Türk-
çe seslileri yanyana getirmekten hoşlanmaz. Kelime içinde ses-
deş düşmesiyle meydana gelen çatışmayı da hemen daima bü-
zülmle yoluyla ortadan kaldırır, bkz § 34, 41. İşte bu yapı özel-
liği sebebiyle dilimiz yukarıda ekleme sırasında — sistem ge-
reği — ortaya çıkan çatışmayı da kurallı olarak giderecektir.
Eklemede çatışmanın giderilmesi türlü durumlarda özel usul-
lere göre olur.

B. ÇATIŞMANIN GİDERİLMESİ

46. Eklemede sesli çatışması mutlaka önlenir. Bu maksatla da yanyana iki usul kullanılır :

a. Ekin başındaki sesliyi düşürürüz :

yeğen-im, fakat baba-m gibi.

Buna *düşmeyle ekleme* (suffixation par chute) adını veririz.

b. İki sesli arasına bir yarım sesli, genellikle bir *y* sesi getiririz :

anlat-an, fakat başla-yan gibi.

Buna da *türemeyle ekleme* (suffixation par anaptyxe) deriz. İki sesli arasında türeyen bu *y* sesi *koruma ses-deşi* adını alır.

Buna göre sesli başlı ekler eklemedeki davranışlarına göre ikiye ayrılırlar. Bazıları kelime sonundaki sesliler karşısında ön seslilerini her zaman düşürürler. Birinci kişi iyelik eki olan *-im* (*baba-m*) gibi. Bu türlü eklerle *düşmeli ekler* (suffixe aphérétique) deriz. Bazıları ise sesliyle biten bir kelimeye geldiklerinde bir *y* sesi türetirler. Şimdiki zaman sıfat-fiili eki olan *-en* (*dene-yen*) gibi. Böyle eklerle de *türemeli ekler* (suffixe anaptyctique) adını veririz. Görülüyor ki eklerin önses seslilerinin düşmesi ve kalması rastlantılı bir olay olmayıp bu herbirinin oluşmasında vardır, krg § 48.

1. Düşmeyle Ekleme :

47. Üretim eklerinin çoğu ve çekim eklerinin bir takımı düşmeli eklerdir. Bunların hemen hepsi dar sesli başlı eklerdir :

teyze-n nine-m iki-z altı-ncı yıka-n-mak ekşi-ksi

*dayı-mız tanı-ş-mak oku-t-mak benze-r dinle-yor
kara-r-mak ele-k depre-m gibi.*

Bir tek sesliden ibaret olan ekler elbette düşmeli olamazlar. Yoksa yok olurlar.

2. Türemeyle Ekleme :

Üretim eklerinin bir takımı ve çekim eklerinin çoğu türemeli eklerdir. Bunların da en çoğu geniş sesli başlı eklerdir. Bir tek sesliden ibaret olan bütün ekler de tabii olarak türemelidirler :

dere-yi tepe-ye anla-yış üşü-yen ye-yici susa-yacak sına-yınca kapa-yalı döşe-ye-lim uzlaş-malı-yız ev-de-yim gibi.

Ek haline gelmekte olan bazı takılar ve fiiller de bu durumdaki eklemede bir özellik gösterirler. Bunlar bir koruma sesdeşi aldıktan sonra önses seslilerini düşürmüş görünürler :

*emek-le, fakat iğne-y-ile > iğne-yle gece-ydi
ince-ymiş kuru-ysa orada-yken, sez-miş-ti, fa-
kat dik-se-y-idi > dik-se-ydi yaz-malı-ydı dü-
şün-e-ymiş bırak-malı-ysa-m gibi.*

Türeyişten sebeplerle *n ş s* sesleri de bazı ekler için koruma sesdeşi yerini tutmuştur :

*Kimin hali ekinde : deve-nin tarla-nın koru-nun
sürü-nün, fakat su-yun < suw-uñ, bkz § 18.*

*Dağıtım sıfatlarında : iki-şer altı-şar yedi-şer
yirmi-şer ellişer.*

*İyelik zamirlerinde : kapı-sı çatı-sı arka-sı
yenge-si.*

n sesi bir *yanlış ayırma* (fausse coupe) ile 3. kişi ekine geçmiş (*be-ni se-ni o-nu*) ve *örnekleme* (analogie) yo-

luyla zamirlerin bütün çekimine yayılmış, hatta sesdeş başlı eklerin önüne de gelir olmuştur, bkz § 310 v.i. :

*o-nu bu-na saç-ı-nı kendi-ne önde-ki-ni alt-ı-nda
şu-ndan bu-nca o-nlar bu-nsuz şimdi-ki-nden
gibi.*

Buna yapıklık genişlemesi (extension de morphème) deriz.

3. Ekleme Şeklinin Değişmesi :

48. Sesli başlı eklerin açık heceli kökler karşısında — yukarıda gördüğümüz gibi — devamlı olarak iki ayrı davranışları vardır. Bunlardan geniş seslilerle başlayanların daha çok türemeli oldukları görülür. Zaten bu sesliler içseste düşmeye karşı da daha dayanıklıdır.

Bazı Türk dili bilgileri bu iki türlü davranışı bir sebeple açıklamak istemişler ve bizim türemeli dediğimiz eklerdeki başta seslilerin sabit, ekin aslından olduğunu, bu sebeple açık hecelere geldiğinde düşmeyip bir koruma sesdeşi türettiğini kabul etmişler, bunlara *yapıdan sesliler* demişler, bizim düşmeli adını verdiğimiz eklerdeki başta seslilerin ise aslında mevcut olmadığını, yani bu ek bir sesdeşle başlamakta olup kapalı hecelere geldiğinde bir *yardımcı sesli*, veya bir *bağlama seslisi* türettiğini farzetmişlerdir. Demek ki bunu bir *eğriti sesli* saymışlardır.

Ancak elde bu bölümlemeyi destekleyecek deliller olmadığı gibi Türk Dili Tarihi de bu faraziye doğrulamıyor. Çünkü dilin belli bir devresi, veya lehçesi için sabit görünen bu iki türlü ekleme de değişebilmektedir :

E.T. *başla-p* > Y.T. *başla-yıp* ve tam tersine

E.T. *başla-yur* > Y.T. *başla-r* gibi.

Buna göre Eski Türkçeden bu yana bir eğriti seslimiz yapıdan sesli vasfını kazanmış, bir yapıdan seslimiz ise eğriti sesli durumuna düşmüş olacaktır ki tasavvur olunamaz. Bu faraziye Türkçede ekleme mekanizmasının izahını da son derecede güçleştirmiştir (bkz *Deny, Gabain*). Bize göre Türkçede *yardımcı sesli*, *bağlama seslisi* diye bir şey yoktur.

Yazı lehçemizde ve Anadolu ağızlarında başka ikilcim şekillere de rastlanır :

öğle-n × *öğle-yin* *éd-e-m* × *ed-e-yim* *bekle-ñ* ×
bekle-yin *ne-n?* × *ne-yin?* *ye-m* × *ye-yim* gibi.

Sesli başlı ekleri ancak eklemedeki davranışlarına göre düşmeli ve türemeli diye ayırdediyoruz. Bu ise yukarıda belirttiğimiz gibi esasta söyleyişe kalır.

Biz bu kitapta ekleri ince düz sesli başlı ve ünlü sesdes başlı şekilleri ile göstermekteyiz :

a. Sesdes Başlı Ekler: *-den -ce -di -ceğiz -dikçe -se-dir- -le-* v.b.

b. Sesli Başlı Ekler *-e -ek -i -im -ecek -ince -inti -il- -iş-* v.b.

Türkçede *a d d a ş* (homonyme) ekler çoktur. Bununla birlikte onları karıştırmayız. Ekleri geldikleri tabanlara, yarattıkları kelimelere, işleyiş ve anlatımlarına göre sınıflayıp adlandıracağız ve yerlerinde belirteceğiz.

II. KAYNAŞMA

49. Birleşim halinde karşılaştığımız iki kelime arasında da, kökle ek arasında olduğu gibi, hecelerin birleşmesi hakkında ki kurallar (bkz § 32) yürür. Şu farkla ki burada bitişme kuralları ve benzeşme kanunları yürürlükte değildir. Ancak birleşen iki kelime arasında oturuşma ve kısalma yönünde bazı gelişmeler olur. Bunlara *k a y n a ş m a* (crase) deriz.

A: BASİT BİRLEŞME

Yukarıda gördüğümüz gibi yanyana gelen iki kelime ve öncelikle farklı bir kavramı karşılamak üzere birleşen iki kelime arasında ulaşma olur ve hece bölümü değişir :

*ye/reġ/ma/sı kır/ka/yak ka/vu/ni/çi .ha/nı/
 me/li Kızı/lı/r/mak de/ni/zal/tı yo/ket/mek
 bi/raz* gibi.

Başka hallerde hece bölümü değişmez. Karşılaşan son ve önses seslileri de çoğu zaman çatışma halinde muhafaza olunur. Çünkü *birleşenlerden* (composant) birinci kelimenin sonses seslisi şimdi birleşik kelimenin vurgusunu taşımaktadır :

karaağaç sarıasma sergievi arkaüstü elealmak
Kocaeli gibi.

B. BÜZÜLMEYLE BİRLEŞME

50. Ancak bazı birleşik kelimelerde birincinin son, ya da ikincinin önsesi düşerek kelime büzülmüştür :

ne için>niçin ne asıl>nasıl kahve altı>kahvaltı
cuma ertesi>cumartesi sütlü aş>sütlaç Kara
İsi>Karasi gibi.

Halk edebiyatından gelen, divan edebiyatında da görülen bir büzülme hali de birleşik sayılmayan iki kelime arasında sesli düşmesidir

ne olur>n'olur? ne eylesin>n'eylesin? deli ol-
dum>del'oldum ağlar mı ola>ağlar m'ola? ki
ola>k'ola gibi.

Buna *düşürme* (élision) adını veririz.

Birleşiklerde orta hece düşmesi şeklinde kaynaşmaya da sık rastlanır :

biri birine>birbirine gide gide>gitgide kayın
ana>kaynana koyu vermek>koyvermek dokuz
on>doksan ne ise ne>nese ne>nesne konur
al>kumral Emir Ali>İmralı gibi.

III. Kısım

SESLERİN BENZEŞMESİ

51. Sesbilgisi bölümüne girerken dilde de *enaz emek kanununun* hüküm sürdüğünü söylemiştik. Hecenin yapısı bahsinde de konuşma organlarının kısa yoldan işgörmeye eğilimlerini gördük. Türkçede sesler arasında *benzeşme* (assimilation) mekanizması sözü geçen kanunun dilde yürürlüğüne eşsiz bir örnek teşkil etmektedir. Özellikle dilimiz, Batı Türkçesi bu benzeşme kanunları sayesinde söyleyişe daha yatkın bir karakter kazanmış bulunmaktadır.

Kelimenin sesleri, seslileri ve sesdeşleri arasında benzeşme, *ses benzeşmesi* (assimilation phonétique) başlıca sesleşme ve boğumlanma bakımlarından *uzlaşma* (accommodation) şeklinde olur. Türkçenin hemen bütün *lûgat kelimelerinde* (mot lexicographique) bu benzeşmeler gerçekleşmiş olarak görülür. Ekleme yolu ile yapılan yeniden kelime üretimi ile kelime çekiminde, yani *gramer kelimeleri* (mot grammatical) teşkilinde ise ses kanunları halinde hüküm sürer. Öyle ki yazılıştaki da görünen bu mekanik değişmelerle meselâ *-di* gibi bir ek türlü ses yapısındaki köklere uyarak 8 şekil alır

ver-di yaz-dı ör-dü doğ-du es-ti sap-tı düş-tü
uç-tu gibi.

I. Dilim : Seslilerin Benzeşmesi

I. DİL VE DUDAK BENZEŞMELERİ

52. Dilimizde kelimenin hecelerini meydana getiren sesliler bazı vasıfları ile benzeşirler. Birinci heceden başlayarak sırasıyla birbirlerine uyarlar. Kelimeye gelen eklerin seslileri de onları izlerler. Bu bir *ilerleyici benzeşme*dir (assimilation progressive).

Seslilerin benzeşmesi bir boğumlanma benzeşmesi olup onların iki vasıflarına göre olur: 1. Dilin ileri ve geri durumu, yani incelik ve kalınlık bakımından, 2. Dudakların yayvan ve büzülmüş durumu, yani düzlük ve yuvarlaklık bakımından. Batı Türkçesinde alt çenenin çok, veya az düşük olması, yani genişlik ve darlık bakımından kurallı bir benzeşme olmaz.

A. DİL BENZEŞMESİ

1. Bir kelimenin ilk hecesinde bir kalın sesli varsa ondan sonra gelen hecelerindeki sesliler de kalın olur

Balık kısrak odun kurak kırlangıç onarmak
gibi.

2. Bunun gibi bir kelimenin ilk hecesinde bir ince sesli bulunuyorsa ondan sonra gelen hecelerin seslileri de ince olur:

yele ipek ekşi üzüm örümcek çilemek
gidermek gibi.

Seslilerin bu benzeşmesine *dil benzeşmesi* (assimilation palatale) deriz (büyük sesli uyumu).

B. DUDAK BENZEŞMESİ

53. 1. Bir kelimenin ilk hecesinde bir düz sesli varsa ondan sonra gelen hecelerindeki sesliler de düz olur :

kazık sıcak erken bilek karaca belirmek
gibi.

2. Fakat bir kelimenin ilk hecesinde bir yuvarlak sesli bulunuyorsa o zaman iki ayrım vardır :

a. Ondan sonraki hecelerin seslileri darsa yuvarlak olurlar :

*bodur öküz türlü kuzu tokurcun bürümcük
gibi.*

b. Sonraki hecelerden herhangi birinin seslisi genişse düz kalır ve ondan sonra gelen hecelerin seslileri de ona uyarlar :

*güneş ördek oğlak kurnaz börek boza dolay
üzengi bulanık yumurta görümce gibi.*

Birinci halde ve ikinci halin birinci ayrımında sesliler arasındaki benzeşmeye *dudak benzeşmesi* (assimilation labiale) adını veririz (küçük sesli uyumu). İkinci halin ikinci ayrımında ise görüyoruz ki dudak benzeşmesi yoktur. Olsaydı bu kelimeler de

günöş oğlok kurnoz üzöngü bulonuk görümcö

v.b. şekillerini alacaklardı.

54. Aslında geniş yuvarlak o ve ö seslileri Türkçe kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunurlar, ikinci ve daha sonraki hecelerinde ve genellikle eklerde bulunmazlar. Ancak birleşik kelimeler ve bir birleşikten gelmiş olan *-iyor* eki bu kurala uymazlar :

*cingöz başıboş Beykoz Söğütözü dereotu
alakoymak iste-yor gibi.*

Yukarıda gördüğümüz iki türlü benzeşmeye *sesli uyumu* (harmonie vocalique) adını veriyoruz. Bunlardan dil benzeşmesi *Türk (Hun) dillerinde* genel bir kuraldır. Dudak benzeşmesinin yukarıdaki ölçüsü ise bizim bugünkü yazı lehçemize göredir. Türk (Hun) dillerinde ve *Türkçe* de lehçeden lehçeye az çok değişir. Aşağıda sesli uyumunun değişmelerinden bahsedeceğiz.

II. EKLERDE SESLİ UYUMU

A. EKLERİN SESLİLENMESİ

55. Yukarıda gördüğümüz gibi birden fazla heceli lûgat kelimelerimiz sesli uyumuna tabi olarak seslilenmiştir. Canlı *üretim ekleri*yle (suffixe de thème) uzatılmış oldukları görülenler de hepsi böyledir :

kapıcı korkak bezginlik başlangıç üzüntülü
gibi.

Dilin yaratıcı gücünü değerlendirip yeni kavramlara karşılık olarak ortaya attığımız kelimelerde kullandığımız ekleri de bu ana kurala göre seslilendiririz. Bu kitapta yeni gramer terimleri olarak kullandığımız kelimelerde görüldüğü gibi :

sesleşme dudaklı sızmalı göçüşme duyulurluk
karşıtlama.

Bunun gibi söz içinde kelimeler arasındaki ilişkileri kurmak üzere gelen ve gramer kelimeleri teşkil eden *çekim ekleri* (suffixe flexionnel) de hep bu kurallara göre seslilenirler :

taş-lar tepe-de sırt-ı düş-ecek kalk-ın dene-
meli gibi.

Çekim eklerini ne kadar çoğaltırsak çoğaltalım sesli uyumu hükmünü sürer :

bekle-yecek-se-n-iz gör-me-meli-ymiş-im benim-
se-me-diğ-im-iz-den-dir, gibi.

Ek seslilerinin bu kurallı değişmesine *sesli atlama*sı (alternance vocalique) adı da verilir.

56. Bu bakımdan yalın, veya eklerle uzatılmış kelimelerimiz seslilerine göre iki sıraya ayrılırlar. Kalın seslileri olan-

lara *kalın sıra* dan (classe postérieure) kelimeler, ince seslileri olanlara da *ince sıra* dan (classe antérieure) kelimeler deriz.

Yabancı kelimelerde sesli uyumunun gelişmesini ileride göstereceğiz, bkz § 65. Ancak kaydedelim ki bunlara gelen ekler kelimenin son hecesine göre uyuma tabi olurlar :

insan-lık kooperatif-çi-lik fosfor-lu zede-le-mek
hava-dan memur-lar-ın şoför-ü kutup-lar-da
 gibi.

Kaynaşmış bazı birleşik kelimelerde de sesli uyumuna rastlanır. Çoğu zaman bu bir *ilerleyici benzeşme* olarak görülür :

hay demek > haydamak kıl ibik > kılıbık yalın
öz > yalınız > yalınız sekiz on > sekizen > seksen
bir az > birez gibi.

Bazan da benzeşme *gerileyici* (assimilation régressive) olmuştur :

sü başı > subaşı o üle > öyle o bir > öbür iç kur >
uçkur gibi.

B. EKLERİN SINIFLANMASI

57. *Tekheceli ekleri* (suffixe monosyllabe) seslilerinin değişmeyen vasfına, genişlik ve darlıklarına göre ikiye ayırırız. Geniş seslisi olanlara *seslisi geniş ekler* (suffixe à voyelle large), dar seslisi olanlara *seslisi dar ekler* (suffixe à voyelle étroite) adını veririz. Seslisi geniş eklerin seslileri ince sırada değişmez, yani darlaşmaz.

el-le iş-ler göz-de üz-mek gibi.

Seslisi geniş eklerin seslileri kalın sırada da sabit kalır :

baş-la kız-lar oy-mak buz-dan gibi.

Demektir ki bu eklerin seslileri yalnız *e/a* arasında değişirler.

Seslisi dar eklere gelince bunların seslileri ince sırada iki ve kalın sırada iki şekil alırlar. İnce sırada :

el-im iş-siz, fakat göz-cü üz-dün gibi.

Kalın sırada da böyledir :

baş-ım kız-ı, fakat oy-dum buz-lu gibi.

Bu da demektir ki bu eklerin seslileri $i \begin{smallmatrix} ü \\ \times \\ u \end{smallmatrix} ı$ arasında değişebilirler.

Çok heceli eklerin (suffixe polysyllabe) ilk hece seslileri taban olan kelimenin son hece seslisine uyar. Ekin onu izleyen hecelerindeki sesliler de geniş, veya dar olduklarına göre ekin ilk hecesine uyarlar. Çok heceli ekler seslileri dar, seslileri geniş ve seslileri karma olabilirler. Fakat hiç biri yukarıda gösterdiğimiz ana kuraldan şaşmazlar :

- birik-inti at-ıcı sor-uştur-mak üç-üncü,*
- kes-mece yırt-acak koş-arak gör-enek,*
- yer-ceğiz öldür-esiye deli-cesine uzun-lamasına* gibi.

Dilimizde iki *kelimecik* (particule) vardır ki sesli uyumuna tabi olarak ek durumuna geldikleri halde ayrı yazılmışlardır: *de* ve *mi*.

- Seslisi geniş bir ek gibi değişen *de* zarf ve bağlam olarak iki şekli ile yazılır.

Sesdeşin değişmesi gösterilmez :

Dursun da bilmeyor. .O da, sen de. Ben de giderim gibi.

- Seslisi dar bir ek gibi değişen *mi* ise fiil çekiminin içine de girmiş olduğundan üzerine ekler alıp sesli uyumunu devam ettirir :

Doğru mu? Değil mi? Hasta mısın? Görüşür müsünüz? gibi.

III. SESLİ UYUMU KANUNLARI

58. Yukarıda gördük ki dil ve dudak benzeşmesi kuralları yalnız yalın kelimelerde görülen bir belirlilik olmayıp üretim ve çekim sırasında kelimelerin aldıkları ekleri de kapsamaktadır, lûgat kelimeleri gibi gramer kelimelerini de içine almaktadır. Başka bir deyimle biz lûgat kelimelerinde bu kanunları uygulanmış bir halde buluyoruz. Gramer kelimelerinde ise kulanırken kendimiz uyguluyoruz.

Bu genellikleri sebebiyle bu benzeşme kurallarına *sesli uyumu kanunları* (lois de l'harmonie vocalique) adını veriyoruz ve bunları ilkin daha toplu olarak iki kanun halinde, sonra da tek bir ses kanunu halinde şöyle ifade ediyoruz :

A. DİL VE DUDAK UYUMU KANUNLARI

1. «Yalın veya eklerle uzatılmış bir kelimenin ilk hecesinde kalın, veya ince bir sesli bulunduğuna göre o kelimenin bütün seslileri kalın, veya ince olur». Buna *dil uyumu kanunu* (loi de l'harmonie palatale) deriz.

2. «Yalın, veya eklerle uzatılmış bir kelimenin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunan dar sesliler kendilerinden önceki hecede düz, veya yuvarlak bir sesli bulunduğuna göre düz, veya yuvarlak olurlar». Buna da *dudak uyumu kanunu* (loi de l'harmonie labiale) adını veririz.

B. GENEL SESLİ UYUMU KANUNU

Yukarıdaki iki kanunu birleştirerek bir tek kanun halinde de ifade edebiliriz. Buna *genel sesli uyumu kanunu* (loi générale de l'harmonie vocalique) adını veririz :

«Yalın, veya eklerle uzatılmış bir kelimenin bütün seslileri kalınlık - incecik ve düzlük - yuvarlaklık yönlerinden ilk hecenin seslisine uyarlar. Şu kadar ki ilk hecesinde yuvarlak bir sesli bulunan bir kelimenin ikinci, veya daha sonraki bir hecesinde bir geniş düz sesli bulunabilir ve ondan sonraki hecelerin seslileri de düz olurlar».

IV. SESLİ UYUMUNUN SONUÇLARI

59. Yukarıdaki kanunları tek heceli kelimelere seslisi geniş ve seslisi dar ekler getirerek gerçekleyelim

<i>İlk Hecede</i>		<i>İkinci hecede</i>			
<i>a</i>	<i>baş</i>	<i>a</i>	<i>baş-a</i>	<i>ı</i>	<i>baş-ı</i>
<i>e</i>	<i>el</i>	<i>e</i>	<i>el-e</i>	<i>i</i>	<i>el-i</i>
<i>ı</i>	<i>sırt</i>	<i>a</i>	<i>sırt-a</i>	<i>ı</i>	<i>sırt-ı</i>
<i>i</i>	<i>diş</i>	<i>e</i>	<i>diş-e</i>	<i>i</i>	<i>diş-i</i>
<i>o</i>	<i>kol</i>	<i>a</i>	<i>kol-a</i>	<i>u</i>	<i>kol-u</i>
<i>ö</i>	<i>göz</i>	<i>e</i>	<i>göz-e</i>	<i>ü</i>	<i>göz-ü</i>
<i>u</i>	<i>tuz</i>	<i>a</i>	<i>tuz-a</i>	<i>u</i>	<i>tuz-u</i>
<i>ü</i>	<i>yük</i>	<i>e</i>	<i>yük-e</i>	<i>ü</i>	<i>yük-ü</i>

A. DÜZ SIRADAN KELİMELELER

Yukarıda (bkz § 56) dil benzeşmesine göre kelimelerin kalın ve ince sıralar teşkil ettiklerini gördük.

Bunun gibi düz bir seslisi olan ilk dört kelimenin eklenmelerinde ekler katıldıkları kökün seslisini, bir de onun genişlik - darlıkça karşısı olan sesliyi almaktadırlar. Böylece her kelime-

nin ikişer heceli yeni iki şeklinin bütün seslileri *a/ı*, veya *e/i* arasında değişmiş oluyor. Bunlar düz seslilerdir. Ekleri, dolayısıyla heceleri ne kadar artırırsak artıralım bu durum devam eder. Böyle yalnız iki düz sesliyle seslilenen kelimelere *düz sıra* dan (classe non-arrrondie) *kelimeler* deriz. Bunlar da kalın olduğuna göre *kalın düz sıra* (classe postérieure non-arrrondie), ince olduğuna göre *ince düz sıra* (classe antérieure non-arrrondie) adlarını alırlar :

Kalın düz sıra: *baş başlık başlıklar başlıklarım başlıklarımı,*

İnce düz sıra: *ter terlik terlikler terliklerim terliklerimi.*

B. YUVARLAK SIRADAN KELİMELEK

60. Yuvarlak birer seslisi olan son dört kelimenin (yukarıda) eklenmelerinde ise iki durumla karşılaşırız

1. Seslisi Dar Eklerle :

Bu köklere seslisi dar ekler getirmişsek bunlar kalın sırada yalnız *u*, ince sırada yalnız *ü* seslilerini alırlar. Böylece yine her kelimenin ikişer heceli yeni iki şeklinin seslileri *o/u*, veya *ö/ü* arasında değişmiş olur. Ekleri ve dolayısıyla heceleri ne kadar artırırsak artıralım bu durum da devam eder. Böyle yalnız iki yuvarlak sesliyle seslilenen kelimelere *yuvarlak sıra* dan (classe arrondie) kelimeler adını veririz. Bunlar da kalm, veya ince olurlar: *Kalın yuvarlak sıra* (classe postérieure arrondie), *ince yuvarlak sıra* (classe antérieure arrondie).

Kalın yuvarlak sıra *kol kolluk kolluğum kolluğumuz kolluğumuzu,*

İnce yuvarlak sıra *göz gözlük gözlüğüm gözlüğümüz gözlüğümüzü.*

2. Sessiz Geniş Eklerle :

Fakat yukarıdaki seslileri yuvarlak kelime köklerine ikinci, veya daha sonraki heceyi teşkil etmek üzere sessiz geniş ekler getirmişsek bunlar yuvarlaklaşmayacağından sıranın yuvarlaklığını bozarlar ve yeni bir sıranın baş hecesiymiş gibi kendilerinden sonra gelen hecelerin seslilerini de düzleştirirler. Böylece yuvarlak bir sesli ile başlamış bir kelime o heceden sonra düz sıraya geçer ve artık yeniden yuvarlak sıraya dönmez. Böyle yuvarlak sıradan başlayıp ikinci, veya daha sonraki bir heceden itibaren düz sıradan devam eden kelimelere *karma sıradan* (classe mixte) *kelimeler* deriz. Bunun da iki geçidi olması tabiidir: *kalın karma sıra* (classe postérieure mixte), *ince karma sıra* (classe antérieure mixte).

Karma sıra zaten sessiz yuvarlak bir heceyle başlar. Kuralları sessiz düz heceyle başlayan karma sıra olmaz. Yine kuralları karma sıranın son hece sessiz düz olur

Kalın karma sıra: *suç suçlar suçlular suçluluklar suçlulukları,*

İnce karma sıra: *söz sözler sözcüler sözcükler sözcükleri.*

Aşağıdaki cetvel kelimelerimizin seslilenmesini toplu olarak göstermektedir :

	1. hece	2. hece	3. hece	4. hece	5. hece	son hece
Düz sırada	a ı	a ı	a ı	a ı	a ı	a ı
	e i	e i	e i	e i	e i	e i
Yuvarlak sırada	o u	u	u	u	u	u
	ö ü	ü	ü	ü	ü	ü
Karma sırada	o u	a u	a u ı	a u ı	a u ı	a ı
	ö ü	e ü	e ü i	e ü i	e ü i	e i

V. SESLİ UYUMUNUN TARİHÇESİ

61. Türkçede kelimenin seslileri arasında dil benzeşmesi, dolayısıyla dil uyumu kanunu kökten, veya çok eski olmalıdır. Bu, dilin tarihten önceki gelişme çağlarında meydana gelmiştir. Fakat dudak benzeşmesi, dolayısıyla dudak uyumu kanunu tarihî zamanlarda oluşmuş görünüyor. Doğu Türkçesinde daha Eski Türkçe devresinde yavaş yavaş ilerilemiş olduğu anlaşıyor. Batı Türkçesinde ise daha geç, ancak Orta Oğuz lehçesi içinde kendini göstermektedir.

A. OSMANLICADA

XIII. - XV. yüzyıllardan, Eski Osmanlıcadan kalan metinlerde dudak benzeşmesi yoktur, diyebiliriz. Bu devirde henüz kelimelerimiz yalnız dil uyumu kanununa göre seslilenmektedir. Yani ilk hecedeki düz bir sesliden sonra ikinci hecede bir yuvarlak sesli, ilk hecedeki bir yuvarlak sesliden sonra da ikinci hecede, dar olsa bile, bir düz sesli bulunabilmektedir. Bununla birlikte burada da *o* ve *ö* geniş yuvarlak seslilerinin ikinci ve daha sonraki hecelerde bulunmadığı anlaşıyor.

62. Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 4) Orta Oğuz lehçesi ilk defa Anadolu'da Doğu Türkçesinden farklı ve *harekeli* bir yazılışla tespit edildiğinden metinler bize kelimelerin seslilenmesi hakkında yeterli bir fikir veriyor. Buna göre, nadir ayrıklıklar bir yana, *Eski Osmanlıca* da sesli uyumu durumunu yukarıda Yeni Türkçe için verdiğimiz cetvele paralel bir cetvelde göstermemiz mümkün olmaktadır.

İlk Hecedeİkinci Hecede

<i>baş</i>	<i>başa</i>	<i>başı</i>	ve	<i>u başuñ</i>
<i>el</i>	<i>ele</i>	<i>eli</i>	ve	<i>ü elüñ</i>
<i>sırt</i>	<i>sırta</i>	<i>sırtı</i>	ve	<i>u sırtuñ</i>
<i>diş</i>	<i>dişe</i>	<i>i dişi</i>	ve	<i>ü dişüñ</i>
<i>kol</i>	<i>kola</i>	<i>ı kolı</i>	ve	<i>u koluñ</i>
<i>göz</i>	<i>göze</i>	<i>i gözi</i>	ve	<i>ü gözüñ</i>
<i>tuz</i>	<i>tuza</i>	<i>ı tuzı</i>	ve	<i>u tuzuñ</i>
<i>yük</i>	<i>yüke</i>	<i>i yüki</i>	ve	<i>ü yüküñ</i>

Görülüyor ki bu lehçede ilk hecedeki her sesliyi sonraki hecelerde üç türlü sesli izleyebilmektedir. Yukarıda çerçeve içinde gösterdiğimiz eklemelerde sesliler Yeni Türkçede dudak uyumu kanununa tabi olmuş bulunuyor. Bunun sonucu bugün farklı olarak ilk hecedeki her sesliyi ikinci hecede en çok iki türlü sesli izleyebilmektedir. Bu demektir ki Yeni Türkçede cetveldeki son iki sütun birleşmiştir, krş. cetvel § 59. Daha etraflı bilgiler için bkz. *T. Banguoğlu, Altosmanische Sprachstudien, Leipzig 1938.*

Yazı lehçemizde dudak uyumu kanunu Orta Osmanlıca devrinde yavaş yavaş gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak bu devrede yazılış gelenekleşmiş ve az çok değişmez şekiller kazanmış, hareketler de kullanılmaz olmuş olduğundan söyleyişi tam aksettirmekten uzak kalır. Bununla beraber XIX. yüzyıl başında yazı lehçesi konuşmasında dudak benzeşmesi kanununun tam olarak hüküm sürdüğünü tespit edebiliyoruz.

B. YENİ TÜRKÇEDE

63. Bu söyleyişe göre bu yazılış dilimize ancak Lâtin alfabesi ile birlikte tam olarak uygulanmıştır. Arap alfabesiyle kelimelerin bir çoğunu o güne kadar sesli harf kullanıldığı ölçüde gelenekten şekilleriyle yazıyorduk

*kuzı oldı yolımı örtüsi buldınız altun bilüp
devletlü gibi.*

Anadolu ağızlarından bazılarında henüz bütün eklerin dudak uyumu kanununa yatkın olmadıklarını görürüz ve eski söyleyişlere rastlarız :

*işitmedük çekilsün kendüñüz kalırlar ağacıñ
gibi.*

Kırgız-Tatar (Kuzey) lehçelerinden bazılarında daha çok ilerlemiş bir dudak benzeşmesi örneklerine rastlanır. Meselâ Kırgızcada ilk hecedeki yuvarlak sesliler kendilerinden sonra gelen geniş düz seslileri de benzeştirmekte, yani dudak benzeşmesi de bütün seslilere yayılmış bulunmaktadır :

*köl-dön kurt-ton kül-dön pol-ğon tök-kön tur-ğon
kül-gön gibi.*

Buna göre bizim yazı lehçemiz seslilerde dudak uyumu yönünden Eski Türkçe ile Kırgızca arasında bir yarı yolda bulunmaktadır. O lehçelerdeki bu aşırı derecede sesli uyumu ise dili artık monoton yapmaktadır.

VI. SESLİ UYUMUNA AYKIRI HALLER

64. Türkçe kelimelerde sesli uyumuna aykırı düşenler, ya da sesli uyumundan kaçan ekler azdır. Yabancı dillerden gelen kelimeler ise bir takımı bu uyuma denk düşmüş, bir takımı uyumuş, fakat pek çoğu da sesli uyumu kanunlarına aykırı kalmışlardır. Başka ses özellikleri sebebiyle de eklemeye bu kanunlardan kaçanlar vardır. Böylece dilimizde sesli uyumuna aykırı haller çoğalmıştır.

A. TÜRKÇE KELİMELERDE

Türkçe kelimelerdeki ayrıklıkları birkaç sınıfta toplamak mümkündür :

1. Türlü sebeplerle seslilerinden biri *incelmeye* (palatalisation) uğramış kelimeler vardır :

*şişman kardeş çiban inanmak hani hangi
elma gibi.*

2. Komşu dudak seslilerinin etkisi ile ikinci hece seslileri *yuvarla klaşmaya* (arrondissement) uğramış, veya bu sebeple sesli uyumuna aykırı kalmış kelimeler :

*kabuk çabuk çapul yağmur armut kayun
savruk avutmak gibi.*

Bunlar da az sayıda kelimelerdir.

3. Farsça *çäre päre* gibi kelimelere kafiye olarak *şiiir*

dilin de (langue poétique) seslilenmesi bozulan birkaç kelimizde ise bunu bir *acem sim e* (persanisme) sayacağız:

«*Aluşumun gözü kâre, Sen açtın sineme yâre.*
Bulamadım derde çâre, Görmedin mi Aluşumu,
Tuna boyunda»?

4. Türlü sebeplerle sesli uyumu kanunlarından kaçan ekler vardır :

uyanık-ken yarın-ki din-daş yeşil-imtrak
akşam-leyin.

Bunlar da bu kadardır.

B. YABANCI KELİMELERDE

65. Hece bölümü gibi sesli uyumu da yabancı kelimeleri Türk dili yapısına benzeştirmede ağır basar. Hangi dilden olursa olsun Türkçeye giren kelimeler ilkin seslilenmeleri bakımından bir zorlamaya uğrarlar ve çoğu zaman sesli uyumu kanunlarına baş eğerler. Bu arada *borç veren* dillerde mevcut olmayan sesliler de yerine göre bu kelimelere girerler ve kelime adeta yeniden seslilenmiş olur.

Meselâ Arapçadan gelen kelimelerde sesliler sesdeşlerin cinsine göre çeşitlenmiş ve bu kelimelerde o dilin 3 kısa seslisi, *a i u* ve onların uzunları *â î û* karşılığında Türkçenin 8 kısa seslisi, *a e ı i o ö u ü* ve onların uzunları, *â ě î î õ õ ü ü* yer almıştır :

akıl hortum âdet sığa sôfl idbe
Nürî rüyâ gibi.

Arapçanın *obarık sesdeşleri* (consonne emphatique) dilimizde genellikle kendi sesdeşlerimize çevrilmişse de bunlar kelimenin seslilenmesinde çoğu zaman etkili olmuştur :

zafar > *zafer*, fakat *zavca* > *zevce* *ışlâh* > *ıslah*, fakat *isnâd* >
isnât *tılsım* > *tılsım*, fakat *ıtalaf* > *telef* gibi.

Hatta bu seslilenme adı yakın kelimelerin dilimizde farklılaşmasına yaramıştır :

zam > zam, fakat zam > zem şafar > safer, safar > sefer
macmûr > ma'mûr ma'mûr > me'mûr râjib > râıp Râtib > Râtip.

Biz Kur'anı da bu türlü seslendirip okuruz. Yani bütün sesleri millî *ses sistemi* (système phonétique) uyduarak. Buna *İstanbul tilâveti* adı verilir. Obarık ses-değerler eski yazımızda okumayı kolaylaştıran *yöneltici harfler* (lettre de direction) de olmuşlardır.

66. Yabancı kelimeler dilimizde kullanıldıkları halleriyle üretim ve çekim ekleri alıp uzatılırlar. Yani yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 56) ekler bunların son hece seslilerine uyarlar. Ancak bunlardan bazıları farklı ses yapıları sebebiyle birkaç halde ekleme sırasında sesli uyumundan kaçarlar :

1. Son hecelerinde bir ince *á* bulunan bazı Arapça kelimelere getirdiğimiz ekler ince sıraya düşer, bkz § 13

dikkâtsiz sıhâtli saátte hârften hârbîn gârbe
 gibi.

2. Bazı yabancı kelimelerin son hecelerinde kalın sesliye rağmen kalan öndamak ve önavurt sesleri ek seslisini ince sıraya düşürürler :

idraksız iştirakiniz ihmalci alköllü kabullenmek
normalleşmek kalbim sulhe halimiz valste
 gibi.

3. Hecenin bölünmesi halinde bazı yabancı kelimelerin ikinci hecelerinde ilk hecenin kalın seslisine rağmen bir ince sesli türemiş bulunabilir, bkz § 29 :

vakit zulüm kabir kavim haciz ahit gibi.
 Bunlar sesli başlı bir ek alıp türemiş seslilerini düğürdüklerinde ekin seslisi ince sırada kalır :

vakti zulme kabrinde kavmin hacze ahdimiz
 gibi.

2. Dilim: Soslillerle Sesdeşlerin Benzeşmesi

67. Kelimenin soslileri ile sesdeşleri arasında da benzeşmeler olur. Bunlar sesleşme ve boğumlanma y6nlerinden kuralı, veya rastlantılı olurlar. Başlıcaları şu olaylarda g6r6l6r: 1. iēseste 6nl6leşme, 2. sesdeşlerde atlama, 3. Soslilerde darlaşma, 4. soslilerde incelme, 5. dudak seslerinin benzeşmesi. Bunlardan ilk ikisi sesleşme, son 6ē6 boğumlanma benzeşmeleridir.

1. İēSESTE 6NL6LEşME

Katı sesdeşler iēseste iki sesli arasında 6nl6 ve 6ns6z halleriyle bulunabilirler. Bununla beraber Eski T6rkēden buyana iki sesli arasında daha ziyade *6nl6leşme* (sonorisation) eğilimi g6r6l6r :

katun > kadın otag > oda çatır > çadır açığ > acı
apa > aba (abla) gibi.

Bu gelişmeye yabancı kelimeler arasında da rastlanır:

katıfa > kadife Fâtima > Fadime pitta > pide
Anatolê > Anadolu kapa > kebe çak6l > şağul
> şavul gibi.

Bu iki sesli arasında kalan bir sesdeşin 6nl6leşmesi eğilimidir ki aşağıda g6receğimiz gibi Batı T6rkēsinde ekleme sırasında bu durumda kalan k6k sonunda, veya ek başındaki sesdeşlerin geniş 6lę6de 6nl6leşmesine yol aēmıřtır.

A. TABANLARIN SONSESLERİNDE

68. Kelimelerimizin sonunda patlamalı katı *b d c g* sesdeşleri - ğ hariē - bulunmaz, yalnız bunların 6ns6zleri olan *p t ē k* sesleri bulunur. Bunlar eklemeye iki sesli arasında, veya kendilerinden 6nceki bir bol6nl6 ile bir sesli arasında kaldıklarında kelimesine g6re iki t6rl6 davranırlar: ya değişmez, 6ns6z kalırlar, ya da 6nl6leşirler, *b d c ğ* seslerine d6nerler. Tek hecelilerde:

*yapan çarpış otu altında sürçer suçum eki
kalkar, fakat dibi kabın giden dördü ucunda
hıncı çoğu dengi gibi.*

Çok hecelilerde daha çoğu ünlüleşir, fakat ünsüz kalanları da vardır :

*kanadı yoğurdu sepeti ağacı çelengi bırakır
çocuğa gibi.*

Eklemede sonsesleri ünlüleşen ve ünsüz kalan kelimeleri ayırdetmek için elimizde bir ölçek yoktur. Herbirini söyleyişten öğrenir ve tanırız. Ancak ünlüleşenlere tekhecelilerde ve bazı kelime sınıflarında daha çok, çokhecelilerde ve bazı kelime sınıflarında daha az rastlandığını söyleyebiliriz.

69. Yabancı kelimelerde de aynı olay hüküm sürer. Özellikle eski yazı dili yoluyla gelmiş olanların dilimizde *ü n s ü z - l e ş m e y e* (assourdissement) uğramış sonsesleri iki sesli arasında hemen daima yeniden ünlüleşir :

*sebebi senedi ilâcı çırağı ve celbi derdi harcı
ahengi gibi.*

Buna karşılık aslında ünsüzle kapanan kelimelerde bu sesin ünsüz kalmasına özellikle yazı lehçesinde dikkat edilmiştir :

*dost-um millet-in hiç-e maçı tip-inde halk-a
tebrik-i gibi.*

Ancak Türkçe kelimeler için bir ölçek olmadığından bunlarda da kelimenin aslı kesin bir ölçek olmamış, çoğu özellikle yeni yazıda ve halk dilinde Türkçe benzerlerine uymuşlardır. Öyle ki aslında ünlüyle kapananlardan birtakımı çekimde ünsüz kalmış, aslında ünsüzle bitenlerden birçoğu ise çekimde ünlüye döner olmuştur :

*hap-ı tüp-ü kümbet-in Sedat-a Perizat-a
zamk-ın zaçı, buna karşılık mesleğiniz Sadığın
şeridi grubu vinci tekniği gibi.*

Türkçe olsun, yabancı olsun bazı kelimelerin de yazı lehçemizde ikilcim söylenişlerine rastlanabilir :

sütü × *südü* *kulpu* × *kulbu* *işitir* × *işidir*
lâyıkı × *lâyığı* gibi.

B. EKLERİN SONSESLERİNDE

Canlı eklerle uzatılmış kelimelerdeki, yani eklerin son-
 seslerindeki katı patlamalı sesdeşler de ünsüz şekilleriyle gö-
 rünürler. Daha ileri eklemede ise bunların iki sesli arasında
 ünlüleşmesi daha kurallı bir hal alır. Çoğu ünlüleşir, ünsüz ka-
 lanları da olur :

geçidi ayırd-ı dalgıcı sevinci tamdağı geleceği
kahınlığı, fakat akıtır kanatır çıkartır gecikir
birikir gibi.

C. BİRLEŞİKLERDE

70. İçsesteki ünlüleşme birleşen kelimeler arasında da
 eklemedekine benzer şekilde olur :

harbetmek Hatiboğlu kitabevi südirisi yurdiçi
Korkudeli sacayağı hıncalmak Saracoğlu lin-
cetmek gibi.

Ancak bu durumda damaksılar ünlüleşmez, zaten eklemede ün-
 süz kalanlar gibi (*kırkayak, yoketmek*) ünsüz kalırlar :

çokaz ayakaltı yüksükotu firenküzümü Bü-
yükada Çolakoğlu gibi.

İçseste ünlüleşme çok yaygın bir ses olayıdır. Çok defa
 ulaşmalı kelime öbekleri arasında da meydana gelir :

Ahmed Efendi kitab okuyor, karısı çorab örü-
yordu gibi.

Birleşiklerdeki bu ses değişmesini yazıda gösteririz, kelime öbeklerindeki göstermeyiz (*Kasaboğlu*, fakat *kitap almak*).

Patlamalı katı sonseslerin kimi kelimelerde çekim sırasında iki sesli arasında ünlüleşip bazılarında ünsüz kalması dilimize bir çeşitlilik vermekte ve bazı addaş kelimelerin çekimde ayırddedilmesine yaramaktadır (*at ad-ı at-ı*). Bunları yazıda yalın hallerinde de ayırdetmek için ünlüleşenleri sesin ünlüsüne ait harfle yazıyoruz:

ad at, od ot, sac saç, yedmek yetmek gibi.

Yabancı kelimeler bu türlü addaşların sayısını çoğaltmıştır :

had hat, hac haç, küp küb, kalb kalp gibi.

D. EKLERİN ÖNSESLERİNDE

Eklemede ekin başındaki katı patlamalı sesdeğin iki sesli, veya bir bölünlü ile bir sesli arasında kalması da aynı ses olayını meydana getirir. Yani o zaman bu ses kurallı olarak ünlüleşir :

*karada tepeden doğrudur solugan kaşağı iyice
deveci doldurmak serdi yılgın duygu alınğan
gibi, bkz § 48.*

Yalnız sesli uyumundan kaçan *-ki* ve *-ken* ekleri bu ünlüleşmeden de kaçarlardı :

*şimdi-ki evde-ki onun-ki hasta-yken bizde-yken
var-ken* gibi.

II. SESDEŞLERDE ATLAMA

71. Damak ve avurt sesdeşlerinin ikişer boğumlanma noktaları olduğunu ve her birinin ön ve art, yahut ince ve kalın çeşitleri bulunduğunu görmüştük, bkz § 20, 22. Bunlardan

incelerinin ince seslilerle ve kalınlarının kalın seslilerle hece kurduklarını da biliyoruz :

bel dal, kim kız, gök gaga, ege doğu gibi.

A. KURALLI ATLAMA

Bu kural eklemede de hüküm sürer. Bir ekte bu sesdeşlerden biri varsa bu tıpkı ekin seslisi gibi, daha doğrusu ekin seslisiyle birlikte benzeşmeye uğrar. Kökün son hecesi seslisine göre bu sesdeş de ince, veya kalın olur. Bu demektir ki bu seslerin boğumlanma noktaları öndamaktan artdamağa, yahut artdamaktan öndamağa, önavurttan ardavurda, veya tersine yer değiştirir :

*denizler taşlar dizlik çokluk dürmek vurmağ
içki atkı, görgü saygı bulgin yangın kediceğiz
kuşcağuz* gibi.

Buna *sesdeş atlama sı* (alternance consonantique) adını veririz.

Sesdeş atlaması dilimizde kapsayıcı bir kuraldır. Ancak seyrek hallerde ve bazı yabancı kelimelerde atlamadan kaçan damak ve avurt sesdeşlerine rastlanır.

B. AYRIKLIKLAR

72. 1. Kalın *l* sesi *y* yarım seslisi komşuluğunda inceleyerek kalın bir sesliyle de ince söylenir olmuştur :

*yayla > yayla aylak haylaz boylu oyduk yaylı
aylık* gibi.

y koruma sesdeşi olarak girdiği bir yerde, 3. kişi iyelik eki almış kalın sıradan adlara *ile* takısı geldiğinde, sesli düşmesiyle *l* ile karşılaşınca yine onu, sonra seslisini inceltmekte, giderek bir büzülme uzunluğu bırakmaktadır, krş § 35 :

*dolay-sı-yla > dolayısıyla > dolayısıyla >
dolayısıyla > dolayısıyla baba-sı-yla > babasıyla
babasıyla karısıyla vasıtasıyla gibi.*

Söyleyişte farklı gelişme derecelerine rastlanan bu kalıpta kelimelerin yazılışı hakkında birkaç kere fikir değiştirilmiştir.

2. Yabancı kelimelerde yukarıda gördüğümüz gibi ince avurtlu *l* yer yer kurala uymuş olmakla birlikte (*Allah-ım mal-ı halk-a pul-u asfalt-a*) çoğu zaman atlamadan kaçır, önavurt sesi olarak kalır. Yazılıştaki bu durum pek yetersiz olarak gösterilmiştir :

*lâf lokma lûgat kalb klor selâm bulvar hol
kabul normal gibi.*

Bu takım kelimelerden bazıları halk ağzı ile aydınlar söyleyişinde ayrılır :

*mahsul-un × mahsûl-ün halâl-dir × helâl-dir
petrol-dan × petröl-den kontrol-u × kontrol-ü
usul-suz × usul-süz gibi.*

3. Yabancı kelimelerde (bkz § 5) bazı öndamaksılar kalın seslilerle atlamadan kaçır, yani artdamak sesine dönmeyiz. Bu durum da yazılıştaki yetersiz olarak gösterilmiştir:

*kâr küfî aksi imkân idrak hakkâk istihlâk,
gâh gâvur gûya rüzgâr tezgâh gibi.*

Kalın seslilerle bu öndamak sesdeşleri başka dillerde *ıslak* (mouillé) denen sesleri andırır.

4. Yine yabancı kelimelerde bazı artdamaksılar ince seslilerle atlamadan kaçır, yani öndamak sesine dönmeyiz. Bu durumu yazımız göstermez :

*fakir hakîkî vakit tetkik, nakil krem kredi
klişe şağil miğfer iğbirar grip grev kongre
gliserin gibi.*

III. SESLİLERDE DARLAŞMA

73. Ünlü öndamak sesleri, *g ğ y* sesdeşleri çevrelerindeki sesliler üzerinde daraltıcı bir etki yaparlar. Bunu geniş seslilerin *d a r l a ş m a s ı* (rétrécissement) şeklinde görürüz.

A. DÜZ SESLİLERDE

1. İlk Hecede :

Bazı kelimelerimizde ilk hecedeki *e* sesi yazı lehçemizde öndamaksılar önünde, veya arasında iyiden iyiye darlaşmış bulunur

*yéğen yéğit géymek géğirmek géyik éğirmek
déğirmen éyi éğri séğirtmek* gibi.

Bunlardan bir takımı yazılıhta *i* ile gösterilmiştir. Hepsini *e* ile yazmak doğru olurdu. İlk hecedeki bu darlaşmış sesliyi yukarıda gördüğümüz (bkz § 13) kökten kapalı *é* ile (*vérmek démek érken*) karıştırmamalı.

İlk hecedeki bu birleşme sesinin ekleme sırasında oluşması daha açık olarak görülür :

*de-mek, fakat déyen déyecek déyerek déyince
déyor, ye-mek, fakat yéyen yéyecek yéyerek
yéyince yéyor* gibi.

Bunları da hep *e* ile yazmak doğru olurdu.

2. Orta Hecede :

74. Aynı sebeple darlaşma olayı orta hecede daha farklı bir şekilde kendini gösterir. Burada zaten vurgusuz olan hecenin seslisi *y* önünde pek kısalmış ve rengini kaybederek kapalı seslileri andıran bir *silik sesli* (voyelle terne) haline gelmiş bulunur. Bunu *ε* ile gösterirsek :

bekle-mek, fakat bekleyen bekleyecek bekleyor,

gözle-di, fakat gözleyen gözleyerek gözleyor, başla-mak, fakat başlayan başlayarak başleyor, bilme-mek, fakat bilmeyecek bilmeyerek bil-meyor, gülme-sin, fakat gülmeyen gülmeyecek gülmeyordu, bozma-mak, fakat bozmayan boz-meyarak bozmeyorum gibi.

Bu sesi yer yer *i ü u* harfleriyle vermeye çalışmak faydasızdır. Buralarda da fiilin tabanındaki *e* ve *a* harflerini muhafaza etmek doğru olur.

B. YUVARLAK SESLİLERDE

Yine *g ğ y* öndamak seslerinin etkisiyle yazı lehçemizde bazı kelimelerin ilk hecelerindeki geniş yuvarlak seslilerde darlaşma görülür :

*oğur > uğur yokarı > yukarı koyumcu > kuyumcu
oğmak > uğmak yoğurmak > yuğurmak büyük >
büyük yürümek > yürümek güzel > güzel öğüt-
mek > üğütmek göğenmek > güğenmek > güven-
mek* gibi.

Rumeli ağızlarında daha yaygın olan bu darlaşma İstanbul ağzına ve dolayısıyla kısmen yazılığa geçmiştir.

IV. SESLİLERDE İNCELME

75. Öndamak ve dişeti seslerinden *y ç ş* çevrelerindeki sesliler üzerinde inceltici bir etki yaparlar. *İncelme* eğilimi taşıyan *ı* seslisi de bu gelişmeye yardımcı olur.

A. TAM İNCELME

Nadir olmakla beraber Eski Türkçeden buyana bazı kelimeler bu etki ile kalın sıradan ince sıraya geçmiş görünürler:

Tek heceli : *ış>iş şış>şiş piş->piş- bıç->biç-*,
 Çok heceli *yaşıl>yeşil yana>yine yori->yörü->*
yürü- ayt- >eyit-.

Aynı köklerin kalın ve ince sıradan üremeleri yanyana yaşamakta olabilir :

bıçkı bıçak bıçkın, fakat bıçki biçim, yaşamak yaşarmak, fakat yeşil yeşermek, yan-ıl-mak yanlış, fakat yine gibi.

B. YARI İNCELME

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 64) incelmeye çok heceli kelimenin yalnız bir hecesinde de olabilir ve böylece kelimede sesli uyumunu bozar :

şışman kardeş çiban çıyan ve söyleyişte *ikilcim yıkamak dışarı bıçak şimarık* gibi.

Nihayet eklemeye öndamaksıların sıralanması senli benli konuşmada aşırı büzülmelemlerle birlikte seslileri inceltir:

yapmicâm başlıcak miz? almim oturmince gibi.

V. DUDAK SESLERİNİN BENZEŞMESİ

76. Kelime içinde dudak sesdeşleri seslilere, yahut yuvarlak sesliler sesdeşlere etki yaparak boğumlanma benzeşmeleri meydana getirirler. Yani komşu dudak sesdeşlerinin etkisiyle bazı sesliler yuvarlaklaşacağı gibi bazı yuvarlak seslilerin etkisi ile de sesdeşler *dudak sılaşmaya* (labialisasyon) uğrayabilir.

A. SESLİLERİN YUVARLAKLAŞMASI

Kelime içinde Eski Türkçeden buyana bu etki ile yuvarlaklaşmış az sayıda seslilere rastlanır :

beğük > büyük > böyük > büyük bıçuk > buçuk
babur > böbür gibi.

Lehçemizde Türkçe ve yabancı kelimelerde bu olaya eğilim halinde, ikilicim şeklinde, veya yerleşmiş olarak rastlanır:

baba > boba × buba papas × popas piliç > An.
biülüç biber × büber pınar × punar divâr >
duvar tawba > tövbe nawbat > növbet > nöbet
gibi.

Birçok kelimelerin ikinci hecelerinde de dudak sesdeşlerinin etkisiyle sesli *y u v a r l a k l a ş m a* ya uğrar, veya dudak uyumu kanununa aykırı olarak (bkz § 64) yuvarlak kalmıştır :

çabuk çapul kavun çamur kabuk yavuz avurt
kavurmak avutmak savurmak namlu havlu
hamir > hamur gibi.

Bu sesli uyumuna aykırılığın yalnız kalın sırada kalmış olduğu görülür.

Bunun tam aksi olarak *f* önsesli bazı yabancı kelimelerde ilk hece seslisinin *d ü z l e ş m e y e* (désarrondissement) uğradığı görülür :

fursat > fırsat Furât > Fırat pondiko > funduk >
fındık furnus > furun > fırın fortuna > fur-
tuna > fırtına gibi.

B. SESDEŞLERİN DUDAKSILAŞMASI

77. Yuvarlak seslilerin komşuluğunda dudak seslerine dönen sesdeşler olur. Lehçemizde bunun göze çarpan örneği yuvarlak sesliler önünde *ğ > w > v* değişmesidir :

koğa > kova gibi sovan kovan tavuk güvey
güveç üvez gövde övmek dövmek kovmak
ovmak, krş § 34.

Bu değişmelerin önemli bir kısmı söyleyişte yerleşmiş ve yazılığa geçmiş bulunmaktadır.

Yuvarlak sesliler önünde $n > m$ değişmesi de bu türlü dudaksılaşmanın dikkate değer bir örneğidir :

*koñşu > komşu doñuz > domuz göñlek > gömlek
oñurga > omurga koñur al > kumral* gibi.

Demek ki yukarıdaki iki halde yuvarlak seslilerin etkisiyle genizsi olmayan ve olan iki damak sesi genizsi olmayan ve olan iki dudak sesine dönmektedir.

3. Dilim: Sesdeşlerin Benzeşmesi

78. Yanyana, bazan da yakın yakına sesdeşler birbirlerini etkilerler ve bazı değişmelere uğrarlar. Bu da hemen daima benzeşme şeklinde olur ve *sesleşme benzeşmesi* (assimilation phonique) ile *boğumlanma benzeşmesi* (assimilation articulaire) olarak görülür. Nihayet benzeşmenin tam zıddı olan *ayrışma* (dissimilation) da yine karşılıklı etkiden gelir.

I. SESLEŞME BENZEŞMESİ

Kelime içinde yanyana gelen katı sesdeşler genellikle ünlülük ünsüzlük yönünden benzeşme eğilimindedirler. Yukarıda da gördüğümüz gibi (bkz § 67 v.i.) sesliler ve dilde hemen yalnız ünlü örnekleri bulunan bölünlüler ise ünlüleştirici bir etki yaparlar.

A. KATI SESDEŞLERİN BENZEŞMESİ

1. Eski Kelimelerde :

79. İçseste iki katı sesdeş her ikisi ünlü, veya her ikisi ünsüz olarak yanyana görünürler :

*dizgin kuzgun çvgar gövde iğde çiğdem buğ-
day, fakat eski başka ekşi kuşku üstün
küspe aksamak gibi.*

v sesi bazan bu kurala aykırı görünür :

*tavşan gevşek devşirmek tavsamak savsamak
gibi.*

Fakat onun bu yerlerde *w* çiftudak sesi gibi söylendiğini ve bir bölümlü sesdeş etkisi yaptığını (bkz § 22) farkediyoruz.

Yabancı kelimelerde içste çift katı sesdeşlerden biri ünsüzse ötekini de ünsüzleşmeye götürür :

*bāgçe>bağçe idirāb>ıstırap tadkik>tetkik
mağfun>metfun ibkā>ipka tasbih>tespih
vodka>votka röntgen>röntken şidkī>Sıtkı
Ruşdi>Rüşti gibi.*

İçste çift katı sesdeşler bazan ikisi birden *ü n s ü z l e ş - m e y e* uğramış olabilir :

*yuvga>yufka öwge>öfke izdemek>istemek
gözdermek>göstermek abdāl>aptal ahengdār>
ahenkta Nūraddīn>Nurettin Abdullah>aptul-
lah gibi.*

2. Eklemede :

80. Bu benzeşme eklemede ayrıksız hüküm sürer. Yani bir katı sesdeşle biten bir kelimeye katı sesdeşle başlayan bir ek geldiğinde iki sesdeş arasında sesleşme benzeşmesi olur. Bu benzeşmede de iki hal vardır :

a. Sesdeş başlı bu ekin önseisi bir süreksiz, bir patlama-
lıysa, pratikte *t ç k* seslerinden biriye benzeşme *ilerleyici*
olur. Yani bu önseis kelimenin sonsesine uyar :

*dağ-dan bagaj-da ev-ci sez-gi, fakat çarp-tı
yet-ki giriş-ken raf-tan çocuk-çağz ruh-ta
genç-çe küs-kün gibi.*

Pratikte bu eklerin önsesleri taban sonundaki ünlü *ğ j v z* katı sesdeşlerinden sonra ünlü, taban sonundaki ünsüz *p t ş f k h ç s* katı sesdeşlerinden sonra ünsüz olmaktadır. Bu değişimler yazıda gösterilmiştir. Bu son 8 sesi belletmek için okul kitaplarında *sepet şafak haç* harfleri diye anarız.

b. Sesdeş başlı ekin önsesi bir sürekli, bir sızmalı ise, pratikte *s* sesdeşiyse benzeşme *gerileyici* olur. Yani söyleyişte aksine olarak kelimenin sonsesi ekin önsesine uyar :

yüs-süz viraş-sız yas-sınlar süs-sen gibi.

Ünlüleşmeden kaçan *-ken* eki de gerileyici benzeşme yapar :

as-ken akmas-ken garaş-ken gibi.

Bu değişimleri yazıda göstermeyiz, *yüzsüz viraşsız akmazken* v.b. yazarız.

Kelime sonundaki *v ğ* sesleri yarım sesliler gibi ekin ünsüz önsesi ile uzlaşırlar, bu gerileyici sesleşme benzeşmesine uymazlar :

yagğ-sız çiğ-se-mek tav-sız döv-sem gibi.

B. BOLÜNLÜLERLE BENZEŞME

81. İçseste bölünlü sesdeşler çevrelerindeki katı sesdeşleri ünlüleştirme gayretindedirler. Ancak bu etkileri canlı eklemede kuralı bir hal alır. Eski lûgat kelimelerinden birçoğunda hem ünlü, hem ünsüz katı sesdeşlerle uzlaşmış görünürler :

yamçı örümcek, arpa torba, yalkı dalga, koytu aydın, yankı yonga, köprü gübre, elçi ikilcim, saklamak ağlamak gibi.

Eklemede ise iki hal vardır :

1. Bir bölünlüyle biten bir kelime tabanına bir katı sesdeşle başlayan bir ek gelince ekin önsesi bir patlamalı ise bu

ses her zaman ünlüleşir. Bu bir ilerileyici benzeşmedir. Yok, ekin başındaki sesdeş sızmalı bir katı sesdeşe değişmez

*güzel-ce demir-ci badem-cik köy-ceğiz yol-dan
yer-de yan-dı kim-dir koy-dur-mak ver-gi
çekin-gen uy-gun, fakat yer-siz kızıl-sı dön-sün
benim-se-mek gibi.*

*-ken -ki -çil -ti ekleri de bu ünlüleşmeden kaçarlar
uyur-ken senin-ki toplan-tı bunal-tı kır-çıl
gibi.*

2. Bolünlülerle katı sesdeşler arasında gerileyici benzeşme yürümez. Yani ekin başındaki bir bolünlü kelime sonundaki bir ünsüz katı sesdeşi ünlüleştirmez :

*kuş-lar kitap-lık kes-mek yırt-mam ak-rak
gibi.*

C. SESDEŞ UYUMU KANUNU

82. Yukarıda gösterdiğimiz sesleşme benzeşmesi olaylarından birincisi dildeki yaygınlığı ve genelliği dolayısıyla *sesdeş uyumu kanunu* (loi de l'harmonie consonantique) adını alır. Onu toplu olarak şöyle ifade ederiz :

«Bir kelimede içseste karşılaşan iki katı sesdeş önce benzeşirler. İkisi de ünlü, veya ikisi de ünsüz olur. Ekleme sırasında benzeşme ekin önsesi patlamalı ise ilerileyici, sızmalıysa gerileyici olur».

Bolünlülerden sonra süreksiz, patlamalı katı sesdeşlerin ünlüleşmesini de yukarıki kanuna ekli bir kural olarak şöyle anlatabiliriz :

«Süreksiz bir katı sesdeşle, pratikte t ç k seslerinden biriyle başlayan bir ek bir bolünlü ile kapanan bir köke geldiğinde ekin önsesi ünlü olur». Yukarıdan beri ayrıklarıyla birlikte gösterdiğimiz sesdeş değişmelerine genel olarak *sesdeş uyumu* (harmonie consonantique) deriz.

D. SESDEŞ UYUMUNUN SONUÇLARI

Sesdeş uyumu kanunu ile ona ekli kuralı, bir de içseste ünlüleşme olayını göz önüne alarak eklemeye karşılama seslerin tabi oldukları şartları ve değişiklikleri bir cetvelde gereği gibi tespit edebiliriz :

	Kök sonunda sesli	Kök sonunda bolünlü	Kök sonunda katı ünlü	Kök sonunda katı ünsüz
Patlamalılar	Ek başında ünlü			Ek başında ünsüz
Ek başında c	deveci	kömürcü,	tuzcu	savaşçı
Ek başında d	kayadan	ağıldan	sözden	çiçekten
Ek başında g	solugan	çekingen	azgın	keskin
Sızmalılar	Ek başında ünsüz			
Ek başında s	sayısız	verimsiz	gössüz	umutsuz

83. Bunlardan yalnız gerileyici benzeşmeyle meydana gelen gös-süz şekli yazıda gösterilmez, *gözsüz* yazarız.

Yukarıdaki tablo dikkatle kullanılırsa Türkçenin *sesdeş sistemi* (consonantisme) hakkında bir fikir verebilir. Buna eklenecek bir cihet de şudur ki sesdeş uyumu ekleme sınırında kalmaz. *Birleşik kelimelerde*, hatta *kelime öbeklerinde* de etkisini gösterir. Birleşen iki kelimenin son ve önsesleri katı sesdeşlerse karşılaştıklarında çoğu zaman söyleyişte bir ilerleyici, veya gerileyici benzeşmeye uğrarlar:

İlerleyici: tokköz-lü yurttaş üstpaş Aktaş Edip Pey, Gerileyici: göstaş yüskarası gassobası Kışkulesi Mümtas Paşa gibi.

Bu değişimleri yazıda göstermeyiz, *birleşenlerin* ayrı yazılışlarını muhafaza ederiz. Ayrı yazılan, fakat sesli uyumuna tabi olan *de* takısı da (bkz § 57) sesdeş uyumundan kaçmaz. Söyleyiş :

ben de cımcam da, fakat Turgut ta dinlemeyip te.
Bu da yazıda gösterilmez, *d* muhafaza edilir.

Anadolu ağızlarında ikilcim kullanışlara da rastlanır :

Hoş keldin. × Hoj geldin. Hoş pulduk. × Hoj bulduk. gibi.

II. BOĞUMLANMA BENZEŞMESİ

84. Bazı sesdeşler yanyana, veya biraz uzaktan kurallı, veya rastlantılı olarak boğumlanmaları yönünden benzeşirler, birbirlerine yaklaşırlar. Bu değişmelere başlıca bölünlüler, veya bölünlülerle katı sesdeşler arasında rastlanır.

A. DUDAKSILAŞMA

Yukarıda (bkz § 76 v.i.) yuvarlak sesliler komşuluğunda bazı sesdeşlerin dudaksılaştığını gördük. Bazı dudaksı sesdeşler de yanyana geldikleri sesdeşleri kendilerine benzeştirerek dudak sesi yaparlar. Bu ise bir başka türlü *dudaksılaşma* olur. Burada *geniz-diş* sesinin *geniz-dudak* seslerine döndüğü görülür.

1. *n>m* değişmesi :

n içeste *p b* çift dudaksıları önünde genellikle *m geniz çift dudak* sesine döner. Bu karşılaşma Türkçe kelimelerde nadir olur. Yabancı dillerden kelimelerse bu kurala uygun olarak gelmişler, veya Türkçede ona uymuşlardır :

anbār>ambar gunboat>gambot imbat kambur
tembel perşembe cumba cambaz zampara
trampet komposto gibi.

Bu değişme yazımızda gösterilir. Yalnız *İstanbul* yazılışı Atatürkten bir hatıra sayılır.

n>m değişmesi kapsayıcı bir kuraldır. Birleşme ve karşılaşmalarda da bu değişme görülür. Fakat yazıda gösterilmez :

Birleşiklerde : *onbaşı>ombaşı bimbaşı sombahar vatamperver kadımbudu Samampazarı Kordomboyu* gibi.

Kelime öbeklerinde : *doksam beş bim bir- Hasam Bey Osmam Paşa,*

Söz içinde — *Kim bilir? — Babam bilir. — Kimim babası? — Senim baban.* gibi.

2. n, m > v değişmesi :

n içeste *f v dış dudak s* ları önünde genellikle başka dillerde tanımadığımız bir çeşit *v* ye, *geniz dış-dudak* sesine döner, bkz § 18. Bu karşılaşma da Türkçe kelimelerde nadir olur. Ona yabancı dilden birçok kelimelerin Türkçe söyleyişinde rastlanır. Bunu bir *v* harfi ile gösteriyoruz :

manfi>mevfi evfes tevvir Eüver confort> kövfor kövvoy gibi.

Geniz-çift dudak sesi olan *m* de aynı durumda bu geniz dış-dudak sesine döner

amvâl>evvâl amphi>avfi tramway>travvay gibi.

Bu benzeşme Türkçede birleşiklerde ve kelime öbeklerinde de hüküm sürer :

sov vermek ye v vermek erke v varmak - Kiv var? - İlha v var. gibi.

Bu son değişme tanınmamıştır.

B. GENİZSİLEŞME

85. Türkçede başlıca *n* sesinin yakından ve uzaktan *diş* ve *dudak* sesdeşlerini etkilediği ve bunları kendisine benzeş-

tirerek *geniz diş* ve *geniz dudak* seslerine çevirdiği (bkz § 22) görülür. Buna *genizsileşme* (nasalisation) deriz.

1. l > n değişmesi :

Kalın ve ince *l* içeste *n* geniz diş sesinden sonra çoğu zaman söyleyişte ve her çevrede *tam benzeşmeye* (assimilation totale) *eşitleşmeye* (égalisation) uğrayarak *n* sesine dönebilir :

*yañılış > yanılış > yannış alnaç > annaç karannık
dinnenmek annatmak* gibi.

Bu benzeşme canlı eklerle yapılmış kelimelerde ve çekim sırasında da görülür ve hüküm sürer

*yiñnü önnük insannar kannanmak elinne
gibi.*

-le ekinin uzatılmış *-len* şekli de bu benzeşmeye uyarak kullanılır :

*ben-nen kamyonnan kocannan seninnen
odunnan* gibi.

Ama bu *-nen* eki sonradan konuşma dilinde kendi başına bir ek olarak kullanılır olmuştur :

*sürüynen kafaynan tırnaknan dayımnan
kimnen?* gibi.

söyleyişte hayli yaygın olan bu şekiller yazıda gösterilmez.

Dilimizde *uzaktan eşitleşme* (égalisation à distance) örnekleri de görülür:

şoşe > soşa şoson > soşon şemsiye > şemşiye gibi.

2. b > m değişmesi :

Bu da yine *n* ve *ñ* *n* seslerinin genizsi etkisi ile meydana gelen bir *uzaktan benzeşme*dir (assimilation à distance). Tatar-Kırgız dillerinde ve Eski Türkçeden başlayarak Doğu Türkçesinde yaygın, Azerî Lehçesinde de mevcut bir ge-

lişmedir. Anadolu ağızlarında nadir olmakla beraber (*banak* $\times$ *manak* *bungun* $\times$ *mungun* *binmek* $\times$ *minmek*) bulunur.

Bu benzeşme aşlında önsesteki b nin uzaktan ilk heceyi kapatan n etkisiyle m sesdeşinc dönmesi şeklinde olur:

ben > *men* *beñ* > *meñ* *biñ* > *miñ* *binmek* > *minmek* *banmak*
 > *manmak* *bengü* > *mengü* *boncuk* > *moncuk* gibi.

Ekleme ile birinci hece çözülmüş olsa da benzeşme kalır :

meñek meñiz muñalmak, daha uzaktan moyun moynuz,
zamir çekiminde munu muna munda munun munca gibi.

Yazı lehçemizde bazı yabancı kelimelerde de bu değişme görülür :

benefşe > menekşe benderek > mendirek gibi.

C. DAMAKSILAŞMA

86. Damak sesleri de kendilerinden önce gelen içsesteki n sesdeşini bir boğumlanma benzeşmesine çekerler. Öyle ki bir diş sesi olan n genizsiliğini korumakla beraber boğumlanma noktasını komşusuna göre ön, veya artdamağa kaydırır. Bundan da yukarıda gördüğümüz (bkz § 22) öndamaksı $\bar{n}$ ve artdamaksı $\bar{n}$ sesleri meydana gelir.

Öndamakta: *eñgel süñgü yeñge düñkü çelenk
deñk,*

Artdamakta: *aṅgut kaṅgal suṅgur yaṅki* gibi.

Bu değişme eklemede kurallı olarak gerçekleşir. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 70) bu eklemede iki ek dışındaki eklerin önsesleri ünlüleşir :

Öndamakta: *çekiñgen diñgin üşeñgeç seniñki,*
 Artdamakta: *ahñğan yañğın yoñğa yorguñken,*
 gibi.

Bu damaksılaşma yabancı kelimelerde ve birleşiklerde de aynıyle görülür :

*leñger piyañgo iñkâr zeñgin İngiltere Añkara
ve ciñgöz yalıñkat üstüñkörü Biñgöl Çañkaya
gibi.*

Kökten *n* *n* sesdeşlerinin yazı lehçemizde geniz dış sesi *n* ye dönmüş olduğunu söylemiştik, bkz § 20. Yazıda görünmemekle birlikte bu sesler şimdi dilimizde bu yerlerde birleşme sesleri olarak yaşamaktadır.

III. AYRIŞMA

87. Sesdeşler arasında bir de benzeşmenin tam zıddı olan bir gelişmeye rastlanır. Bu olay boğumlanma noktaları aynı, veya birbirine yakın olan sesdeşlerden birinin başka bir boğumlanma noktasına atlayarak benzerinden uzaklaşmasıdır. Kelimedeki tekrarı, veya *ses itişmesini* (cacophonie) gidermek ve *ses akışmasını* (euphomie) sağlamak için yitacından doğan bu değişmeye *ayrışma* diyoruz.

Aslında bu da sesdeşlerin karşılıklı etkileri cümlesinden-
dir. Başlıca görünüşleri şöyledir :

A. DOĞRUDAN AYRIŞMA

1. Türkçe kelimelerde ayrışma oldukça seyrektrir :

*ıçerirek > ıçerlek tepme > tekme kırpmak ×
kırkmak ürpermek × ülpermek dërşürmek >
devşirmek aşçı > ahçı nesne × neste gibi.*

-il- fiil çatı ekinin *l* ile biten köklerden sonra kurallı olarak
-in- olması da bir ayrışmadır (*bil-in-mek, ol-un-mak*).

2. Yabancı kelimelerde özellikle halk ağzında ikiz sesdeşleri ve kelimedeki sesdeş tekrarını gidermek için yapılmış ayrışmaya daha sık rastlanır :

*attar > aktar muşamma × muşamba kınnap ×
kırnap tannur > tandır fincan × filcan birader ×
bilader murdar × munder zelzele × zenzele
gibi.*

3. İçseste *l* ve *t* den önce bir *f > h* değişmesine daha çok halk dilinde rastlanır ki bunu da ayrışmanın bir türü saymak lâzım gelir :

*müftü > mühtü müflis > mühlüz muft-u-na >
muhtuna flamuri > ıflamur > ıhlamur gibi.*

B. DAĞILMA VE ÇİFT DEĞİŞME

88. 1. Ayrışmanın bir türüsü de birleşik, *kaymalı ç* ve *c* sesdeşlerinin içseste dış sesdeşleri önünde çözülmesi olayıdır. Bunlar çoğu zaman söyleyişte meydana geldikleri *tş dj* sesliklerinden birincilerini düşürüp dişeti seslerine, *ş* ve *j* ye dönerler. Buna *dağılma* (décomposition) adını veririz.

*içten > iştēn geçti > geştē içlik > işlik icimā >
içtima > iştima icitihat > iştihat vicdan > vijdan
meclis > mejlis ecnebi > ejnebi Necdet Nejdet
İclâl > İjlâl gibi.*

2. Ayrışma ile benzeşmenin, veya tersine birbirini kovaladığı yerler de olur. Birkaç kelime de bunun örneklerini görüyoruz :

a. Ayrışma yoluyla *m > b* değişmesi sonradan gerileyici bir *n > m* değişmesi vermiştir :

*sakla-n-maç > sakla-n-baç > sakla-m-baç
çitle-n-mik > çitle-n-bik > çitle-m-bik gibi.*

b. Genizsileşme yoluyla eşitleşmiş içses sesdeşlerinin de bazı hallerde yeniden ayrışmaya uyup birincisinin *ağışsı-l a ş m a* ya (dénasalisation) uğradığı görülür :

*añlamak > añnamak > ağnamak dinlemek >
diñnemek > diğnemek göñlüm > göñmüm >
göğñmüm > yañlıs > yañmş > yağmş gibi.*

IV. Kısım

SÖZÜN EZGİSİ

89. Dilin sesleri boğumlanmanın insan sesi üzerinde meydana getirdiği renk çeşitlenmesi mahsulüdür. Sesliklerin süresi de ses çeşitlerini artırabilir. Fakat sesliklerin oluşması insan sesinin yükseklik ve yeğinlik vasıfları ile doğrudan doğruya ilgili değildir.

Ancak biz söyleyişte sesler ve heceler arasında yükseklik ve yeğinlik bakımlarından derece farkları meydana getiririz. Ayrıca duraklar da yaparız. Öyle ki canlı söz sadece seslerden değil, yer yer şiddetlenip hafifleşen, derece derece yükselip alçalan ve yer yer kesilen hecelerden meydana gelir. Yani biz konuşurken sözü besteleriz. Buna da *sözün ezgisi* mélo-die de la parole) deriz.

Ezgi canlı dilin esas unsurlarındandır. Onu meydana getiren yeğinlik ve yükseklik vasıfları ile durakları ve yazıda bunlarla ilgili olarak *noktalamayı* bir arada gözden geçireceğiz.

1. Dilim : **Vurgu**

Söz içinde soluk hamleleri yer yer ve derece derece yeğînleşir. Buna paralel olarak ses organlarının hareketleri de sertleşir. Böyle şiddetlenme noktalarında meydana gelen heceler yanlarındakilerden yeğînlikçe farklı, yani daha kuvvetli olurlar. Bunlar kelime, veya cümle içinde *yeğînlik dorukları* (sommet d'intensité) meydana getirirler ve *vurgu* (accent) adını alırlar.

Vurgunun yerleri ve söz içindeki işleyişleri çeşitlidir. Kelime, belirtme öbeği, cümle gibi sözün her *anlam birliği*

(unité sémantique) bir vurgu taşır ve kimliğini ondan alır. Vurguyu bu anlam birliklerine ve özel işleyişlerine göre belirleyeceğiz.

I. KELİME VURGUSU

90. Tekheceli kelimelerden çoğu ve çok hecelilerde hecelerden biri tabii olarak vurguludur :

*bi'r ka'z kay'ık şimdi kızılci'k bulutla'r
kırdı' ata'rım insa'nca bekle'medi l'zmir gibi.*

Buna *kelime vurgusu* (accent de mot) deriz. Bu vurgu kelimenin yapısına ait olup sebepsiz yer değiştirmez. Yanlış vurgulanan bir kelime yanlış söylenmiş olur. Bu sebeple :

ta'van ve'rdi hasta'lık sezme'sin l'stambul
Türkçe sayılmaz.

A. TABANLARDA VURGU

Türkçe kelimelerde çoklukla son hece vurgulu olur. Bu hece kelimenin yenginliği en fazla hecesidir. Bunda *ün* de hafifçe yükselmiş olur. Aslında ikiden fazla heceli kelimelerde yenginlik derecelenir. Türkçede ilk hece biraz yeğin, orta hece en az yeğin, son hece ise çok yeğin, yani *vurgulu hece* (syllabe accentuée) olur.

Kelime vurgusu başlıca ekleme, birleşme, kelimenin başka bir kavram sınıfına geçmesi ve söz içinde başka türden vurguların araya girmesi gibi sebeplerle yer değiştirebilir :

Eklemede : *baca'*, fakat *bacada'n kabu'k kabuklu' dinle' dinleme'k örümce'k örümcekler'e
örümcekleri'n geçmi's geçmişimiz.*

Birleşiklerde : *göz, yaş, fakat göz'yaşı*
kara'biber, fakat başibo's.

Yer adlarında : *karta'l, fakat Ka'rtal E'tlik*
Kö'yceğiz Ko'zlu.

Değişik kullanışta : *yalnız adam, fakat yalnız*
sabahları kahveci', fakat Ka'hveci! aldı'
fakat A'ldı başım gitti. gibi.

B. EKLERDE VURGU

1. Vurgulu Ekler :

91. Ekleme sırasında hemen bütün üretim ekleri ve çekim eklerinin çoğu, fazla hece teşkil ediyorlarsa, tabanın son hecesinde bulunan vurguyu kendi kurdukları heceler üzerine çekerek kelime sonuna doğru yürütürler :

sama'n samanlık samanlıkla'r samanlıkları'
samanlıklarında' doğru' doğrama' doğramacı'
doğramacılık doğramacılıkta'n ge'z gezdi'r
gezdirci' gezdiriciler' gezdiricileri' gibi.

Bunlara *vurgulu ekler* (suffixe accentué) deriz. Ancak vurgu tabanın son hecesinde değilse bu ekler vurguyu üzerlerine çekemezler :

a'ne a'nnelik taba'nca' ba'nkada ba'nkalarda
Sa'msundan gibi.

2. Vurgusuz Ekler :

Son hecedeki vurguyu çekmeyen ekler de vardır :

erke'k erke'kke bıça'kla çocu'kken gündü'zün
g'itme! dinle'rim bıka'a'ksınız kalkma'lı'ız
gibi.

Bunlara da *vurgusuz ekler* (suffixe inaccentué) adını veririz. Bunlarda ayrıklıklara rastlanır. Meselâ fiil *olum-suzluk* eki vurgusuzdur, ama kimi yerde vurguyu çeker :

*ve'r-me-mek ve'rme ve'rmedi, fakat verme'm
verme'z vermezle'r gibi.*

3. Birleşik Ekler :

İki ve daha fazla heceli ekler de vurgulu, veya vurgusuz olabilirler. Bunlar genellikle *birleşik ekler* (suffixe composé) olup birleşenlerinin cinsine göre aralarında vurguyu hiç almayanlar, ilk hecelerinde tutanlar, son hecelerine kadar yürütenler vardır :

*gece'-leyin so'r-madan kısa'-cası deli'-cesine,
fakat açıl'-ınca uğra-mı'sken düşün-me'ksizin,
nihayet kal-aca'k dinle-meli' patla-yasıya'
gibi.*

Dilimizde eklerin de doğru vurgulanması önemlidir. Bir ekin yanlış vurgulanması tıpkı tabanın yanlış vurgulanması gibi kelimeyi yabancılaştırır. Çünkü uzatılmış kelimede de vurgu kelimenin yapısından sayılır. Kaldı ki biz ayrı eklerle meydana gelmiş addaş kelimeleri de ancak vurguları ile ayırdederiz :

*çalışma' çalı'sma alçakça' alça'kça arkadaş'ım
arkada'sım kış'ın kış'ın görüşün'üz görüşünüz
gibi.*

Bir kelimenin farklı anlamlarda üç türlü vurgulandığı da olur :

*çocuğ'u'm (benim) çocu'ğum (ben) ço'cuğum!
(hey!) gibi.*

C. GERİLEK VURGU

92. Genellikle son hece vurgulu olmakla birlikte, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, birçok kelimelerimizde de bu esas ku-

rala aykırı olarak daha önceki bir hecenin vurgulandığı görülür. Buna *gerilek vurgu* (accent régressif) adını veriyoruz. Gerilek vurgu taşıyan kelimeleri bir dereceye kadar öbekleyebiliyoruz :

a. *Zarf* lar da kelime vurgusu çoğu zaman ilk heceye doğru sürülmüş bulunur

*şimdi so'nra ya'rın bu'rda do'ğruca ye'niden
şö'yle* gibi.

Zaten zarf yapan *-in -ce -le* eklerinin de vurgusuz oldukları görülür.

b. *Ünlemler* de vurgu çoğu zaman ilk hece üzerinde görülür :

*ha'ydi! şa'ppadak! va'rda! ya'hu! a'ferin!
ma'sallah! ho'ppala!* gibi.

Türkçede isimlerin yalnız *çağrı* halinde de vurgu ilk heceye doğru sürülür

*a'rkadaş! ga'rson ka'rdeşim! o'ğlum!
efe'ndim!* gibi.

c. *Yer adları* nda vurgu hemen daima ilk heceye doğru sürülmüştür :

*A'yдын Düzce E'sme Mala'tya A'nkara
Çata'lca Bi'recik* gibi.

İkiden fazla hecelilerde kullanışa göre vurguları ikilcim olanlar da vardır :

*İsta'nbul × İstanbu'l Ba'ndırma × Bandı'rma
Ana'dolu × Anadolu'* gibi.

d. Yukarıki sebeplerle ilgili olmayarak, birçok hayvan adlarında ve akrabalık isimlerinde vurgunun kesin, veya ikilcim olarak ilk heceye doğru gerilediği görülür :

day'ı × *da'ın* *ye'nge* *a'bla* *te'yze* *görü'mce*,
fakat *baldı'z* *elti'*, *ka'rga* *serçe'* × *se'rçe*
kari'nca *çeki'rge*, *fakat* *böce'k* *örümce'k*.

Yazı lehçemizde az, fakat Anadolu ağızları arasında epeyce vurgu farkları vardır. Yabancı dillerden, hele Arapçadan gelen kelimelerde vurgu dilimizin *vurgulama sistemi*ne (accentuation) başarıyla zorlanmıştır. Öyle ki *seslilenme* ve *sesdeş sistemleri*yle birlikte (bkz § 12 ve 83) bu vurgu sistemi yabancı kelimeleri iyiden iyiye dilimize sindirmektedir. Bununla birlikte yabancı kelimelerde vurgu ayıklıklarına yine daha çok rastlanmaktadır.

II. ÖBEK VURGUSU

A. BELİRTME ÖBEKLERİNDE

93. Kelimeler söz içinde öbikleştikçe yeni bir vurgu rejimine girerler. İki, bazan daha ziyade kelimenin vurguları bayağı ortadan kalkar, veya pek zayıflar, onların yerine yeğiniği fazla bir vurgu öbeğe hakim olur :

sofra' *örtüsü* *sütçünü'n* *çocuğu* *sevimli'* *çocuk*
çocu'k için *pe'k tatsız* *Sıra'* *bekledim*. *Gedik*
Ahmet Paşa gibi.

Buna *öbek vurgusu* (accent de groupe) deriz. Belirtme öbeklerinde vurgulu hece hemen daima belirtenin vurgulu hecesidir.

Bu vurgu öbeğin direği demektir. Belirtme öbekleri bu vurgu etrafında meydana gelir ve ondan anlam alırlar.

B. BİRLEŞİKLERDE

İleride göreceğimiz gibi (bkz § 260) Türkçede *birleşik kelimeler* (mot composé) hemen daima belirtme

öbekleri şeklinde görülür. Başka bir deyimle birleşik kelimeler kelime öbeklerinin sabit kavramlar kazanmasıyla meydana gelir. Bu sebeple birleşik kelimelerde vurgu aslında bir öbek vurgusudur. Bu vurgu *basit kelimelerin* (mot simple) vurgularına benzemez. Hemen daima sondan önceki hecelerde bulunur ve bir gerilek vurguya benzer :

*sözü'nkısı yü'zbaşı fi'ldişi aya'kkabı gül-
kurusu ba'sçavuş sivri'sinek gözü'dönük ana-
da'ndoğma cana'yakın he'rgün e'naz ba'setmek
hoşa'gitmek başta'nsavmak gibi.*

Birleşenlerin ayrı ayrı, veya birlikte yazılmaları vurgu ile ilgili değildir, itibaridir. Bununla birlikte bazı birleşik kelime kalıplarında vurgu son heceye çekilebilir :

*açıkgö'z pisboğa'z kırkaya'k ahş veri's öteberi'
gözüpe'k v.b.*

Bunun gibi eski kaynaşmış birleşiklerde de vurgu son heceye doğru yürümüş bulunur, bkz § 50

*bayku's sekse'n sütla'ç haydama'k kahvaltı'
Ertuğru'l gibi.*

III. CÜMLE VURGUSU

A. YÜKLEM VURGUSU

94. Söz içinde daha büyük bir birlik teşkil eden cümlelerin de ona bütünlük veren bir vurgusu vardır. Buna *cümle vurgusu* (accent de phrase) adını veririz. Bu, cümleyi meydana getiren kelime ve öbeklerin vurgularından daha yüksek bir yeğinlik doruğu teşkil eder. Bayağı hallerde cümle vurgusu yüklem üzerinde olur :

*Dünkü program güzeldi. Turgut yarın arabayı
getirecek. gibi.*

Cümle vurgusu çok defa üzerinde bulunduğu kelimenin vurgusu ile üstüste düşer ve onu daha yeğînleştirir. Ancak cümle vurgusu sözün anlamına göre gezicidir. Onu yerine göre cümle unsurlarından herhangi birinin üzerine götürebiliriz. O zaman cümlelerin anlamca ağırlık noktası da o kelime üzerine geçer.

B. DEĞİŞİK VURGU

Böylece bayağı yüklem üzerinde bulunan vurgu cümlelerin öbür üyelerinde görülür :

Turgut yarın arabayı' getirecek.

Turgut yarı'n arabayı getirecek.

Turgut'ın yarın arabayı getirecek. gibi.

Bu anlamca vurgulamayı daha fazla belirtmek için de çok defa aynı zamanda cümle tertibini değiştiririz :

Yarın arabayı Turgut'ın getirecek. (başkası değil)

Turgut arabayı yarı'n getirecek. (başka zaman değil)

Yarın Turgut arabayı' getirecek. (başka şeyi değil)

gibi.

Yani cümle vurgusunu taşıyan kelimeyi yükleme yaklaştırırız. Buna göre cümle vurgusu anlamla da ilgili bir *söz dizimi* unsuru olur, bkz § 444. Bu sebeple ona *mantık vurgusu* (accent logique) adı da verilir.

IV. BERKİTME VURGUSU

95. Yukarıda gördüğümüz anlam birliklerine göre vurgular dışında kullanışa bağlı vurgular da vardır ki bunlardan biri *berkitme vurgusu*dur (accent intensif). Bir maksadı, bir duyguyu şiddetle belirtmek için söz içinde bir heceyi olağanüstü vurgularız. Bu öteki vurgulardan yeğînlikçe üstündür. Çoğu zaman zaten vurgulu olan bir hecenin üzerine gelir. Başka heceler üzerine geldikçe de kelimenin asıl vurgusunu çeker. Berkitme vurgusunu iki çeşit sayabiliriz :

A. DUYUŞ VURGUSU

Derin bir duyguyu anlatmak için sözün bir hecesini şiddetle, hatta çok şiddetle vurgularız. Buna *duyuş vurgusu* (accent affectif) deriz :

*ya"zzık. güze"l. çı"k dışarı. o"f. Ma"hvoldu
adam. gibi.*

Duyuş vurgusu çoğu zaman vurgulu hecenin seslisinde *uzama* (allongement), veya heceyi kapayan sesdeşte *ikizleşme* gibi değişikliklere sebep olur, bkz § 14.

B. OBARTMA VURGUSU

Bir düşüncüyü kesinlikle ve önemle belirtmek için de sözün bazı heceleri şiddetle vurgulanır. Buna *obartma vurgusu* (accent emphatique) deriz

*Hi"ç birşey getirmedi. Ki"m olursa olsun. Otu"z
bin lira verdim. Su"çlu, su"çsuz hepsi. Ko"cca
adam ağlayor. gibi.*

Berkitme vurguları ile birlikte çoğu zaman hecenin seslisi uzatılır. Bazan da bir sesdeş uzatılabilir, bkz § 40. Yani sonraki hecenin önses sesdeşi ikizleştirilip açık olan bir vurgulu hece kapatılır.

Berkitme vurguları dikkatle yerinde kullanılmalıdır. Kötüye kullanılması hitabette *dokunaklı vurgu* (accent pathétique) adını alır ve sözün tabiliğini bozar.

V. AHENK VURGUSU

96. Müzikte notalar belli aralıklarla vurgulanır. Bir besenin temposu, söyleniş, veya çalınış hızı iki vurgu arasındaki

zamanla ölçülür. Konuşurken de aşağı yukarı böyle belli aralıklarla sözün bazı hecelerini vurgularız. Buna *a h e n k v u r g u s u* (accent rythmique) adını veririz. Sözde ahenk tabiatla ahegin bir görünüşüdür.

Ahenk vurgusu çoğu zaman vurgulu bir hecenin yeğinliğini artırır. Öbür heceler bu vurgulu hece etrafında öbeklenirler. Böylece sözün heceleri *a h e n k ö b e k l e r i n e* (groupe rythmique) ayrılmış olur.

Ahenk vurgusu oldukça serbest bir vurgudur. Vurgunun yerleri ve yeğinliği konuya ve konuşan kişiye göre çok farklar gösterir. En çok şiirde ve hitabette belirgin bir hal alan ahenk vurgusu tam olarak ancak söyleyenin ağzından tespit edilebilir.

Bununla birlikte metin halinde bir şiiri, bir hitabeyi okurken tonları gibi onun ahenk vurgularını da canlandırmaya çalışırız. Bu türlü okumaya *y ü k s e k o k u m a* (récitation) deriz

«E"y Türk gençliği. / Birinci vazife"n / Tü"rk istiklâlini, / Tü"rk Cumhuriyetini / ile"l'ebet muhafaza / ve müdafaa etmekte"r. / Mevcudiyetini"n / ve istikbalini"n / yega"ne temeli / budu"r».

«Garbi"n / ucu"nda / so"n kıydan / e"n gürültülü. / Bir me"t zamanı / gökyüzü kurşu"nla örtülü».

2. Dilim T o n l a n m a

I. SÖZÜN TONLARI

97. Yukarıda sesleşme bahsinde (bkz § 6 v.i.) insan sesi, ün ve konuşma sesi hakkında bilgiler verdik. Sözün ezgisinden bahsederken de seste yükseklik vasfına değinmiştik, bkz § 89.

A. BESTELENME

Müzikte olduğu gibi konuşmada da sesin nispi yüksekliğine *perde*, yahut *ton* (ton) deriz. Konuşma sesi kayıcı olmakla birlikte müziktekine benzer *yükseliklik değişmeleri* (variation de hauteur) gösterir.

Biz her cümleyi anlamına göre adeta *ayaküzeri* (improviste) besteleriz. Kelimeleri, cümleleri türlü ses perdelerinden geçirerek onlara anlam incelikleri katarız. Buna *tonlanma* (intonation) denir. Şiirde bu bestelenme daha da özentili olur. Sözün ezgisi müzik ezgisine yaklaşır.

Hepsi insan duygularını ifade etmeleri bakımından tonlanmanın dünya dilleri arasında birçok ortak vasıfları vardır. Fakat her dil kendi cümlesini kendi tarzında tonlandırır. Bundan da dillerin kendilerine has olan müzikal etkileri meydana gelir.

Anlama göre tonlanmanın incelikleri sınırsızdır. Bazan bir kelimeye, bir cümleye verdiğimiz farklı tonlarla çok çeşitli anlamlar ve duygular ifade edebiliriz. Meselâ bir *evet* kelimesini türlü tonlamalarla söyleyelim, anlamının ne kadar çeşitlendiğini görürüz.

B. TON ÇEŞİTLERİ

98. Tonlanmanın getirdiği anlam incelikleri ancak kulakla kavranabilir niteliktedir, yazıya ve tarife sığmaz. Bununla birlikte söyleyişin belirgin bir vasfını tonu ile ifade ederiz *ağır ton*, *hakim ton*, *kayıtsız ton*, *alaylı ton* gibi. *Yüksek perdeden*, *aşağı perdeden* gibi deyimlerimiz de vardır.

Sesbilgisi ölçüleriyle tonlanmayı kaba taşlak belirleriz. Söz içinde yer yer *yanlarındakilerden* daha yüksek bir tonla söylenen sesler *yükselik dorukları* (sommet de

hauteur) teşkil ederler. Bunlara genel olarak *yüksek ton* (ton élevé) deriz. Öteki hecelerin tonları bu doruklar arasında dalgalanır. Aradaki ton çukurları da *alçak ton* (ton abaissé) adını alır. Ancak tonlanmada titreşim sabit olmayıp kayma halinde bulunduğundan bir hecenin tonu çoğu zaman yükselme, veya alçalma halinde fark olunur. Öncekilere *yükselen ton* (ton ascendant), sonrakilere *alçalan ton* (ton descendant) adını veririz. Pratikte önemli olanlar da bunlardır.

II. CÜMLENİN TONLANMASI

99. Gerçi tonlanma yukarıda belirttiğimiz gibi sözün konusuna, kişinin ruh haline ve mizacına göre büyük farklar gösterir. Ancak sözün yapısına ait olmak üzere de bazı tonlanma kuralları vardır. Çünkü belli bir hece üzerindeki yükselen, yahut alçalan bir ton cümlecin cinsini, kimliğini tayin edebilir: *Bildirim cümlesi*, *şart cümlesi*, *soru cümlesi* gibi. Buna *cümle tonu* (ton de phrase) deriz.

A. BASİT CÜMLEDE

Bildirim cümlesinde ton dalgalanmaları bayağı hallerde vurgulara paralel olarak meydana gelir. Cümle yüksekçe bir tonla başlar, ilk vurgulu heceye doğru yükselir. Sonra düşer, yeniden yükselir. Cümle tonu son hecede bir alçalan tondur :

Bütün yolcular otobüsten indiler. Bugün hastamız daha iyi.

Soru cümlesi ise bir yükselen tonla biter :

Bu yabancı kadın kim? Şoför çantalarımızı getirecek mi?

Bu sebeple bazı hallerde hiç bir soru şekli kullanmadan da sadece bir yükselen tonla birşey sorabiliriz :

Anlaşıldu? Arabanın numarası? Orada göreceğimiz işi? gibi.

B. BİRLEŞİK CÜMLEDE

Birleşik cümlelerin her türlüşünde *baş cümle-* nin bir tonu vardır ki basit bildirim cümlesinde olduğu gibi bir alçalan tondur. Genel olarak önce gelen çeşitli *ikincil cümleler* bir yükselen tonla biterler. Bu ton onları esas cümleye bağlayan bir sözdizimi unsurudur, bkz § 455 v.i.

Bakmayla öğrenmek olsa, it kasap olurmuş.

Çok söyledim, fakat dinletemedim.

Öfkeyle kalkanı, zararla oturur. gibi.

Ba ğ lam c ü m l e s i n d e çoğu zaman bağlamı kaldırırız. Sadece bu yükselen ton iki cümleyi bağlamaya yeter, bkz § 340, 461 v.i.

*Çok söyledim, dinletemedim. Yorgan gitti,
kavga bitti. Yemek yedik, biraz konuştu,*
yattık. gibi.

Sözün yapısı ile doğrudan doğruya ilgili olan bu tonlanmaya *mantık tonlanması* (intonation logique) da denir. Burada yükseklik değişimleri oldukça sınırlıdır.

Duygu ve dileklerimizi ifade sırasında ise çok daha fazla yükselen ve alçalan tonlar kullanırız. Buna *duyuş tonlanması* (intonation affective) adını veririz. Burada söz adeta bir *musiki hareketi* (mouvement musical) etkisi yapar:

Otur, diyorum sana. Çok, çok teşekkürler.
gibi.

III. DURGU VE DURAK

100. Bir soluk verme sırasında yapabildiğimiz kadar heceler yaparak bir söz parçası meydana getiririz. Sonra durup

soluk alırız. Buna *soluk durgusu* (pause de souffle) denir. Aslında dil en küçük söz birliği olan cümleyi soluk durgusuna göre ayarlamıştır. Yani insan bir düşünce birliğini bir soluk içinde vermeye çalışmıştır. Demek ki cümlelerin ilk tabii ölçüsü soluktur. Yazı dilinde soluk bahis konusu olmadığı için cümleler baştan beri daha çok eklenmiş ve uzatılmış görülür.

A. GRAMER DURGULARI

Konuşurken çoğu zaman bir solukta bir cümle söyleriz ve alçalan tondan sonra bir *durgu* (pause) yaparız. Fakat bazan da bir solukta birkaç cümle, yahut birkaç solukta bir uzun cümle söylediğimiz olur. Bu sonuncu halde cümle içinde uygun yerlerde soluk durguları yaparız. Bu durgular da cümle sonundaki durgu gibi sözdizimi ve anlamla ilgilidir. Bu bakımdan sözün ezgisine aittirler ve unsurlarından sayılırlar.

Uzunca birleşik cümlelerde yükselen tonla biten ilk *yargı öbeğinden* sonra çoğu zaman bir durgu yaparız:

Havalar böyle serin giderse / bu yaz denize giremeyeceğiz. Sen kendi vazifeni yapmadıkça / başkalarına kusur bulamazsın.

Cümle içindeki durgular hemen her zaman sözün bağlantı yerlerini belirtmek ve kavramları açıklamak, anlayışı kolaylaştırmak gibi maksatlarla yapılır. Bunlara *gramer durguları* (pause grammaticale) deriz. Ancak gerektikçe bunlardan soluk yenilemek için de faydalanırız.

B. AHENK DURGUSU

101. Nihayet ahenk vurgusuna paralel olarak sözde *ahenk durguları* (pause rythmique) da yapılır. Bun-

lar ahenk öbeklerini birbirinden ayıran kısa durgulardır. Şiirde çok iyi fark olunurlar, bkz § 96.

«Düşman geldi / bölük bölük / dizildi,
 Almamıza / kara yazı / yazıldı.
 Tüfek icad oldu / mertlik bozuldu,
 Eğri kılıç kında / paslanmalıdır».
 «Ne mümkün / zulm ile / bidat ile / imhayî
 hürriyyet. / Çalış // idraki kaldır / muktedirsen //
 ademîyyetten».

Son mısradaki görüldüğü gibi ahenk durgusu ulaşmayı önler, bkz § 32.

C. DURAK

Bir düşünceden bir düşünceye, bir konudan başka bir konuya geçmek için derece derece daha uzun durgular yapmamız lâzım gelir. Buna *durak* (repos) adını veriyoruz. Durak yazıda *satır başı* (à la ligne) yaparak gösterilir. Duraklar dinleyen ve okuyanın sözü toparlayıp sindirmesine yardımcı eder.

Hitabette durguların ve durakların yerlerini ve ölçülerini tayin etmek birinci derecede önemlidir.

3. Dilim : Noktalama

102. Yazının sözü incelikleriyle tespit etmek hususunda ki yetersizliğini yer yer belirttik, bkz § 2, 3 v.b. Yazıyı fazla işaretlerle doldurmanın da onun pratik değerini kaybettireceğine işaret ettik. Bununla birlikte okumayı kolaylaştırmak için eskiden beri, özellikle sözdizimi değerleri olan, alfabe dışı bazı işaretler kullanılmıştır. Bunlar zamanımızda farklı yazılarda ortak, milletlerarası bir değer kazanmış olup *noktalama işaretleri* (signe de ponctuation). adını alırlar.

Noktalam (punctuation) başlıca sözün boğum noktalarını, bazı durgu ve durakları, cümle çeşitlerini göstermeye, dolayısıyla sözün vurgu ve tonlarını azçok hatırlatmaya yarar. Bu işaretleri her dilin ezgi ve sözdizimi özelliklerine göre kullanmak gerektir.

Noktalam işaretlerini *asıl işaretler* (signe principal) ve *katma işaretler* (signe accessoire) diye iki takıma ayırabiliriz.

I. ASIL İŞARETLER

Asıl işaretler doğrudan doğruya sözdizimi ile ilgili olanlardır. Burada herbirinin başlıca kullanış hallerini gösterebiliriz:

A. NOKTA

103. 1. Basit, veya birleşik her bildirim cümlesinin sonuna konur. *Nokta* (point) uzunca bir durguya işaret sayılır:

Bu çorba tuzsuz. «Keskin akıl karamete kış attırır». Evet. Dönecekler, çünkü eşyalarımı burada bıraktılar. gibi.

2. Kelimelerin önseslerini, veya birkaç harflerini alarak yapılan kısaltmalarda kullanılır :

T.C. (Türkiye Cumhuriyeti), *P.T.T.* (Posta, Telgraf, Telefon), *Dr.* (Doktor), *cad.* (cadde), *S.* (sayfa), *v.b.* (ve başkaları) gibi.

Milletlerarası ve milli tanınmış kısaltmalar sözlüklerde gösterilir. Özel kısaltmalar ise yayımlarda cetvel halinde verilir. Yeni zamanlarda çok kelimeli kuruluş adlarının, hatta kimi cinsadlarının ilk harflerini, veya ilk hecelerini çoğu noktasız yanyana getirerek kısaltmalar yapmak yaygın bir hal almıştır

ABD (Amerika Birleşik Devletleri), *AET* (Avrupa Ekonomik Topluluğu), *TEK* (Türkiye Elektrik Kurumu), *Sifaş* (Sentetik İplik Fabrikaları Anonim Şirketi), *d.d.t.* (dichlorodiphényltrichloréthane) gibi.

Tanınmamış kısaltmalar kullanmaktan sakınmalıdır. Hele yeradlarını *K.M.Paşa* (*Koca Mustafa Paşa*), *Ç. Kale* (*Çanak-kale*), *D. Bakır* (Diyarbakır) gibi zorlayarak kısaltmak yer-sizdir.

3. Nokta rakamların önüne konarak *sıra sayı sıfatları* anlamını verir :

5. (beşinci), 12. (on ikinci), III. (üçüncü), XI. (on birinci) gibi.

VIII. yüzyıl, *IV. bölüm* gibi *IV. Murat*, *III. Selim* de Türkçe sıfat takımlarıdır. *Louis XIV*, *Friedrich II.* gibi Batı dilleri klişelerini *Murat IV*, *Selim III*, diye kopya etmek Türkçe olmaz.

4. Sıra göstermek üzere bahis ve satır başlarına konan harfler ve rakamlardan sonra kullanılır :

Şu sayfalarda görülen 1. 2. 3. 4., § 92 a. b. c. d. satır başları, yukarıya doğru A. *Nokta*, B. *Ahenk Durgusu*, III. *Durgu* ve *Durak* başlıkları gibi.

5. Rakamlar arasına lira ve kuruş hanelerini, binler hanelerini, tarih verirken gün, ay, yıl sayılarını göstermek için konur

128.75 (yüz yirmi sekiz lira, yetmiş beş kuruş),
12.540 (on iki bin beş yüz kırk lira), *İstanbul*
10. 5. 1972 gibi.

B. VİRGÜL

104. Cümlede aynı işleyişe ortak olup sıralanan kelimeler, belirtme öbekleri ve yargı öbekleri arasına *virgül* (virgule) konur :

Korkut, kardeşleri iyi insanlardır. Mutfağı, banyoyu iyice temizlesin. Zeynep ağır başlı, zeki bir kızdır. Doktor telefon etti, sizi sordu.
gibi.

Virgül burada bir *u l a m a b a ğ l a m ı* yerini tutmaktadır. Üçlü bir sırada daha çok bir virgül ve bir bağlam kullanılır :

Ali, Ülker ve Hasan birlikte gidecekler gibi.

2. Virgül çeşitli bağlamlardan önce, özellikle bağlam cümlelerinde kullanılır

Hergün bir, hatta bir buçuk saat yürüyüş yaparım. Eczacı, yahut kalfası hazırlayacak. Ne bahçevan göründü, ne oğlu. Osman yalnız gelemez, çünkü yolu bilmez. gibi.

3. *Y a n a ş m a t a k ı m l a r ı n d a* iki kelime arasında virgül kullanılır :

Biz Yıldızı, ortancalarını tanıyoruz. Tuğrul Bey, mühendis dün bize gelmişti. Öbürgün, 22 temmuzda başlayolar. gibi.

4. Cümlede bir unsurun kendisini izleyen kelimeyle bir belirtme öbeği halinde bulunmadığını anlatmak, yani böyle bir *k a r ı ş t ı r m a* yı (confusion) önlemek için aralarına virgül konabilir

Dumrulun, bavulunu taşıması lâzım (Dumrulun bavulu değil, dumrulun taşıması). *Bu, adamın*

niyetini gösterir. (Bu adam değil, Bu [hal] adamın ...), gibi.

Söyleyişte bu karıştırmayı vurgu, veya yüksek tonla önleriz.

5. Bir cümle içindeki, bazan da başında veya sonundaki *saplama öbeklerini* (groupe parentétique) ayırmaya yarar :

Bütün erkekler, sakatlar ve yaşlılar hariç, silâh altına alınmıştı. Osmandakiler bir yana, bütün çuvalıları toplayacaksın. Yarn, babamızdan bir cevap gelsin gelmesin, bana bir telefon edin. O zaman kelime vurgusu sertleşir, bkz § 94. Para alırsa ödeyecekmiş, aah yok ya. gibi.

Aşağıda göreceğimiz gibi bu saplama öbeklerini cümle içinde çizi ve parantez arasında da gösteririz.

6. Hitap için kullanılan *çağrı halinde* adlar (bkz § 286, 344) ve *ünlem öbeklerinden* sonra konur :

*Vatandaş, Arkadaşlar, Babacığım, Kardeşim
Bedri Bey, Sayın Meslekdaşım, Yavrum, bu
türü konuşmayın. gibi.*

C. NOKTALI VİRGÜL

105. 1. Cümlede aynı işleyişe ortak olup virgüllerle ayrılmış bir sıra kelime ve rakamları takımlara bölmede *noktali virgül* (point - virgule) kullanılır :

*İkiye ayrılmışlardı: Ali, Erdoğan, Kaya; Orhan,
İsmail, Aydın. Oda numaraları: 123, 124, 128;
302, 306, 307.*

2. Virgüllerle ayrılmış iki bağlam cümlesinden bir çok üyeli birleşik cümle yaparken araya konur :

«Doluya koydum, almaz; boşa koydum, dolmaz».
 «At ölür, meydan kahr; yiğit ölür, şan kahr».
 Yüzüne gülersin, şımarır; aldırmazsın, küser.

Noktalı virgül orta bir durguya işaret sayılır. Fakat Türkçe-
 de az kullanılır.

D. İKİ NOKTA

106. Gelecek söze dikkati çeker. Başlıca şuralarda kul-
 lanılır :

1. Bir başkasından *dolaysız söz* nakledeceğimizi bildirince o sözden önce nokta yerine *iki nokta* (deux points) koyarız :

*Günlük emirde şöyle deniyordu: «Ordular,
 hedefiniz Akdenizdir. İleri!» gibi.*

Bu sözleri tırnak içine alırız. Kısa *dolaysız sözleri* (discours direct) ise cümle içinde virgülle ayırmakla yetini-
 riz :

*Ben onu tanımayorum, diye çocuğu başından
 sarmış. Bir atasözü, öfkeyle kalkan zararlar
 oturur, diyor. gibi.*

2. Bir konuya girişmek, bir açıklama yapmak ve örnekle-
 ler vermek istediğimiz zaman onlardan önce *iki nokta* koya-
 rız. Şu sayfada gördüğünüz örnekler gibi :

*gördüğünüz örnekler gibi: ayırmakla yetiniriz:
 iki nokta koyarız: şuralarda kullanılır:
 gibi.*

3. Sözü bahsettiği maddeleri saymak gerektiğinde on-
 lardan önce :

*Eskilerin tanıdıkları dört unsur şunlardır :
 1. toprak, 2. su, 3. ateş, 4. hava, gibi.*

E. KESME NOKTALARI

107. Sözün bir yerde kesildiğini ve başta, ortada, veya sonda bir parçasının söylenmediğini göstermek için oraya üç nokta, *kesme noktaları* (points de suspension) koyarız.

1. Bir *anlatma tarzı* (manière de parler) olarak konuşmada bazan *kesik cümleler* (phrase suspendue) yaparız ve cümlelerin bir parçasını dinleyenin anlayışına bırakırız :

Anlamaz ama (bir defa söylemeli). *Para işine gelince* (onu henüz halledemedik). *Bizi çağırmadınız ki* (gelelim). *Ondan ötesi* (biliyorsun), gibi.

Sözün bu maksatla kesildiği sonundaki yükselen tondan anlaşılır.

2. Bazı maddeler ve örnekler sayılırken daha başkaları, benzerleri olduğunu, fakat sözün kısa kesildiğini gösterirler:

Hepsi satılık: mutfak eşyası, tabaklar, gümüş takımları *Bir sürü şikâyet: yorulmuş, uyumamış, üzülmüş*

Burada kesme noktaları *faalan, ve başkaları* = v.b. gibi belirsiz zamirlerin yerini tutmaktadır.

3. Bir söz naklederken atlamak istediğimiz parçaların yerine kesme noktaları koyarız. Yazmak istemediğimiz bir kelimeyi de noktalarla geçiririz.

Bkz Kamusu Türki: *Nokta* - 3. *Kelâmın bittiğine işaret olan benek, durak. Bu bahçeye lira fiyat vermişler. Kâğıtları B adında bir kadın almış.* gibi.

F. SORU İŞARETİ

108. Bir şey öğrenmek istediğimiz yerlerde cümleyi *soru işareti* (point d'interrogation) ile kaparız :

1. Soru cümlelerinin sonuna gelir :

Ne var? Kim söyledi? Nasıl bir gömlek isteyorsunuz? Sağıroğlu yarınki toplantıya gelecek mi? «Benden alâ çiçek var mı?» gibi.

Gerçek soru bildirmeyen soru kelime ve takılarından sonra bu işaret kullanılmaz :

Nasıl oldu, bilmeyorum. Bira buldum mu, içerim. gibi.

Buna karşılık içinde soru kelimeleri bulunmadığı halde yükselen tonla bitip (bkz § 99) soru anlatan cümlelerden sonra kullanılır :

Tabii anladınız? Biraz daha? Peki, son fiyat? gibi.

2. Söz içinde parantez arasında bir soru işareti öntüne konduğu kelime, veya cümlelerin şüpheliyle karşılandığını, veya ciddiye alınmadığını gösterir :

Bu yolcu Afrikada bulunduğunu (?) söylüyor ve müthiş av hikâyeleri anlatıyordu. O genç adam Aydın Oğullarındanmış (?). gibi.

G. ÜNLEM İŞARETİ

109. 1. *Ünlem işareti* ni (point d'exclamation) genellikle ünlemlerin ve sevinç, hayranlık, acı, korku gibi şiddetli duyguları anlatan cümlelerin sonuna koyarız :

Hey! Sakın hâ! Hele hele! Ne güzel tesadüf! Korkunç bir sessizlik! Yazıklar olsun! gibi.

Heyecanlı çağrı ve hitaplarda da ünlem işareti kullanırız. Çok defa da ünlemi, veya *çağrı hâli*ndeki (vocatif) ismi cümleye bir virgülle bağlayıp ünlem işaretini cümle sonuna koyarız :

*Sevgili Vatandaşlarım! Yaşar! Orhan Bey!
Uyanın, arkadaşlar! Çocuk boğuluyor, imdat!
Aferin, seni tebrik ederim! gibi.*

2. Söz içinde parantez arasında ünlem işareti önüne geldiği kelime, veya cümlelerin hafifseme ve eğlenti ile kullanıldığını gösterir :

*Şu senin yüzücülük rekoru (!) Kalifornyada
mıydı? Ruhları davet edermiş (!) bu profesör.
gibi.*

II. KATMA İŞARETLER

110. Katma işaretler asıl noktalama işaretlerine yardımcı ve daha çok yazı ve basımla ilgili işaretlerdir.

A. BİRLEŞME ÇİZGİSİ

Birleşme çizgisi (trait d'union) noktalamadan ziyade yazıya yardımcı bir işarettir. Yerine göre kelimelerin, kelime parçalarının, kök ve eklerin birleşik olduğunu göstermeye yarar :

1. İki kelimeyi özel bir anlamda yaklaştırmak, karşılaştırmak, veya birleştirmek için aralarına konur. Bunlardan bazıları koşma takım kalıbında birleşik kelime sayılır, bkz § 273. Bazan rakamlar arasına da konur :

*Hint-Avrupa dilleri, Türk-İngiliz ilişkileri, 1914-
1918 savaşı, diş-dudak sesdeşi, 15-18 yaşlarındaki
gibi.*

Bizim *belirtme öbeklerine* uygun olarak yapılmış birleşik kelimelerimizde de birleşme çizgisi kullanmak yersizdir (*yurd-ıçı, kanun-dışı, deniz-aşırı*).

2. Dilbilgisinde ekleri ve kökleri ayırdetmek için aralarına birleşme çizgisi koyarız. Bu kitapta gördüğünüz gibi (*bil-gi-siz-lik*).

3. Eski yazı diline ait Arapça ve Farsça belirtme öbekleri ve birleşiklerdeki ekleri ve eklemeleri göstermek için de yine göre kullanılır :

*derd-i maişet Encümen-i Daniş talim-ü terbiye
sevk-ü idare Dar - ül-Fünun Keşf - üz-Zunun
gibi.*

4. Bir satır sonunda bitmeyen kelimenin parçası sonuna konur. Burada son hecenin satıra tam olarak sığdırılmasına dikkat edilir. Yani hece bölünmez :

*bildirece- ktiniz. değil, bildirecek- tiniz.
gibi.*

B. ÇİZİ

111. Birleşme çizgisinden biraz daha uzun olan *çizi* (tiret) başlıca iki yerde kullanılır :

1. İki, veya daha fazla taraflı bir *görüşme*de (interlocution) konuşanın değiştiğini dolaysız söz olarak göstermeye yarar. Konuşan değiştikçe satırbaşı edilir :

Turhan sordu :

— *Ne yapacaksın?*

— *Reddeceğim.*

— *İyi düşündün mü?*

— *Evet. Bugünkü şartlar altında çalışamam.* gibi.

Bu kullanışta çiziden önce konuşanların adları da konabilir. Tek başına bir kimseden bir dolaysız söz nakletmek için de bir çiziyi ile satırbaşı yapmak mümkündür :

Ali birden bire bağırdı :

— *Bırakmam, vallahi!*

2. Cümle içinde bir saplama cümleinin başına ve sonuna konur ve onu asıl cümleden ayırır :

Bütün varlığını — zaten bir evi ile kitaplarından başka bir şeyi yoktu — bir hayır derneğine bağışladı. gibi.

Saplama cümleinin iki virgül ve parantez arasına da alındığını görürüz, bkz § 104, 113.

Saplama cümleinin virgülle olduğu gibi (bkz § 104) tek uzun çizgi ile cümle sonuna bağlandığı da olur :

Balkan Meselesinin yeni bir safhası Berlin anlaşmasıyla başlar — burada ayrıntılarına girecek değiliz. gibi.

C. NOKTALI ÇİZİ

112. Satır başlarındaki bahis, madde ve paragraf başlıklarından, bazan da harflerden ve rakamlardan sonra *noktalı çiziyi* (point-tiret) konur. Az kullanılır :

Noktalı Çiziyi .— , *Madde 12.*— ,
Onikinci Madde.— ..., § 16.— ..., *B.*—
4.— gibi.

Aynı yerlerde tercihe göre nokta, iki nokta ve çiziyi de kullanıldığından bu noktalı çiziyi vazgeçilmez bir işaret değildir.

D. TIRNAK

Kapsadığı kelime ve cümleleri söz içinde ayırtetmeye ve belirtmeye yarar :

1. Söz içinde yeni, veya dikkate değer, önemli bazı kelimeler, deyimler, söz parçaları çoğu zaman *tırnak* (guillemets) içine alınır :

Rusların yeni bir «sulh taarruzu» hazırladıkları anlaşılıyor. Bu bölgeyi «en iyi bildiği söylenen» Taşçıoğlu ile görüştüm. gibi.

2. Başka bir kimseden, veya metinden söz naklettiğimiz zaman onu — önünde iki nokta olsun olmasın — tırnak içine alırız, bkz § 106 :

Şair vatani şöyle tarif ediyor :

«Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır.

Toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır».

Tırnak içinde gösterme yerine nakledilen sözler altı çizilmek ve basımda değişik harflerle dizilmek suretiyle de belirtilir.

E. PARANTEZ

113. Cümlelerin yapısına girmeksizin söze katılan yardımcı, açıklayıcı kelime, rakam, işaret, *gönderme* (renvoi) ve sözleri içine alır :

Kıbrıs Anadolu'dan ancak 45 mil (75 Km.) kadar uzaktadır. O tarihte (mayıs 1919) Yunanlılar Anadolu'ya ayak basmış bulunuyorlardı. Soru cümlesinin sonuna bir soru işareti (?) koyarız. Virgüle gelince (bkz § 104) bu daha ziyade gibi.

Eskiden *parantez cümlesi* denen *saplama cümleler* (phrase parenthétique) de daha çok parantez içine alınırdı. Şimdi bunları yeğlikle iki çizgi, veya iki virgül arasında gösteriyoruz, bkz § 104 ve 111.

2. Parantez bazan tek olarak satır başlarında, veya me-

tin içinde sıra gösteren rakam ve harflerin üzerine geçirilmek suretiyle de nokta yerine kullanılır: Meselâ bu parantez bahsinde 1. 2. satır başlarını 1) 2) şeklinde, § 92 a. b. c. satırbaşlarını a) b) c) şeklinde de gösterebilirdik.

Buralarda noktayı yeğlemeliyiz.

F. KÖŞELİ PARANTEZ

114. Parantezle geçirilmiş bir söz parçası içinde tekrar parantez açmak gerekli olursa *köşeli parantez* (crochet) kullanılır. Bu pek seyrek olur :

*Bu kelimeyi Kaşgarlı Mahmut da (bkz Divan
C. ..., S. ..., s. [okunuş şüpheli]) almıştır,
gibi.*

G. PARAGRAF

Geniş bir konunun en küçük bölümlerine *paragraf* deriz. Şu yazdığımız *paragraf* bahsi bir paragraf teşkil eder. Bazı eserlerde bu küçük konu birliğinin başına konan işarete de *paragraf* (paragraphe) deriz ve üzerine numara yürütülür :

§ 127. Fiillerden -im eki ile yapılan isimlere
gelince gibi.

Kanunlarda, tüzüklerde, yönetmeliklerde bir paragraf bir *madde* (article) teşkil eder. Bunlar paragraf işareti konmadan numaralanır, yukarıda gördüğümüz gibi.

Bir madde, veya paragrafın satır başları ile bölünen parçalarına *fıkra* (alinéa) deriz.

İKİNCİ BÖLÜM

Y A P I B İ L G İ S İ

115. Giriş kesiminde belirttiğimiz gibi (bkz S. 20) kelimelerin yapısını ve uğradıkları anlam ve ilişki değişikliklerini bu *yapı bilgisi* bölümünde inceleyeceğiz.

A. KELİME DAĞARCIĞI

Her dilde anadilden gelen bir *temel kelime* (mot primitif) varlığı bulunur. Daha yeni zamanlarda *üretim* ve *birleşim* yolları ile yapılmış, veya yabancı dillerden gelmiş kelimelerle birlikte bu varlık dilin *kelime dağarcığı* nı meydana getirir. *Deyimler*, *atasözleri* (proverbe), *fıkralar* (anecdote) v.b. de dilin varlıklarındandır.

Dil yaşayan bir organizma gibi zamanın ihtiyacına göre durmadan kendi yapısından kelimeler yaratarak ve yabancı dillerden kelimeler alarak dağarcığını zenginleştirir. Bir yandan da bazı kelimeleri eskitir ve düşürür. Buna göre kelime dağarcığı artan, bir yandan da değişen, yenilenen bir hazinedir.

1. Eski Türkçenin Varlığı :

116. Bazı dillerde temel kelime varlığı baştan beri karışmış, birkaç kaynaktan gelmiş bulunur: *Fransızca*, *İngilizce* gibi. Kimi dillerde ise bu varlık daha az karışmış,

daha saf kalmıştır: *Almanca, Türkçe* gibi. O dillerin gramerlerinde de görülen bu fark o ulusların eski tarihlerde başlarından geçenlerle ilgilidir.

Eski Türkçe pekaz sayıda yabancı *alıntı kelime* (mot d'emprunt) kabul etmiş olmakla birlikte zengin bir *arî dil* (langue pure) kelime dağarcığına sahiptir. Kelime yaratma gücü de gelişmiştir. Türkler tarih boyunca hep hakim ulus olarak yaşadıklarından hakim dil baskısı görmemişler ve konuşmada dillerinin temel kelime varlığını korumuşlardır. Dilimize yabancı kelimeler hep farklı, veya ileri teknik ve kültür kelimeleri olarak girmiş olup bunların da çoğu yazı dilinde kalmıştır.

Hunlardan gelen uluslar Avrupa-Asya kıtası üzerinde pek uzun mesafelere yayılmış olduklarından *Türk (Hun) dilleri farklı dillerden etkilenmişlerdir*. Türkler müslüman olamazdan önce başlıca Çin ve Hint-Avrupa dillerinden kelimeler aldılar. Fakat Eski Türkçede, Doğu Türkçesi alanında rastlanan daha çok din ve yönetim hayatına ait yabancı kelimelerden pek az bir kısmı Eski Oğuzcaya geçmiş görünüyor.

Lehçemizde bu en eski, kimi dolaylı alıntı kelimelerden kalan yadigarlar sayılıdır. Bildiğimiz kadar

Sanskritçeden *bal*, Yunancadan *bez*, Çince
inci, Orta İranca'dan *şeker*, *kürküm* (safran),
 Orta Farsça'dan *bağ*, *kamu*, Soğutça'dan *kadın*,
kâğıt, Sakacadan) *don* (geyesi), Toharca'dan
küncüt (susam) gibi.

Doğu Türkçesi daha çok doğudan, Çince'den etkilenirken Batı Türkçesinin öteden beri daha çok batıdan kelimeler aldığı anlaşılıyor. XI. yüzyılda Kaşgarlı Oğuzcanın bir dereceye kadar Farsça etki alanına girmiş olduğunu belirtir. Bu zamanda iki lehçe arasındaki farklı kelimelerden bir takımı zaten daha eski zamanlarda *Hint-Avrupa dillerinden* Oğuzcaya gelmiş olmalıdır :

*bal / arı yagı, çetük / muş (kedi), kent / balık,
pamuk / yüñ, aftarı / kumganı (bakır güğüm),
saxt / üstem (kakma, işleme) gibi.*

2. Orta Türkçeye Doğru :

117. Türkler gecinden ve Farslarla temas halinde müslüman olmuşlar, ardından da İranda devletler kurmuşlardır. Bu sebeple müslümanlığın ilk kavramlarından birçoğu bile *Farsça* kelimelerle öğrenilmiş, bunlardan bazıları da lehçemizde kalmıştır :

*abdest, namaz, oruç, peygamber, günah
gibi.*

Sonradan din dili olarak *Arapça* nın etkisi ön plana geçmiştir.

Yukarıda Batı Türkçesinin gelişme tarihine değindik, bkz S. 15. Anadolu ve Rumelinde yerleşen ve dallanan dilimizin Arapça ve Farsçadan kelime alması yazıda sınırsız, fakat konuşmada sınırlı olmuştur. Bunlar çoğu yazıdan, *gözle alıntı* (emprunt visuel) kelimelerdir. Yeni anavatan dilimizi daha iki medeniyet dili ile yakından temasa getiriyor *Rumca* ve *İtalyanca*. Ancak bunlar yazılarını bilmediğimiz bir ayrı, hristiyan medeniyeti çevresine ait oldukları için bize hemen yalnız konuşmadan, *kulakla alıntı* (emprunt auditif) yolundan teknik kelimeler vermişlerdir :

*temel, takoz, poyraz, fırın, kaptan, gümrük,
manivelâ gibi.*

Başka yerli dillerden çoğu bölge ağızlarında kalan az kelime almışızdır.

3. Yeni Türkçede :

XIX. yüzyıl başlarında Batıya açılıyoruz, *Fransızca* dan gözle alıntı başlıyor ve bu dil batılı kavramların bize aktarılmasında anakaynak oluyor. Yazı dili olarak *Yeni Os-*

manlıca bir yüz yıl boyunca o kelimelere Arapça karşılıklar bularak bu büyük akımı karşılamaya çalışmıştı. Ancak modern bir milli dil olma vasfını taşımayan Osmanlıca yaratıcı imkânlarıyla birlikte iflâs etti. *Yeni Türkçe* modern bir dilin bütün kelime dağarcığını kendi kaynaklarından beslemek gibi büyük bir iddia ile ortaya çıktı.

B. KELİMELERİN YAPISI

118. Kelimeler bir, veya birkaç heceden meydana gelmiş, her dile göre ayrı anlam birlikleridir. Kelimelere sözlükteki yalın şekilleriyle *lûgat kelimeleri* deriz (*taş, nine, toprak, getirmek*). Söz içinde onlara *çekim ekleri* getirerek kelimelerin başka kelimelerle ilişkilerini kurarız (*Ali-nin, nine-den, toprağ-a, getir-di*). Bunlara da *gramer kelimeleri* adını veririz.

Sözlük kelimelerinden bir takımı bölünmez anlam unsurlarıdır. Çoğu tek heceli olan bu ses topluluklarını daha basit parçalara bölmek mümkün olmaz

*baş su ak boş kırk sev(mek) deve sekiz
uyu(mak) gibi.*

Bunlara *kökler* deriz. Bir takımı ise anlam değişikliği yapan *üretim ekleri* ile uzatılmış kelimelerdir:

*baş-lık su-lu boş-a- sevdır- deve-ci uyu-t-
gibi.*

Bunlara da *kökenler* (radical) adını veririz.

Birleşik kelimelerden ve yabancı kelimelerden de tıpkı köklerden olduğu gibi üretim ekleriyle kökenler yapılmıştır :

*can-sız din-daş hasta-lık şeref-li mühim-se-
radyo-cu, ayakkabı-cı kabadayı-lık darcan-h
telefon et-tir- gibi.*

Her üç halde kökenler yeniden üretim ekleri alıp ileri bir anlam değişikliğine uğramış olabilirler :

*su-lu-luk boş-a-n- din-daş-ça cilt-le-t- ayak-
kabır-cı-lık tat-h-lık-la düşün-ce-siz-ce* gibi.

Gördüğümüz gibi her kelimede bölünmez bir temel anlam unsuru vardır ki buna *anlamlılık* (sémantème) deriz. Türkçede her kök bir anlamlık sayılır. Bir anlamla ilgili kavramları genellikle o kökten üremiş, veya birleşmiş kelimelerle karşılız. İş kökünden :

*işçi işlik işsiz işlemek işlek işletmek işleme
işlenmiş işveren işgüzar işgüç tembelişi* gibi.

Bunlar bir *kelime ailesi* (famille de mots) meydana getirirler.

Yine yukarıda gördüğümüz gibi bütün gramer kelimelerinde ilişki değişiklikleri ve kökenlerde anlam değişiklikleri yapan unsurlar (ekler) vardır. Bunlara da işleyişleri yönünden *yapılık* (morphème) adını veririz. Türkçede her ek bir *yapılık* sayılır. Yapılıklar tek başlarına kullanılmaz ve bir şey anlatmazlar. Fakat hepsinin bir *anlatım* ları (signification) vardır. Belli şartlarla eklendikleri kelimelerde anlam kazanırlar.

Kök olsun, köken olsun, birleşik, veya alıntı kelime olsun sözlük kelimeleri yalın halleriyle *taban* (base) diye anırlar. Hepsi çekim ekleri alabilir :

su-ya sev-miş deveci-nin bakkal-dan açık-göz-ler
gibi.

Şimdi kelimenin yapı unsurlarını vasıflarıyla belirtelim :

1. Kökler :

119. Türkçede kelime köklerinin aslında hep *tek heceli* anlamlıklar olmuş olduğu sanılıyor. Buna göre sözlük kelimelerimizin ikinci ve daha sonraki hecelerini, birleşme halinde başka kökler değılseler (*haydi* < *hay de*, *öbür* < *o bir*), eski,

veya yaşayan bir takım ekler teşkil etmiş olacaktır. Ancak bugün dilimizde bulunan birçok iki ve bir miktar üç heceli kelimelerin daha fazla çözümlenmesi imkânsız, güç, veya şüpheli görünmektedir :

otuz kanat ayak bırak(mak) çiğne(mek)
böğürtlen gibi.

Buna karşılık bazı tekheceli kelimeleri ikiye bölebiliyoruz :

ko-ş- ye-n- yu-n- sür-t- ye-m gibi.

Bu görünüş bizi tekheceli kelimelerde de çözümleme araştırmalarına götürür. Gerçekten Eski Türkçe metinler bir takım tekheceli kelimelerimizin çoğu bir açık heceden ibaret daha basit köklerini vermektedir :

sa-t < *sa-mak* *sı-n-* < *sı-mak* *su-n-* < *su-mak* *ba-ğ* <
ba-mak *sil-k-* < *sil-ik-mek* *çık-* < *taş-ık-mak* gibi.

Bu sebeplerle kelime dağarcığının temeli olan köklerin gerçek sınırını kesinlikle belirlemek mümkün olmaz. Biz çözümlenmesi güç çok heceli kelimeleri de köklerden sayarız.

Kökler dilimizde baştan beri gördükleri vazifeye göre tabii olarak ikiye ayrılmışlardır. Bir takımı doğrudan doğruya *yoğun* (concret) ve *yalın* (abstrait) varlıkları, veya onların vasıf, durum ve ilişkilerini gösteren kelimelerdir (*kuş, dil, sarı, alt, pek*). Bir takımı ise tabiatta olup bitenleri anlatmaya yarayan anlam unsurlarıdır (*ak-mak, kaz-mak, duy-mak, sin-mek*). Birincilere *isim kökleri* (racine nominales), ikincilere *fiil kökleri* (racine verbales) adını veririz.

Bu iki takım kök üretimde ve çekimde ayrı ayrı, kendilerine mahsus ekler alırlar. Öyle ki isim köküne gelen ek fiil köküne, fiil köküne ait ek de isim köküne gelmez. Böylece dilimizin *ekler dağarcığı* (existence de suffixe) da kesinlikle ikiye bölünmüş bulunur.

Türkçede isim ve fiil kökleri aynı olan, başka bir deyimle fiil kökü aynı zamanda görülen işin adı, veya sıfatı olan kavramlar nadirdir :

tat/ tat(mak), göç/ göç(mek), don/ don(mak).
şış/ şış(mek), dik/ dik(mek), küs/ küs(mek)
 gibi.

İsim kökleri yalın halleriyle anılırlar :

çam kuş kalın sen yarın de beri oh gibi.

Fiil kökleri yalnız *emir* kipinde yalın olarak görülmürler (*dur bak*). Onları ürettikleri bir *kılış adı*, bir *ad fiil* şekli ile *anarız* :

durmak bakmak delmek dürtmek üşümek
 gibi.

İnceleme sırasında fiil köklerini ayırdetmek için de sonlarına bir birleşme çizgisi koyarız (*dur- bak- üşü-*).

2. Ekler :

120. Türkçede bütün *eklerin* (sonekler) de aslında tek, veya çok heceli kelimeler olup bir *belirtme öbeği*, bir kullanış örneği içinde birlikte bulundukları kelimeyle kaynaşmış bir yapıklık niteliğini kazanmış oldukları tahmin olunuyor. Gelişmelerini izleyebildiğimiz bazı ekler bu faraziyeyi doğrulayıcıdır. Meselâ aşağıdaki eklerin oluşması şöyledir :

-le kaş-la göz < kaş ile göz < kaş il-e (bağlayarak) *köz*.

-dir bir-dir ol < bir dürrür < bir turur (durur, durumundadır).

-iyor bil-iyor < bil-i yoru < bil-i yori-r (yürür, devam eder).

Ekler sesbilgisi bölümünde gördüğümüz kanunlara uygun olarak isim ve fiil köklerine ve genellikle kelime tabanlarına eklenirler ve eklendikleri tabanlarla sesçe benzeşirler. Ses gartları bakımından aralarında bir fark yoktur. Ancak işleyişleri yönünden ikiye ayrılırlar :

a. Bir takımı kelimelerin hal, sayı, durum, zaman, kişi gibi gramer ilişkilerini kurarlar ve sözü teşkil ederler. İşte bunlara *çekim ekleri* diyoruz (*ev-den kardeş-im gir-di*).

b. Bir takımı da isim ve fiil köklerine gelip onların anlamlarında sürekli bir değişiklik yaparak farklı kavramları karşılayan kelimeler yaratırlar. *Üretim ekleri* adını verdiklerimiz de bunlardır (*yurt-daş, yor-gun, göz-le-mek, yor-uk-mak*).

İsim ve fiil kökleri temelde iki ayrı *gramer sınıfı* (catégorie grammaticale) teşkil ederler ve yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 119) ayrı ayrı ekler alırlar. Bu yönden de ekleri *isme ek* (suffixe adnominal), *fiile ek* (suffixe adverbal) diye ikiye böleriz :

iz-ci gece-lik süs-le- su-sa- ağaç-lar isme ek,
geç-miş bur-gu aç-ıl- öde-sin bıkt-ı fiile ek
 olurlar.

Ekleri, özellikle üretim eklerini yaptıkları yeni taban kelimelinin cinsine göre de ikiye ayırırız : *isim ekleri* (suffixe nominal), *fiil ekleri* (suffix verbal)

iz-ci gece-lik geç-miş bur-gu isim ekleri,
süs-le- aç-ıl- su-sa- yaş-a fiil ekleridirler.

Ekleri seslilerinin düz ince ve baştaki sesdeşlerinin ünlü şekilleriyle başlarına, fiil tabanı yapıyorlarsa bir de sonlarına birleşme çizgisi koyarak gösteririz :

-ce -siz -me -im -le -ir -se -e gibi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 48) biz eklemede *yardımcı sesli* tanımıyoruz.

Eklerden bir takımı da iki ekin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır :

*ev-ceğiz < ev-cüğ-ez düz-el- < düz-e-l kes-tir-
 < kes-it-ür- ver-ici < bér-gü-çi* gibi.

Bazan çekim ekleri de *kelime yapımında* kullanılmış görünür. Başka bir deyimle bir çekim hali yeni bir kelime anlamı kazanabilir :

*sudan gözde önce sıraya bastı Dursun dağlı-
çekim- alış- gibi.*

Çekim ekleri bir yana, Türkçenin üretim eklerini geldikleri köklere ve yaptıkları tabanlara göre iki yönlü sınıflarsak dört türlü üretim ekimiz olduğu meydana çıkar. Meselâ :

1. İsme ek isim ekleri :

-ci -lık -siz, deniz-ci taş-lık döl-siz gibi.

2. İsme ek fiil ekleri :

*-e -se- -le-, kan-a-mak su-sa-mak diş-le-mek
gibi.*

3. Fiile ek isim ekleri :

-me -gin -it, dol-ma ol-gun geç-it gibi.

4. Fiile ek fiil ekleri :

*-in -dir- -ele-, döv-ün-mek an-dır-mak serp-
ele-mek gibi.*

3. Kökenler :

121. Yukarıda belirttiğimiz gibi *kelime kökleri* sayılıdır. Ancak dilimizin daha Eski Türkçe devrinde zengin bir *üretim ekleri dağarcığına* sahip olduğu ve kelime aileleri halinde pek çok kökenler yaratmış bulunduğu görülmür. Türkçe üretim yoluyla erkenden oldukça zengin bir arı dil *kelime dağarcığı* edinmiştir.

Kökenler bir yandan köklerin, bir yandan da eklerin *bitişme* şartlarına uyarlar. Üredikleri köklere göre *isim-*

den kökenler (radical dénominatif) ve *fiilden kökenler* (radical déverbatif) olurlar. Bunları meydana getiren eklerin isim, veya fiil yapan ekler olmalarına göre de kökenler *isim kökeni* (radical nominal) ve *fiil kökeni* (radical verbal) olurlar. Yani yukarıda ekler için yaptığımız dörtlü sınıflama aynıyle kökenlerde de görülür:

1. İsimden isimler : *sütçü başlık arkadaş yazın gibi,*
2. İsimden filler : *önlemek yaşamak evsemek ağarmak gibi,*
3. Fiilden isimler : *biçim sevgi satıcı gülünç gibi,*
4. Fiilden filler : *uçurmak alınmak kandırmak atıştırmak gibi.*

Kökenler isim ve fiil tabanları teşkil ettiklerine göre üretim ekleri almaya devam ederek ikinci, üçüncü, hatta beşinci derecede *üremeler* (dérivé) meydana getirebilirler :

gizlice yurtdaşlık kaplatmak sığınmak sorumluluk çıkartma uydurmacılık duygulandırmak işletmecilik karşılaştırmak gibi.

Bunların her derecesi kullanılmış olmayabilir. Bazıları, hatta kimi kelimenin kökü de kullanıştan düşmüş, *bırakılmış* (obsolette) bulunur. Bu türlü kökleri, veya birinci deroceden kökenleri lehçemizde yaşayan üremeleri ile tespit eder ve çoğu zaman eski metinlerde veya yeni lehçelerdeki varlıkları ile tanımlarız. Yazı lehçemizde kaybolmuş bazı köklerle yaşayan üremeleri, krş § 119 :

tür (türlü türemek) *us* (uslu uslanmak) *kiz* (gizli gizlemek) *kip* (gibi) *sın* (sınamak) *ök* (öksüz) **og* (oğluk > oluk) *tarı-* (darı tarla) **ya-* (yakmak yanmak) *tüke-* (tüketmek tükenmek) gibi.

Bu türlü bazı kökenlerle yaşayan üremeleri :

uç-ünç (üçüncü) *tag-ı-* (dağıtmak dağıtmak) *ög-re-* (öğrenmek öğretmek) *ek-sü-* (eksik eksilmek) gibi.

Önceki kök, veya kökeni belgeleyemediğimiz hallerde kelimenin başına bir küçük yıldız koyarız — yukarıda görüldüğü gibi. Bu kelimeler de bizim kelime dağarcığının mahdududur. Yerine göre onları canlandırıp kullanışa sokmalıyız.

C. KELİMELERİN SINIFLANMASI

1. Tabii Sınıflanma :

122. Yukarıda gördüğümüz gibi Türkçede kelime kökleri tabii olarak iki sınıfa ayrılmışlardır: isim kökleri, fiil kökleri, bkz § 119. Bu ayrılış hem yapı, hem işleyiş yönlerindedir. Yani bu iki sınıf kök ayrı iki çeşit üretim ve çekim ekleri alıp söz içinde farklı ilişkiler edindikleri gibi aslında ayrı iki tür kavramları karşılarlar.

Kökenler ve birleşik kelimeler de tıpkı kökler gibi isim ve fiil tabanlarına ayrılırlar. Onlardan farksız olarak çekim ekleri ve daha ileri üretim ekleri alırlar. [Yabancı kelimelere gelince Türkçede onlar yalnız isim tabanları sayılırlar ve ancak isme ek fiil ekleri ve yardımcı fillerle fiil işleyişi kazanırlar.] Bu duruma göre iki *gramer sınıfına* paralel olarak Türkçede her şeyden önce iki *kelime sınıfı*. (classe de mot) vardır: *isim* (nom) ve *fiil* (verbe).

Bu arada kelime dağarcığımızda bulunan kelimelerin kaynakları yönünden çeşitlerini de hatırlamış oluyoruz: 1. Kök kelimeler (*kaz beş seç-*), 2. üreme kelimeler (*çiçekçi terlik şaşkın*), 3. birleşik kelimeler (*yüzbaşı dişbudak başeğmek*), 4. alıntı kelimeler (*mal namaz posta*).

2. Mantiki Sınıflanma :

123. Dilin kelimelerini daha çok söz içindeki işleyişleri açısından göz önüne alırsak onları sadece isim ve fiil sınıflarına ayırmanın yeterli olmadığını görürüz. Çünkü Türkçede de fiil sınıfının bütünlüğüne karşılık yapıca isim sınıfından sayılan kelimelerin işleyişçe farklılaşmış, cümlede ayrı vazifeler edinmiş oldukları görülmür. Bu sebeple isim sınıfını parçalamak ve kelimeleri söz içindeki işleyişlerine göre daha geniş bir sı-

nıflamaya tabi tutmak gerekliliğine uyarız. Bu mantıkça ve gözümcü bir sınıflama olur.

Kelimeler söz içindeki işleyişleri bakımından 8 söz bölüğüne (parties du discours) ayrılır :

1. *Ad*, yoğun ve yalın bir varlığa ad olan kelimedir, *süt*, *kaygı*, *Doğan* gibi.

2. *Sıfat*, bir varlığı vasıflayan, belirten kelimedir, *sarı*, *beş*, *hep* gibi.

3. *Zamir*, bir adın yerini tutan kelimedir, *sen*, *bu*, *biri kendi* gibi.

4. *Zarf*, durum ve hal bildiren kelimedir, *şimdi*, *içeriye*, *pek* gibi.

5. *Takı*, isimlere gelip ilişki kuran kelimedir, *göre*, *için*, *dolay* gibi.

6. *Bağlam*, kelime ve cümleleri bağlayan kelimedir. *ile*, *ancak*, *oysa* gibi.

7. *Ünlem*, seslenmeye, duyusları belirtmeye yarayan kelimedir, *Hey!* *Yazık!* *Oh!* gibi.

8. *Fiil*, bir oluş, veya kılışı bildiren kelimedir, *düşmek*, *anlamak*, *satmak* gibi.

Bu sekiz türlü kelimeden ilk yedisi yapıcı isim sınıfından sayılır. Demek ki ad isimden bir bölüktür. Bu bölümlemeye göre de yalnız fiiller fiil sınıfındandır. Ancak işleyişte ayrılan bu söz bölükleri hepsi aynı genişlikte ve eş değerde değildirler. Bir takımı esas kavramlara karşılık olurlar ve *özerkli kelime* (mot autonome) adını alırlar (ad, sıfat, zamir, zarf, fiil). Bir takımı da yardımcı kavramlara karşılık olurlar ve ancak sözün unsurları arasında ilişkiler kurmaya yararlar (takı, bağlam, ünlem). Bunlara da *katma kelimeler* (mot accessoire) deriz. Bunlara *kelimecik* adı da verilir.

Biz bu bölümde, II. kelime çekimi kısmında sekiz söz bölümünü eşit olmayacak ayrı dilimlerde gözden geçireceğiz.

3. Değişmeler ve Başka Sınıflamalar :

124. İsim ve fiil tabanları yalın halleriyle kullanışta kesin olarak ayrılırlar. İsimler fiil, fiiller isim olarak kullanılmaz, bkz § 119. İsim tabanları ise anlamlarının verdiği imkânlarla göre ayrıldıkları 7 söz bölümü arasında daha çok yer değiştirebilirler. Adları sıfat, sıfatları ad olarak kullandığımız olur. Katma kelimeler ise çoğu zaman özerkli söz bölüklerinden kullanışla gelen kelimelerdir. Katma kelimeler işleyişçe eklere yaklaşır, bkz § 333 v.i.

Yukarıda gördüğümüz ikili ve sekizli bölümlemelerden başka kelimeler kavram çeşitlerine de bölünürler: zaman, yer yön, sayı, kişi, kip, çatı gibi. Yapı, işleyiş ve kavram gibi farklı yönlerden bütün bu sınıflamalar *gramer sınıfları* sayılırlar ki yer yer üzerlerinde duracağız.

Yukarıdan beri gördüğümüz gibi yapıbilgisinin incelediği olaylar iki çeşittir: 1. Kelimelerin farklı anlamlar için yeni kelimeler yaratmak üzere uğradıkları değişiklikler, buna *kelime yapımı* (formation de mot) diyoruz, 2. Kelimelerin söz içinde mantıki ilişkilerini kurmak için uğradıkları değişiklikler, buna da *kelime çekimi* (flexion de mot) adını veriyoruz. Bu yapıbilgisi bölümünü böyle iki kısımda gözden geçireceğiz.

I. Kısım

KELİME YAPIMI

1. Kelime Yaratmak :

125. Bir dilin kelime dağarcığı nasıl milli sermaye sayılıyorsa (bkz § 115 v.i.) o dilde kelime yapımı da milli üretim sayılır. Zamanın getirdiği buluşlar, dinler, fikir akımları dilde yeni kavramları karşılamayı gerektirir. Tabii olarak her milli dil bu işi kendi yapısından kelimeler yaratarak başarmak eğilimindedir. Buna kelime yaratmak (néologisme) deriz.

Ancak, küçük ölçüde milletlerarası kelime alış veriş bir yana, verici kültürün üstünlüğü ve milli şuur eksikliği sebepleriyle bir dilde yabancı kelime akını, üstelik modası başgösterirse anadilden kelime yapımı, yani milli üretim duraklar, zamanla milli kelime yapımı vasıtaları körelir. O zaman dil, özellikle yazı dili sınırsız borçlanma devresine girer ve bir *karma dil* (langue mixte) olmaya doğru gider.

Dili yabancı kelimelerin kaplamasını önlemek, onu anadilimizden doğru ve güzel yeni kelimelerle zenginleştirmek hareketine *temizcilik* (purisme) deriz. Bu arada yazı lehçesinde bırakılmış milli kelimelere yer vermek, *eskiyi almak* (archaïsme) da gerekli olabilir. Ancak bu kavramı dilde aşırı ve çarpık kullanışlara ad olan *tasfiyecilik* ve *uydurmacılık* ile karıştırmamalıdır.

Eski Türkçede zengin ve işlek kelime yapımı imkânlarına sahip olduğu görülen dilimiz daha sonra yazı ve medeniyet dili olarak Arapça ve Farsçanın şiddetli etkisi altında kaldığından gereği gibi yaratıcı olamamış ve işlekliliğinden kaybetmiştir. Ancak millileşme hareketiyle birlikte dilin yapı zenginliklerini canlandırmak ve onu yaratıcı kılmak hamlesi de başlamıştır.

2. Kelime Yapım Yolları :

Dilin kelime yapmak, yaratmak işleyişi de iki şekilde belirlir. Biri halkın pratik ihtiyaçlarla dilin yapısına uygun olarak icat ettiği yeni kelimelerdir. Buna *halkça yapım* (formation populaire) deriz. Öbürü de ilim, din ve sanat hayatının gerektirdiği yeni kavram karşılıklarıdır ki yine dilin yapısına uygun olarak ilgili aydınlarca konan yeni kelimelerdir. Bunlara da *bilgince yapım* (formation savante) adını veririz.

Türkçenin de kelime kökleri anadilden gelen sayılı basit anlamlıklardır, bkz § 119. Bunların zaman içinde artmadıkları görülür. Ancak *yansılama* (onomatopée) kökleri yeneden türeyebilir ve bazı diller arasında ortak olabilirler. Kelime yapımı dilde mevcut köklere dayanır ve başlıca iki türlü olur: 1. *üretim*, 2. *birleşim*.

Üretim hakkında yukarıda kelimelerin yapısı bahsinde (bkz § 118) ilk bilgileri verdik. Yer yer *birleşik kelimelere* de değindik, bkz § 93. Şimdi bu iki usulü ayrı dilimlerde gözden geçireceğiz.

1. Dilim : Üretim

126. Üretim vasıtaları bir yandan kelime tabanları, bir yandan da belli bir anlatımı olarak onlara eklenen üretim eklerinden ibarettir. Buna göre üretim yoluyla kelime yapmak demek, bir taban ile bir üretim ekini belli şartlar içinde bir kavramı karşılamak üzere bitştirmek demektir.

Kelime üretimi için kimi hallerde çekim eklerinden de yararlandığımızı söylemiştik, bkz § 120. Bunları yerlerinde göstereceğiz. Bunun gibi kelime tabanı dediğimiz zaman bütün kök, köken, birleşik ve alıntı kelimeleri birlikte anladığımızı tekrarlamalıyız. Bunlar çekimde olduğu gibi üretimde de aynı işleme tabi olurlar.

1. Üretimin Çeşitleri :

Yukarıda üretim eklerini ve kökenleri ayrı ayrı incelerken (bkz § 120 v.i.) her ikisinin dörder çeşidi olduğunu göstermiştik. Aslında *k ö k e n* üretim mahsulü bir kelime olduğundan *ü r e m e* tarifinden ayrılmazsa da bu terim daha basit olanları için kullanılır. Üreme ise her türlü kelime tabanından, kök, köken, birleşik ve alıntı kelimelerden yapılanlara denir. Burada dört türlü üreme kelimeyi daha genişçe belirleyelim

1. İsme ek isim üretim ekleriyle yapılan isimden isimler:
yaşlık keskinlik ağırbaşlılık avukathlık gibi.
2. İsme ek fiil üretim ekleriyle yapılan isimden fiiller:
izlemek bıçaklamak göztaşlamak hazırlamak
gibi.
3. Fiile ek isim üretim ekleriyle yapılan fiilden isimler:
satıcı susturucu gözahıcı tatminedici gibi.
4. Fiile ek fiil üretim ekleriyle yapılan fiilden fiiller:
sezdirmek görüştürmek başeğdirmek kaydet-tir-mek gibi.

Üretimi bu dört bölümde inceleyeceğiz.

Üretmede esas, kelime yapıldığı anda kökün, daha geniş anlamı ile tabanın taşıdığı anlam ve ekin getirdiği anlatımdır. Bu iki unsur yeni kelimeye bir anlam verecektir. Başka bir deyimle üreme *ü r e t e n*lerinin (formans) o zamandaki *a n - l a m y ü k l e r i n e* (contenu) göre bir anlam alacaktır.

2. Köklerde ve Eklerde Değişmeler :

127. Kelimenin yapıldığı zaman önemlidir. Çünkü kökler de, ekler de yaşayan unsurlardır, zaman içinde şekil ve anlam değiştirmiş olabilirler. Arada kullanılmaz olmuş, *b ı r a k ı l - m ı ş* kökler ve ekler de vardır. Sonra zaman içinde, veya aynı zamanda birden fazla anlam taşımış ve taşımakta olan kök-

lerin ve eklerin hangi anlam ve anlatımla ele alındığı bilinmelidir. Üretimde kelime ona göre anlam alacaktır. (*yaşlık yaşarmak*, fakat *yaşlı yaşlanmak*).

a. Kökler yönünden bu değişimleri şöyle özetleyebiliriz

1. Hiç kullanılmaz olmuş kökler:

kü (ün) *bün* (çorba) *ıdmak* (göndermek).
kolmak (dilemek) gibi.

2. Eski üremelerde kalmış kökler, bkz § 121 :

öksüz (anasız) *kınamak* (*kın* = ceza) *sancı*,
sancak (*sanç-mak* = sapla-mak). gibi.

3. Birleşiklerde kalmış kökler :

{ *ev bark* (yapı) *subaşı* (*sü* = ordu) *vazgeç-*
mek (*baz* = barış). gibi. }

4. Pek şekil değiştirmiş kökler :

taş (dış) *kop* (hep) *égen* (en) *bérmek* (ver-
mek) gibi.

5. Anlam değiştirmiş kökler :

yaz (bahar > yaz) *yapmak* (örtmek > kıl-
mak) *turmak* (kalkmak > durmak) gibi.

6. Şekil ve anlam değiştirmiş kökler :

tün (gece > dün) *berk* (sağlam > pek) *ton*
(elbise > don) gibi.

b. Ekler yönünden de önemli değişiklikleri göz önünde tutmak gereklidir. Eklerden zamanla şekil değiştirmiş (-gerü > -eri, -güci > -ici) ve anlatım değiştirmiş (*bérgeli* > *ver-eli* *yég-rek* × *ekşi-rek*) olanlar vardır. Ancak onları canlılıklarına, anlatımlarını ve yaratıcılıklarını koruma derrecelerine göre tanımak daha önemlidir. Bu yönden şöyle sıralanırlar :

1. Dilimizde iz bırakmamış ekler :
-sire- *élsiremek* (yurtsuz kalmak), -igme *ke-
ligme* (gelen) gibi.
2. Üremeler bırakmış cansız ekler :
-e- *dilemek yaşamak*, -ik- *gecikmek gözüük-
mek*, -el *çatal çekel* gibi.
3. Canlı, az verimli ekler :
-it *geçit umut*, -si *çocuksu kızsı*, -se- *susa-
mak darsamak* gibi.
4. Canlı, çok verimli ekler :
-ci *gözcü işçi*, -le- *ellemek taşlamak* -iş
görüüş kalkış gibi.

Köklerin ve eklerin bu durumlarını bilmek dilde yaşayan üreme kelimelerin yaşlarını ve anlam özelliklerini kavramak hususunda faydalı olduğu gibi yeni kelimeler üretme yolunda da kılavuz olur.

I. İSİMDEN ÜREME İSİMLER

128. İsimden isim tabanları çoğu asıl üretim ekleriyle yapılmış, bir takımı da çekim eklerinin anlatımlarına uygun bir üretim işleyişi kazanmaları yoluyla meydana gelmiş görünürler. Üremeleri eklerin alfabe sırasıyla göstereceğiz. Üremeler kimi zaman bir, fakat çokluk birkaç söz bölüğüne giren kelimeler olur. Bu sonuncuları biz ağır bastıkları sözbölüğüne göre adlandırdık ve değişik kullanılışlarını belirtmeye çalıştık. Başlıca *isimden isimler* (nom dénominatif) şunlardır :

1. -ce Adları :

-ce aslında sıfatlara gelen vurgulu bir *küçültme* (diminutif) eki, (bkz § 304) yani bir çekim ekidir (*bolca bü-*

yükçe). Uzatılmış bir *-cene* şekli de vardır (*bolcana büyük-cene*). Fakat üretim eki olarak da sıfatlara gelmiş ve birçok çeşitli adlar yapmıştır :

akça (para) *karaca* (yaban keçisi, kol kemiği)
kazılca (buğday) *gökçe* (güvercin) *bozca*
 (toprak) *alaca* (dokuma) *kokarca* *yakarca*
kaynarca *delice* *ılca* *kaphca* (kapalıca)
böğrülce < *böğürlüce* gibi.

Bazı hastalık adları da bu ekle yapılmıştır :

doluca *sıraca* *boğmaca* *akarca* *sivilce* < *siğilce*
 gibi.

-ce adları sıfatlardan *y e r a d ı* (nom de lieu) koymada çok sevilmiştir :

Düzce *Çatalca* *Derince* *Doğanca* *Yenice* *Yarımca* *İkizce* *Çamlıca* *Taşlıca* *Tuzluca* *Kumluca* *Sütlüce* *Küplüce* *Kozluca* *Eriklice* gibi.

Yeradlarmda *-ce* ekinin bazı adlara da gelmiş olduğu görülür:

Atça *Darıca* *Kabakça* *Sapanca* *İnece* *İbrice*
 gibi.

Bu ek birleşik *c i n s a d ı* yapmada sıfat olarak da kullanılır (*akça ağaç sarıcaarı karacakaz*), fakat bu birleşikler daha çok *y e r a d l a r ı n d a* görülür :

Akçadağ *Karacaova* *Bozcaada* *Delicesu* *Akça-koca* *Kırcasalih* *Gökçegöl* *Alacahöyük* *Kazılca-hamam* *Güzelsehisar* gibi.

Farsçadan dilimize geçmiş *-çe küçültme* adları vardır. Bunlardan bir takımı kulakla alınıdır :

bağçe < *bağçe* < *bâğ-çe* *nalça* < *na'l-çe* *kelepçe* < *külep-çe*
kepçe < *kefçe*, birtakımı gözle alınıdır, *tarihçe* *lûgatçe* *divançe*
kemançe *dimagçe* gibi.

Bunlardan kitapça olanlar *-cik* ekiyle Türkçeleştirilebilir (*lûgatçık tarihçik kemancık beyincik*). Yoksa yabancı eki benimseyip (ki sesli ve sesdeş uyumundan ka-

çar) onunla küçültme, veya *beige* adları yapmak Türkçe olmaz (*ilçe tümce dilekçe gerekçe*).

2. -ce Zarfları :

129. Bu -ce aslında isimlere gelen vurgusuz *görelilik hali*, *ki'mce hali* ekidir (*baba'mca se'nce devl'tçe*, bkz § 288). Öncekinin vurgusuz bir addaşıdır, karıştırmamalı. Üretim eki olarak da işleyişine uygun zarflar yapar ki bunlar yerine göre sıfat da olurlar :

a. Kimce halindeki adlardan birçoğu sözlük kelimesi değeri kazanmışlardır. Bunlar tabanlarının vasıf ve davranışlarını, gereklerini belirten zarflar ve sıfatlar olurlar :

erke'kçe çocukça eşekçe insanca dostça mertçe evce gönülce görenekçe kanunca akılca hesapca gibi.

Bu ekin uzatılmış -cesine şekli de vardır (*çocukçasına eşekçesine*). Bu adlardan kimisi bir iyelik eki de almış bulunurlar :

yolu'nca gereğince suyunca usulünce kararınca gibi.

b. -ce eki türlü bölüklerden kelimelere de gelerek dilimizin zarflar dağarcığını zenginleştirmiştir :

ö'nce nice bunca iyice başhca ayrıca başkaca doğruca oldukça olanca böylece usulca tophuca gibi.

Bu anlamda -ce ekinin -cik küçültme ekiyle -cecik şekline de rastlanır :

yava'sşpacık usulcacık hafifçecik sessizcecik gibi.

Bu eki addaşı olan -cek-cik > -cecik ekiyle karıştırmamalı, bkz § 130.

Gene bu ekin uzatılmışı olarak bir vurgusuz *-cene* eki vardır ki aynı anlatımda konuşmada rastlanır :

iyi'cene yavaşcana sessizcene usulcana aptalcana hayvancana.

Bunu da addaşı olan vurgulu *-cene'* küçültme ekiyle karıştırmamalı, bkz § 128 *eskicene' fazlacana'*.

c. Aynı *-ce* eki ulusların adlarına geldiğinde onların hallerini, davranışlarını belirten zarflar, dolayısıyla sıfatlar yapar, *Türkçe karşıladılar. Türkçe cömertlik* gibi. Ancak bu kelimeleri biz daha çok o ulusların dillerine, lehçelerine ad olarak kullanırız :

*Türkçe Farsça Almanca Japonca Gagavuzca
Kırgızca* gibi.

Yazı dilimizin millileşmesi akımında *-ce* zarfları önemli bir vazife görmektedir :

a. Arapça *-en* zarflarından bir takımını karşılıyorlar :

ferden = *ferçe* *hukuken* = *hukukça* *şeklen* = *şekilce*
ırken = *ırkça* *müctemian* = *toplucu* *sarahaten* = *açıkça* gibi.

b. Farsça *-âne* zarflarını bütünüyle karşılıyorlar :

cahilâne = *cahilce* *rezilâne* = *rezilce* *sâfiyane* = *sâfça*
dostane = *dostça* *merdane* = *erkekçe* *mecnunane* = *delice* gibi.

c. Arapça *-î nispet sıfatlarını* birçok yerde karşılıyorlar :

Arabî = *Arapça* *keyfî* = *keyifçe* *vicdanî* = *vicdanca* *bedenî* =
bedence *indî* = *kendince* *an'anevî* = *gelenekçe* gibi.

3. *-cek* Adları :

130. Adlarda ve sıfatlarda sınırlı yerlerde küçültme eki olarak kalmış olan *-cek* (bkz § 296, 304) sözlüğümüzde de az sayıda adlar, sıfatlar ve zarflar bırakmıştır :

yavrucak yumrucak sıcak < ısıcak yalnızca
böcek < böğcek oyuncak şimdicek çabucak
demincek hemencek sağlıcak-la sevdiceğ-im
gibi.

Bu ekin uzatılmış *-cek-cik* > *-cecik* şekliyle de bazı zarflarımız vardır :

şimdicecik < *şimdi-cek-cik* *hemencecik* *çabucacık* gibi, krş § 129.

-cek adlarına memleketimizde yeradları olarak da rastlanır

Kuyucak Bulancak < *Bulanıkcağ Göynücek* < *Göynükcek Bürücek* gibi.

4. -ci Adları :

131. Bu ek dilimizin en verimli üretim eklerinden biridir. En eski ve esas işleyişi adlardan *kılıcı adı* (nom d'agent) yapmaktır. Ancak anlatım alanı çok genişlemiş olduğundan *-ci* adlarının başlıca anlam çeşitlerini göstermek yerinde olur:

a. Türlü adlara gelip o nesne ile uğraşanı, onu yapanı, satanı gösteren *sanatçı adları* (nom d'artisan) yapar, krş *-ci-lik* § 159 :

şütçü demirci ekmekçi boyacı doğramacı işçi
çiftçi kapıcı odacı denizci eczacı gazeteci
eğitimci tarihçi gibi.

b. Bir nesne ile daha başka türlü ilgili kişiyi gösteren adlar yapar :

yolcu öncü gözcü yabancı konuşmacı aracı
dümiircü kiracı davacı gibi.

c. Adlara ve bazı sıfatlara gelerek kişinin bir şeye alışkanlığını gösteren *alışkanlık sıfatları* yapar :

yalancı doğrucu şakacı kavgacı inatçı bataklı
vurguncu ucuzcu uyarıcı dalgacı akşamcı
nişancı dedikoducu karahaberci nemelâzımcı
gibi.

Bu kullanışta ekimiz bayağı bir çekim eki gibi her isme gelecek onu seveni, âdet edineni gösterebilir :

Osman pilâvıcıdır (pilâvı sever). Sen fazlaca yıkucu oldun. gibi.

d. Bir düşüncenin, bir inanışın, veya sahibinin tarafılarına gösteren sıfatlar yapmaya yarar :

*ülküciü akılcı maddeci sezgici kaderci ilerici
milliyetçi halkçı serbestçi Darwinci Atatürkçi
Hitlerci Maocu* gibi.

e. -ci kılıcı adları eki ve uzatmalarıyla yapılmış birçok yeradlarımız vardır :

*Demirci Çeltikçi Sabuncu Sığırıcı Bostancı
Cebeci Ayrımcı Kazancı Tuzlukçu Sütçüler
Yağcılar Evciler Akıncılar Sağmalcılar Doğanlılar Sığırılı* gibi.

-ci adları yazı dilimizdeki Arapça ve Farsçadan türlü üremeleri Türkçeleştirmekte çok işe yararmıştır :

-ci adları Farsçadan birçok -ger -kâr kılıcı adlarını karşılamaktadırlar:

*Bestekâr > besteci san'atkâr > sanatçı sahtekâr > sahteci
kimyager > kimyacı nağmeger > şarkıcı hayırkâr > iyilikçi*
gibi.

b. Farsça -dar sahiplik adlarından birçoğunu karşılayolar:

*kindar > kinci türbedar > türbeci veznedar > vezneci
pişdar > öncü dümdar > artçı sancakdar > sancakçı*
gibi.

c. Arapça -î nispet sıfatlarından birtakımını da -ci adları karşılar :

*kemanî > kemancı tanburî > tamburcu reybi > şüpheci
neflî > faydacı batnî > içyüzcü hesabî > hesapçı* gibi.

d. Arapça sıfatfiillerin birçoğunu da bu ekle Türkçeleştirebiliyoruz, krş -lik § 160 :

*mukallit > taklitçi muakkip > takipçi mümessil > temsilci
müddet > davacı naşir > yayımcı muharip > savaşçı
nasir > nesirci müsted'i > dilekçi* gibi.

5. -cik Adları :

182. -cik aslında çekim eki olarak adlara ve sıfatlara gelen vurgulu bir *küçültme* ekidir (odacık kısıcak kırş § 296, 304).

Adlarla bu ek aynı zamanda çeşitli adlar yapan verimli bir üretim eki olur :

*gelincik bademcik kızılçık bağcık kapçık dip-
çık toşuncuk tomurcuk dağarcık maymuncuk
tatarcık elmacık bürümcük* gibi.

Bazı hastalık adları da -cik ile yapılmıştır :

hıyarcık arpacık kızamukçuk ıylancık kabarcık kurbağacık gibi.

Çok dolaylı çağrışımlarla yapılmış olan bu kelimelerde çoğu zaman ekin küçültme anlatımı hissedilmez. Ancak kişi adlarına geldiğinde kelime bu anlatımın izini taşır :

Osmancık (I. Osman) *Mehmetçik* (Türk askeri)
Ayşecik (kızcağz), fakat *yusufoçuk süleymancık*
gibi.

Yer adlarında da -cik adları sevilmiş görünür :

*Gölcük Çınarcık Ovacık Germencik Kalecik
Ayvacık Kıbrısçık Kuzguncuk Osmancık Ayan-
cık Yakacık Mihaliççik Pazarcık* (Bulgaris-
tanda) *Karacık* (Türkistanda) gibi.

Bu küçültme adları terimlerde Fransızcadan Arapçaya tercüme Osmanlıca küçültme adlarının yerini tutmaktadır :

ventricule = *buteyn* = *karıncık* *auricule* = *uzeyn* = *kulakçık*
cervelet = *muheyh* = *beyincik* *nucléole* = *nuveyt* = *çekirdek-
çik* *corpuscule* = *cüseym* = *cisimcik* *granule* = *hubeybe* =
tanecik gibi.

Sıfatlara geldiğinde -cik eki *aşırı küçültme*yi (diminutif excessif) karşılar (*kısaca kısarak kısacık* kırş § 304) ve vurgusunu düşürür. Bu haliyle başka bölüklerden kelimelere de gelerek küçültme anlamında ve türlü kullanışta üremeler yapar :

incecik ufacak sıvacık küçücük daracık azacık biricik (bkz § 34 ve 39) *kimsecik şuracık minicik hoppacık* gibi.

-cik ekinin aşırı anlatımıyla *-ce* zarflarını ve *-cek* adlarını uzatmaya da yaradığını gördük, bkz § 129, 130.

6. -cil Adları :

133. Az kelime vermiş vurgulu bir üretim ekidir. Lehçemizde bir takım avcı kuşları, yırtıcı hayvanları yedikleri hayvanın, nesnenin adıyla adlandıran kelimeler vermiştir :

balıkçıl tavşancıl yılançıl sıçancıl adamcıl çamurcul gibi.

Ancak daha geniş anlatımını Anadolu ağızlarında kalan üremeleri gösterir :

ovcıl bencil anacıl babacıl elcıl öncül soncul avcıl gibi.

alımcıl insançıl (insan seven) da böyle, fakat *ölümçül* (ölücü) ayrıdır.

Eski Türkçede de nadir kelimeler bırakan (*yagmurçıl tüpüçil*) bu ekin lehçemizde hakim anlatımı *yeyen* ve *seven* olarak belirmektedir.

Daha Kaşgarlı'nın (1072) az verimli saydığı bu ek anlatım özelliği sebebiyle terimler yapmak hususunda zamanımızda işlek hale gelmiş ve işe yaramıştır. *-cil* adları Fransızcadan *-vore* (kemiren) *kök-e-ki* (racine - affixe) ile gelen kelimeleri gereği gibi karşılamaktadır :

piscivore = *âkil ül-esmâk* = *balıkçıl* *granivore* = *âkil ül-hubûbât*
 = *tanecil insectivore* = *âkil ül-haşarât* = *böcekçil omnivore* = *âkil*
ül-kül = *herşeycil* gibi.

Bunun gibi :

carnivore = *âkil ül-luhûm* = *etçil* *herbivore* = *âkil ül-haşâiş*
 = *oışıl* olur. *Etobur otobur* karşılıkları ancak *aşağılayıcı* (péjoratif) bir anlam taşıyabilir. Belki *budjetivore* = *ulâfêhâr*,
vazîfêhâr = *bütçeobur* karşılığı olabilir.

-cil ekinin anlatımı Fransızca karşılığındaki gibi -cide (öldüren) anlatımına yaklaşılmaz, -phile (seven) anlatımına kaçır. Bu sebeple -phile = muhibb- kök-eki ve yakınları ile yapılmış terimleri karşılamakta da başarıyla kullanılmıştır.

hydrophile (sinek) = muhibb ül-mâ' = sucul muhibb ür-rutûbe =
nemcil muhibb ül-yubûse, = kurakçıl muhibb ül-milh = tuzcul
muhibb ül-kils = kireççil arémicole = kumcul saprophyte =
çürükçül gibi.

Ama soycul = asil, dersek olmaz. Bizim o anlamda soylu soydan kelimeleri-miz vardır.

7. -cin Adları :

134. Eski bir üretim eki olmakla birlikte az kelime vermiştir. Vurguludur ve aslında bir nispet eki olduğu bellidir. Ona bir sıra kuş adlarında rastlarıyoruz :

balıkçın (balıkçıdan ayrı) kaşıkcın güvercin
bayırcın bildircin gibi.

Daha birkaç kelimede -in × -im de ğ i ş i k leri (variante) ile görüldüğünü sanıyoruz :

tokurcun × tokurcum ikircin × ikircim × ikilcim.

8. -çil Sıfatları :

Anlatımı ve önsesinin akıcılar önünde ünlüleşmemesi ile -cil ekinden ayrılır. At rengi olarak demir kır gibi demir çil, çil at birleşik sıfatları bu ekin belki çok eski olmayan bir zamanda çil (benek benekli) kelimesinden doğduğunu gösterir. Pek sayılı renk sıfatlarına gelerek bu renklere benzer, bunlarla benekli anlamlarını getirir :

akçıl kırçıl gökçül (-imtrak sıfatlarına yaklaşırlar).

9. -de Zarfları :

135. Bu ek isim çekiminin kimde halini meydana getiren vurgulu çekim ekidir (evde tarlada kır § 286, 287).

Fakat yer yön, zaman, mikdar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar yapar

*önde artta yanda içte dışarıda günde geçende
dakkada yüzde hesapta elde sözde görünürde
sapta gibi. Söze gönüde*

Bu isimler bir iyelik eki de almış olabilirler

*yerinde sırasında yolunda üzerinde tavında
çağında vaktinde aslında hakkında formunda
gibi.*

-de zarfları türlü isim bölüklerine geçerek çok çeşitli kullanılırlar :

*müdürün gözdesi ayakta bira sahanda yumurta
hakkında konuşmak yarındası gün mesele üzerinde
gibi.*

-de zarfları yazı dilimizdeki Arapça -en zarflarından birçoğunu karşılamaktadır :

*halen = halde mahallen = yerinde zahiren = görünüşte esasen
= esasında gıyaben = gıyabında zaten = aslında gibi.*

10. -dek Adları :

136. *Yansılamalardan* -de- ekiyle yapılmış fiil kökenleri vardır (*kütürde- takırda-*). Bunlardan üremiş -ik sıfatları (*kütürdek fırıldak*) ad da olurlar, bkz § 171. İki ek kaynaşmış, isim tabanları olan yansılamalardan doğrudan doğruya *yansılama adları* (nom - onomatopée) yapan bir -dek eki meydana gelmiş olduğu görülmektedir :

*kıkırdak çekirdek böğürdek bingıldak fırıldak
yapıldak donguldak çakıldak fıkırdak şakır-
dak Zonguldak gibi.*

Bunlar *-de-* filleriyle yanyana yaşamakta ve birtakımının *-de-k* ayrı ekleri ile, birtakımının *-dek* birleşik eki ile yapıldıklarını kabul etmek gerekmektedir.

Bunlardan kimisi *aygıt adları*dır (nom d'instrument). Yeni Türkçede *-dek* ekinin bu anlatımla değerlendirildiğini görüyoruz :

ışıldak = *projecteur* *pırıldak* = *réflecteur* gibi.

11. *-dem* Adları :

Eski ve Orta Doğu Türkçesinde sayılı kelimeler canlı bir *-dem* ekinin varlığını gösteriyor :

(*kündem* (güneşli) *erdem* (yeğitlik) *öktem*
 (gururlu) *teñridem* (ilâhî) *saydam* (duru)
birdem (birlikte) *bogdam* (küflü) *tildem* (dil
 çevikliği)).

Bunlara karşılık dilimizde de az sayıda sıfat ve ad olan *-dem* isimleri kalmıştır :

yıldam koldam yoldam ildem yordam çiğdem
 gibi.

Kimi ad, kimi sıfat olan bu kelimeler aslında nispet sıfatları olmuş olabilirler. *Gündem erdem saydam* gibi bırakılmış *-dem* isimleri yaza dilimizde farklı anlamlarla yeniden yer almaktadır.

12. *-den* Zarfları :

137. Bu ek de vurgulu olup aslında isim çekiminin *kim - den halini* meydana getirir (*evden tarladan* krş § 286, 287). Fakat *-de* eki gibi yer yön, zaman, miktar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar yaratır :

üstten arkadan tepeden baştan dıştan düünden
birazdan sonradan eskiden toptan hepten yok-
tan gerçekten candan şakadan mahsustan
 gibi.

Bu isimler bir de iyelik eki almış olabilirler

*içinden arkasından arasından geçinden yüzün-
den aslından kökünden gibi.*

-den zarfları da türlü isim bölümlerine geçerek çeşitli kullanılırlar :

*Bir candanım yok, havadan kazanç polis
tarafından temelinden bozuk kafadan atmak
önceden söylemek gibi.*

-den zarfları da Arapçadan yazı dilimize gelmiş bazı kelime şekillerini karşılamakta işimize yaramıştır :

a. Arapça -en zarflarından birçoğunu dilimizde -den zarfları ile karşılamaktayız:

*dahilen = içeriden haricen = dışarıdan hakikaten = gerçekten
bağdeten = aniden muahharen = sonradan hilkaten = yaratılıştan
gibi.*

b. Arapça -î nispet sıfatlarından bir takımı da -den sıfatlarıyla karşılanmaktadır:

*samini = candan kalbi = gönülden semai = kulaktan tabii =
kudretten cezri = kökten kabli = önceden gibi.*

13. -deş Adları :

138. Bu ek Eski Türkçeden beri tanıdığımız, az verimli olmakla birlikte anlatımı belirli, kullanışlı bir üretim unsurudur. Aslında kişiler arasında ortaklık, beraberlik bildiren *eşlik adları* (nom de communauté) ve sıfatlar yapar

*karındaş > kardeş yoldaş arkadaş koldaş
boydaş tayadaş omuzdaş ayaktaş addaş >
adaş gönüldeş evdeş sınırdaş gibi.*

Bu ekle yapılmış kelimelerin en çoğu kalın sıradandır. Belki bu sebeple bazı alıntı tabanlardan yapılmış, veya daha yeni -deş adlarında ekin sesli uyumundan kaçarak kalın sırada kaldığı, bazan da sesdeş uyumundan kaçtığı görülür :

*vatandaş sırdaş haldaş aşıkdaş gibi dindaş
meslekdaş, emekdaş köydaş argo büzüğdaş
gibi.*

-deş ekinin *karın-da eş* > *karın-daş* gibi bir birleşikten geldiği sanılıyor.

Yeni Türkçede *-deş* eki erkenden canlılık göstermiş ve daha geniş bir anlam ile yaratıcı olmuştur :

yurttaş soydaş ırkdaş çağdaş ülküdaş oydaş

gibi kelimeler sevilmiştir. Terimleşmede de bu ek çoğu zaman Farsçanın *hem-*, Fransızcanın *co-* (*con- com- col-*), *syn-* (*sym-*), *homo-* gibi öneklerini, Arapçanın *mu-tafaadil* sıfatfiillerini karşılamaktadır :

compatriote = hemşehri = yerdeş yurttaş synchrone = hemzaman = zamandaş sympathisant = hemdil = duygudaş coïncident = müterafık = olumdaş homogène = mütecanis = cinsdeş homochrome = hemreng = renkdeş homomorphe = hemşekil = şekildeş gibi.

Ve bu kitapta :

synonyme = müteradif = anlamdaş homonyme = hemnâm = addaş consonne = hemâheng = sesdeş gibi.

14. *-dirik* Adları :

Bu ek az sayıda aygıt adları vermiştir

*boyunduruk burunduruk dış(in)dirik eğindirik
çigindirik cibindirik gömüldürük oğulduruk
sakalduruk gibi.*

Buna göre bu ek insan ve hayvan organları adlarına gelerek onlarla ilgili aygıt adları yapmaktadır. *-duruk durmak* fiilinden *tutan anlamında* bir birleşenden gelmekte olmalıdır. Aynı anlamda *burunduruk = burunsalık değişigi* faraziyemizi destekler, sanıyoruz.

15. *-e* Zarfları :

139. Türemeli ve vurgulu *-e* eki *-de* ve *-den* ekleri gibi as-

lında isim çekiminin *kime halini* meydana getirir (*eve tarlaya*, krş § 286, 287). Fakat bu da onlar gibi yer yön, zaman, miktar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar yapar :

*öne sağa uca alta yukarıya beriye yarıma
haftaya yaza ucuza sıraya havaya gürültüye
gibi.*

Bu isimler bazan bir iyelik eki almış olarak da *-e* ekini kabul ederler

*dibine ortasına dikine tersine aksine yanla-
masına akşamına boyuna boşuna suyuna ba-
şına inadına gibi.*

-e zarfları da farklı isim bölümlerinde görülürler

*öne sürmek yukarıya dönük ucuza almak
tersine çıkış inadına sert boşuna gayret
gibi.*

-e eki Eski Türkçe aynı anlatımda *-ge* ekinden gelmekte-
dir. Dilimizde bu eki eski şekliyle taşıyan birkaç *donuş-*
muş (figé) kelime vardır :

*özge başka dizge (uzun çorap) içge (iç taraf)
gibi.*

Deyimler ve terimlerde de *-e* eki kimi zaman Lâtincenin *ad* öntakısını karşılar :

*ad gloriam = şerefe, havaya ad patres = geçmişlerine (kavuşmak,
ölmek), ad litteram = harfi harfine ad libitum = keyfe (göze).
Bu kitapta: adnominal = isme (ek) adverbial = fiile (ek).*

16. *-eç Adları* :

-eç eski bir küçültme, dolayısıyla berkitme eki olup düş-
meli ve vurguludur. Az sayıda adlar ve sıfatlar bırakmıştır

*topaç kıraç kulaç bakraç küpeç gedeleş
anaç yamaç babaç E.T. begeç ekeç ataç
gibi.*

Bu küçültme adlarını fiilden -eç adlarıyla karıştırmamalı, (bkz § 195).

17. -edek Zarfları :

Kapalı tek heceli yansılamalara gelerek *y a n s ı l a m a z a r f l a r ı* (adverbe - onomatopée) yapan vurgusuz bir ektir (*Gemi zıngadək karaya oturdu*). Yansılamanın kökü çoğu zaman çift sesdeşle biter

*hartadək gümbedək şırpadək cumbadək tın-
gadək zartadək* gibi.

Vurgu kök üzerinde kaldığından tek sesdeşle biten yansılamalarda bu ses çoğu zaman ikizleşir :

*patadək × pattadək hoppadək loppadək güp-
pedək küttedək rappadək cuppadək şappadək*
gibi.

«*Düştü gönül bahrı gama cuppadək*».

18. -eği Adları :

140. Aşağıda fiilden -gi adlarında bu ekin isimden -e- fiillerine de gelip adlar yaptığını görürüz (*bil-e-ği kaş-a-ğı* bkz § 208). Bu iki ek erkenden kaynaşarak bir yandan da isimden isimler yapan bir -egi eki meydana gelmiş olmalıdır (E. T. *bozağı bukağı küdegü*). Gerek fiil tabanından -gi ile, gerekse isim tabanından -egi ile yapılmış olsun bu kelimelerde damak sesi iki sesli arasında sızmalı olmuştur. Dilimizde bu üretimden bir sıra adlar ve bazı sıfatlar kalmıştır

*kılağı bukağı karağı iteği yağlağı yapağı
dumağı buzağı güveği üneği öneği güneği
kuzayı* (kuzağı) gibi.

Damak sesinin erimesiyle bu ek dilimizde bazı kelimelerde -ey görünüşünü almıştır :

E.T. *küdegü* > E. O. *güyegü* > *güyeği* > Y. T. *güyey* × *güvey güneği* > *güney kuzagı* > *kuzay* > *kuzey bileği* > *biley* gibi.

Kuzey lehçelerinde ve Özbekçe'de bu kelimeler aynı sebepten seri halinde *-eği* > *-ev* görünüşünü almışlardır :

bilev kaşav kılav bukav kırav buzav gibi.

Sonseste yarım sesliler dilimizde alışılmış ve sevilmiş değildir. Fakat her halde aydınlardaki yabancılaşma etkisiyle *-egi* ekinin iki türlü bütülmesinden meydana gelen bu sesler zamanımızda rağbet görmüştür.

Başlıca terimlerde *-ey* ile ad ve sıfatlar yapılmıştır. Ancak bu ek zaten belirli bir anlatım taşımadığından *raştgele* isim ve fiil tabanlarına getirilmiştir :
Tatar bilginleri kanalından da *-ev* adları gelmiştir :

düzey uzay birey deney dikey yatay düşey yüzey.
görev ödev sınav söylev saylav.

Bunlardan birincisi şivemize aykırı, ikincisi dilimize yabancıdır.

Türkçe'de *-tay* diye bir ek de yoktur. Moğokadan Türk dillerine geçmiş *kurilta* kelimesinden gelen *kurultay*'a yersiz bir örnekleme ile :

danıştay sayıştay yargıtay kanutay yapılmıştır.

19. -ek Adları :

141. Bunların Eski Türkçe'de canlı *-gek* küçültme adlarından kaldıkları anlaşılıyor (*başgak buçgak tamgak*). Dilimizde bu ek türlü adlar bırakmış olmakla beraber işlek değildir :

başak bucak damak benek kozak topak yolak
bardak çanak sağrak kısrak köşek oğlak
şişek malak gibi.

Bu *-ek* isimden isimlerini *-ek* fiilden isimleri (*bin-ek dur-ak*) ve düşmeli *-ik* fiilden isimleri (*dile-k ada-k*) ile karıştırmamalı, (bkz § 197, 215).

20. -elek Adları :

İsimden küçültme, veya aşağılama anlatımları ile başlıca meyveler, bitkilerle ilgili bir sıra adlarda rastlanan bu vurgulu ek *-e-le-k* gibi, veya *-el-ek* gibi eklerden meydana gelmiş olmaktadır

kozalak mozalak topalak domalak kobalak
öşelek kızalak kabalak böğelek gibi.

Bazı sıfatlarda da görülür (*dangalak tombalak*).
Bunlardan birtakımı eklerin yığılması ile de meydana gelmiş olabilir.

Fiil tabanlarına gelip sıfatlar yapan *-elek* eki de vardır, karıştırmamalı (*yatalak asalak*), bkz § 199.

21. -en Adları :

142. Eski Türkçedeki anlatımı tartışılmış olan bu ekin asıl işleyişi bizce dilimizde bıraktığı adların da yardımı ile daha yakından belirtilebilecektir

eren oğlan kızan köken kolan çiten belen
sapan tümen yemşen köşen gözen gibi.

Bu adlar yukarıda gördüğümüz (bkz § 141) *-ek* küçültme adları tarzında eski bir küçültme ekinin mahsulleri gibi görünür. Kaldı ki iki ek arasında bir işleyiş paralelliği de olmuş olmaktadır :

oğlan (kişi yavrusu) / *oğlak* (keçi yavrusu)
köşen (tavşan yavrusu) / *köşek* (deve yavrusu)
gibi.

Her ikisini eski *küçültme adları* (nom diminutif) sayacağız.

Eski Türkçede *eren oğlan* gibi kelimeler çoklu hali değil de, *topluluk adı* olarak kullanılmış olmalıdırlar. Küçültme anlatımının sevgi, tercih, takdir anlatımları yoluyla

berkitme (intensif) ve *büyültme* (augmentatif) anlamlarına geçtiğini ise biliyoruz, bkz § 161.

Bunları fiilden *-en* adları (*döğ-en kır-an*) ve fiilden düşmeli *-in* adları (*beze-n ora-n*) ile karıştırmamalı, bkz § 201 222.

22. -eri Zarfları :

Eski Türkçede adın *yönlem* (directif), *kimeri* halini yapan birleşik *-ge-rü* çekim eki Eski Osmanlıcada henüz azçok canlı görünür (*dikerü añaru*). Yeni Türkçede ancak zarf olan birkaç kelime kalmıştır :

içeri dışarı ileri yukarı.

Bu zarfları fiilden *-eri* sıfatlarıyla karıştırmamalı (*uç-arı göç-eri*), bkz § 203.

23. -ez Adları :

Batı Türkçesinde *az* kelimesinden gelmiş bir *-ez* küçültme ekinin varlığını gösteren sayılı örneklere rastlanır :

geñez çerez çöpez yalaz kepez göğez ayaz
gibi.

Yazı lehçemizde verimsiz olan bu ek Anadolu ağızlarında daha canlı görünmektedir. Eski Osmanlıcada *-cük* küçültme eki ile *-icek* zarfîl ekini uzatan *-ez* de aynı ek olmalıdır (*yér-cüg-ez* = Y. T. *yer-ceğiz* ve *çıkarcag-az*).

24. -i Zamirleri :

143. İyelik eklerinin dilimizdeki geniş kullanım alanını aşağıda (bkz § 313) belirtiyoruz. Bunların, özellikle 3. kişi ekinin kelime üretimindeki türlü işleyişlerini de topluca burada göstereceğiz.

İyelik zamirlerinin 3. kişi eki (*ev-i tarla-sı*) farklı ilişkilerle isim tabanlarına gelerek türlü üremeler meydana getirir. Başlıca :

a. *-i* eki sıfatlara geldiğinde onları belirler ve zamirleştirir, bkz § 297. *Küçüğü geldi*, dediğimizde bu *çocukların küçüğü*, *çocuklardan küçük olan* takdirinde olup burada zaminin *öncülü* bellidir. Fakat belirsiz sıfatlara ve zamirlere geldiğinde ek zaminin öncülü belirsiz olur ve o kelimelerle belirsiz zamirler yapar :

*biri başkası kimi çoğu hangisi öbürü böylesi
nicesi kaçınıcı herbiri birkaçı* gibi, bkz § 319.

Bunlardan bazılarının *-i* ekini iki defa almış şekilleri bulunur:

hep-i-si kimisi bazısı birisi öbürüsü gibi.

Bu belirsiz zamirler çoklu iyelik zamirleri de alabilirler (*birimiz hepiniz hangileri*).

b. Zaman adlarının çoklu hallerine gelerek zaman zarfları yapar :

geceleri (her gece) *gündüzleri* *sabahları* *akşamları* *öğleleri* *önceleri* *sonraları* *ay başları* *hafta sonları* gibi.

c. Takı alan adlara gelip birleşik zarflara girer :

gereği gibi *dolayısı ile* *yerine göre* *sonuna doğru* *başından beri* *haddinden aşırı* *süresi içinde* gibi.

Bunlardan *ile* takısı alanlar kaynaşmış ve o şekilleri ile yaygınlaşmışlardır :

dolayısıyla *sırasıyla* *takımıyla* *bütünüyle* *vaktiyle* *haliyle* *tamamıyla* *yoluyla* *hakkıyla* gibi.

d. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz bu dilimde I. No. 2 9

12 15 37) kelime yapımında çekim eklerinden önce gelip o zarfların yapısına girer :

*dikine boşuna oluruna yerinde yolunda sırasın-
sında ucundan kökünden arkasından kararınca
boyunca gereğince yoluyla sırasıyla gibi.*

25. -il Sıfatları :

144. Eski Türkçede adlardan sıfat yapan az verimli bir -il ekinin varlığını sayılı kelimelerle tanımlayabiliyoruz (*kızıl yaşıl başıl*). Bu belki aynı lehçede örnekleri bulunan -gil ekin- den geliyor (*kırgıl üçgül*). Batı Türkçesinde kesinlikle bu türe- meye mal edebileceğimiz kelimeler de azdır

usul kundul dördül kırtıl güdül kumul? gibi.
kırgıl kırgıl üçgül gibi bir damak sesi taşıyan birkaç kelime de bu ekle ilgili görünür.

Bu sıfatları fiilden -il adları ile karıştırmamalı (*çak-il çök-ül*), bkz § 217.

Türkçede -il üremeleri sınırlı ve eski olup çözümlenmeleri güç ve şüphelidir.

Yeni terimlerde bu ek de denenmiştir :

*tekil = müfret çoğul = cemi eril = müzekker dişil =
müennes* gibi.

Ancak bu deneme de anlatımı sezilmez olmuş eklerin canlanmasındaki güçlükle karşı karşıya bulunmakta ve bu kelimeler yadırganmaktadır.

26. -im Adları :

İyelik zamirlerinin 1. kişi eki olan -im yakınlarla ve bü- yüklere hitap için sıkça kullanılan isimlere gelir (*Beyim! Oğ- lum! Kardeşim!*). Bu kullanımdan Türk dillerinde doğmuş birkaç kelime vardır :

hanım (bizde) *bégüm* (Hindistanda) asil kadın
unvanı.

Bunlar kazandıkları anlamla çekim ve üretime tabi olurlar :

hanım-ım hanımınız hanımlar hanımlık hanımcağız gibi.

Balum (Baba, Sultan) da bu türüdür.

İlk iki kelime sebebiyle *-im* ekinin *dişilik* (féminin) eki olduğu sanılmıştır. Oysa Türk gramerinde *cins* (genre) sınıfı yoktur. Yeni zamanlarda böyle bir şey icadedilmek istenmiştir :

(*bay / bay-an*), hatta istavca *-çe* ekiyle *Tanrıça (?) = ilâhe* (*kıraliçe çariçe* gibi).

Yükseğe hitapta göze çarpan başka kelimeler

Teñrim! (Uygurca) *Hanım!* (Oğuzca) *Efen-dim!* (Osmanlıca).

Teklifsiz hitapta ve cevapta ise

kardeşim canım yavrum şekerim güzelim sev-diğim sevdiceğim gibi.

Bunlar da artık ad ve sıfat olarak kullanılabilir

evet efendimci canım İstanbul ömrüm Ayşe o güzelim bahçe gibi.

27. -imser Sıfatları :

145. Bu sıfatlar *-imse-* isimden fiillerinin şimdiki zaman sıfatfiili diye adlandırılabilir. Şu var ki yenidirler ve fiil tabanları oluşmadan doğrudan doğruya isim tabanından yapılmış görünürler. Bu sebeple *-imser* ekini bağımsız, vurgulu ve düşmeli bir birleşik ek saymaktayız

iyimser kötümser karamsar.

Bunlardan ilk ikisi sırasıyla Farsça ve Fransızcadan :

nigbin = optimiste bedbin = pessimiste kelimelerini karşılıyor.
siyehbin = karamsar'ın zıt anlamlısı da *pembemser* olmalı.

Anlatımı belirli ve kurallı olan bu yeni üreme verimli olabilir.

28. -imsi Sıfatları :

Bu ek aslında sıfatlara gelen bir *benzerlik* (simulatif) ekidir (*sertimsi sulumsu*). Adlara da gelip onların bir türlü *benzerlik hallerini* meydana getirir (*ormanımsı = ormana benzer deremsi = dereye benzer*), krş -si § 164.

Bunlardan renk ve tat sıfatları ve bir şekil, bir vasıf andıran adlarla yapılmış olan bazıları sözlük kelimesi değeri kazanmışlardır :

yeşilimsi kırmızımsı karamsı acımsı tatlımsı
kekremsi kubbemsi ayımsı (adam) *balımsı*
kadifemsi köylümsü gibi.

Yeni terimler yapmada bu ekten faydalanılmıştır :

anthropoide = *şibhi insani* = *insarumsı* *platanoide* = *isfendan*
çınarı = *çınarumsı* *tubiforme* = *erububî* = *borumsu* *pateux* =
acini = *hamurumsu* gibi.

-imsi eki *eskimiş* sayılan -si ekinin uzatılmış ve hemen hemen yerini tutmuş şeklidir. Ancak bugün daha işlek olan bu yenisi «andıran», -si eki ise daha ziyade «benzeyen» anlatımında görünürler. Aşağıda ikisini karşılaştıracakız, bkz § 166.

29. -imtik Sıfatları :

146. Eski Türkçeden beri renk ve tat sıfatlarına gelerek benzerlik sıfatları yapan bir -*imtik* eki olmuş olabilir. Doğu Türkçesinde bu ek ve değişigi olan -*imtil* eki erkenden yaygın görünür. Batı Türkçesinde ise anlamdaşları olan -*imsi* ve -*imtrak* ekleri yanında her ikisi daha az verimli olmuşlardır :

bozumtук sarımtık karamtık, değişigi *ekşimti*,
gögümtül sarımtıl acımtıl D. T. *agımtıl kızm-*
tul yaşımtıl.

Bu iki ek ve aşağıda görülen -*imtrak* eki hep Eski Türkçede addan sıfatlar yapan -*ti* eki (*el-ti koy-tu*) çevresinde oluşmuş (-*im-ti-k* -*im-ti-l* -*im-ti-rek*) birleşikler olup aynı

kelime alanında benzerlik sıfatları yapmışlardır. Yukarıda gördüğümüz *-imsi* eki de bunların anlamdaşısıdır. Böylece ilk ikisi donuşmuş, son ikisi canlı olmak üzere dilimizde aynı anlamda dört ek ve aynı kökten aşağı yukarı aynı anlamda dört kelime bulabilmekteyiz

sarımtık sarımtıl sarımtrak sarımsı.

Başka bazı küçültme ve *benzerlik sıfatları* da anlamca bunlara yaklaşır :

sarıca sarırak sarman kırçıl kızılı gibi.

30. *-imtrak* Sıfatları :

Bu ek önceki *-imtik* ekinin *-rek karşılaştırma* ekiyle uzatılmış daha yeni ve canlı şeklidir. Orta hece düşmesiyle büzülmüş ve sesli uyumundan kaçmış görünür. Orada belirttiğimiz gibi değişiklikleri, rakipleri vardır. Netekim Yeni Türkçede anlamdaşı *-imsi* eki ile yarışa girişmiş, fakat geri kalmıştır. *-imsi* eki geniş bir kullanım kazanarak bir çekim eki halinde sıfatlara ve adlara gelip bir benzerlik sıfatları sınıfı meydana getirdiği halde (bkz § 145) *-imtrak* üretimde renk ve tat sıfatları yapma sınırını pek aşamamıştır

*Yeşilimtrak kırmızımtrak bozumtrak sarımtrak
mavimtrak morumtrak acımtrak ekşimtrak
mayhoşumtrak* gibi.

31. *-in* Zarfları :

147. Bu vurgusuz *-in* eki Eski Türkçede isim çekiminin *bilelik* (instrumental), *ki'min* halini meydana getirir (*adag-ın = ayak-la eliğ-in = el-le*). Eski Osmanlıcada henüz oldukça canlıdır (*ayag-ın diz-in yol-ın*). Bu ek zaman içinde çekim eki işlevini yitirmiş, ancak zarf niteliğinde kelimelerde kalmıştır. Başlıca

a. Zaman zarflarında görülür :

*ya'zın kışın güzün baharın gündüzün ikindiyyin
yatsıyyın ilkin demin değin ansızın gibi.*

b. Tekrarlamayla tarz zarfları yapar :

*azın azın ucun ucun için için kıcın kıcın
götün götün üstün üstün gibi.*

Çok tartışılan *örneğin* kelimesinde bu eki geniş anlamın-
da canlandırma arzusu vardır. *-leyin* eki bunun uzatılmışıdır,
bkz § 156.

32. *-in* Adları :

Eski Türkçede isimden bir sıra, dilimize de gelmiş sıfat-
lar yapan bir vurgulu *-in* eki buluyoruz (*uzun yakın yogun*).
Çok eski üremeler olduğu anlaşılan bu sıfatların köklerini ger-
çeklemede güçlük çekeriz. Çünkü kimi zaman bunları bilinen
lehçelerde yalın halleriyle, veya hiç bulamayız. Biz bu ekte
eski bir küçültme, dolasıyla berkitme anlatımı seziyoruz (krş
No. 20 *-en*). Ek öncekinden farklı olarak vurguludur. Aşağı-
daki sıfat ve adların bu ekle yapılmış olduklarını sanıyoruz :

*yeğin üstün kalın serin çetin tekin karın
eğin boyun koyun (göğüs) yağrın kulun oyun
evin öyün koyun, E. O. öcün gibi.*

33. *-in* Adları :

Eski Türkçede damaksı *n̄* ile bir *-in* ekinin de isimden
isimler yapmış olduğu anlaşıyor. Bugün yazı lehçemizde tam
addaş olmuş bazı kelimelerde bu ekle öncekinin o zaman ay-
rıldığını görüyoruz :

kayın (hısım) *kayın* (ağaç) *yalın* (alev)
yalın (çıplak) *kalın* (yoğun) *kalın* (bedel,
paha) gibi.

Sonsesleri yazı lehçemizde dişsileşmiş olup halâ bazı Anadolu ağızlarında damaksı kalan bu kelimelerden bazıları şunlardır :

*deriñ belin usun oduñ kıra-ñ ala-ñ E. T.
yeliñ kölüñ.*

Bu üç türlü *-in* isimlerini aralarında ve fiilden *-in* isimleriyle (bkz § 222) karıştırmamaya çalışmalı.

34. *-iş* Adları :

148. Eski Türkçede *-iş* küçültme adlarından örnekler vardır (*terkiş yemiş Türkiş*). Dilimizde *-iş* eki çok kelime bırakmamış (*yemiş geniş keleş yokuş*), fakat sınırlı anlatım alanlarında canlı kalmıştır.

1. İnsan tipi belirten *okşama sıfatları* (adjectif hypocoristique) yapar :

gögüş maviş tombiş nonoş minnoş kirloş gibi.

Birkaç renk sıfatında yakın bir anlatımda görünen *-şin* ekinin de *-iş* ekinden bir uzatma olduğunu sanıyoruz (*sarışın karaşın akşın*).

2. Kişi adlarından *okşama adları* (nom hypocoristique) yapar :

Aliş (Ali) *Memiş* (Mehmet) *İbiş* (İbrahim)
Mutuş (Mustafa) *Abduş* (Abdullah) *Fatuş*
(Fatma) *Hatuş* (Hatice) *Rükiş* (Rükiye)
gibi.

Bu adlarda görülen kısaltmalar (iki heceye indirme) ve sesli uyumu bozulması da okşamayla ilgili olsa gerektir. Yukarıda okşama adlarından meşhur olanları kaydettik. Gerçekte yakıştırabildiğimiz kişi adlarını, özellikle kadın adlarını hep bu okşama kalıbına sokmaya çalışırız :

Meduş (Mediha) *Nezuş* (Nezihe) *Ülkiş* (Ülker) *Semruş* (Semra) *Emnuş* (Emine) *Sabruş* (Sabri) gibi.

Yeni zamanlarda *Memoş Fatoş Aloş* gibi şekiller daha yaygın hal almıştır (galiba *Mem-o* > *Mem-o-ş*). *-iş* adlarına tarihî kişi adları arasında da rastlanır :

İnüş Tegin Tekiş Alâeddin Memiş Paşa gibi.

Bu *-iş* küçültme isimlerini fiilden *-iş* adlarıyla karıştırmamalı (bkz § 226).

35. -it Adları :

149. İsimden isim yapan bir *-it* ekinin varlığını pek az örneklerle tanıklayabiliyoruz. Bunun Eski Türkçede de verimli bir ek olduğunu sanmıyoruz (*öçüt* = *intikam yégit sıgıt* = *inilti*).

Canlı *yaşıt* ve ona örnekleme *eşit* kelimelerinde (*bağ-lam öbeği* kalıbında ortaklık anlatımında görünürse de bunu destekleyen başka üremeler yoktur. Bu ekle yapılmış sayabileceğimiz :

ağıt önüt = önce *kakıt yeğit* kelimeleri vardır.

Bu cansız ek terim yapmak için kök ve anlatım gözetmeksizin zorlanmıştur :

somut boyut (Arapça *bu'ud*'tan galat) gibi.

İsimden *-it* isimlerini fiilden *-it* isimleriyle karıştırmamalı (*geşit ayırt*), (bkz § 228).

Eski Türkçede birkaç kelimede görüldü Moğolcadan geldiği sanılan bir *-it* çoklu ekini (*tişit alpagut*) Arapçanın *-ât* dişi çoklu ekiyle bir tutarak Türkçe kelime (!) yapanlar olmuştur: *cfrâd* = *crât*.

36. -iz Sıfatları :

Asıl anlatımını Eski Türkçeden önce kaybetmiş bir *-iz* *ikili* (duel) ekinin varlığını kabul ediyoruz. *-iz* Eski Türk-

çede olduğu gibi dilimizde de canlı çekim eki olarak, fakat çoklu anlatımı ile yaşamaktadır. Zamir ve fiil çekimlerinde 1. ve 2. kişi çoklu eki olarak

ev-im-iz ev-in-iz (E. T. *bér-d-i-m-iz*) ver-di-n-iz
ver-ir-(im)-iz ver-ir-sin-iz ver-se-n-iz ver-in-iz
genc-(im)-iz genç-sin-iz gibi, krs § 379.

Aslında kişi zamirlerinin biz siz çoklu şekilleri de bu ekle ben sen teklilerinden gelmiş olmalıdır.

Üretim eki olarak -iz sayı sıfatlarından birkaçına gelecek *topluluk sayı sıfatları* yapmış görünür

ikiz üçüz dördüz beşiz altız.

Bu ek bazan da bir -li eki ile uzatılır (*ikizli üçüzlü beşizli*).

İkili organların adlarında da bu ekin bulunduğu sanıyoruz :

boynuz omuz göğüs < göğüz geniz beniz, belki
boynuz göz diz.

elez - ayaz - d̄əzaz - guləz

37. -ki Sıfatları : buraz - Ağaz
būraz

150. -ki ekini cevher fiilinin hal sıfatfiili olarak tanıdık, bkz § 402 :

şimdiki = şimdi olan evdeki = evde olan, bulunan seninki = senin olan, sana ait olan gibi.

Burada -ki ek kelime olarak öbür sıfatfiiller gibi sıfat ve zamir hükmünde olup eklendiği kelimeyi de sıfat ve zamir yapar. (*şimdiki zaman / evdeki pazar / benimki geldi*).

Zaman ve yer yön zarflarına doğrudan doğruya geldiği hallerde -ki bir üretim eki sayılır, sıfat ve zamir olan kelimeler yapar :

önceki sonraki şimdiki sabahki deminki ya-

*runki geçen seneki öteki beriki içerki dışarki
aşağıki karşıki gibi.*

Yer yer işaret ettiğimiz gibi (bkz § 64, 81) *-ki* sesli ve sesdes uyumlarından kaçan sayılı eklerden biridir. Bununla beraber Anadolu ağızlarında daha çok, yazı lehçemizde daha az olmak üzere uyuma yatkın *-ki* sıfatları da vardır (*hangi diünkü bugünkü öbürkü*).

-ki eki yeni terimler yaratma işinde fazla verimli görünmemiştir (*fihrist* = içindekiler *hal sıgası* = şimdiki zaman).

38. *-le* Zarfları :

151. Aslında *ile* takısından gelmiş olan *-le* eki adların *kimle halini*, *bilelik halini* meydana getirir (*elle atla*). Ancak oluşturduğu kelime bir takı öbeği hükmünde olduğu için bir çok hallerde zarflar yapmak istidadını gösterir :

a. En çok tarz zarfları meydana getirir :

*yolla zorla hızla hınçla usulla sırayla gönülle
güçlülükle tatlılıkla öfkeyle beklemeyle şöyle
böyle birle > bile.*

b. Zaman zarfları ve bazı miktar zarfları da yapar :

*tanla şafakla geceyle öyle < ödle öncelikle
zamanla (bkz *-leyin* § 156) tâneyle hesapla
avuçla sürüyle arabayla gibi.*

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 143) *-le* bir iyelik eki üzerine de gelmiş bulunur :

*yoluyla sırasıyla dolayısıyla eliyle vaktiyle
hallyle hakkıyla tamamıyla tabiatıyla şartıyla
gibi.*

Bunlar çoğu takı olarak da kullanılırlar.

Yazı dilimizin millileşmesinde *-le* eki çok iş görmektedir :

1. Arapça ve Farsçadan öntakılar taşıyan kelimeler bu ekle Türkçeleştirilmektedir:

maalmemnuniye = memnuniyetle *maalesef* = esefle *bittesadûf* =
tesadüfle *bilvasıta* = vasıtayla *bi-tecrübe* = tecrübeyle *batapu* =
tapuyla *bamukavele* = sözleşmeyle *bahusus* = hususiyle.

2. Arapçadan gelen *-en* zarflarının birçoğunu onunla karşılamaktayız:

mezunen = izinle *salimen* = selâmetle *vekâleten* = vekillikle
müevvelen = teville *şifâhen* = sözle *tahrîren* = yazıyla *teamü-*
len = görenekle *mebzulen* = bollukla *müstacelen* = ivedilikle
tamamen = tamamiyle *ismen* = adıyla gibi.

3. Farsça *-âne* zarflarından bir takımını da, sıfat olan tabanlarını adlara çevire-
rek, *-le* zarflarıyla karşılarız:

halisane = hulusla *musırrane* = ısrarla *cesurane* = cesaretle
sadıkane = sadakatla *vakaâne* = vukufla *anudane* = inatla
gibi.

Bu ek vurgusuzdur. Onu *-le-* isimden fiillerinin *-le-k* > *-le* eki ile (*kış-la tuz-la*) karıştırmamalı, bkz § 152.

39. *-lek* Adları :

152. *-le-* isimden fiillerine gelen düşmeli *-ik* eki bu fiille-
rin bir türlü sıfatfiillerini meydana getirir. Bunlar sıfat olur-
lar (bkz § 215). Ancak bu iki ekin kaynaşması ile birleşimin
farklı bir anlatım kazandığı ve doğrudan doğruya isimden sı-
fatlar ve adlar yaptığı görülür :

Türlü adlar ve sıfatlar :

evlek gönlek > *gömlek gırtlak çaylak bellek*,
bağırtlak ıslak ablak gibi.

Mekân adlar :

otlak sulak kışlak > *kışla yayla tuzla suğla*
< *sıcakla güzle kumla* gibi.

Sonsesinin düşmesiyle meydana gelen *-le* eki verimli ol-
madığından ayrı ek sayılmaz.

-lek eki insan tipleri belirten *aşağılama* anlatımıyla sıfatlar da yapar :

ödlek dişlek torlak dazlak cavlak götlek aylak çıplak şallak civelek semelek yamalak
gibi.

-le- fiilleri bulunan çoğu yansılama isim köklerinden de aynı anlatımda *-lek* sıfatları yapılmış, veya bunların *-le-k* sıfatları örnekleme ile aşağılama anlamı kazanmış olmalıdır

çatlak taslak hortlak haşlak cırlak zırlak zırtlak gibi, krş *-elek* § 141.

Bunlara da *yansılama sıfatları* (adjectif -onomatopée) deyeceğiz.

40. *-leme* Zarfları :

-me sıfatlarından birçoğu da *-le-* fiillerinden yapılmıştır (bkz § 231 *kaplama buğulama*). Bunlar o üremenin mahsulüdürler. Ancak bu türlü sıfatların zarf olarak kullanılması ile bu iki ek yeni bir anlatımda kaynaşmış ve adlardan doğrudan doğruya tarz zarfları yapar olmuştur. Bu birleşik ek bir sıra sıfatlara gelerek zarf ve sıfat olan kelimeler yapar

dikleme düzleme yanlama uzunlama yassılama ortalama gibi.

Aynı anlatımla bir takım adlara da gelir :

şavullama kılıçlama kararlama körleme keşşleme, nihayet yüzmede bakıklama çivileme köpekleme kurbağalama.

Zarf olarak bunların uzatılmışları da kullanılır (*yanlamasına düzlemesine kılıçlamasına kararlamadan*).

Bu *-leme* zarf ve sıfatları yön gösteren bir üreme olarak gelişme vaatetmektedir. Karşılığını bulmamış bazı terimleri bu sıfatlarla Türkçeleştirebiliriz :

*amudî = dikleme (dikey) şakulî = şavullama (düşey) canibî =
yanlama (yanay) seviye = düzleme (düzey) ufki = yassılama (yatay)
gibi, krş § 140.*

41. -ler Adları :

153. Çoklu eki olan -ler gramer işleyişinin dışında bazı anlatımlar kazanmış, bu sıfatla da kelime yapımı alanına girmiştir

a. İsmi çoklusu belirsiz anlamlıysa (bkz § 283) bu haliyle isim sayısı belirsiz bir topluluk adı niteliği kazanır (*insanlar çocuklar dağlar havalar sular yıllar*). Bu çoklular tekli topluluk adları hükmünde olup sözdiziminde hemen daima tekliye uyarlar :

«İnsanlar anlaşıldı, hayatın da sırrı yok».

«Yıllar geçer, haber gelir, yar gelmez».

«Karşı yatan ulu dağlar!

Kar kuşar bellerin senin.

Yazın kışın bell' olmaz.

Sert eser yellerin senin».

Bunun gibi : *havalara soğudu. Yemekler yendi. Konuşmalar oldu.* deriz.

b. Topluluk adı niteliğiyle -ler adları *aile adı* (nom de famille), soyadı olurlar :

*Ahmetler Doğanlar Düzcekiler Topaloğulları
Eczacılar Balçılar Amcamlar Teyzenler Kom-
şular Aşağıkiler gibi.*

Bu kullanışta çokluk ekinin iyelik eki üzerine gelmesi anlamı belli eder :

*amcalarım teyzelerim değil, amcalar teyzem-
ler, fakat Topaloğullar değil, Topaloğulları
gibi.*

Bu adlar firma adı olarak da kullanılır :

*Bu malı Koçaklarda bulursun. Akdağlılar
Adana'da şube açmış, gibi.*

Bunun gibi boy, ulus, millet, hanedan mezhep, meslek adları da aynı anlatımda *-ler* eki almış topluluk adlarıdır :

*Avşarlar Oğuzlar Cermenler Türkler İtalyan-
lar Habsburglar Abbasiler Ortodokslar Alevi-
ler Kaderciler Darvinciler Atatürkçüler.*

Nihayet yanyana özlük adlara getirmek suretiyle *-ler* çoklu ekini «*ve benzerleri*» anlamı ve *o b a r t m a* (emphase) anlatımı ile kullanırız

*Mithat Paşalar, Namık Kemaller... Londralarda,
Parislerde... (bkz § 283) gibi.*

c. Anadolu ağızlarında yaşayan *gil* takısı *-ler* gibi aile topluluk adları yapmakta yeterlidir. (*Osman gil Tuzcu gil Halam gil*). Ancak bu aynı anlatımda *-ler* ile uzatılmış olarak da kullanılır (*Tuzcu giller Ablam giller Dünürüm giller*). *-gil* ve *-giller* ek halinde yeni soyadlarında ve terimlerde kullanılmıştır, krş § 155.

d. Birçok yeradlarımız da *-ler* çoklu ekini taşıyor

*Çifteler Pasinler Çobanlar Hocalar Hacılar
Şehler Gaziler Tatarlar Küpeler Kılavuzlar
Orhanlar (krş *-ci*-ler Sütçüler Yağcılar § 131).*

Sıradağlar ve takımadalar da bu eki alırlar

*Toroslar Zıganalar Alpler Atlaslar (Kızıl)
Adalar Oniki Adalar Antiller.*

154. Eski yazı dilimizde Arapça ve Farsçadan gelmiş kelimeleri o dillerin şekillerine göre çoklu yapmak esas olduğu gibi (*misafirin muallimat kütüp ecsam dilberan*) bu çokluları topluluk adı olarak kullanmak (*memurin ulema mülhakat verese yaveran*), tekilerinden farklılaşmış anlamlara bağlamak (*ukalâ talebe eyya havadis yâran*), veya tekileri kullanılmayan kelimelerin çoklularını aynı, veya farklı

anlamda kullanmak (*halayık züüf eclâf eramil hazele*) yaygındır. Böylece Osmanlıca kelime dağarcığını bu yoldan da bir hayli zenginleştirmiştir.

Eski yazı dilimizde bunlar bilinmeli ve ona göre kullanılmalıydı :

bir hademe değil, hademedən biri, hademeler değil, hademe, bir eşkiya değil, eşkiyadan biri, eşkiyalar değil, eşkiya.

Yeni yazı dilimizde yabancı çoklu şekilleri erkenden terkedilmiş, topluluk adı anlamı almış olanlar da kimi Türkçe çoklularına, kimi Türkçe asıllarına çevrilmiştir (*memurlar bilginler mirasçılar dullar yaverler*). Çoklu kullanımını yitirmiş olanların ise artık Türkçe kurallara göre kullanınız :

bir talehe bir eşkiya eşyalar azalar huvadisler gibi.

155. -ler eki Arapça terimlerin Türkçeleştirilmesinde ve Batı dillerinden yeni terimlerin çevrilmesinde özellikle tabiat bilgilerindeki aile adlarında geniş ölçüde kullanılmıştır :

1. -ler :

mantarlar = futur = champignons süngerler = isfenciye = spongiaires mersinler = mersiniye = ganoïdes likenler = şeybiye = lichens taşsızlar = adimetüttüveyç = apetales tırmananlar = mütesallika = grimpeurs yarıtcılar = cârîha = rapacès balıklar = esmak = poissons yumşakçalar = nâime = mollusques gibi.

-liler :

kavuzlular = zülhasale = glumiflores palamutlular = belûtiye = cupulifères açıktohumlular = uryanülbüzür = gymnospermes ikiçenekliler = zatüfilkateyn = dicotylédones kabuklular = kışriye = crustacés omurgalılar = fıkariye = vertebrés memeliler = zatüssedaya = mamifères gibi, bkz -li § 158.

3. -giller :

Bu takı yaşayan dilde (bkz § 153) insan ailesi anlatımıyla mevcut olduğundan hayvan ve bitki ailesi adlarında kullanılması yadırganmıştır.

buğdaygiller = necliye = graminés çınargiller = delbiye = platanacées kendirgiller = kendiriye = cannabinacées karanfilgiller = karanfiliye = caryophyllacées karabuğdaygiller = raven-diye = polygonacées tavukgiller = dücaciye = gallinacés kurbağagiller = dıjdatiye = batraciens aslangiller = esediye = fêlidés gibi.

ma hali, kimli hali eki niteliği de vardır (*Evden şemsiyeli çıkmıştım, Oraya arabalı gitmeli*). Bu kullanışta *-li* eki ile takısı anlatımındadır, bkz *-siz* § 168. İyelik eki üzerine kullanıldığı da olur (*kardeşimli kardeşimsiz*). Bu anlatımda ikilemeler de yapar (E. T. *begli budunluğ inili içili*)

*anah babah kadınlı erkekli yazlı kışlı irili
ufaklı içli dışlı gibi.*

Üretim eki olarak oldukça geniş bir anlatımı vardır.

a. *-li* adlara, bazan da sıfatlara gelir ve donanmış olan, sahip olan, sıfatlanmış olan anlamlarında *donatım sıfatları* (adjectif munitif) meydana getirir :

*tath kokulu güçlü sesli ışıklı sürekli gösterişli
korkulu kirli anlayışlı yaşlı değerli öfkeli
varlıklı yeşilli ekşili, ufaklı gibi.*

Dilimizde bırakılmış ve ancak bazı üremelerde kalmış köklerden *-li* sıfatları da vardır :

uslu türlü gizli saklı belli denli gibi.

b. Ülke, şehir, yer ve hanedan adlarına gelerek kopuş yeri bildiren nispet sıfatları yapar :

*Asyalı Çinli İsveçli Konyalı Edirneli Beykozlu
Gölköylü Karahanlı Osmanlı Karamanlı
gibi.*

c. *-li* ekini taşıyan pek çok yer adlarımız vardır

*Denizli < Doñuzlu Turgutlu Salıhlı Murath
Kozlu Cihanbeyli Polath Erdemli Sungurlu
Kadirli İmranlı Fındıklı Şemdinli gibi.*

Bu adlardan *-li-ce* uzatılmış şekilleri de vardır (bkz § 128 *tuzluca taşhca*).

158. *-li* sıfatları yazı dilimizin Türkçeleşmesinde çok işe yaramıştır. Başlıca :

1. Arapça donatma hali niteliğinde ön takılar taşıyan kelimeler *-li* ekiyle Türkçeleştirilmiştir :

zıkıymet = kıymetli zinufuz = nufuzlu zu vücuhu kesire = çok yüzlü zevilhayat = canlılar zevil'ukûl = akıllılar zatül-hareke = hareketli zatülercülülbairiye = karından bacaklılar
(bkz -ler § 155) gibi.

2. Farsça -kâr ve -ger sıfatlarından birçoğunu -li sıfatlarıyla karşılayabilmekteyiz:

azimkâr = azimli heveskâr = hevesli namuskâr = namuslu vefakâr = vefalı tasarrufkâr = tutumlu hümetkâr = saygılı sebatkâr = dayanıklı sihirkâr = büyümlü hahişger = istekli sevdager = sevdalı gibi.

3. Farsça -dar sıfatlarından birçoğu da -li sıfatlarına karşılık olur:

namdar = namlı manidar = manalı alâkadar = ilgili kaymetdar = değerli sayedar = gölgeli ziyadar = ışıklı şaibedar = lekeli gibi.

4. Arapça nispet sıfatlarının Türkçede birinci derecede karşılığı da -li sıfatları olur:

İranî = İranlı Bağdadî = Bağdatlı Selçukî = Selçuklu kasdî = kastlı tedricî = dereceli daimî = sürekli asabî = sinirli demevî = kanlı tecrübî = denemeli mahallî = yerli şifahî = sözlü leyfî = yatılı kışrî = kabuklu gibi.

5. Arapçadan birçok sıfat fiilleri de, tabanlarını adlara çevirerek, -li eki ile Türkçeleştiriyoruz, krş § 160:

elim = elemli mütekebbir = kibirli muzir = zararlı merhum = rahmetli mukayyet = kayıtlı kavi = güçlü mücrim = suçlu mahkâm = hükümlü talip = istekli gazup = öfkeli gibi.

45. -lik Adları :

159. Çok işlek eklerimizden biri olan -lik de (E. T. -lik) bir çekim ekini andıran bir kullanılışa sahiptir. Adlara gelip için takısı anlatımında bir *içinlik hali* (destinatif) meydana getirir (*elli kuruluşluk bilet üç günlük iş Yarınlik çay şeker var*).

Üretim eki olarak -lik çok çeşitli anlatımlarda görülür.

a. Çekim eki anlatımına uygun olarak adlara gelip içinlik sıfatları yapar :

*yazlık şapka bayramlık elbise dolmalık biber
yemeklik turşuluk gömleklik tohumluk müs-
veddelik kiralık satılık.*

b. Bu sıfatlar yoğun anlamları ile geniş ölçüde isimle-
şirler ve nesneye mahsus nesneyi gösterirler, bazı *aygıt
adları* olurlar :

*başlık gözlük kulaklık ağızlık yağmurluk
güneşlik gecelik tuzluk sabunluk kâğıtlık
salatalık gelinlik gibi.*

Bu sırada derece derece yalın anlamlı adlar da bulunur :

*yolluk harçlık dünyalık arpalık ondalık ev-
lâtlık korkuluk hazırlık görümlük ömürlük
hediyeelik gibi.*

c. Bunlar yine içinlik anlamından ötürü belirtilmiş *me-
kân adları* (nom de place) olurlar :

*samanlık odunluk kömürlük kitaplık güver-
cinlik çöplük yemlik fidelik buzağılık mezar-
lık çiftlik gibi.*

d. *-lik* adları nesnenin tabiattaki topluluğunu, bollukla
bulunduğu yeri de gösterirler :

*ağaçlık çamlık ormanlık dutluk söğütlik fun-
dalık çalılık bağlık çayırılık kayalık taşlık
kumluk gibi.*

Bu anlamda birçok kelimelerimiz yer adları olmuşlardır :

*Arnavutluk Kızanlık Boyalık Ayvalık Susur-
luk (su sığırılık) Güllük Etlik Yumurtalık
Killik Zeytinlik Pirinçlik (bkz Tuzlukçu § 131)
gibi.*

e. *-lik* eki sıfatlara gelerek geniş ölçüde yalın adlar ya-
par :

bolluk azlık büyüklük güzellik ucuzluk kötülük yokluk zorluk memnuniyet mutluluk titizlik ferahlık cimrilik sıkışıklık sorumluluk.

f. Birçok adları da ana vasıflarıyla sıfat gibi alarak onlara *-lik* eki getirir ve yalın adlar, *h a l a d l a r ı* (nom d'état) yaparız :

İnsanlık kadınlık analık çocukluk kardeşlik arkadaşlık erkeklik akrabalık hemşehrilik hayvanlık domuzluk gibi.

g. Nihayet *-lik* meslek adamları adlarına gelip *meslek a d l a r ı* (nom de profession) yapar :

rençperlik çobanlık ebelik doktorluk askerlik esnaflık işçilik çiftçilik balıkçılık taşıçılık kitapçılık gibi.

-ci eki ile yapılmış siyasi ve felsefi meslek ve inanış adamları adlarından bu mesleklerin adları da bu ekle üretilir, bkz § 131 :

halkçılık milliyetçilik Türkçülük ırkçılık maddecilik ülkücülük ilericilik akılcılık hayalcilik Titoculuk gibi.

h. Adlardan rütbe ve makam adları da yine bu ekle yapılır :

muhtarlık imamlık ağalık kaymakamlık müftülük valilik onbaşıklık albaylık generallik müdürlük bakanlık başkanlık.

i. *-lik* adları, bazan topluluk adları gibi de kullanılırlar :

Türk gençliği Ortaçağ hristiyanlığı insanlığın geleceği Türklük ve Yunanlılık gibi.

160. -lik adları özellikle yalın adları karşıladıklarından yazı dilimizin millileşmesinde çok iş görmüşlerdir :

1. Arapça *-iyet* birleşik ekini taşıyan yalın adlar dilimizde yaygındır (*asabiyyet*

insaniyet). -i nispet sıfatları eki ile onu isimleştiren -at dişilik ekinin birleştiği olan -iyyat = -iyet, Arapça yalın adları bizim -lik adlarıyla karşılanır :

meşruiyet = *meşrutluk* *muafiyet* = *muafılık* *ahlâkiyet* = *ahlâki-
lik* *islâmîyet* = *müslümanlık* *memnuniyet* = *memnunnluk* *meb-
zuliyet* = *bolluk* *zıddiyet* = *zıtlık* *kar'iyet* = *kesinlik* *şahsiyet* =
kişilik gibi.

2. Arapça masterlar da yalın adlar olarak dilimize bol bol girmiştir (*akal cesaret*). Bunların Arapça sıfat fiilleri, sıfat şekilleri de mutlaka bulunur (*makul cesur*). Kaldı ki ad ve sıfat olarak bunların aynı köklerden çeşitleri de vardır (*teakkul muakale ictisâr âkil mütecasir* v.b.).

Yukarıda gördüğümüz gibi bunlardan ad şekilleri Türkçeye daha yatkın olanlarının sıfat ve zarflarını Türkçe eklerle, sıfat şekilleri Türkçeye daha yatkın olanlarının da adlarını Türkçe eklerle yaparız (*zararlı hükümlü* [§ 158], *temsilci taklitçi* [§ 131], *izinle selâmetle* [§ 151]). Burada aksine *hisset* = *hasislik* *vildâyet* = *valilik*). Böylece bu yalın adları sadece yapıları yönünden, veya kökten Türkçeleştiriyoruz :

vekâlet = *vekillik* *garabet* = *gariplik* *fena* = *fanilik* *butlan* =
batıllık *meskenet* = *miskinlik* *sefaret* = *elçilik* *husumet* =
düşmanlık *cinnet* = *delilik* *liyakat* = *yararlılık* *killet* = *azlık*
gibi.

3. Arapça -î nispet sıfatlarından bir takımını da -lik sıfatlarıyla karşılarıyoruz:
yevmî = *günlük* *senevî* = *yıllık* *dünyevî* = *dünyalık* *zafî* =
özlük *fuzulî* = *fazlalık* *süflî* = *aşağılık* *rubâî* = *dörtlülük*
gibi.

46. -men Sıfatları :

161. -men ekinin Eski Türkçeden önce büyültme anlatımıyla kullanılmış olduğunu farzedebiliriz (*Türkler* ve *Türkmenler* ayırımında = Koca Türkler). Bunun benzerleri gibi küçültme anlatımından *büyültme* anlatımına geçmiş olduğu da düşünülebilir, bkz § 142. Eski Türkçede *Köğmen* (Sayan dağları) *Azman* (Köl Tegin'in bir atı, *Az* bir ulus adıdır. Kelime belki anlam karıştırmasıyla dilimize geçmiş). Bu genel anlatımdan gelen çeşitli anlamda isimden adlar sayılıdır :

değirmen < *teğir* = *teker* *yasıman* *közmen*
ilikmen *göçmen* *yalman* *kölemen* gibi.

Eski Türkçede fiillere gelen ve zaman ve alet adları yapan başka bir *-men* eki olmuş olabilir (*kurtarman örtmen sıkman sökmen*). Bunun *-me* sıfatfiillerinden uzatma (?) olduğu farz olunur.

Dilimizde azçok canlı olan yönüyle *-men* eki sıfatlara gelerek «*pek, veya biraz*» anlatımıyla hemen hepsi kişileri vasıflayan sıfatlar yapmıştır

akman karaman gökmen kırcaman sarman
(kedi) kocaman külcümen şişman delişmen
dalaşman toraman kodaman dızman kösemen,
yeradları Dikmen Karaman Çölmen? gibi.

Yeni Türkçede *-men* ekiyle birçok kelime ortaya atılması bu ekin sezilen anlatımını değerlendirme anlayışıyla değil, Cermen dillerine akrabalık iddiasından başlayarak *Mann* kelimesinin bu dillerdeki «*kişi ve yapıcı kişi*» anlatımına özenmek yoluyla meydana gelmiştir. Böylece *-men* fark gözetilmeksizin isim ve fiil tabanlarına getirilmiştir :

uzman ökmen sözmen denetmen sayman yazman seçmen
öğretmen yönetmen çevirmen danışman gibi.

Pekçok soyadları da bu modaya uygun düşmüştür.

47. -re Zarfları :

162. *-re* eki Eski Türkçede isim çekiminin eskimiş bir *kimre hali*, *erişme halini* meydana getirir (*taşra*). Orada *-rü* eki de aynı işleyiştir (*ebimrü*). E. T. *-gerü*, Y. T. *-eri* (bkz § 142) bu sonuncunun *kimge = kime hali* eki üzerine gelmesiyle oluşmuştur. *-re* eki de daha Eski Osmanlıca'da donmuş görünür (dikkate değer *depere = tepesine doğru gögsire = gögsüne doğru*).

Dilimizde zarf ve takı olarak bu *erişme halinden* (allatif) kimisi eskimiş nadir örnekler kalmıştır :

içre taşra sonra üzre × üzere gibi.

Bunlarla *bu ara > bura şura ora nere* birleşik *zamir-si zarfları* karıştırmamalı.

raX

48. -rek Sıfatları :

yevrek

Eski Türkçede berkitme sıfatları yapan bu ek (*yégrek* = *pek iyi begrek*) Eski Osmanlıcada henüz canlı olarak karşılaşturma sıfatları meydana getirir (*yégrek* = daha iyi *tézrek karañurax xöbrax*).

Dilimizde bu karşılaştırma anlatımını yitirmiş, yalnız başlıca renk ve tat sıfatlarında «*oldukça*» (salt karşılaştırma) anlatımında bir küçültme eki gibi kalmıştır. Donuşmuşluk sebebiyle o artık bir çekim eki sayılmaz :

*akarak karararak gökrek bozrak sarıarak siyaharak
acıarak ekşirek kısararak küçürek ufarak* gibi.

Bu *-rek* eki *-e* zarf fiil eki ile *-imti* benzerlik ekini uzatarak *-erek* ve *-imtirek* birleşik eklerini meydana getirmiştir, bkz § 203, 146.

49. { -sek Adları : }

163. *-dek* ve *-lek* ekleri gibi (bkz § 136 ve 152) isimden *-se-* fiili tabanlarına düşmeli *-ik* ekinin gelmesi ve önceki ile kaynaşmasından doğmuş bir *-se-k* > *-sek* birleşik eki olacaktır. Öbürlerinde olduğu gibi *-sek* ile biten kelimelerden de hangilerinin *-se-* fiillerinden, hangilerinin doğrudan doğsuya isim kökünden geldiklerini her zaman kesinlikle bilemeyiz. Fiilin istek anlamı da çoğu zaman korunmuş değildir :

er-se-k = erkek delisi (kadın), fakat *su-sak* = su kabı.

Eski Türkçeden beri gelmiş bazı bu türlü ad ve sıfatlar farklı yorumlar istemektedir :

kursak < *kurugsak* *dirsek* < *tirsgək* *bağır-sak* < *bağarsuk* *tümsek* *yüksek* *aksak* *ölüm-sek* *kurumsak* *sarımsak* gibi.

-sek eki Doğu Türkçesinde erkenden daha geniş bir kullanış kazanıyor (*keligsek* = gelmek ister *barıgsak* = varmak ister).

50.} -si Sıfatları :

164. Eski Türkçeden beri isimden -si benzerlik fiilleri düşmeli -ig ekiyle benzerlik sıfatları yapmışlardır (*yag-sı-g suw-sı-g*). Bir birleşik olarak -sig ekinin doğrudan doğruya isimlerden benzetme sıfatları yaptığını da Kaşgarlı haber vermektedir (*ogłansig ersig begsig*). Yine ona göre daha Eski Oğuzcada ekin son damak sesi düşmüş bulunuyor (*tebretigsi tawratigsi*).

-si eki dilimizde az işlek olmuş, fakat canlılığını koruyarak benzerlik sıfatları yapmıştır. Renk ve tat sıfatları alanında yerini kendi birleşigi ve genç rakibi olan -imsi ekine bırakmış gibidir, bkz § 145. Başka sıfatlara gelmesi de oldukça seyrektir

*kızılsı kumralsı kekresi ayrıksı arıksı yanıksı
bulanıksı çalıksı abdalsı budalası gibi.*

Bu ekin en anlatımlı üremeleri adlara gelerek onların belirgin vasıfları ile yarattığı benzerlik sıfatlarıdır (adjectif simulatif).

*ersı erkeksi kadınsı çocuksu hayvansı may-
munsu yılsı gibi.*

Burada o açık olduğu kadar geniş bir anlatım alanına sahiptir.

165. Dilimizin bugünkü terimleşme devrinde -si benzerlik sıfatları -imsi sıfatlarından daha ziyade adlaşmaya müsait görünmüşler ve yeni bir üreme hızı kazanmışlardır :

1. Terim olarak kullanılan nispet sıfatları çoğu zaman benzerlik nispeti anlamı taşırlar. Başka bir deyimle biz terimlemede, «*özel anlamla kullanışta*» nesneyi çok defa benzetme yoluyla adlandırır, veya vasıflarız.

Osmanlıca terimlerde Fransızcanın benzerlik sıfatlarından gelenler üretimde aşağı yukarı belli şekillerle karşılanmış (*-ide* = *şibh -forme* = *-şekl -eux* = *-i*). Ol-ol köklerinde de köklerde ol-

Ancak bunların Osmanlıcada kesin kullanış sınırları bulunmamış, aslında benzerlik anlatımı olmamakla beraber pratik görünen -î nispet eki buralarda da tercih edilmiştir. Şimdi biz bunları en iyi -si sıfatları ile Türkçeleştiriyoruz :

metaloïde = şibhi maden = madensi *cristalloïde* = şibhi billûrî = billûrsu *spongeoïde* = şibhi isfenci = süngersi *arachenoïde* = ankebutî = örümceksi *thyroïde* = derekî = kalkansı *sac-caroïde* = şükkerî = şekersi *caliciforme* = ke'siyyüşşekl, ke'si = çanakı *fusiiforme* = migzaliyyüşşekl, migzali = işi *plexiforme* = şebekevi = ağsı *fungiforme* = kem'evi = mantarsı *grappeux* = unkudî = salkımsı *pavimenteux* = rasafî = kaldırimsı gibi.

Başlıca anatomi terimlerinde görülen bu kullanış yerindedir ve yayılmalıdır.

2. Terimlerde -si ekinin kullanışında Fransızca, veya Osmanlıca örnekler değil, anlatım esas olmalıdır. Nettekim Fransızcada başka çeşitli, Osmanlıcada ise hemen daima -î nispet ekiyle yapılmış daha bazı benzerlik ad ve sıfatlarını da -si sıfatlarıyla karşılayabiliyoruz :

cilliaire = hedeбі = kirpiksi *pinéal* = sanavheri = kozalakı *pectiné* = muşsı = taraksı *unguéal* = zıfırî = tırnakçı *chaume* = kasaba (sap) = kamuşsı *chaton* = sünbülü müzekker = tırtılsı *paramecium* = mütesaviyühedab = terlikçi gibi.

166. 3. Sesli ile biten tabanlara geldiğinde -si eki iyelik ekini andırdığından yadırganmış ve buralarda -imsi eki tercih edilmiş görülür, bkz -imsi § 145 :

coronoïde = minkarî = gagamsı *styloïde* = ibrevî = iğnemsı *mastoïde* = halemi = mememsı *oval* = beyzî = yumurtamsı *deltoïde* = dalî = deltamsı gibi.

Bu kullanış *ayır dedici* (diacritique) nitelikte kalabilir, veya kaybolur.

4. Tabiat bilgilerinde ailelere ad koyarken çoğu zaman benzerlik nispetine başvurulduğunu gördük (bkz § 155). Burada aile adı olarak benzetilen nesne ailenin içinden bir cins, veya türün adıyla çoklu halindeki aile adı «ve benzerleri» anlatımını taşır (*Mongoloïdes* = *Moğolsular* = Moğollar ve benzerleri). Benzetilen nesne ailenin dışından bir cins, veya tür adıyla çoklu halindeki aile adı «onun benzerleri» (o hariç) anlatımını taşır (*anthropoïdes* = şibhi beşeriye = insanımsılar).

Burada terim aslından düzeltilmek gerektir. Benzetilen nesne ailenin dışından bir cins ve tür adıyla, yada aynı zamanda iki aile adına temel oluyorsa bu dış benzerliği başka bir yapılık ile anlatmak doğru olur. Meselâ :

anthropoïdes yerine *semi-hominiens* = yarı insanlar *graminidées* yerine *semi-graminées* = yarı buğdaylar gibi.

Yukarıda da belirttiğimiz sebeplerle (bkz § 145 ve 155) biz tabiat bilgilerinde aile adları yapımı için *-siler* ekini, *-imsiler* ve *-giller* birleşiklerine ihtiyaç bırakmayacak şekilde, uygun ve yeterli buluyoruz. Kaldı ki *-si* ekinin —bu kitapta örnekleri görüldüğü gibi— daha geniş bir *«ile ilgili»* anlatımı ile geniş ölçüde nispet sıfatları yaratacağına inanıyoruz (*dışsi damaksı zamirsi*).

51. -sik Adları :

167. Tıpkı *-dek -lek -sek* isimleri gibi (bkz § 163) *-si* isimden fiillerine gelmiş düşmeli *-ik* ekinin meydana getirdiği benzerlik sıfatlarından kopmuş ve biraz da doğrudan doğruya isimlere gelmiş eski bir *-sik* eki olmuş olmalıdır. Bunun esas fiilden gelmiş bazı örneklerini belgeleyebiliyoruz (*eksü-k porsu-k darsı-k*). Fakat birçok benzerleri de doğrudan doğruya isimden gelmiş olmalıdırlar :

yüksük tansuk bağırsuk (bağırsak). *sümsük
sumsuk* (sumsak) ve *-im* eki üzerine *ağlam-
sık kınamsık* gibi.

-se- ve *-si-* fiilleri arasında olduğu gibi *-sek* ve *-sik* adları arasında da *karıştırmaya* olduğu anlaşılıyor.

52. -siz Sıfatları :

168. *-siz* eki *-li* ekinin zıt anlatımlısı olarak Eski Türkçeden beri her ada gelir bir *giderme hali*, *kimsiz hali* niteliği taşır (*Eyden şemsizesiz çıkmayın. Oraya arabasız gidilmez*). Aynı anlatımda ikilemeler de yapar

*anasız babasız uçsuz bucaksız tatsız tuzsuz
ipsiz sapsız* gibi.

-siz üretim eki olarak adlara gelir ve o nesneden, o nitelikten yoksul olanı gösteren *giderme sıfatları* (adjecatif privatif) yapar. Bunlar *-li* eki ile yapılanların aksi anlamlıları olurlar :

tatsız kansız cansız sonsuz yolsuz soysuz

*köksüz süreksiz akılsız emeksiz umutsuz
keyifsiz dayamaksız gibi.*

Dilimizde bırakılmış ve ancak bazı üremelerde kalmış köklerden -siz sıfatları vardır :

öksüz ıssız densiz hırsız ansız gibi.

-siz eki nadir olarak sıfatlara da gelip onların zıt anlamlarını yapar

*uygunsuz hoşnutsuz tekinsiz yetersiz bellisiz
gibi.*

Bu kullanım Eski Türkçede (*tüzsüz arıgsız bütünsüz*) ve halk dilimizde (*memnunsuz mümkünsüz lâıksız*) oldukça yaygındır.

Türkçenin sadeleşme ve terimleşme davasında -siz eki zıt anlatımlı -li gibi, fakat daha dar ölçüde faydalı olmuştur :

1. Yazı dilimize girmiş Arapça *lâ- bilâ- gayr- adem-* gibi, Farsça *bi- nâ-* gibi giderme hali öntakılarının yerini tutmuştur :

*lâilâç = çaresiz lâyemut = ölümsüz bilâücret = ücretsiz bilâ-
münakaşa = tartışmasız gayrimümkün = imkânsız gayrimah-
dud = sınırsız ademîittidar = iktidarsızlık ademîittimat =
güvensizlik bîlaraî = taraısız bilüzum = gereksiz naçar =
çaresiz nakâfi = yetersiz gibi.*

169. 2. Yazı dilimiz halâ -siz ekini (*gayr- nâ-* ve Fransızcadan *a- in-* önekleri gibi) sıfattan onun zıt anlamısını yapan bir yapılık olarak kabullenmemiştir. Bu sebeple öncekileri -siz ekiyle Türkçeleştirirken taban olan sıfatın ad şekline, veya onun Türkçesine dönüyoruz :

*gayrıcciddi = ciddiyetsiz gayrimuntazam = düzensiz naehil =
ehliyetsiz nadan = anlayışsız gibi.*

Fransızcanın aynı anlatımdaki örneklerine gelince bu daha yeni sevdalı olduğumuz bir yabancı dil olduğu için moda kelimelerde kökün ad şekline dönüp onları -siz eki ile karşılayamayoruz, bu yabancı giderme eklerini de çoğu zaman birlikte be-nimseyoruz :

*normal / anormal politik / apolitik direkt / indirekt reel /
irreel gibi.*

3. Yukarıda belirttiğimiz durum, ihtiyaç ve eğilimlere göre *-siz* ekinin sıfatlardan daha verimli ölçüde giderme sıfatları yapacağını anlatıyor. Gerçekten kullanışta ve yeni kelimelerde bunların örneklerine şimdi daha çok rastlıyoruz:

eğitsiz geçersiz yararsız tutarsız tutuksuz meşrusuzluk gibi.

4. Terimler yapısında *-siz* eki yeri geldikçe yararlı olmuştur. Yukarıda gösterdiğimiz yabancı öneklerin terimler alanında yerini almıştır:

illogique = *gayrı mantıkî* = *mantıksız* *asymétrique* = *gayrı mütenazır* = *bakışsız* *apetales* = *adimetüttüveyç* = *taçsızlar* *inégalité* = *ademi mülavet* = *eşitsizlik* *indifférence* = *lâkaydı* = *ilgisizlik* *impeccable* = *lâyuhî* = *hatasız* *involontaire* = *bıld* *ihtiyar* = *ihtiyarsız* *infini* = *namütenahi* = *sonsuz* *amorphe* = *bişekil* = *şekilsiz* gibi.

5. *-li* donatma ekinin kullanışı genişledikçe tabii olarak onun zıt anlatımlısı olan *-siz* eki de daha geniş bir kullanım kazamıyor. Özellikle Türkçesini *-li* ile verdiğimiz kelimenin karşıt kavramısını Osmanlıcasındaki köke bağlı kalmaksızın *-siz* ile kuruvermek kolaylığından faydalanıyoruz:

phanérogames = *zatülilkahüzzahire* = *çiçekliler* *cryptogames* = *zatülilkahülhafiyye* = *çiçeksizler* *positif* = *müspet* = *olumlu* *négatif* = *menfi* = *olumsuz* *interne* = *leyli* = *yatılı* *externe* = *neharî* = *yatsız* *voyelle* = *sait* = *sesli* *consonne* = *samit* = *sessiz* (bu son terim yanlışır bkz § 9) *défini* = *ma'rife* = *belirli* *indéfini* = *nekre* = *belirsiz* gibi.

53. *-ti* Adları :

170. Türkçede isimden isim yapan bir *-ti* ekinin bulunduğunu sayılı örnekler gösteriyor. Anlatımı küçültme ve aşağılama olsa gerektir :

elti koytu tortu ekti pırtı pinti gibi.

Bu ek işlek olarak iki heceli, *-ir* ve *-il* ile uzatılmış yansılamalara gelir ve onlardan adlar yapar. Diyebiliriz ki onlardan yapılan *-de-* fiillerine paralel olarak *-ti* adları da vardır

gürül-de- / *gürül-tü* *patırtı* *hırlıtlı* *dırılta* *fısıltı* *caırtı* *şangırtı* *şarıltı* *çatırtı* *cıvıltı* *fingirtı* *kımıltı* *parıltı* gibi.

Bunlar çoklukla ses, bazan da renk ve hareket ifade ederler.

Türkçede *-ti* ekinin isimlere gelen eski bir aşağılama eki olduğunu ve bir yandan bu yansılama adlarında canlılığını korumuş, bir yandan da fiillere gelen aynı anlatımda *-inti* ekini yaratmış bulunduğunu (*kırıntı çarpıntı*) sanıyoruz.

II. İSİMDEN ÜREME FİİLLER

171. *İsimden fiil* (verbe dénominatif) yapan ekler nispetçe daha az sayıdadırlar. Aslında da hepsi asıl üretim eklerinden olmalıdırlar. Çünkü bunlar isme geldikleri için fiil çekimi eki, fiil yaptıkları için de isim çekimi eki olamazlardı. Bununla birlikte birleşik ek oldukları zaman bu sınırlamadan kaçabilirler (*ben-imse-mek kaba-laş-mak*). Dilimizde başlıca isimden fiil tabanları şunlardır

1. -de- Fiilleri :

-de- fiilleri -le- fiillerine benzer donatma anlatımında Eski Türkçede ve Doğu Türkçesinde oldukça geniş bir üreme alanına sahip olmuşlardır (*istemek < izdemek aldamak koldamak*).

Dilimizde bu ek bir yandan canlılığını kaybetmiş, bir yandan ise iki heceli yansılamalara mahsus çok canlı bir ek halini alarak onlardan fiiller yapar olmuştur. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 170) yansılama adları yapan *-ti* ekine paralel olarak her tabandan *yansılama fiilleri* (verbe -onomatopée) yapmaktadır.

Asıl anlatımında -de- fiilleri dilimizde nadir ve çoklukla uzatılmış örneklerde daha kullanışlı görülür :

*aldamak istemek yeltmek bağdamak ünde-
mek yaldamak aldatmak aldanmak yelten-
mek bağdaşmak yaltakmak gibi.
iqi3 xamawuñd xawawuñd xawawuñd*

Yansılama fiillerine gelince onlar çoğu sesle, kimi renk ve hareketle ilgilidirler

*tıkırdamak şakırdamak fısıldamak oğıldamak
gümbürdemek höpürdemek parıldamak ışılda-
mak fingirdemek kımıldamak, bkz -dek § 136.*

2. -e- Fiilleri :

172. Erkenden rakibi *-le-* eki tarafından itilmiş gibi görünen *-e-* fiil yapma eki En Eski Türkçede çok verimli olmuş olmalıdır. Çünkü kelime dağarcığımızda *-e-* fiillerinin ve yarattığı birleşik eklerin sayısı hatırı sayılır ölçüdedir. Ekin anlatımı zaman içinde çeşitlenmiş olup geçişli ve geçişsiz birçok fiil bırakmıştır :

*yaşamak kanamak boşamak dilemek türemek
ödemek tünemek donamak bezemek uzamak
bunamak kınamak denemek tozamak benze-
mek oynamak uğramak kocamak yumşamak
gevşemek gibi.*

-e- fiil yapma ekinin Eski Türkçeden buyana işlek olmadığı anlaşılıyor. Çünkü müslümanlıkla birlikte (X. yüzyıl) dilimize bol bol giren Arapça ve Farsça kelimelere pek nadir olarak geldiği görülür (*harcamak rencemek*).

Buna karşılık *-e-* ekinin fiil çatı ekleriyle uzatılmış şekilleri uzunca bir süre doğrudan doğruya kelime yaratma gücünü korumuşturlar (*-el- -en- -eş- -et- -er-* fiilleri). Dilimizde basit tabanları tanıklanmamış *-e-* fiillerinin bu türlü uzatılmış şekillerine, aldıkları ikinci eke göre, geçişli, veya geçişsiz fiiller halinde çok rastlarız. Kaldı ki tanıklanmış olanlara da birleşik ekler doğrudan doğruya gelmiş olabilirler. Bu sebeplerle onları artık kazandıkları yeni anlatıma göre müstakil birleşik ekler olarak ele alacağız.

Bu *-e-* ekini ve uzatılmışlarını fiil köklerine gelen *-ge->-e-* eki ile karıştırmamalı, bkz *-e-* § 242.

3. -el- Fiilleri :

173. -el- eki başlıca sıfatlara gelerek onlarla vasıflanma anlamında bir sıra geçişsiz fiiller meydana getirmiştir. Aslında bu birleşik, -e- fiillerinden *edilen fiiller* anlatımını taşır

*azalmak çoğalmak düzelmek daralmak bolalmak
sertelmek sağalmak kartalmak kovalmak
gencelmek dincelmek domalmak dinelmek
yönelmek körelmek şenelmek gibi.*

Bugün sesliyle biten fiil tabanlarının edilen çatılarını da -in- ekiyle yapıyoruz (*denenmek başlanmak*). Eski Türkçede bunlar da -il- eki aldığı içindir ki bu birleşik meydana gelebilmiş ve -e- fiillerinin -el- edilen çatılarına paralel olarak doğrudan doğruya isimden -el- fiilleri yapar olmuştur. Ancak isimden -e- fiilleri olsun, fiilden -ge- > -e- fiilleri olsun (bkz § 242), yahut bunların üremelerinden olsun kelime dağarcığı-mıza intikal etmiş -e- ile biten fiil ve -e ile biten isim tabanları vardır. Öncekilerden -il- şekilleri dilde yaşayanlar ya eski edilen fiilleri, ya da isimden paralel -el- fiilleridir. Bunların oluşumunu kesin olarak ayırtetmek için her kelimenin anlamını ve tarihini araştırmak gerektir :

*boş-a-l-mak / boş-al-mak bun-a-l-mak / bun-al-mak
koc-a-l-mak / koc-al-mak uz-a-l-mak /
uz-al-mak gibi.*

Öbür yandan aslında Eski Türkçe fiilden -ge- fiillerinin edilen çatıları olup dilimize gelmiş kelimeler vardır ki onları bazı üremeleriyle gerçekleyoruz :

*kısga-l-mak > kısalmak inçke-l-mek > incelmek
yuwga-l-mak > ufalmak ulga-l-mak > ulalmak
gibi.*

Dilimizde bu fiil tabanlarının *-ik* sıfatfiillerinden damak seslerini düşürmüş, veya düşürmemiş bazı sıfatlar kalmıştır :

kısa ince ufak ulak gibi.

Her iki takdirde *-l-*, *-il-* yapılığ^ı edilen çatı esas anlatımı ile üretimde farklı kullanışlarından ibaret olup buralarda başka bir *-il-* eki araştırmak gerekli değildir.

-el- fiillerinin genç rakipleri ve kullanım farklarıyla aşağı yukarı anlamdaşları *-len-* ve *-leş-* fiilleridir (*düzelmek düzlenmek düzleşmek*).

4. *-en-* Fiilleri :

174. Bu da *-e-* fiillerinden *dönüşlü*, edinen çatısının anlatımını taşıyan bir birleşik ektir. Adlara ve sıfatlara gelecek onlarla donanma ve vasıflanma anlamlarında bir sıra geçişsiz ve geçişli *içedönük fiiller* (verbe subjectif) yapmıştır :

*gücenmek utanmak özenmek inanmak beğenmek
güvenmek kıvanmak üşenmek ilenmek
gönenmek kaşanmak ağnanmak* gibi.

Çok eski üremeler olduğu anlaşılan bu kelimelerde ekin anlatımı tutarlı, fakat kimi köklerin belgelenmesi güçtür. Bunlardan doğrudan doğruya *-e-* fiilleri, yada onların başka üremeleri dilde yaşayanları — *-el-* fiillerinde olduğu gibi — (bkz § 173) *-e-n-* eklerinden mi, yoksa *-en-* birleşik ekinden mi geliyor, kesin olarak bilemeyiz :

us-a-n-mak / us-an-mak dil-e-n-mek / dil-en-mek
gibi.

Eski Türkçedeki fiilden *-ge-* fiillerinin dönüşlü görünüşünden dilimize gelmiş kelimeleri de bu *-en-* fiilleriyle karıştırmayalım :

{ *kazga-n-mak* > *kazanmak* *bulga-n-mak* > *bulanmak* *tatga-n-mak* > *dadanmak* *tolga-n-mak* > *dolanmak* gibi.

-en- fiillerinden bazıları -e- fiillerinden düşmeli -in adları ile aynı kalıba dökülmüşlerdir (bkz § 222 *güven-mek* / *güven inan düzen özen usan*). Bunları ortak taban saymak yanlış olur.

5. -er- Fiilleri :

175. Bu ek -e- fiillerine *ettiren görünüşü* yapan -ir- ekinin gelip kaynaşmasıyla meydana gelmiş bir birleşik sayılır. Gerçekten ettiren anlatımına uygun olarak isimlere gelip bir miktar geçişli fiiller yapar :

başarmak becermek evermek gözermek otarmak suvarmak, onarmak, fakat geçişsiz gölermek yaşarmak tozarmak gibi.

-er- eki oluşmasındaki ettiren anlatımına *uymayan* bir kullanışta daha canlı görünüyor. O da renk sıfatlarından ve düşmeli olarak «o renge dönme» anlatımında geçişsiz fiiller yapmasıdır :

ağarmak kararmak kızarmak sararmak bozarmak göğermek yeşermek morarmak pusarmak gibi.

Bu iki kullanışta -er- ekinin aynı kaynaktan gelip gelmediği araştırılmalıdır.

Yeni kelime : *önermek* (teklif etmek) *önerge öneri*.

Bu -er- fiillerini fiilden -er- fiilleriyle karıştırmamalı (*çıkarmak gidermek koparmak*).

6. -eş- Fiilleri :

176. Yine o eski -e- fiillerinin *edişen, karşılıklı görünüş* eki almış tabanlarında birleşmiş ve edişenlik an-

latımı alıp gelmiş bir ek bu *-eş-* eki olmalıdır. Çoğu karşılıklı-
lık, bir takımı da edilenlik anlamında kelimeler bırakmıştır :

güreşmek savaşmak uğraşmak sarmaşmak
karmaşmak üleşmek yanaşmak kamaşmak
gibi.

Bunları da eski *-ge-* fiilden fiillerinin edişen görünüşü ile ka-
rıştırmamalı :

sat-ga-ş-mak > *sataşmak* *tolga-ş-mak* > *dolaş-*
mak gibi.

-eş- fiillerinden karşılıklı anlatımını koruyanların ta-
banları ile aynı anlamdaki isim tabanları üstüste düşmüşler-
dir (*savaş-mak* / *savaş güreş uğraş üleş sarmaş*) bkz § 226.
Bunların hece binışmesi ile meydana geldiklerini kabul ediyoy-
ruz (*savaş-ış* > *savaş*), krs § 37.

7. *-et-* Fiilleri :

177. *-e-* fiillerinden doğmuş birleşik eklerden biri de *-et-*
olmuştur. *-el-* ve *-en-* eklerinin dilde birçok geçişsiz fiiller bi-
rakmış olmalarına karşılık *-et-* eki de taşıdığı ettiren an-
latımına uygun olarak isimlerden bir hayli geçişli fiiller mey-
dana getirmiştir

gözetmek yönetmek iletmek öğretmek düzet-
mek yaratmak onatmak dinetmek gönetmek
donatmak gibi.

-e- isimden fiillerinin fiil çatı ekleriyle uzatılmasından
meydana gelen, yukarıdan beri gösterdiğimiz, boş türlü birleşik
kullanışta farklılaşmışlar, fakat anlatımda akrabalıklarını az-
çok korumuşlardır. Basit *-e-* fiillerinden kiminin yerini birle-
şiklerinden biri almış (*kartal-mak* *utan-mak* *evermek ya-*
naşmak gözetmek), çoğu zaman da bırakılmış olan *-e-* fiilleri
dilde biri geçişsiz, biri geçişli iki halef bırakmış bulunurlar :

*tükenmek / tüketmek öğrenmek / öğretmek
yönelmek / yönetmek düzelmek / düzetmek di-
nelmek / dinetmek donanmak / donatmak gibi.*

Şu var ki yazı lehçemizde burada da *ek yığılması* yoluna giderek daha çok geçişsiz şekilleri esas alıp onları ettiren görünüğüne sokmak suretiyle geçişlilerini yapmayı tercih ediyoruz

azalmak, fakat azatmak değil, azaltmak daralmak, fakat daratmak değil, daraltmak özenmek, fakat özetmek değil, özendirmek gücünmek, fakat gücetmek değil, gücendirmek ağarmak, fakat ağatmak değil, ağartmak yanaşmak, fakat yanatmak değil, yanaştırmak gibi.

-el- ve *-et-* eklerinin isimlerden karşılıklı geçişsiz ve geçişli fiiller yapması yer yer *olmak* ve *etmek* yardımcı fiillerinin isimlerden birleşik fiiller yapmalarını andırır

*boş olmak / boşalmak düz etmek / düzetmek
gibi.*

Bununla beraber oluşmaları ayrı olan bu şekiller dil şuurunda karıştırılmaz. Rumeli ağızlarında bir karıştırma örneğine rastladık

*kayb etmek / kayb-el-mek, aynı zamanda kayb
olmak / kaybo-t-mak.*

-et- fiillerinin genç rakipleri *-let-* fiilleridir (*düzletmek tozlatmak*).

8. -i- Fiilleri :

178. İsimden *-i-* fiilleri dilimizde daha az sayıda, fakat her halde çok eski dil yadigârlarıdır. Bunları Eski Türkçede canlı *-e-* fiillerinin bir değişimi farzetmemiz mümkünse de anlatımları bakımından aralarında belirli bir fark tespit etmemiz

duğu gibi (*taş / dış ağaç / yıgaç*) bu eklerde de (*kanamak / kanımak küremek / küürümek*) eski bir büküm izi saymak yerinde olmaz :

*kaşımak taşımak karımak irimek bayımak
kurumak korumak çürümek tökezimek ağrı-
mak yavaşımak dalabımak* ve yansılama lar-
dan: *dokumak farımak şakımak ışımak ya-
labımak* gibi.

-i- fiillerinden kiminin de yalnız doğrudan doğruya isme gelmiş gibi görünen çatı şekillerini tanırız :

*sakı-n-mak darı-l-mak barı-n-mak barı-ş-mak
dağı-l-mak dağı-n-mak öcü-ş-mek berki-t-mek >
peki-t-mek peki-ş-mek* gibi.

Bununla beraber bu uzatmaların -e- fiillerinde olduğu gibi birleşik ekler haline gelemediği anlaşıyor. -i- fiillerinin kaynakta isimden -ik- fiilleri ile ilişkisi de araştırılabilir, bkz § 178.

-i- fiillerinin tabanları kimi zaman kendilerinden gelmiş ad, yada sıfatlarla, bir damak sesi düşmesi sebebiyle, *üst - üste düşmüş* (collision) olur :

*irimek / iri < iri-g karımak / karı < karıg
kuru_ ağrı_ doku_ koru_* gibi.

Tabii bunları aslından hem fiil, hem isim tabanı olabilen kelimeler saymayacağız.

9. -ik- Fiilleri :

Eski Türkçede, isimden, geçissiz fiiller yapan bir ek olarak görülür (*tagıkmak taşıkmak > Y.T. çıkmak içirmek*). Dilimizde az sayıda örnekleri kalmıştır :

*birikmek gözükmek gecikmek acıkmak usuk-
mak darıkmak kanıkmak* = kan oturmak gibi.

Bunları fiilden -ik- fiilleriyle karıştırmamalı (*durukmak yorukmak*).

10. -imse- Fiilleri :

179. Aşağıda -se- ve -si- fiillerinde ve yer yer bu eklerin birleşiklerinde görüleceği gibi Eski Türkçeden beri -se- *istek fiilleri* (verbe désidératif) isim köklerinden (*suvsamak yagsamak*) ve fiilden yalın ad tabanlarından (*kül-üm-se-mek bar-ıg-sa-mak*) yapılmışlardır. -imse- birleşik eki Batı Türkçesinde, fiilden, az sayıda fiiller vermekle beraber (bkz § 248) isimden fiil yapan bir addaşa örnek olmuştur.

Belki burada da *ben-im-se-mek* fiilinde, başka anlatımda olan (iyelik) bir -im eki aracı olmuş ve isimden -imse- fiilleri baş göstermiştir. Ek az sayıda sıfatlara gelmiş olarak görülür

azımsamak çoğumsamak küçümsemek gücümsemek kurumsamak (kuru yemiş istemek).

Bu kullanışta -imse- eki daha çok benzerlik anlamını, «*öyle saymak*» anlatımını korumuş görünür. -se- istek ve -si- benzerlik ekleri anlatımlarının dilimizde basit şekillerinde olduğu kadar birleşiklerinde de karıştırıldığını yer yer göreceğiz, bkz § 189, 190. Bu fiillerin hal sıfatfiilleri olarak gelen bazı yeni kelimelerin, yayılma imkânına yukarıda değindik, bkz *iyimser* v.b. § 145.

İsimden ve fiilden -imse- fiilleri yeni örnekler vermektedir :

yoğumsamak = inkâr etmek durumsamak tereddüt etmek
gibi.

11. -ir- Fiilleri :

180. Aslında isimden fiil yapan eski bir -ir- ekini, çözümü oldukça güç sayılı örnekleriyle tanıyoruz. Belki -i- ekinden bir uzatmadır. Doğu Türkçesinde -gür- ile de ilgili görünür

köpmirmek götmirmek delirmek belirmek sö-
g mürmek gibi.

Dilimizde, bir alanda işlek olarak görülen *-ir-* eki sesli bazı fizyolojik işleyişleri andıran yansımalara gelerek, onların, kılınışı anlamında, fiiller yapar :

çağır-mak bağır-mak böğür-mek öğür-mek üfür-mek tükür-mek anır-mak geçir-mek osur-mak hapşır-mak öksür-mek tıksır-mak aksır-mak.

Yukarıdaki isimden *-ir-* fiillerini fiilden ettiren *-ir-* fiille-riyle karıştırmamalı (*geç-ir-mek*).

12. *-irge-* Fiilleri :

Eskiden beri çok yaygın olmayan ve bir türlü benzerlik anlamı (gibi saymak, gibi davranmak) taşıyan fiillerdir (E.T. *alıpırkanmak esirgemek busurgamak tañırkamak*). Dilimizde de sayılı yadigârları kalmıştır. *-imse-* eki ile aynı kökten anlamdaşı vardır (*azırganmak = azımsamak*).

yadırgamak esirgemek azırganmak gecirgemek taşırgamak (hayvan tırnağını taşa zedelemek) *gücürgenmek yedirmek* gibi.

Rastlantılı olarak, yada anlatım birliği sebebiyle, *-imse-* benzerlik eki gibi, *-irge-* benzerlik eki de hem isim, hem fiil tabanlarından fiil yapar olmuştur (bkz § 253 *kasırgamak, acırganmak*).

13. *-kir-* Fiilleri :

Bu ek yukarıda gördüğümüz (bkz § 180) *-ir-* isme fiil eki-nin *-k* ile kapanan iki heceli bir isme gelmesinden (*sümük* gibi) birleşme yoluyla doğmuş olmalıdır (*sümük-ür-* > *süm-kür-*). Bu da kapalı hecelere gelerek *-ir-* eki gibi hemen daima sesli fizyolojik işleyişlerin kılınışı anlatımı ile fiiller yapar :

hıçkır-mak hınçkır-mak pufkır-mak püskür-mek haykır-mak fışkır-mak kışkır-mak çavkır-mak hünkür-mek püfkür-mek gibi.

14. -le- Fiilleri :

181. -le- fiilleri, kelime dağarcığımızda, en kalabalık fiil ailesini teşkil ederler. Bu ek eski Türkçeden beri, çok verimli olmuş ve sonraları, isimlerden fiil yapma alanında, bayağı rakipsiz kalmıştır. Münasebet düştükçe, her türlü adlara ve birçok sıfatlara gelir. Anlatımı zamanla dallanmış, çeşitlenmiştir. Genel olarak nesneyle ilgili bir şey yapmak, veya olmak anlatımını getirir. -le- fiillerini farklı bakımlardan öbekleyebiliriz :

a. Bir takımının tabanları dilimizde bırakılmış, veya değişmiştir :

*anlamak dinlemek söylemek eylemek beklemek
bellemek gizlemek saklamak taslamak
eslemek sallamak damlamak gibi.*

b. Her zaman canlı kalmış bu ekle, baştan beri, Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerden, fiiller yapılmıştır ve yapılmaktadır :

hukla *209la* *noçlamak* *bañlamak* *muştulamak* *paralamak*
zorlamak *paklamak* *şartlamak* *kefenlemek* *sa-*
baklamak *haklamak* *tamamlamak* *ferahlamak*
poyrazlamak *vidalamak* *betonlamak* *gazlamak*
gida *gibi.* *bütün*

c. Dar seslilerle biten iki heceli tabanlardan, -le- fiilleri bazan orta hece düşmesine uğramış olurlar ve ek tekheceli bir köke gelmiş görünür :

sızlamak > *sızlamak* *yasılamak* > *yaslamak*
inilemek > *inlemek* *kokulamak* > *koklamak*
besilemek > *beslemek* belki *anlamak* < *añlamak*
derlemek < *tériglemek* gibi.

d. -le- eki çoğu kapalı tek heceli yansılamalara gelerek bir sıra *yansılama fiilleri* yapar :

çatlamak patlamak fırlamak hoplamak foslamak horlamak fıslamak vızlamak cızlamak üfleme gürlemek harlamak hortlamak parlamak tıslamak melemek havlamak gıdıklamak şakşaklamak kekelemek gibi.

e. Bir de kökün anlamından uzaklaşmış, *-le-* fiilleri dikkati çeker :

atlamak (ata binmek) yoklamak ıslamak < ıslamak saplamak (bıçağı sapına kadar sokmak) kullanmak eğlemek (eteğinden çekmek, bekletmek) eğlenmek kollamak gibi.

f. Aslında *-le-* eki doğrudan doğruya, *mecazlı anlamda* (sens figuré) fiiller yaratmaya çok elverişlidir :

iplemek sepetlemek çuvallamak kalaylamak kazıklamak koltuklamak iğnelemek taşaklamak köpekleme gibi.

182. *-le-* fiilleri, yaygınlıkları ölçüsünde, anlatımca da çeşitlenmişlerdir. Geçişli olanları, geçişsiz olanları, kimi de iki türlü kullanılanları vardır :

a. Adlardan yapılanların çoğu geçişli fiillerdir :
tuzlamak bağlamak katlamak avlamak gözlemek yavrulamak öğütlemek süngülemek özlemek adımlamak sabunlamak hatırlamak gibi.

Geçişsiz olanları da vardır :

güneşlemek ıyılmak karlamak yağmurlamak güzlemek lodoslamak gibi.

b. Sıfatlardan yapılanların birçoğu ise, geçişsiz fiiller olurlar :

yozlamak genişlemek sollamak yavaşlamak ucuzlamak semizlemek serinlemek topallamak şişmanlamak hamlamak zenginlemek gibi.

Geçişli olanları da vardır :

*düzlemek ağırlamak kolaylamak temizlemek
karalamak rastlamak gibi.*

c. *-le-* fiillerinden bir takımı da, geçişli ve geçişsiz, veya *etkin* ve *orta* iki anlamda kullanılırlar :

*toplamak kötölemek aşağılamak kıslamak yaz-
lamak yanlamak gibi.*

Yukarıda gördüğümüz gibi anlatım, çeşitlenmesi, ve çok kullanış sebepleriyle, *-le-* eki, bir çok birleşikler de meydana getirmiştir. Onlardan fiil çatı ekleriyle oluşmuş olanları, bu bölümde göreceğiz.

183. *-le-* eki, yazı dilimizin millileşmesi hareketinde, özellikle yaratıcı bir rol oynamaktadır. Aşağıda belirttiğimiz gibi (bkz § 278) esasta *-le-* ekinin anlatımını karşılayan, önce, *kalmak bolmak*, sonra *etmek, eylemek, olmak* gibi yardımcı fiiller, öteden beri, dilimize yabancı kelimelerin, rahatça girmesi için, elverişli bir köprü olmuşlardır :

*namaz kalmak kabul bolmak tavaf etmek nikâh olmak mayna
etmek şoke olmak gibi.*

a. Bunlardan halklaşmış olanlar, yukarıda bazı örneklerini gördüğümüz gibi, (yardımcıysalar) öteden beri, yer yer, *-le-* fiillerine ve onun uzatmalarına dönerler :

*ihtiyar olmak = ihtiyarlamak hesap etmek = hesaplamak tayip
etmek = ayıplamak tuhaf olmak = tuhaflaşmak hasta olmak =
hastalanmak defetmek = deflemek ayar etmek = ayarlamak
tekrar etmek = tekrarlamak ihtar etmek = hatırlatmak perdah
etmek = perdahlamak borda etmek = bordalamak gibi.*

Osmanlı lûgatçıları (Türkçe Sözlük dahil) yardımcılarla yapılmış, birleşik fiilleri, hemen hiç vermemişlerdir. Yabancı, hele Arapça kılış adları, onlarca master sayılmıştır (*kabul iptal tenzil*). Oysa yabancı dillerden, yalnız isim tabanları almak karakterinde olan dilimiz, onları fiilleştirirken, bir yandan üretim ekleri, bir yandan da aynı anlatımda, yardımcı fiiller kullanıyor ki, her iki kelime aynı lûgat bûğisi değerinde oluyor (*hesap etmek / hesaplamak*). Şu farkla ki, ekle yapılan daha çok Türkçeleşmiş bulunuyor.

b. Yeni zamanlarda yazı dilimizde, asılları muhafaza edilen, yardımcı birleşiklerden, bir takımı halk kullanışı yönünde *-le-* fiillerine, veya uzatmalarına çevrilmişlerdir :

kıyas etmek = *kıyaslamak* *itmam etmek* = *tamamlamak* *tahtif etmek* = *hafifletmek* *teslih etmek* = *silahlamak* *mağrur olmak* = *gururlanmak* *tertip etmek* = *tertiplemek* *tebellür etmek* = *billürleşmek* *istifade etmek* = *haydalanmak* *mükedder olmak* = *kederlenmek*, yarı yardımcı fiillerden: *rası gelmek* = *rastlamak* *cevap vermek* = *cevaplamak* *telgraf çekmek* = *tellemek* gibi.

184. c. Dilin, yukarıda belirttiğimiz imkân ve eğilimleri, yazı dilinde ve terimleşmede Türkçeleştirme için, bir hayli değerlendirilmiştir:

teyit etmek = *doğrulamak* *tekzip etmek* = *yalanlamak* *ikmal etmek* = *bütünlemek* *tekkik etmek* = *incelemek* *tahkik etmek* = *gerçeklemek* *tayin etmek* = *belirlemek* *tanzim etmek* = *düzenlemek* *tevsik etmek* = *belgelemek* *imhal etmek* = *ertelemek* *tebrik etmek* = *kutlulamak* *tenvir etmek* = *aydınlattmak* *tekellüs etmek* = *kireğleşmek* *tekabül etmek* = *karşlamak* *mürakabe etmek* = *denetlemek* *ittihat etmek* = *birleşmek* *istikraz etmek* = *borçlanmak* gibi.

d. -le- eki fiilden isim tabanlarına geldiğinde yarattığı fiil anlamca çoğu zaman kök fiille ilgili, fakat her zaman ondan farklı olur: Bunlar *fiilden isimden fiil* olurlar:

çelmek / *çelmelemek* *sıkmak* / *sıkılamak* *konmak* / *konaklamak* *katmak* / *katıklamak* *yongalamak* / *yongalamak* gibi.

Kelime içinde bu iki ek bazan kaynaşmak ve *edeleme* fiilinde olduğu gibi bir anlatım kazanmak istidadı gösterir (bkz § 242 v.i. *didiklemek* *duraklamak* *öperlemek* *dürtüşlemek* v.b.).

Yalın kavramları karşılama özelliği gösteren bu model -le- fiilleri Arapça birçok kelimelerin yerini tutmaya yarayan. Yeni zamanlarda başlıca üç fiile ek üzerine yapılan -le- fiilleri dikkati çekiyor. Dilde mevcut yoğun ve yalın örneklerine uygun olarak:

düğümlemek *yudumlamak* gibi *yorumlamak* = *tefsir etmek* *çözümlemek* = *halletmek* *yayımlamak* = *neşretmek* *bölümlemek* = *tasnif etmek*, *sürgülemek* *yargılamak* gibi *sorgulamak* = *istintak etmek* *eskilemek* = *tesir etmek* *uygulamak* = *tatbik etmek* *yatkılemek* = *saldıhiyetdar kılmak*, *iliklemek* *konuklamak* gibi *açıklamak* = *izah etmek* *tutuklamak* = *tevkif etmek* *taruklamak* = *işhat etmek* gibi.

15. -len- Fiilleri :

185. -le- ekinin isimlerden hem geçişli (*tuzlamak temizlemek*), hem geçişsiz (*karlamak yavaşlamak*) fiiller yaptığını gördük. Geçişli olanlar fiil çatısının hem *edilen*, hem de *dönüşlü* görünüşleri için -in- eki aldıklarında (bkz § 354) geçişsiz olurlar (*tuzlanmak temizlenmek*).

Ancak isimlerden doğrudan doğruya edinen anlamlı fiiller yapmak istendiğinde sonraları, herhalde erkenden birleşik -len- ekiyle fiiller yapılmıştır. Buna göre burada -len- fiili bir -le- fiilinin edilen, veya dönüşlü görünüşü değildir, ayrı bir fiildir. Böylece aynı kökten de -le-n- ve -len- fiilleri olabilir :

yağ-la-n-mak (yağ sürünmek) *yağ-lan-mak*
(yağ bağlamak) *para-la-n-mak* (parçalanmak)
para-lan-mak (para sahibi olmak) *baş-la-n-mak*
(girişilmek) *baş-lan-mak* (baş bağlamak).

-len- fiilleri ile aynı kökte -le- fiilleri çoğu zaman bulunmaz, yahut bırakılmış olabilir. -len- fiilinin yaygın anlatımı «ile donanmak» dır. Bunlara *donatım fiilleri* (verbe munitif) diyeceğiz.

evlenmek yaşlanmak uslanmak ayaklanmak
karıncalanmak öfkelenmek dallanmak kuşku-
lanmak dillenmek kanatlanmak hastalanmak
canlanmak dertlenmek kibirlenmek çiçeklen-
mek filizlenmek tüylenmek kurtlanmak kuv-
vetlenmek gibi.

Yaygın genel anlatımı ile birlikte :

a. Bu ek «biri nesne edinmek» anlatımı ile uygun düştükçe pek çok adlara getirilebilmektedir :

arabalanmak geyimlenmek pabuçlanmak şap-
kalanmak mallanmak paralanmak şöhretlen-
mek adlanmak dişlenmek kapılanmak gibi.

b. *-len-* fiillerinden bir takımı da «*gibi davranmak, gibi görünmek*» anlatımıyla bir türlü dönüşlü benzerlik fiilleri olurlar :

yeğitlenmek dişilenmek horozlanmak çakallanmak büyükenmek domuzlanmak huysuzlanmak bilmezlenmek âcizlenmek gibi.
«*Âlâlara âlâlanıruz, pest ile pestüz*».

Yukarıda *-le-* fiilleri bahsinde belirttiğimiz gibi Arapça mastarlardan yardımcılarla yapılmış birleşik fiilleri (isim kökünden) Türkçede çoğu zaman *-le-* fiilleri, kimi zaman da onların uzatılmışları karşılar. Bu mastarlardan daha çok Arapça fiil çatısının geçişsiz fiil kalıplarına göre olanlar ise çoğu zaman *-len-* fiilleri, yada *-leş-* fiilleri (bkz aşağıda) ile karşılanırlar :

tenevvür etmek = aydınlanmak *teheyyüç etmek* = heyecanlanmak
müdahene etmek = yaltaklanmak *tecahül etmek* = bilmezlenmek
istidat etmek = siddetlenmek *intifa etmek* = yararlanmak *istigna etmek* = nazlanmak gibi.

16. *-leş-* Fiilleri :

186. *-leş-* fiilleri de tıpkı *-len-* fiillerinde olduğu gibi bir *-le-ş-* > *-leş-* birleşik ekinin meydana gelmesiyle gelişmiş olmalıdır. Burada da isimlerden doğrudan doğruya, fakat çoğu zaman *-iş-* ekinin öbür anlatımıyla (bkz § 356) dönüşlü anlamlı fiiller yapmak istendiğinde birleşik *-leş-* ekinden faydalanılmıştır. Artık *-leş-* fiili de bir *-le-* fiilinin karşılıklı, yada dönüşlü görünüşü değildir, ayrı bir fiildir. Aynı kökten *-le-ş-* ve *-leş-* fiilleri olabilir :

taş-la-ş-mak (birbirini taşlamak) *taş-laş-mak* (taş kesilmek) *bek-le-ş-mek* (birlikte beklemek) *pek-leş-mek* (katılaşmak) *ters-le-ş-mek* (birbirini terslemek) *ters-leş-mek* (huysuzlaşmak) gibi.

Aynı kökten *-le-* fiilleri bulunmayan *-leş-* fiilleri pek çoktur. Ekin asıl anlatımı karşılıklı fiil sayılmakla birlikte *-iş-* fiillerinde olduğu gibi (bkz § 356) o hem karşılıklı, hem

katılmak değil, fakat dönüşlü fiil anlatımlarını taşır. Bu sebeple başlıca iki türlü fiil yapar :

a. Doğrudan doğruya karşılıklı ve birden fazla kimseli fiiller :

sözleşmek birleşmek uzlaşmak antlaşmak şakalaşmak haberleşmek vedalaşmak mektuplaşmak tokalaşmak dertleşmek helâllaşmak gibi.

Bu fiillerin tek taraflıları çoğu zaman yardımcılarla yapılmış birleşiklerdir :

söz vermek razı olmak şaka etmek haber vermek dert yanmak veda etmek helâl etmek gibi.

b. Daha geniş ölçüde dönüşlü anlamı ile sıfatlardan ve bazı adlardan yapılmış geçişsiz ve tek kimseli fiiller :

güçleşmek sertleşmek irileşmek sıklaşmak seyrekleşmek güzelleşmek alıklaşmak pisleşmek ciddileşmek modernleşmek zübbeleşmek kurtlaşmak çocuklaşmak hayvanlaşmak kömürleşmek yerleşmek gibi.

Bu anlatımda *-leş-* fiilleri *-iş-* fiillerinde olduğu gibi dönüşlü fiil anlamını taşıdıklarından (*büzüşmek kıvrışmak*) *-len-* fiillerine yaklaşırlar. Ancak bunlarda onlardan kiminin «ile donanmak» ve «nesne edinmek» anlamları (*tiyülenmek mallanmak*) yoktur. «*Olmak*» genel anlamı ile (*zorlaşmak*) «*gibi davranmak, gibi görünmek*» anlamları (*domuzlaşmak*) vardır. Böylece *-len-* fiillerinde «*edinme*» anlamı, *-leş-* fiillerinde «*değişme*» anlamı belli ve hakimdir, diyebiliriz (*paslanmak / paslaşmak kabuklanmak / kabuklaşmak*).

187. Bununla birlikte *-len-* ve *-leş-* fiilleri bazan anlamca çok yaklaşırlar ve bazan birbirinin yerine kullanılırlar :

sertlenmek / sertleşmek aksilenmek / aksileşmek sıkılanmak / sıkılaşmak ballanmak / ballaşmak keyifsizlenmek / keyifsizleşmek gibi.

Bu birleşik eklerle isimlerden yapılmış geçişsiz fiiller geçişli kılınmak istendikte artık geçişlileri sayılacak *-le-* fiillerine dönmezler, *ettiren* fiil çatı ekleri alarak uzatılırlar. Sonra yeniden edilen çatı eki alıp daha da uzayabilirler. Böylece *ek yığılmasına* (cumul) uğrarlar :

havalanmak, geçişlisi *havalamak* değil, *havalandırmak*, onun geçişsizi *havala-n-mak* değil, *havalandırılmak* *güzelleşmek*, geçişlisi *güzellemek* değil, *güzelleştirmek*, onun geçişsizi *güzelle-n-mek* değil, *güzelleştirilmek* gibi.

Bu ek yığılması her zaman gerekli değildir. Gerçekte çokluk basit *-le-* (*havalamak* *güzellemek*) fiil kalıpları boş bırakılıp yerlerine dört ekten birleşik *-lendir-* ve *-leştir-* fiil kalıpları alınmaktadır.

Yeni yazı dilimizde Arapça masterlardan fiil çatısının daha çok geçişsiz fiil kalıplarında olanları *-len-* fiilleri gibi *-leş-* fiilleriyle de karşılanıyor :

münavebe etmek = nöbetleşmek *temeyyu etmek* = sıvılaşmak
tebahhur etmek = buharlaşmak *tekâşüf etmek* = yoğunlaşmak
ittihat etmek = birleşmek *infisah etmek* = bollaşmak *istihale etmek* = başkalaşmak gibi.

17. -re- Fiilleri :

188. Bu ek çok eskiden verimli olmuş olmalıdır. Eski türkçede sayılı ve bazı uzatılmış örneklerine rastlanır (*kewremek* *yigrenmek* *kekreşmek*). Dilimizde kalan *-re-* fiilleri de çözümleri güç ve şüpheli yadigârlardır. Onları kabataslak öbektlemeye çalışıyoruz :

a. Eski metinlerde ve Anadolu ağızlarında yansılmalardan yapılmış görünen ve çoğu zaman hayvan sesleri veren fiiller

añramak (arслан) *ñramak* (köpek) *okramak* (at) *kökrelemek* (sığır) *şakramak* (kuş) çok-

b. Bazı hareketleri gösteren fiiller :

titremek tepremek kıpraşmak kıvramak kavramak davranmak sıçramak yıpramak doğrulamak imrenmek öğrenmek gibi.

c. Çeşitli kavramlar gösteren fiiller :

gevremek kekremek gökremek seyrelemek gibi,

18. -se- Fiilleri :

189. Yukarıda -imse- fiillerinde (bkz § 179) işaret ettiğimiz gibi Eski Türkçede *istek fiilleri* anlamında canlı olan -se- fiilleri (*suwsamak erüksemek ulugsamak*) dilimizde de özellikle cinsî istek anlamında oldukça canlı kalmıştır

susamak öksemek tütünsemek ersemek boğursamak (dişi deve) *boğasamak aygırsamak koçsamak tekesemek* gibi.

Ancak istek anlamında -se- fiilleri dilimizde sayılıdır.

Eski Türkçede *-se-* fiilleri (istek) ile *-si-* fiilleri (benzerlik) iyice ayırdedilmiştir (*suwsamak* = *susamak suwsımak* = *sulanmak*, su tadı almak). Fakat yine öteden beri bu iki ekim ve uzatılmışlarının dil şuurunda, belki anlam ve ses yakınlığı sebebiyle, karıştırıldığı görülmektedir. Şöyle ki

a. Azçok sarıh benzerlik anlamında «*bulmak, saymak*» anlatımında -se- fiilleri vardır

tavsamak yelsemek çoksamak darsamak çiğsemek köpeksemek yükselmek ıraksanmak kap-samak çirkinsemek umursamak mühimsemek garipsemek gibi.

Bu fiillerden çoğunun aynı anlamda -si- değişiklikleri de vardır (bkz aşağıda *çoksumak çiğsimek darsımak*). Bunları asıl say-

mak mümkündür. Ancak bir takımının doğrudan doğruya -se- ekiyle, fakat benzerlik anlatımıyla yapıldığını kabul etmek yerinde olur.

b. Buna karşılık istek anlamında birçok -se- fiillerinin de -si- değişiklikleri vardır. Özellikle «dişi istemek» anlatımında olanların -si- şekilleri de yaygındır (bkz aşağıda *ersimek boğasınmak tekesimek*). Bunları asıl saymak mümkün değildir.

c. Yukarıda -imse- fiillerinde (bkz § 179) belirttiğimiz gibi -se- ekinin fiilden yalın ad tabanlarına gelmesiyle de bir çeşit -se- fiilleri meydana gelmiştir. Bunlardan -im-se- eklerine benzer şekilde -ik-se- ekleri de birleşme istidadı göstermiştir (bkz -ikse- fiilleri § 246 *kamıksamak duruksamak*). Şu farkla ki burada -se- eki -ik fiilden isim eki üzerine değil, -ik-fiilden fiil eki üzerine gelmiş görünür, bkz -ik- fiilleri § 245. Yalnız *gec-ikse-n-mek* / *gec-ikxi-n-mek* örneğinde birleşik ek yukarıda -imse- fiillerinde olduğu gibi isim köküne gelmiş bulunur.

-se- fiilleri Yeni Türkçede artık benzerlik anlamında, «öyle bulmak, saymak» anlatımında fiiller yaratmak istidadını göstermektedir :

uzaksamak = istib'at etmek *büyüksemek* = izam etmek gerekse-
mek = ihtiyaç duymak *hafifsemek* = istihfaf etmek *rakipsemek* =
istirkap etmek gibi.

19. -si- Fiilleri :

190. Yukarıda -se ve -imse- fiillerinde işaret ettiğimiz gibi (bkz § 189 179). Eski Türkçede -se- ekinden sarıh olarak ayrı *benzerlik fiilleri* (verbe simulatif) yapan bir -si- eki vardır (*suwsınmak yagsınmak eksünmek*). Belirttiğimiz gibi -si- eki ve uzatmaları anlam ve kullanışça -se- ve uzatmaları ile karıştırılmış olmakla birlikte dilimizde de canlı kalmıştır.

a. Benzerlik anlamında olup pek çoğunun, yukarıda gösterdiğimiz gibi, dilimizde -se- değişiklikleri de bulunan fiiller :

*darsımak yañsımak çığsımek çoksumak ayrık-
sımak ıraksımak güçsümek çirkinsımek* gibi.

b. Yine benzerlik anlamında birçok *-si-* fiilleri edilen, daha çok dönüşlü fiil çatı ekleriyle uzatılmış olarak görünürler :

*eksilmek yüksünmek tiksınmek çoksunmak
güçsünmek ayıpsınmak zahmetsınmek* gibi.

c. *-se-* fiillerinin değişigi olarak, veya başkaca bir takım *-si-* fiilleri de istek anlamındadırlar, çoğu «*dişi istemek*» manasına gelir, krş § 189 :

*öksümek ersımek (insan) dalapsımak (büyük
baş hayvan) bogursumak (dişi deve) düvesi-
mek (boğa) boğasımak (inek) tekesımek
(keçi) gürüksümek (tavuk).*

Yukarıda gördüğümüz gibi (krş § 184) *-si* isimden isim eki bu *-si-* fiillerinin bir *-si-g* sıfatfiil ekinden gelmektedir.

eki ile de kelime karşılamaları denenmiştir :

yabansımak = isigrap etmek yadısmak = inkâr etmek gibi.

Ancak bu ek dilimizde daha canlı görünen *-se-* eki ile anlatımca artık üstüste düşmektedir.

III. FİLDEN ÜREME İSİMLER

(191) *Fiilden isim* ler (nom déverbatif) isimden isim tabanları gibi çoğu asıl üretim ekleri ile kurulmuş, bir takımı da üretim değeri kazanmış çekim ekleriyle yapılmışlardır. Dilimizde fiil köklerinin isim köklerinden kesin olarak ayrılmış ve sayıca çok olmaları sebebiyle bu tarz üretim geniş ölçü kazanmış ve çok kelime vermiştir. Ancak yazı dilimizde yabancı kelimelerin istilası sebebiyle Türkçe fiilden yalın adlar ve sıfatlar gereği gibi gelişmemiştir.

Fiil tabanlarının yalnız emir kipinde yalın olarak görülüklerini kaydetmiştik (bkz § 119). Dilde ek almaksızın isimleşmiş fiil tabanları hiç de yok değildir :

gitgel tutkal varagel yazboz tahtası gibi.

Ancak koşma takım kalıbındaki bu nadir birleşiklerde fiilden (*sıfır yapıklıkla*) isimler aramak yerinde değildir.

Şu var ki yeni zamanlarda yalın fiil tabanlarından iddialı kişi ve soyadları, firma adları başgöstermiştir :

Sevil Okşan Şanver Yücel Başol Tatları Seçal gibi.

1. -ce Adları :

Fiil tabanından -ce adları aslında yalın kılış adları olarak görünüyor. Oldukça nadir şeylerdir. Ek dönüşlü fiil tabanları üzerine gelmektedir :

düşünce eğlence dinlence öğrence inanca yapınca dirence umunca söylence, bir uzatılmışı *sürünceme* gibi.

Bu ekin oluşması hakkında bir tahmin yürütemeyoruz. Kul lanıştaki şekline göre bunu bir -ince eki diye de anabiliriz.

Terimleşmede bu adları kullanma ve çoğaltma yolunda denemeler olmuştur :

düşünce = fikir sakınca = mahzur inanca = teminat imrence = mağbut öğrence = temrin, talim övünce = meşharet gibi.

Fiilden yalın adlar yapma istidadı gösteren bu ek -iç × -inç adlarında olduğu gibi dönüşlü fiil tabanlarına gelerek *kılışın ürünü* anlamıyla daha pek çok verimli olabilir :

sorunca (sorun yerine) = mesele güvence = kefalet özence = merak, hobby v.b.

2. -di Adları :

Gegmiş kipinin 3. kişi eki olan -di bir birleşik sayılır (-it-i fiilden isim üzerine iyelik eki). Bu dilimizde bir sıfatfiil eki değildir. Bununla birlikte ekin yüklemce kullanışından gelen isimleşmiş kelimelerimiz vardır :

*bastı türedi buyurdu ve buyuruldu döğdü
pişti Döndü* (kız adı) gibi.

Bu kelimelerin oluşmasını yargı öbekleri halinde doğan ve yaşayan bazı örnekleri aydınlatır :

*imam bayıldı hünkâr beğendi Hüdaverdi küll
bastı miras yedi gece kondu zırt çekti şıp sevdi
dedi kodu papas kaçtı kaptı kaçtı olup bitti*
gibi.

Bu kipin 1. kişi eki de bazı kelimeler vermiştir :

*küstüm otu buldumcuk olmak Yoruldum Yokuşu
Bayıldım Sokâğı,* gibi.

-di canlı bir üretim eki olma istidadını göstermektedir :

*alındı = makbuz uydu = peyk verdi = sarfiyat girdi = tagdiye =
input çıktı = istihsal = output* gibi.

3. -dik Sıfatları :

192. Eski Türkçedeki *-dik* geçmiş sıfatfiilleri o işleyişte dilimizde daha çok eklerle uzatılmış sıfatfiiller ve zarffiiller halinde görülür (bkz § 362, 369 v.i. *gördüğün anladığım bildikleri için bulduğumuzda*). Nadir olarak isimleşmiş olanları vardır :

bildik tanıdık güvendik (başkasına sırt veren)
doğurduk (piç) *sündük* (miskin) *avınduk*
(gebe) *sidik* < *siğdik* *saltık* (bırakılmış, serbest) *Taptuk Emre Saru Saltuk Sırpsındığı*
Bilemedik gibi.

Bunlar olumsuz sıfatfiil şeklinde daha canlı görülür. Yaygın sıfat olarak kullanılanları, birleşiklerde kalmış olanları vardır :

*olmadık ummadık beklenmedik görülmedik du-
yulmadık işitilmedik çıkmadık can er gör-
medik kız saç bitmedik yetim* gibi.

4. -dikçe Sıfatları :

Bir zaman zarffiili eki olarak göreceğimiz -dikçe birleşik eki ile bazı donuşmuş zarflar da meydana gelmiştir. Sayıları azdır

oldukça gittikçe vardıkça estikçe gibi.

5. -e Zarfları :

193. Eski Türkçeden beri çok canlı olarak hal zarffiilleri yapmış olan -e ekinin dilimizde o işleyişle tek ve yalın olarak kullanışı azalmıştır, bkz § 367. Ancak dilde canlılığını gösteren birçok zarflar (dolayısıyla takı ve bağlamlar) da bırakmıştır :

*ile daha < taka yine < yaña göre öte diye
çevre basa tuta sapa geçe kala* gibi.

-e eki isimden -leş- fiillerine gelerek zarflar yapmada yeni bir canlılık gösteriyor :

ortaklaşa = müstereken nöbetleşe = münavebeten gibi.

Sıfat olarak da kullanışlı olan; bu kelime kalıbı, çok verimli olabilir :

yardımlaşa destekleşe haberleşe yarılâşa v.b.

-e zarffiil eki tek kullanışta yerini -erek birleşigine bırakmış bulunursa da (*göl-erek*), çift kullanışta yerinde (*göl-e gül-l-e düşe kalka*) ve tasvir fiillerinin yapısında (*gör-e bilmek düş-e yazmak* v.b.) tam canlı görünür, bkz § 203, 410 v.i.

-e- zarffiil ekinin, bir değişigi olan, eski, -i- zarffiil eki de, dilimizde bazı üremeler bırakmıştır :

*dahi < takı karşı < karış aşırı deyî × diye
ötürü dolay götürü* gibi.

Bu ek Eski Türkçede daha çok *-ü* × *-u* şekliyle (*yitürü opla-yu*) değiştiği olan *-e* ekinden daha çok kullanılmış, Eski Osmanlıcada da canlı kalmıştır

*«Şol cennetiñ ırmıkları
Akar Allah dëyi dëyi».*

Anadolu ağızlarında da daha çok rastlanır :

*«Çıktım Kozan'ın dağına
Karı dizleyi dizleyi».*

Yazı lehçemizde tasvir fiillerinde (*gel-i vermek*) ve bazı birleşiklerde (*üstün kör-ü yüzün koy-u > yüzü koyun*) kalmıştır.

Bunları fiilden *-i-* adları ile karıştırmamalı (*dizi yapı* bkz § 211).

6. -ecek Sıfatları :

194. Daha yeni bir birleşik ek olan *-ecek* ile yapılmış gelecek sıfatfiilleri de *-dik* sıfatfiillerine benzer şekilde asıl işlemlerinde daha çok eklerle uzatılmış olarak görülürler (bkz § 364, 372 v.i. *göreceğim alacağımız kalacağına göre dönme-yeceğinden*). Ancak bunlar yalnız halleriyle *-dik* sıfatfiillerinden daha geniş ölçüde sıfat ve ad olarak da kullanılırlar. *-ecek* sıfatları nesneyi fiille ilgili kılar :

içecek su oturacak yer söylenecek söz olma-yacak iş gibi.

Fakat, daha çok adlaşarak, fiille ilgili, her türlü nesneyi gösterirler :

yiyecek içecek yakacak alacak verecek gelecek gibi.

Bunlar arasında mekân ve aygıt adları çoktur :

*bakacak savacak kavuracak yonâcak sürtecek
kesecek çekecek* gibi.

Aygıt adlarını, birleşik kelimelerle, belirtir ve çeşitlendiririz :

*kâğıt keseceği ceviz kıracağı şişe açacağı Kitap
açacağı gibi.*

7. -eç Adları :

195. Eski Türkçede canlı ve bir birleşik olması muhtemel -geç ekinde damak sesinin düşmesiyle meydana geldiği görülmüyor (*açkaç kısıaç*). Bu ek eski şekliyle ve anlatımları ile de dilimizde canlı kalmış (bkz -geç fiilleri § 206 *süzgeç dayangaç*), hattâ bazan kelime eski ve yeni şekliyle yanyana yaşamıştır (*kısıkaç × kısıaç*). Başlıca aygıt adlarında görülür :

*tutaç dürtuç tokaç dikeç bakaç gömeç
gögeç > güveç gibi.*

Aynı ekin, sıfatlar ve bu yoldan adlar da, yapmış olduğu görülür. Bunlar dilimizde nadirdirler (*güleç kımaç*).

Aygıt adları yapmada -eç eki zamanımızda özel bir canlılık göstermektedir. Yeni terimler arasında bu ekle yapılmış aygıt adları tutunuyor :

sayaç = muaddit sarkaç = rakkas büyüteç = pertevsuz soğutaç = müberrit kaldıraç = manivelâ ayıraç = miyar üreteç = müvellit (générateur) gibi, bkz -iç adları § 214.

8. -egen Sıfatları : *كَب-كَبْ*

196. Bu ek fiilden -ge- > -e- *berkitme fiillerinin (tıkamak dolamak)* eski bir -gen sıfatfiilinden, erkenden, kopmuş bir birleşik ek olmalıdır (tep-ge-gen > tep-egen). Belki elimizdeki en eski örneği *Kapagan Kagan*'ın adıdır. Aslında bunlar fiilden *berkitme sıfatları* (adjectif intensif) anlamını korumuşlardır :

*tepegen ivegen kaçagan yatagan olagan sıçagan
gezen gezen bişegen küsegen çalagan gelegen
gibi.*

Bu sıfatlardan bir takımı, aynı zamanda, bir nesneye ad olmuştur (*yatagan küsegen*). Kimisini de yalnız ad olmuş olarak tanırız :

buragan kesegen süregen kayagan uragan
gibi.

Bu ektteki damak sesinin, ince sırada daha ziyade patlamalı kaldığı, kalın sırada ise süreklileştiği görülür (*kesegen*, fakat *yatağan*).

Canlılığını ve özel anlatımını korumuş olan *-egen* eki, terimlerin yapımında işe yarayacaktır :

gezegen = seyyare durağan = sabite olağanüstü = fevkalâde
gibi.

9. -ek Adları :

197. Bu da fiilden *-ge-* > *-e-* fiillerinin eski bir *-ik* sıfat-fiilinden kopmuş, bir birleşik ek olmalıdır (*kaç-ga-k* > *kaç-gak* > *kaç-ak*). Zaten bu ekle yapılmış türlü anlamda sıfatlar ve adlardan birçoğu Eski Türkçeden dilimize damak seslerini düşürerek gelmişlerdir :

kurgak > kurak kergek > gerek emgek >
emek kürgek > kürek orgak > orak kap-
gak > kapak yapurgak > yaprak eşkek >
eşek gibi.

-ek eki dilimizde çeşitli anlatımlarla canlıdır. Bu sebeple tek kaynaktan gelen bir birleşik olmayabilir de. Başlıca üremeleri şunlardır :

a. Fiilden karakter gösteren, daha çoğu, aşağılayıcı berkitme sıfatları yapar (E.T. *saçgak tezgek*) :

atak dönek kaçak sezek korkak ürkek sar-
sak kıyak kokak verek salak savrak apışak
kırnak paytak bitek artak sünek yedek binek
gibi.

b. Fiilden mekân adları yapar. Bu anlatım lehçemizde yaygındır

*durak yatak bataak çekek sapak gömek konak
yunak oturak kavuşak buluşak çatak sancak
dernek barınak korunak sığınak gibi.*

c. Fiilden aygıt ve organ adları yapar (E. T. *yappak tirsgek*)

*bıçak saçak ölçek savak ısımak basak süzek
yonak kayak dürtük çırpak kaydırak dirsek
yanak tırnak yutak duynak gibi.*

d. Nihayet fiilden bazı yalın adlar ve çeşitli yoğun adlar yapar :

*sürek sorak kesek tutak erek yığmak doku-
nak yumak kucak tütek çapak gibi.*

Bu yalın adlardan bazıları *-li* eki ile kullanışlı sıfatlar yaparlar :

sürekli dokunaklı okunaklı oturaklı.

-ek adları yer yer terim değeri kazanmışlardır ve yeni kelimelere örnek olmaktadır :

*ölçek = mikyas dayanak = mesnet uçak = tayyare tapınak =
mabet çarpak = sathı mail başvurağı = merci çıkak = mahreç
gibi.*

Bu ek mekân ve aygıt adlarında yeterince değerlendirilmiş değildir.

Fiilden *-ek* adlarını isimden *-ek* adlarıyla (*başak benek*) ve *e a* ile biten fiil tabanlarının *-ik* sıfatfiilleriyle (*işle-k buna-k kıpırda-k erse-k dola-k*) karıştırmamalı.

10. -el Adları :

198. Dilimizde bir iki anlatım öbeğine girebilen, veya hiç girmeyen *-el* adları ve sıfatları vardır. Sonuncuların fiilden mi, isimden mi geldiklerini de çoğu zaman belirleyemeyiz.

a. Bu ek az sayıda fiilden aygıt adları yapmıştır :

çatal çekel dikel çökel kural (pusat, düzen)
engel gibi.

Bu anlatımda ekimiz Doğu Türkçesinde *kurgal çatgal*, Batı Türkçesinde *çekkel tutkal* üremeleriyle ilgili olabilir.

b. Az sayıda eski sıfatlar vardır :

dükel < *tüke-l güzel* < *göze-l* ?

c. Bu ekle aşagılama anlatımında insan tipleri gösteren sıfatlar vardır :

aval şaşal dadal partal şapşal apşal apal
kaşal yapal gacal savşal şavşal andaval ?
gibi.

Derviş anlamıyla dilimize giren Arapça *abdal* kelimesi de benzerlik sebebiyle bu anlam ailesine katılmış olsa gerek. Bu kelimeler hep kalm sıradandır.

Bu *-el* aşagılama sıfatlarının *-ek* (küçültme ekiyle uzatılmış şekilleri de vardır. Onları fiilden ve isimden *-elek* fiilleriyle karıştırmamalıyız :

şaşalak apalak avalak apşalak şapşalak
şavşalak gibi.

d. Çeşitli anlamda ve çözümünü daha güç bazı kelimeleri-miz de *-el* ile biter :

kartal sakal kaval topal paçal çepel gibi.

Doğu Türkçesine sonradan Moğolcadan geldiği anlaşılan bir *-el* (*-il*) ekiyle yapılmış kelimeler dilimizde yoktur (*kapal yasal bukal*).

Bizim donuşmuş *-el* ekine Lâtinceden bir anlatım yakıştırarak fiilden sıfatlar yapmak başarıdır :

dural = *sakin* (statique) *doğal* = *tabii* *istenel* = *ihtiyar* gibi.

11. -elek Adları :

199. Bu ek fiilden *-ele- edeleme* fiillerinin *-ik* sıfatfiillerinden kopmuş bir birleşik olsa gerektir (*kov-ala-k > kov-alak*). Bu anlatımda sıfatlar ve çeşitli adlar yapar :

kovalak asalak yatalak kasalak yapalak
çökelek yuvalak kavalak takalak gezelek
 gibi.

Bu sıfatları ve adları isimden *-elek* (*kovalak topalak* § 141), fiilden *-el-ek* (*şaşalak şapşalak* § 193) sıfatları ve adları ile karıştırmamalı. Bununla beraber bu üç türlü *-elek* eki arasında, hatta bunlarla isme ek *-lek* arasında (*dazlak dişlek* § 152) bir anlatım benzerliği farkedilir. Hepsi bir yönleriyle aşağılama, kabalık, irilik anlatımına yaklaşır.

Dialecte = diyelek ise Türk irfanı adına bir ayıptır.

12. -em Adları :

Belki *-ge- > -e-* ile uzatılmış bir berkitme fiilinden yapılmış bir *-im* isiminden kopma bir birleşiktir. (*dol-a-m > dol-am*). Az örnekler bırakmıştır

tutam kuram buram gerem koşam yordam
artam görkem gibi.

Bu işlek olmayan *-em* ekinin *-im* eki anlatımından başka bir şey getirmedeği görülür. Bununla birlikte *-em* ekiyle de yeni kelimeler denenmiştir (*dönem = devre kuram = nazariye*).

13. -emeç Adları :

200. Burada da berkitme fiillerine gelmiş *-meç* ekinin, bir birleşigi karşısında olduğumuzu tahmin ediyoruz (*dön-e-meç > dön-emeç*). Az sayıda mekân ve aygıt adları bırakmış bir ektir

dönemeç güdemeç sekemeç gibi.

Bu kelimelerin *dönembeç* < *dönenmeç güdembeç* şekilleri de vardır, bkz. *-mec* adları § 234.

14. *-emek* Adları :

Bunun da bir berkitme fiilinden bir adfiilin kaynaşmış eklerinden geldiği farzedilebilir (*tık-a-mak* > *tık-amak*). Bu da oldukça verimli olmuş, türlü örnekler bırakmıştır. Mekân ve aygıt adları ve yalın adlar, fakat adfiiller değil.

*basamak sekemek tutamak aşamak gezemek
geçemek oturamak güdemek duramak kura-
mak koşamak kaçamak gibi.*

Bu ek aygıt adları yapmada işe yarayabilir.

15. *-en* Sıfatları :

201. Türkçede geniş kullanışı olan bu hal sıfatfiillerini (E.T. *-gen*) her fırsatta sıfat ve ad olarak (kılıcı adı) da kullanınız :

*alan yazan gelen gören çahşan yaptıran bili-
nen gibi.*

Bunlardan isimleşmiş olanlar sabit sıfat ve adlar olurlar

*geçen kalan sevilen düven (döğen) kıran
kapan kalkan çapan tüten çağlayan gibi.*

Eski Türkçeden birçok *-gen* adları bize damak seslerini yitirip gelmişlerdir

*kazgan > kazan gibi sıçan tavşan yalan
yaradan.*

Bu sıfatfiiller çeşitli birleşikler yapmış olarak da görülür :

*göç kaçırın ahmak ıslatan başı çeken yere
bakan sözü geçen gibi.*

Yazı dilinin ve terimlerin Türkçeleşmesinde -en adları çok kullanılmıştır :

mürsil = gönderen *sami* = dinleyen *muayyin* = belirten *mu-cir* = kiralayan *mecur* = kiralanan *müteveffa* = ölen *müda-hil* = katılan *maksum* = bölünen *kasım* = bölen *vekil* = bakan gibi.

Kılıcı adı olarak -en sıfatfiilleri anlamca -ici sıfatfiillerine yaklaşırlar. İsimleşmede onlarla eşdeğerde olurlar (*dinleyici* × *dinleyen*). Aslında Arapça sıfatfiillerden gelen kelimelerin doğru Türkçe karşılığı bu -en isimleridir :

muallim = öğretmen (öğretmen değil) *eğiten* *okutan* *yöneten* *çeviren* v.b., krş § 161. *Bulletin* = *belleten* ise ayrıptır.

16. -enek Adları :

202. Bu birleşik ekin çözülmesi kolay görünmez. Bir miktar mekân ve aygıt adları, yalın adlar ve çeşitli adlar, bazı sıfatlar bırakmıştır. Düşmeli bir ektir :

ekenek *biçenek* *kesenek* *görenek* *takanak*
deynek < *degenek* *kapanak* *bakanak* *örnek* <
örenek (Ermeniceden değil) *sağanak* *serpenek*
çağanak *çapanak* *sığanak* *gezenek* *avanak*
gibi.

-enek eki yazı dilimizde yeniden canlılık göstermiştir. Yine çeşitli anlatımlarda:

gelenek = an'ane *yetenek* = kabiliyet *olanak* = imkân *tuta-nak* = zabıt *ödenek* = tahsisat gibi.

00. -er Sıfatları (bkz -ir sıfatları § 225).

17. -erek Adları :

Bu birleşik ek belki -er geniş zaman sıfatfiili ekinin -ek küçültme eki ile uzatılmasından meydana gelmiştir. Belki de -elek ekinin bir değişimidir. Nadir örneklerde görülür

tutarak *çökerek* *everek* gibi.

-erik ekini de bunun bir değişimi saymak istiyoruz (*tutarık basarık*).

Bu görünüşte incelenmeye muhtaç bazı yer adlarımız da vardır :

Çekerek Gemerek Everek Siverek gibi.

18. -erek Zarfları :

203. Öncekinin addaşı olan bu ek ondan ayrı ve daha yeni zamanlarda -e zarfili eki üzerine -rek karşılaştırma sıfatları ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Yeni Türkçede bu zarfili -e zarfiliinin yerini tutmuştur, bkz § 193 (*gülerek kızararak*). Bunlardan bir takımı kullanışta sabit zarflar olmuşlardır. Onların vurguları da geriye sürülmüştür :

olarak giderek bakarak vararak gülerek koşarak bilmeyerek üzülerek sevinerek bağvırarak gibi.

Yeni Türkçede Arapçadan gelmiş -en zarflarının bir takımı da bu zarflarla karşılanmaktadır :

kasten = bilerek tevfikten = uyarak itibaren = başlayarak istinden = dayanarak zuhulden = yanılarak tashihen = düzelterek tebdilen = değiştirerek nakzen = bozarak gibi.

-erek zarflarına konuşma dilinde uzatılmış olarak da rastlanır (*diyerekten koşaraktan*), bkz § 367.

19. -eri Sıfatları :

Fiilden berkitme sıfatları yapan bu ek -er-i, şeklinde bölünebilecek bir birleşik olabilir. Bunun birinci parçası geniş zaman hal sıfatfiili eki olabilirse de ikinci parçasının iyelik eki olması uzaksanır. Az sayıda ve çoğu karakter sıfatları bırakmıştır

uçarı göçeri aşarı haşarı tutarı çıkarı soyтары gibi.

Bu sıfatları isimden *-eri* zarfları (bkz § 142 *ileri dışarı*) ve isimden *-er-* fiillerinin *-i* isimleriyle karıştırmamalı (*göğ-er-i ağ-ar-ı*).

20. *-esi* Sıfatları :

204. Eski Oğuzcada ve Eski Osmanlıcada yaygın olan *-esi* : gelecek sıfatfiilleri yazı lehçemizde yerlerini *-ecek* sıfatfiillerine bırakmış, sınırlı bir kullanışta kalmışlardır :

Kargışlarda (malédiction) *yıkılası geberesi patlayası kör olası ocağı sönesi* gibi.

Zarfiillerde : *ölesiye doyasıya çıldırasıya gelesiye kadar* gibi.

Birleşiklerde : *göresi gelmek gülesi tutmak içesi olmamak* gibi.

Çekimde, *göresim geldi*, fakat hece binışmesiyle *gülesi(si) tutmuş içesi(si) yok*; ama *gelesi değil*. Sayılı kelimelerde ad olmuş olanları görülür :

veresi géyesi boğası yiyesi çalası alası gibi.

Kargış anlamında bu ekin küçültme ekiyle uzatılmışı da kullanılır :

geberesice sürünesice batasıca gözü çıkasıca gibi.

Ancak işe bir yandan da şefkat ve kötü dileğin gerçekleşmesi korkusu karıştıyorsa o zaman fiilin olumsuz tabanı, veya zıt anlamlısı kullanılır :

gözü çıkmayası kör olmayasıca boyu devril-meyesice Elin kırılmasın. ocağı yanası canı sağ kalası gibi.

Bu ek eski Oğuzcada gelecek kipini (bugünkü dilek kipi) teşkil eden *-e* sıfatfiili üzerine *-si* iyelik ekinin gelmesiyle gelişmiş olmalıdır.

21. -ge Adları :

205. Eski Türkçede, oldukça yaygın şekilde ve türlü anlatımında, adlar ve sıfatlar yapmış olan bu ek in daha eski bir *-ge-g* birleşiminden geldiğini sanıyoruz (*tal-ga-g > dal-ga* gibi *bil-ge-g > bil-ge*). Bu ek dilimizde katı sesdeşlerden sonra damak sesini kaybetmiş görünür :

*inçe > ince kısa > kısa yumurtga > yu-
murta* gibi.

Akıcı sesdeşlerden sonra ise bu damaksı korunmuştur :

*tamga > damga kölige > gölge yoriga > yor-
ga yonga soyka yuuga > yufka öoke > öfke
tayga bölge karga çerger çavga kavga* (Fars-
çada *gavgā*) *burga* gibi.

Bu ekle çok heceli tabanlardan başlıca aygıt, organ, hayvan, bitki, yemek adları vardır :

*sürünge götürge çevirge süpürge kaburga
omurga < oñurga çekirge sakırğa acırğa ko-
runğa kavurga kasırğa yedürge* gibi.

Bu görünüşte yer adlarımız da vardır (*Pötürge Dodurga Çe-
kirge*).

-ge adları anlamı belirtilmiş olmaksızın terimleşmede ve yeni kelimeler halinde görülmektedir.

*belge = vesika önerge = takrir bildirge = beyanname değiş-
tirge = tadil teklifi gösterge = müş'ire sömürge = müstemleke
yörünge = mahrek* gibi.

Ancak —bazan da uydurma— isim tabanlarına -ge eki getirerek onları bu üretime mal etmek ana dili duygusundan mahrum olanların işidir :

imge (image) = *hayal çizelge = cedvel genelge = tanım* gibi.

Yukarıda gösterdiğimiz gibi damak sesini kaybetmiş -ge isimlerinde bu ek fiil tabanına gelmiş bir -e (*kıs-a*) görünü-

şündedir. Bunu fiilden zarf yapan -e ile karıştırmamalı (*göre*). Ancak bu -e ayrıca verimli olmadığı için bir ek sayılmaz. -lek adlarından son damak sesini düşüren kelimelerdeki (*kışla yay-la*) -le eki isimden isim yapan ayrı bir ek olmadığı gibi, krş. § 152.

22. -geç Adları :

206. Fiile ek -eç bahsinde (bkz § 195) belirttiğimiz gibi -geç eki Eski Türkçeden beri başlıca aygıt adları ve berkitme sıfatları yapmıştır. Damak sesini düşürmüş şeklinin yanı başında bu eski şekil de canlı kaldığından onları iki ayrı ek gibi gösteriyoruz. Aslında bu ek fiile ek -ge nin -eç küçültme ekiyle uzatılmışı olabilir :

a. Çoğu aygıt adları olan adlar yapar :

kısaç süzgeç tepgeç burgaç yülgeç < yülü-silgeç angaç oturgaç yastangaç salıngaç > salıncak çevirgeç dayangaç ilgeç ve dolangaç yengeç gibi.

Bunlardan kimisinin -güç ekiyle yapılmış değişiklikleri, veya benzerleri de vardır

süzgüç oturguç silgiç tepkiç yülgüç yangıç yüzgüç gibi.

b. Berkitme sıfatları yapar

yüzgeç utangaç üsengeç iğrengeç eringeç > erincek gibi.

Yeni kelime yapımında bu ekin damak sesi düşmüş -eç şekli tercih ediliyor, bkz § 195.

Bununla birlikte : *solungaç = galsama yüzgeç = misbah* vardır.

23. -gel Sıfatları :

-gel eki Anadolu ağızlarında özel anlatımıyla canlı kalmış bir ektir. «Fiile kabiliyet» anlatan sıfatlar yapar (*piş-*

gel = çabuk pişen). Bunlar anlamca bir yönüyle geniş zaman sıfatfiillerine, *-ir* × *-er* sıfatlarına yaklaşırlar (*olur*).

pişgel × *bişgel* *yengel* *yeygel* *seçgel* *geçgel*
deşgel *yongal* *yangal* gibi.

Anlatım farkı açık olmakla birlikte bu *-gel* ekinin fiile ek *-el* ile ilişkisi araştırılabilir, bkz § 198.

24. -gen Sıfatları :

207. Eski Türkçe *-gen* hal sıfatfiili eki dilimizde bir yandan damak sesini düşürerek aynı anlamda *-en* sıfatfiillerini veredursun, bir yandan da damak sesini koruyup anlatımca farklılaşarak fiilden berkitme ve *alışkanlık sıfatları* (adjectif habituel) yapar olmuştur. Bu işleyişte daha çok çift heceli tabanlara gelir :

çalışkan *unutkan* *alınkan* *girişken* *sıkılkan*
utangan *sokulgan* *dövüşken* *konuşkan* *çekin-*
gen *sırtkan* *doğurgan* *somurtkan* *solugan*
ağlağan *ağnağan* gibi.

Tek hecelilere daha nadir olarak gelir

kaygan *ıvgen* *çözgen* *gezgen* *ergen* gibi.
 Az sayıda adlaşmış *-gen* sıfatlarına da rastlarız :
sergen *yelken* *ısrıgan* *ilişken* *sütleğen* *kırla-*
ğan *şırılağan* gibi.

-gen eki yeni kelimeler ve terimler yaratmaya elverişli olmuştur. Ancak ekin dildeki işleyişine uygun olarak onu çok heceli tabanlara getirmek yerinde olur. Tek hecelilere aşağıda göreceğimiz gibi aynı anlatımda *-gin* eki gelecektir, *etken* değil, *etkin* gibi :

sürüngen = *zâhife* *kemirgen* = *kādıma* *saldırgan* = *mütecevaz*
değişken = *mütehavvil* *devingen* = *müteharrık* (dynamique)
üretken = *müvellit* (reproductif) gibi.

Dilimizde isme ek başkaca bir *-gen* yoktur. Eski Türkçede rastlanan *temürngen* > *demren yetigen* = *Ülker* gibi kelimelerdeki ek *-en* küçültme ekinin daha eski şekliinden kalmış olabilir. *Üçgen* *beşgen* gibi yeni kelimelerimizde ise bu ek Er. *tri-gone* < Yun. *gōnia* = *köşe* kök-ekinden *kopya*dır (calque).

25. -gi Adları :

208. Eski Türkçeden beri çok verimli olmuş (*belgü bıçgu*) ve birleşikler yaratmış bir ektir. Dilimizde sıfatfiil anlatımıyla -*güci*>ici birleşğinde de kalmıştır, bkz § 213. Daha çok tek heceli tabanlardan bir kaç farklı anlatımda adlar yapar :

a. Aygıt adları :

*burgu keski çalgı sürgü düzgi silgi askı
teпки sargı dergi süzgi atkı yaygı yuvgu
bıçkı kargı süngü baskı küskü bileği kaşağı
kılağı karağı sıyrgı götürgü düşüngü donangı
üzengi* gibi.

b. Çeşitli anlam öbeklerinden yoğun adlar :

*örgü bıçkı büzgi çözgi bürgü çatkı yatkı
çizgi belgi sergi sızgı çapkı içki yeygi dolgu
bitki vergi salgı ezgi* gibi.

c. Fiilden yalın adlar yapma bakımından da bu ekin özel bir işlevi vardır :

*sevgi saygı bilgi görgü duygu sezgi sorgu
kurgu yargı kaygı bulgu ilgi etki üzgi umgu*
gibi.

Yoğun ad anlamındaki bazı -gi adları Yalın ad anlamı da kazanmışlardır (*askı baskı vergi* v.b.).

Türkçeleşme yolunda yalın adlara çok ihtiyacı olan yazı dilimiz erkenden -gi adlarına da baş vurmuştur. Yaşayan kelimelerden birçoğu terim olarak değerlendirilmiş ve yenileri yapılmıştır :

dergi = mecmua *baskı* = tabı' *sergi* = meşher *bitki* = nebat
ezgi = nağme *bilgi* = malûmat *sezgi* = teħaddûs *sorgu* =
istintak etki = tesir *teпки* = aksi tesir *duygu* = teħassûs *bulgu* =
keşif kurgu = nazariyat *katkı* = ilâve *durgu* = vakfe *vurgu* =
şiddet (accent) *yetki* = salûhiyet *dizgi* = tertip *övgü* = me-
hiye *vargı* = istidlâl gibi.

Yukarıda görüldüğü gibi bu ek dildeki işleyişine uygun olarak yeni kelimelerde de tek heceli fiil tabanlarına gelmektedir. Çift hecelilerle de bazı kelimeler denenmiştir (ilişki yenilgi görüngü).

Dilimize daha geniş bir kelime ailesi vaadeden bu eki kötüye kullanmamalıyız. Netekim bu ekle anlaım bakımından yetersiz teklifler yadrganmıştır (*düşkü* = *hadiye düzgü* = *kaide tutku* = *ihtiras*). Hele bu eki isim tabanlarına getirerek ortaya atılmış kelimeler Türkçe değildir (*zorgu* = *istibdat songu* = *ecel özgü* = *hâs, mahsus*).

-gi ekinin birleşiklerinden biri isme ek, -eği dir (*kırağı güneği*, bkz § 140).

26. -giç Adları :

209. Yukarıda gördüğümüz -eç ve -geç, (bkz § 195, 206) aşağıda göreceğimiz -iç (bkz § 214) adlarıyla ilgisi aşikâr olan -giç adları Eski Türkçede -geç adlarının bir değişigi gibi görünürler (*açkaç* × *açkıç*). Dilimizde de bazı kelimeler bu ikiliği devam ettiriyor (*süzgeç* × *süzgüç tepkeç* × *tepkic* bkz § 206). Öbür yandan bu iki ekin damak seslerini düşürmüş görünen şekilleri, -eç ve -iç ekleri de bir köke aynı anlamda gelmiş bulunurlar (*tok-aç* × *tok-uç*).

Gerçekten -giç eki işleyişi bakımından da -geç ekine paralel görünür :

- a. Bir çoğu aygıt adları olan adlar yapar :
- süzgüç tepkiç çalgıç oturguç baskıç kesgüç*
yülgüç delgiç örgüç yangıç hörgüç görgüç
sorguç tonguç silgiç gibi.

- b. Fiilden berkitme sıfatları yapar :
- bilgiç dalgıç yüzgüç sorguç* (müstentik)
yaygıç aldagıç gibi.

Bunun bir birleşigi olan -ingiç eki için, bkz § 223.

Yeni kelimelerde bu ekin de damak sesi düşmüş şekli (-iç) yeğlenmektedir, bkz § 214.

27. -gin Sıfatları :

210. Bu da *-gen* eki gibi başlıca berkitme ve alışkanlık sıfatları yapar. Eski Türkçede bir sıfatfiil işleyişi yoksa da çok canlıdır (*kaçgın tutgın tırgın*). Dilimizde de çok verimli olmuştur. Ancak bu geçişsiz anlamlı birçok sıfatlar da yapmış (*keskin*, fakat *küskün*) olup öncekinin aksine hemen daima tek heceli fiil tabanlarına gelir :

*dalgın yorgun üzgün bezgin yaygın süzgülün
kızgın keskin gergin girgin şaşkın olgun
ergin pişkin uygun durgun ölgün düşkün
geçkin coşkun bitkin seçkin azgın* gibi.

Fiil tabanları yazı lehçemizde anlam ve şekilce değişik, yada kullanılmaz olmuş *-gin* sıfatları da vardır :

*bıçkın baygın çapkın çılgın argın eşkin
dargın* gibi.

Çok heceli fiil tabanlarına bu ek nadir olarak gelmiş bulunur :

yetişkin erişkin alışkın semirgin dedirgin ×
tedirgin gibi.

Bu sıfatlardan bir takımı ya aynı zamanda, yada başlıbaşına ad olmuşlardır. Bunlar arasında afetleri, zorlu davranışları gösterenler ve başkaları vardır :

*taşkın yangın salgın kırgın tutkun bozgun
baskın vurgun soygun sürgün uçkun düzgün
serpkin* gibi.

Ad olanlar arasında da fiil tabanları anlam ve şekilce değişmiş bulunanlar vardır :

✓ *ılgın sıpkın* × *zıpkın dizgin kuskun kuzgun*
gibi.

Yeni Türkçede *-gîn* eki de ad ve sıfat olarak değerlendiriliyor. Yukarıda örneklerini gördüğümüz zengin anlam ailesi yazı dilimizde hızla yabancı anlamdaşların yerlerini almıştır :

*üzgün = müteessir yaygın = şayi kazgın = mütehevvir uy-
gun = muvafık gergin = mütevettir seçkin = mümtaz düşkün =
müptelâ alışkan = me'lûf taşkın = seylâp bozgun = hezimet
sürgün = menfa ılgın = serap gibi.*

Sıfat ve ad olarak yeniden ortaya atılmış kelimeler de vardır.

*etkin = faal yetkin = kâmil ilişkin = müteallik belirgin =
mütebariz bilgin = dlim gibi.*

Burada da ekin dildeki işleyişine uygun olarak onu yeğlikle tek heceli fiil tabanlarına getirmek yerinde olur (*ilşkin* değil, *ilgin* fakat *belirgen*).

00 -i Zarfları, bkz -e zarfları § 139.

28. -i Adları :

211. Türk dillerinde çok eski ve yaygın bir sıfatfiil eki olduğu anlaşılan *-ig* daha Eski Türkçede damak sesini tektük düşürmüş görünüyor (*köni yazı*). Batı Türkçesinde ise erkenden bu işleyişini ve son damak sesini yitirmiş, fiilden adlar ve sıfatlar yapan bir ek olarak canlılığını azçok korumuştur. Başka bir deyimle burada *-ig* sıfatfiillerinden gelen kelimeler sonseslerini düşürmüşler ve yenileri *-i* ekiyle yapılr olmuştur. Ek hemen daima tek heceli tabanlara gelir :

*tirig > diri gibi ölü dolu katı sıkı yası duru
şası sarı.*

Ancak Dilimizde bu üremeden kalan kelimelerin daha çoğu yoğun ve yalın türlü anlatımda adlardır. Aralarında *kılışın ü r ü n ü* (nom de produit) hakim görünür :

Yoğun adlar :

*yapı çatı pişi çizi dizi dürrü yazı kapı kesi
bini takı sürü pusu çeki koşu yakı yatı sayı
doğu batı satı saçı koku ölçü tartı örtü gibi.*

Yalın adlar :

soru küsü bili tutu korku ivi sanı umu gibi.
Bu ekin çok hecelilere gelmesi nadirdir. -ir- ve -dir- ettirme
ekinden sonra görülür :

*eg-ir-i > eğri yumru çağrı kaldırı endiri düit-
türü çektiri* gibi.

Düşmeli olan bu ek, sesliyle biten çok heceli tabanlara gel-
diğinde, büsbütün düşmüş görünür. Başka bir deyimle Eski
Türkçedeki son damak sesleri düştükten sonra bu üremede
sıfır yapılık (morphème zéro) durumu meydana gelmiş
ve fiil tabanı ile ondan üreme isim addaş olmuştur :

*boya-g > boya kuru-g > kuru ota-g > oda
ağrı-g > ağrı ekşi-g > ekşi.* }

Böylece dilimizde hem fiil, hem isim tabanı olan, daha doğ-
rusu bir ses düşmesi sebebiyle fiil ve ondan üreme isim ta-
banları üstüste düşmüş bulunan bir sıra kelime daha doğmuş-
tur, krş § 178.

*eski- × eski iri- × iri iti- × iti sıvri- × sıvri
acı- × acı karı- × karı sıva- × sıva koca- × koca
koru- × koru kuru- × kuru kekre- × kekre
sıvı- × sıvı arı- × arı yansı- × yansı yama- ×
yama damla- × damla v.b.* }

Bu türlü sonses düşmesi sebebiyle «fiil tabanının açık kalma-
sı» haline yukarıda bazı birleşik eklerde de rastlamıştık (bkz
§ 152 *kış-lag > kış-la* § 205 *kıs-ga-g > kıs-a*). Bu gibi keli-
melerden yalın fiil tabanları dilimizde bırakılmış olanların ba-
zılarını da çatı ekleriyle uzatılmış şekillerinden gerçekleymo-
ruz.

*yüce-l- × yüce ince-l- × ince kısa-l- × kısa
peki-ş- × peki katı-l- × katı* gibi.

212. Demek ki fiil tabanları ile aynı görünüşte olan bütün bu isimleri *-ig > -i* adlarından sayacağız. Bu aynılık bazı bilginleri yanıltmış ve onlar bunu da Türkçede isim - fiil ayrılığının kesin olmadığına delil saymışlardır.

Terimlerin yapımında *-i* adları da işe yaramış ve çoğu tam isimleşmiş olmaları bakımından aktarma, veya yeni yalın adlara örnek olmuşlardır :

artı kazı duyu çarpı aç konu sıvı gezi anı güdü
gibi.

Bunlar arasında yukarıda görülen örneklerle uygun olarak *sıfır yapıtlık* ile yapılmış görünenler de vardır ki yadırganmaz (*eksi sıvı katı*).

Çok hecelilerden de yine yukarıda görülen örneklerle uygun olarak, yani ettiren anlamlı —ancak *-r-* ile kapanan fiil tabanlarından— kelimeler yapmaktayız :

saldırı bildiri duyuru andırı güldürü gösteri başarı gibi.

29. -ici Adları :

213. Sıfatfiil eki olarak canlı olan *-ici* eki kılıcı ad ve sıfatlar yapan bir üretim eki olarak da dilimizde geniş ölçüde yaratıcı olmuştur. Bu ek Eski Türkçede canlı *-güçi* birleşik hal sıfatfiil ekinden (*korguçi ölürgüçi*) gelmekte olup burada *-gü* eki isme ek *-ci* nin (krş § 131) fiil tabanlarına gelmesine köprü olmuştur, diyebiliriz (*kazma-cı* × *kaz-ıcı*). Böylelikle bu fiilden *kılıcı adı* üremeleri meydana gelmiştir :

1. Bu ek bir işi, meslek olarak, yapmaı gösteren adlar yapar

satıcı sürücü örücü dikici bakıcı yazıcı kesici
yıkıcı okuyucu yıkayıcı arayıcı dilenci <
dilenici devşirici gibi.

2. Bir işi alışkanlık ve başarı ile yapmaı gösteren sıfatlar verir :

yiğici binici koşucu yüzücü atıcı vurucu gezici
kırııcı yırtıcı saldırıcı bölücü oyalayıcı karış-
tırıcı ayırıcı gibi.

3. Bir çok da geniş anlamda, kılıcı adları ve sıfatları yapar :

*ahcı geçici kahcı çekici üzücü yakıcı görücü
yorucu aldatıcı patlayıcı bunaltıcı uyarıcı
dondurucu düşündürücü.*

-en sıfatları olduğu gibi (bkz § 201) bunlar da çeşitli birleşikler yapmış olarak görülürler :

*gelin ahcı odun yarıcı diş çekici ara bulucu
gönül açıcı can sıkıcı baştan savucu yüze gülcü.*

Hemen her fiil tabanına gelebilen -ici eki yeni yazı dilimizde çok verimli olmuş, birçok Arapça sıfatfiilleri karşılamıştır :

*kurucu = müessis geçici = muvakkat yapıcı = bani dürtücü =
mügevvik kışkırtıcı = muharrik koruyucu = hami dağıtıcı =
müvezzi inandırıcı = muknî dinleyici = samî okuyucu =
karî zorlayıcı = mücbir yönetici = müdür üretici = müstahsil
tüketici = müstehtlik gibi.*

-ici adları terimlerde de geniş bir kullanım alanı bulmaktadır :

Teknikte : alıcı verici ısıtıcı soğutucu toplayıcı susturucu.
Tıpta : önleyici taşıyıcı uyutucu uyuşturucu uyarıcı bulaşıcı
v.b.

30. -iç Adları :

214. Eski Türkçede -geç ekinin değişimi bir -güç ekinde (kesgüç bıçguç) geldiğini ileri sürdüğümüz bir -iç eki dilimizde bu öncelilere yakın anlatımda kelimeler yapmış ve canlılığını az çok korumuştur. Sesliyle biten tabanlardan sonra düşmeli olarak bu ekin (-eç ekinin değil) varlığını kabul ediyoruz, krş § 195, 206, 209 :

*çekiç × çöküç eğiç döğüç kakıç umuç tıka-ç
argaç hamlaç gibi.*

Bu ekle yapılmış bazı gramer terimleri öne sürülmüştür :

*ula-ç = gérondif bağlaç = conjonction tümleş = complément
koş-aç (-eç ekiyle) = copule gibi.*

Yoğun aygıt adları yapan bu ekle denenmiş bu yahn aygıt adları (?) pek sevimli olmamıştır. *Orta-ç = participe ara-ç = vasıta* ise Türkçe olmaz. *Süreç* de *-eç* ekinin rastgele kullanılması demek olur.

31. -ik Sıfatları :

215. Eski ve çok yaygın bir geçmiş sıfatfiili şeklidir. Ek dilimizde bu işleyişini yitirmiş, geniş ölçüde ve çoğu zaman edilen anlamlı (*kesik × kes-il-miş*) fiilden sıfatlar yapar olmuştur. Anadolu ağızlarında bu üremenin eski sıfatfiil işleyişini andıran kullanışlara rastlanır (*Ali gelmeyiktir = gel-memiş olmalıdır*).

Eski Türkçede fiilden isim yapan ayrı *-ik* ve *-ig* eklerinden birincisi olduğu gibi, ikincisi ise damak sesini yitirerek (bkz § 211) dilimize gelmiştir. Ancak yakın anlatımda olan bu eklerin daha o zaman kullanışta iyi sınırlanmadığı ve karıştırıldığı da olağandır. Bu hal onların üremelerinde görülür (*açuk × açığ yasık × yasığ*).

Buna göre *-ik* ve *-i* isimlerinin dilimizde de az çok karişmiş olması mümkündür (*yaya × yayak kışla × kışlak*). Ancak bunlar genel olarak bizde daha açık bir anlatım ayrılığına gitmiştir. *-ig* isimleri daha çok ad, *-ik* isimleri daha çok sıfat yapar olmuştur. Aynı kökten :

Adlar *batı yatı pişi bini çizi kesi tutu*
 çatı.

Sıfatlar : *batık yatık pişik binik çizik kesik*
 tutuk çatık.

-ik ekinin tek heceli köklerden daha çok sıfatlar yaptığını görürüz :

ezik kırık donuk açık yanık yitik bitik
bozuk basık çözüük yırtık çarpık kalkık gibi.

Bu ek nadir hallerde de türemeli görünür :

ağlayık çağlayık cırlayık işi kavrayık sözünü
anlamayık.

Düsmeli olarak birçok sıfatlar yapar :

*işlek oynak patlak gevşek büyük çürük soğuk
ılık eksik aksak bunak ıslak esnek gibi.*

Çok heceli tabanlardan da bir hayli sıfat yapmıştır :

*kabarık pusarık karışık değişik buruşuk
dolaşık alışık yayılık bulanık uyanık dağınık
karmaşık gibi.*

Bu sıfatlardan bir takımı aşağılama yoluyla insan karakterleri gösterir :

*alık sapık cıvık kopuk sürtük savruk kavruk
uyuşuk yılmış apışık sırnaşık şımarık gibi.*

Sıfatlar kolaylıkla adlaşarak *kılışın ürünü* adı da olabilirler :

*artık yırtık yarık delik göçük soğuk kırık
bulaşık ilişik gibi.*

Bir takımı ise hemen yalnız ad olarak tanınmış ve kullanılmışlardır :

*bölük konuk sarık katık yatık kertik tatık
emik becerik yakışık sarmaşık öksürük buyu-
ruk uyduruk gibi.*

216. Yukarıda *-ik* ekinin dilimizde ve Türkçenin tarihî devirlerinde işleyişine ait örnekler verebildiğimizi sanıyoruz. Oysa kelime dağarcığımızda çok eski kavramları karşılamakta olmaları lâzım gelen çokheceli kelimeleri gözden geçirirsek bunlardan bir çoğunun da *-ik* ve birleşikleri ile yapılmış isimler görünüşünde olduklarını farkederiz, organ adlarında ve iptidai aygıt adlarında görüldüğü gibi (krş § 197 v.b.)

*kasık kemik ilik aşık topuk kirpik kuyruk
dalak böbrek kulak kursak kıkırdak kazık
kaşık beşik kayık yayık çomak direk kızak
tuzak kundak v.b.*

Çözümleri güç, veya şüpheli bu türlü kelimeleri de *-ik* ekinin çok eski üremeleri saymak istiyoruz. Kaldı ki yer yer tek heceli isim tabanlarında bile bu eki teşhis etmeye çalışıyoruz :

Türk < *tür-ük* veya < *türü-k* *bark* < *barı-k*
görk < *kör-ük* *köşk* < *köş-ük*, hatta *yok*
 < **yo-k* *tok* < **to-k*, krş § 119.

Başka eski ekler üzerinde de yapılan bu türlü derinliğine çalışmalara biz bu kitapta girişmedik. Burada sadece dilimizde bugün de azçok canlı olan bir ekin tarih öncesi derinliklerindeki verimliliğine işaret etmek istedik.

Yeni yazı dilimizde birçok Arapça sıfatfiilleri de *-ik* sıfatları ile karşıladık :

açık = *vazih* *seçik* = *bariz* *düşük* = *sağitt* *karışık* = *müşevveş*
çapraşık = *muğlak* *birleşik* = *müttehit* *bitişik* = *muttasıl* *dağı-*
nık = *müteferrik* *uyanık* = *müteyekkız* *yerleşik* = *mütemekkin*
 gibi.

Yeni terimler arasında da kolayca adlaştan *-ik* sıfatları çok yerinde bir kullanım kazandılar :

tanık = *şahit* *sanık* = *maznun* *tutuk* = *mevkuş* *dönük* =
mütevccih *eğik* = *mail* *yamuk* = *münharif* *duruk* = *sakin*
 (statique) *ayrık* = *munfasıl* *bakışık* = *mülenazır* *karmaşık* =
mu'dil *çelişik* = *mütenakız* *yaratık* = *mahluk*.

32. -il Adları :

217. Eski Türkçeden beri tanıdığımız (*kırsıl amul tükel mal*) az işlek, anlatımı kararsız, düşmeli fiille ek bir *-il* vardır ki dilimizde de sayılı adlar ve sıfatlar bırakmıştır. Bu üremeye kaydedebileceğimiz :

Adlar : *çökül* *çakıl* *çapul* belki *anıl* *oğul*,
 sıfatlar : *yeñil*...

Bunları isimden *-il* sıfatlarıyla karıştırmamaya çalışmalı (bkz § 144 *yeşil usul*).

Koşul = *şart* Türkçe olmaz. Çünkü *koşmak* (*şart koşmak*'ta) yardımcı fiildir. Burada *şart* anlamını taşıyan *koşmak* değil, *şart* kelimesinin kendisidir. Bizim *-il* eki de zaten —yukarıda gördüğümüz gibi— bir kılışın ürünü adı anlatımı getirmiyor.

33. -ili Sıfatları :

218. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 215) eski sıfat-fiiller olan *-ik* sıfatları çoğu zaman edilen görünüşü anlamını taşırlar (*kes-ik* × *kes-il-miş*). Aynı fiil tabanının edilen görünüşünden de aynı anlatımla bir *-ik* sıfatı yapabiliriz (*kes-il-ik* × *kes-il-miş*). Ancak dilimiz geçişli fiillerden gelen ve bu edilen anlamının belirtilmesi gerekli olan üremelerde kullanmak üzere bu *-il-ik* eklerinden değil de, *-il-ig* > *-il-i* eklerinden bir birleşik meydana getirmiştir: *-ili* (*as-ıl* = *as-il-mış*). Bunun gibi :

*ek-ili sürülü dikili dürlü bükülü takılı örülü
serili yazılı dizili sarılı gömülü kurulu yığılı
sayılı tartılı örtülü ölçülü serpili çevrili
geçirili.*

Sesliyle biten tabanlara geldiğinde bunun önsesi düşer :
kapa-lı tıkalı döşeli dayalı bürülü gibi.

-ili sıfatlarını *-li* eki almış *-i* adlarından ayırdetmeliyiz
*ipe diz-ili, üç dizi-li başı ört-ülü, baş örtü-lü
orada yaz-ılı, yazı-lı imtahan, sür-ülü tarla,
sürü-lü çoban.*

Ama bazan ayırdetmek güçleşir : *çat-ılı ev çatı-lı ev.*

Eski Türkçede aynı anlatımda ve bizim ekimizin ilk örneği gibi görünen bir üreme vardır: *kur-ug-lug ya* = *kurulu, kurulmuş yay*. Bu örneğe uyararak ekimizi *-il-i* değil, *-i-li* şeklinde bölmeliydik. Şu var ki dilimizde *-i-li* ayrı ekler olarak yaşıyor, *-il-i* > *-ili* ise edilen anlatımı hakim bir birleşiktir.

Bazı adlardan *-li* sıfatları onlardan yapılmış *-le-* fiillerinin edilen sıfatfiilleri anlamını almışlardır (*bağ-lı* = *bağ-la-n-mış*). Bu anlam gelişmesini ancak *-le-* fiillerinden düşmeli *-ili* ekiyle yapılan sıfatlarda bu iki benzer ekin binışmesiyle yorumlayabiliriz (*bağ-la-lı* > *bağ-lı*). Böylece isimden *-li* sıfatları görünüşünde, fakat aynı kökten *-le-* fiillerinin sıfatfiilleri anlamında bir sıra kelime meydana gelmiştir :

top-lu = top-la-n-mış saplı = saplanmış çivili
mahlı saklı gizli ekli kaplı salı, hatta karalı
ütülü kilitli gibi.

Bu bakımdan bazı eski -li sıfatları bizi aldatıyor demektir :

gizli < giz-li değil, < giz-le-li, bkz § 157.

Bunlardan bazıları isimden gelmiş gibi, fakat olumsuz sıfat-fiil anlamıyla -siz ekini de almış bulunurlar (*ütü-süz = ütüle-n-me-miş bağırsız kilitlessiz çivisiz*).

-li sıfatları yeni yazı dilinde birçok Arapça sıfatfiilleri karşılamıştır :

kurulu = müesses çevrili = muhat dayalı = müstenit sayılı =
madut gömülü = meşfun ekli = mezru döşeli = mefruş aslı =
muallak dikili = merkûz.

Bu sıfatlar terimlerde de yer alıyor :

örtülü ödenek kapalı hece basılı kâğıt liseye dayalı gibi.

34. -im Adları :

219. Eski Türkçeden beri bir anlatım özelliği ile fiilden yalın adlar yapan (*togum istem*) düşmeli -im eki dilimizde de canlı kalmıştır. Bu kelimeler aslında birden ve bir defada, yada aralıklı meydana gelen kılışlara, dolayısıyla bunların ölçülerine, zamanlarına ad olurlar. Onları *bir kez adları* (nomen vicis) diye isimlendireceğiz :

doğum ölüm yudum atım sayım seçim dönüm
yarım. -

Birkez anlatımını, zaman, veya ölçü anlamını açıklamak için onları bir belirtme öbeği içine de alabiliriz :

bir yudum su bir pişirim bulgur bir taşım
kaynatmak bir cıgara içimi yol bir ok atımı yer
ekim ayı bağ bozumu koç katımı gibi.

Bu anlatımda -im adları öbür kılış adlarından ayrılır : *ahım satım* (mülkte), *alış veriş* (pazarda).

-im adlarının birkez, bir parça kılış ifade etmeleri sebebiyle bunlar tekrarlanarak o kılışı tasvir etmeye yararlar, sıfat ve zarf olurlar :

*yudum yudum içmek, büklüm büklüm saçlar,
tıklım tıklım dolu, kıvrım kıvrım kıvrınmak,
adım adım gezmiş olmak,* gibi.

Bu kullanış ayrı anlatımlı, bir hal almış ve tasvir edilen fiil tabanından ona zarf ve sıfat olmak üzere *-im* isimleri yapılır olmalıdır :

*sürüm sürüm sürünmek melim melim melemek
ve hatta örneklemeyle : dürüm dürüm dürzü
gibi.*

Başka yalın ve yoğun anlamlara da kaçmakla birlikte, *-im* adları, çokluk, bu özel anlatımla ilgili görünürler. Çoğu tek heceli fiil köklerinden gelir :

*içim tadım doyum sokum dürüm yeyim
(türemeli), fakat yem (düşmeli) kesim dilim
biçim boğum kısım bölüm süğüm takım ekim
sağım silkim kırkım katım bozum geyim ko-
şum adım kurum çalım düğüm bitim yalım
gibi.*

Ekimizin sesliyle biten çift heceli tabanlara gelmesi, veya orta hece düşmesine yolaçması sebebiyle daha bir sıra çift heceli kelimeler verdiği görülür :

*salkım < salkımak bağlam kavram deprem
dolam kuşam sağlam büklüm kıvrım çevrim
yaylın ayırım gibi.*

Üç heceli olanlar az sayıdadır :

*uçurum götürüm oturum bitirim devşirim
kaldırım seğirdim yıldırım gibi.*

220. Ancak kaydedelim ki *-im* ekinin tarihî anlatımının zıddına bazı üremeleri de geniş süreli bir kılış anlamı almışlardır :

*geçim bakım verim sürüm tutum kırım
yıkım durum gibi.*

-im adlarından pek azı sıfat olarak kullanılır (*sağlam yarım götürüm*).

Dilimizde bazı *-im* adları da dahaçok uzatılmış şekilleriyle kullanılmakta, yada ancak uzatılmışları içinde kalmış bulunmaktadır :

*bilimli sevimli artımlı çelimsiz görümlük do-
yumluk kuyumcu < koyumcu bürümcük örüm-
cek sarımsak gibi.*

-im eki yer yer gördüğümüz gibi bazı birleşikler de meydana getirmiş bulunmaktadır, bkz § 145 v.i. 179, 248.

221. Tamamiyle ad karakterinde ve yalın kavramlara yatkın bir üreme olmaları sebebiyle *-im* adları yeni yazı dilimizde özel bir rağbet görmüşlerdir.

1. İlk Türkçeleşme akımından başlayarak bu adlarla birçok Arapça adfiilleri karşıladık :

*doğum = tevellüt ölüm = vefat durum = vaziyet bölüm =
fasıl geçim = maiyet sürüm = revaç tutum = hatı hareket
yorum = tefsir güdüm = sevk ve idare seçim = intihap sayım =
tadat kurum = müessesə akım = cereyan deprem = zelzele
oturum = celse gibi.*

2. Dilimizde salt kılış adları birçok *-me*, biraz da *-iş* adfiilleriyle yapıyor (*kalkma çalışma varış*). Yeniden kılış adları yaparken salt anlamlı olanlarında da bazan *-me* yerine *-im* kullanmak birçoklarıımıza daha çekici, veya değişik gelmiş görünür, bkz § 230 :

*gelişme yerine gelişim oluşma × oluşum soluma × solunum
sindirime × sindirim gibi.*

-im eki güzel bir canlılık kazanmış, ancak bu arada onun özel birkez adları anlatımı silinerek genişlemiş, daha çok kılışın ürünü anlatımına kaçmıştır :

*sorum duyum çözüm basım uyum işlem toplam anlam kap-
sam uzam devrim (ihtilâl) artırım yatırım yönetim üretim
tüketim karışım eğilim bunalım titreşim birleşim dağılım
çağırışım gibi.*

Bununla birlikte salt kılış adlarında *-me* eki hakim kalacaktır.

3. *-im* eki yukarıda işaret ettiğimiz gibi asıl anlatımından farklı geniş süreli kılış anlatımında da dikkate değer bir canlılıkla yeni kelimeler vermektedir. Bunlar çokluk bizim eski yazı dilinde Arapça çoklular, özellikle dışı çoklularla ifade ettiğimiz kavramlardan bir takımını karşılamaktadır :

*yapım = i'mâlât yayım = neşriyat onarım = tamirat donatım =
techizat eğitim = maarif öğretim = tedrisat indirim = tenzilât
dağıtım = tevziat gibi.*

4. Yukarıda *-le-* fiilleri bahsinde (bkz § 184) işaret ettiğimiz gibi özellikle yalın *-im* adları *-le-* ekiyle uzatılıp kökleri fiille ilgili, fakat ondan farklı anlamda fiiller yaratmak istidadı gösterirler. Bu fiiller de yalın kavramları karşılamaya yarar :

*yormak × yorumlamak yaymak × yayımlamak çözmek × çö-
zümlemek bölmek × bölümlemek tanımak × tanımlanmak gibi.*

-im adlarının başka uzatmaları da yazı dilinde yer buluyor :

*güdümlü ılımlı indirimli sorumsuz anlamsız yorumcu
eğitimci evrimcilik yaratımcılık gibi.*

Dikkat etmeli, bunlarda da bazan ek yığılması oluyor :

sorum = me's'uliyet sorumlu = me's'ul sorumluluk = ?

Arapçada sıfattan ad, Türkçede addan sıfat yapıyor da ondan şaşırıyoruz.

Yukarıdan beri gördüğümüz gibi bu *-im* fiile ektir. Onu isim tabanlarına getirip adlar yapmak Türkçe olmaz :

*birim bağım (bağım < bayım = büyü demektir) ortam toplum
gibi.*

Bunların Türkçesi :

birlik bağlılık ortalık topluluk'tur.

35. *-in* Adları :

222. Eski ve oldukça verimli olmuş düşmeli bir ektir (E.T. *tütün yalın*). Dilimizde edilen anlamlı ve çoğu zaman *k e l e ş e n ü r ü n ü n ü* gösteren bir sıra adlar bırakmıştır :

yığın ekin tütün akın koşun düşün. (baskın)
 esin çakın sökün sağın yalın dizin gelin
 düşün.

Sesliyle biten tabanlardan :

ışın ürün düzen talan oran dolan, gibi.
 Sesliyle biten iki heceli tabanlardan yapılmış -in adlarından
 birçoğu fiil tabanının edinen görünüşüyle üst üste düşmüş-
 lerdir :

utan × utanmak güven × güvenmek inan ×
 inanmak özen × özenmek üşen × üşenmek
 usan × usanmak bezen × bezenmek gibi.

Bu kelimeler dilimizde yalın tabanları bırakılmış, başka bir
 deyimle yerlerini dönlüşlülerine bırakmış (uta- ina- usa-)
 fiillerin bu yalın tabanlarından anlatım ve kullanışça ayrı -in
 ve -in- ekleriyle yapılmış ayrı kelimelerdir. Yoksa aynı za-
 manda isim ve fiil tabanı olan kelimeler değildirlir (krş § 174,
 226). Netekim aşağıda aynı tabanlardan -inç adları da yapıldığını
 göreceğiz (bkz § 223).

Fiilden bazı -in sıfatları da vardır (dohun bütün). Bazı-
 larının ise damak sesi düşmesiyle -gin sıfatlarından geldiğini
 sanıyoruz :

satın < satkun sayın < saygın, gibi.

Bazı -in adları da -im adlarının değiştiği olarak görünür-
 ler :

yalın = yalın düşün = düşüm, gibi.

Yeni kelimelerde -im ve -in eklerinden birincisini salt kılış adı, ikincisini kılışın
 ürünü adı olarak kullanma denemesi yapılmıştır :

basım = tabaat basın = matbuat yayım = neşir yayın = neşri-
 yat yapım = i'malât yapın = mamulât gibi.

Ancak ikinci ekin canlılığı ve özel anlatımı dil şuurunda donmuş olduğu için
 bu ayırım indii kalmıştır. Bu sebeple düşün sorun yazın gibi zorlamalar da yersizdir.

Buralarda *-ince* × *-ce* eki kılışın ürünü anlatımını daha canlı olarak temsil edebiliyor (*düşünce sorunca*), krş § 191.

36. -inç Adları :

223. Dönüşlü *-in-* fiilleri üzerine gelen ve fiilden isim yapan bir *-iç* ekinin öncekiyle erkenden kaynaşması bir *-in-iç > -inç* birleşik ekinin doğmasına yol açmış olmalıdır. Bunun yaptığı kelime dönüşlü bir kılış adı, veya bir berkitme sıfatı olur (E.T. *kılınç utunç*). Buradaki *-iç* birleşeni yukarıda gördüğümüz fiilden aygıt adları yapan *-iç* ile ilgili olmayacaktır. Getirdiği anlatıma göre bunun adfiil eki *-iş* den gelmekte ve *kıl-in-iş > kıl-inç* şeklinde gelişmiş olması mümkündür.

Bu ek kaynaşmasında dönüşlü anlatımı eke geçmiş demek olur. Buna göre ekimizi yalnız tabanlara geldiğine göre *-inç*, dönüşlü tabanlara gelmiş göründüğüne göre *-iç* saymamız mümkündür, ama bu anlatımca birşey değiştirmez.

1. Bu ek Fiilden yalnız adlar yapmıştır :

kazanç üşenç inanç güvenç usanç utanç ilenç
kvanç sevinç ödünç sağunç kakınç basınç,
gibi.

2. Fiilden berkitme sıfatları da yapmıştır :

iğrenç kıskanç aldanç yeñlenç korkunç gülünç,
gibi.

Az çok canlı kalmış bu üretimi yazı dilimizde eğri doğru değerlendirmeye çalışıyoruz. Bunlardan kavramı andırmayanlar tutunmuyor :

basınç = tazyik dayanç = mukavemet kıvanç = iftihar (sapınç) =
dalâlet (biling) = şuur (bulunç) = vicdan gibi.

İlginç olmaz. Çünkü Türkçede *ilgimek* diye bir fiil yoktur. *İlinç* olur ama, *ilgi çekici* daha iyidir.

37. -ingiç Adları :

Öncekine benzer bir kaynaşma mahsulü olan bu ek fiil

tabanının *-in-* dönüşlü eki üzerine aygıt adı anlatımında *-giç* ekinin gelmesiyle açıklanabilir, bkz § 209. Az sayıda aygıt ve oyuncak adları bırakmıştır :

*patlangıç aldangıç bızlangıç dürtlengiç pır-
langıç atlangıç* ve farklı anlatımda *yyılangıç
kırlangıç başlangıç* gibi.

38. -inti Adları :

224. Öncekiler gibi bu da *-in-* ile uzatılmış dönüşlü fiil tabanına fiilden ad yapan *-ti* ekinin gelmesi (bkz § 239) ve öncekiyle kaynaşması mahsulü görünür (önce *gezin-ti*, sonra *gir-inti*). Burada da dönüşlü anlatımı eke geçmiş ve birleşik ek *-ti* ekinden aldığı «*parçalılık*» anlatımını da korumuştur. Bunlara *kılıntı adları* (nom fragmentaire) adını veriyoruz.

Buna göre ekimiz yalın tabanlara geldiğinde *-inti* (*üz-üntü birik-inti*), dilde dönüşlülere yaşayan tabanlara gelmiş göründüğüne göre de *-ti* (*kaşın-tı çırpın-tı*) sayılabilir, krş *-inç* adları § 223. Anlatımca farketmez. Bu ek yaptığı adlara hemen daima kılış ve adlandırdığı ürününde bir eksiklik ve dağınıklık *ayrılışı* verir (*yeme esme*, fakat *yeyinti esinti*). *-inti* adları oldukça yaygındır. Onları azçok farklı anlam öbeklerine ayırabiliriz :

1. Parçalı ve sürekli kılışı gösteren adlar :

*akıntı sızıntı kesinti çarpıntı söylenti çalkantı
sarsıntı salıntı gezinti çözüntü silikinti ilinti*
gibi.

2. Parçalı ürün ve artıklara ad olurlar :

*kırıntı döküntü arıntı saçıntı kıvrıntı kırpıntı
irkininti çıkıntı çöküntü yığıntı kusuntu yıkıntı
büyüklük serpinti süprüntü.*

3. Elemlı duygulara ad olurlar :

bulantı buruntu tiksinti ezinti ıkıntı sıkıntı
 (کُرُونْتُ) *kuruntu ürküntü iğrenti bıkıntı kazıntı* gibi.

4. Bu adlar kılış ve kılıcı hakkında aşağılayıcı anlamda kullanılırlar :

özentı boğuntu derinti takıntı esinti bozuntu
yapıntı yamanrı sığıntı sarkıntı uyuntu ko-
şuntu kasıntı şırfıntı gibi.

Bu üremede yukarıki anlamlardan birkaçını taşıyan kelimeler de vardır: *kazıntı* (midede), *kazıntı* (tekne de).

Bununla birlikte *-inti* adlarından yukarıda saydığımız özel anlatımları kaybetmiş kelimelerimiz de vardır (*toplantı bağlantı*).

-inti adları da yazı dilimizde kullanılmış birçok Arapça kelimeleri kullanıştan düşürmüşlerdir :

söylenei = *şayia* *üzüntü* = *teessür* *sarsıntı* = *tezelsül* *çarpıntı* =
halecan *kuruntu* = *evham* *ürküntü* = *tevhahuş* *iğrenti* =
istikrah *yıkıntı* = *harabe* gibi.

Bu kullanış yeni kelimeler ve terimler yaratılmasına da yol açmıştır :

görintü = *tayf* *uzantı* = *istitale* *saplantı* = *fikri sabit kesinti* =
kat'iyat *ödenti* = *aidat* *yapıntı* = *tasn'* gibi.

Ancak bu canlı eki de yukarıda belirttiğimiz anlatımlarına uygun olarak kullanmak gerektir. Meselâ *yaşantı* kelimesi *sergüzeşt*, *macera* karşılığında kullanılabilir. *Hayat* karşılığında bizim *yaşama* *yaşayış* *dirim* gibi kelimelerimiz vardır. Bunun gibi *bağıntı* (doğrusu *bağlantı*), isimdense olmaz, fiildense başka anlamda (*bağmak* < *baymak* = *büğülemek*, bkz *bağım* § 221) olur.

39. -ir (-er) Sıfatları :

225. Geniş zaman sıfatfiil eki olarak Eski Türkçeden beri *-ür* ve değişigi daha az sayıda belli tabanlara gelen *-er* kullanılmış ve bunlar bir yandan da kullanışlı adlar ve sıfatlar yaratmışlardır. Anlatım farkı olmaksızın dilimizde zaman

içinde bazı fiil tabanları ek değiştirmiş görünmektedir (*al-ar > al-ır*), bkz geniş zaman sıfatfiilleri § 376.

1. *-ir* sıfatlarını her şeyden önce belli adlara sıfat olmuş olarak görürüz :

*akar su yanar dağ yenir ayva çalar saat
olur iş güler yüz bakar kör görür göz an-
laşılır sebep gider ayak gibi.*

2. Bunlardan (çoğu *-er-* ile) sıfatlar ve çeşitli adlar meydana gelmiştir :

*uçar kaçır yakar kokar yarar uyar gelir
çıkır yeter geçer çakar akar Yaşar tutar
değer benzer yatır döner keser gibi.*

3. *-ir* sıfatları ikileme olarak da yaygındır :

*! yanar döner okur yazar yazar bozar konar
! göçer gelir geçer açılır kapanır kısılır uzar
gibi.*

-ir sıfatları türlü kullanışlarıyla yeni kelimelerin doğuşuna örnek olmuşlardır :

*bilir kişi atar damar akar yakat döner kapı taşınır mal döner
sermaye uçar balık yüzer buz.*

Eski yazı dilindeki birçok yabancı ad ve sıfatları karşılarlar :

*gider = masraf okur = kari yazar = muharrir düşünür = mü-
tefekkir çözüdür = münhal ister = icap, tutarlı = münsecim
geçerli = mer'i yeterlik = kıfayet çıkarıcı = menfaatperest
yararlanmak = istifade etmek gibi.*

İkili kullanışta da yeni kelimelerimiz vardır :

biçer döğer biçer bağlar uyur gezer gibi.

-ir sıfatlarının olumsuz şekilleri için bkz *-mez* sıfatları § 236.

40. *-ir* Adları :

Geniş zaman sıfatfiil eki olan *-ir* den ayrı gibi görünen bir *-ir* eki (E.T. *kömür kısır*) daha vardır ki dilimizde türlü

anlamda bir sıra adlar ve sıfatlar bırakmıştır. Bunlar zaman kavramı olmayan fiilden yapılmış eski kelimelerdir. Çözümleri çok defa şüphelidir :

*katır çadır kömür (belki demir bakır) kısır
çakır sokur çukur çopur kepir gibi.*

41. -iş Adları :

226. Dilimizde adfiil şekillerinden biridir. Yatık fiil olarak geniş bir kullanışı vardır, bkz § 360. Bunlar Kılış adı olarak özellikle «*kılışın tarzı*» anlamını taşırlar (*duruş geliş oturuş* bkz § 360). Bunlara *tarz adları* (nom de manière) deriz :

«*Her yeğidin bir yoğurt yeyişi vardır*».
-iş adları bazan da -im adlarına benzer bir kullanışta sınırlı, birden, *bir kez* kılışlar bildirir :

*dahş uçuş kalkış bir bakışta bir vuruşta
gibi.*

Bununla birlikte -iş adları genel olarak da *asıl kılış adı* anlamını taşırlar (E.T. *busuş alış*). Kelime dağarcığımızda yalın ve yoğun anlamlı pek çok -iş adları vardır :

*geciş satış atış akış gülüş çıkış artış yağış
dikiş iniş atılış yanlış < yanılış gösteriş ür-
periş aldırış gibi.*

-iş adlarından pek azı sıfat olarak kullanılmıştır (*yanlış yokuş* *iğdiş*). -iş eki Dilimizde türemelidir :

*yürü-yüş yaşayış kükreyiş bekleyiş anlayış
gibi.*

Eski Türkçede ise düşmeli görünür (*irte-ş arka-ş*). Dilimize geçmiş bazı eski üremelerde de böyledir (*alkı-ş kargı-ş*).

Edişen görünüşündeki tabanlara geldiğinde -iş eki hece binışmesine uğrar :

döğ-üş-üş > döğüş boğuş vuruş itiş kakış kapış yarış güreş barış savaş dalaş değiş tokuş oynaş sarmaş dolaş uğraş bağdaş biliş tanış
gibi.

Demek ki burada *boğuşmak* × *boğuş yarışmak* × *yarış* gibi ortaklık ve birlikte anlamlı fiillerle onlardan üreme ve aynı anlatımı taşıyan kılış adları üst üste düşmektedir (E.T. *keñeşmek* × *keñeş*). Ayrıca yalın tabandan gelen *-iş* adı ile ortaklık tabanından gelen *-iş* adı da üst üste gelmektedir :

vuruş (vurma) < *vurmak* ve *vuruş* (vuruşma) < *vuruşmak*.

227. Burada da öncekileri hem isim, hem fiil tabanı saymak ve bununla Türkçedeki isim - fiil ayrılığını çürütmek (bkz Deny S. 541 dip, Böhtling'e karşı) mümkün olmaz. *Vurma* anlamındaki *vuruş* ile *vuruşma* anlamındaki *vuruş* ve benzerlerini ise ayrı ve addaş kelimeler saymamız gerektir.

Üst üste gelen *-iş-iş* eklerinden birincisi düşmeli olduğundan binışmede bu etkili olmuş ve sesliyle biten tabanlardan gelmiş bu tür adlarda ses düşmesi meydana çıkmıştır (*oyna-ş-ış > oyna-ş bağda-ş-ış > bağda-ş dola-ş-ış > dola-ş*).

Bunlardan gelen adlar artık yalın tabanlardan gelen adlarla addaş olmaz. Çünkü onlar koruma sesdeği almışlardır :

oynaş / oynanış dalaş / dalayış uğraş / uğrayış tanış / tanıyış gibi.

Dilimizde kullanılmış birçok Arapça, Farsça adfiilleri de *-iş* adları karşılamıştır:

gidiş = azimet dönüş = avdet kalkış = hareket varış = muvasalet giriş = medhal barış = sulh savaş = harp buluş = icat artış = tezayüt çekiliş = keşide açılış = küşat uyarış = intibah kurtuluş = halâs davranış = tavir.

Yatuk fiil vasfı üstün olan *-iş* adları terimleşmede *-me* adlarına paralel, fakat onlardan daha az kullanışlı olmuşlardır. Bununla birlikte anlam özellikleri onlara burada da ayrı bir yer vermektedir :

*görüş = noktai nazar kavrayış = telekki anlayış = zihniyet
oluş = tekevvün kuruluş = teşkilât dağılış = tevezzu sunuş =
maruzat kılış = amel, fiil geçişli = müteaddi dönüşlü = mutavaat
barışçı = sulhperver, gibi.*

42. -it Adları :

228. -it çok eski bir adfiil eki olup bunun geçmiş kipini meydana getirdiği kabul edilir (*geç-it-im* > *geçtim* bkz § 376). Eski Türkçeden beri yalın adlar, yer ve aygıt adları v.b. yaptığı görülür (*ölüt köçüt yanut karşut konut*). Eski Osmanlıcada henüz canlı (*binüt yüklet içüt aşut*), yazı lehçemizde ise daha az verimli görünür. Bununla birlikte dilimizde türlü anlamda bir hayli kelime bırakmış bulunmaktadır

*geçit düşüt umut öğüt kurut kavut sürlüt
gölüt çeşit < şeş-it ayırt yoğurt kavşut göze-t
oña-t evet suvat bölet Korkut Turgut gibi.*

Bu ekin zamanımızda adeta yeniden işlek hale gelmesi dikkate değer bir gelişmedir. Ancak aslında anlatımı seçilmez olmuş bir ek olduğundan bu defa da çok türlü anlam öbeklerinden kelimeler yapımında, yani rastgele kullanılmıştır:

yakıt kesit anıt taşı-t yazıt kamıt gibi.

Soyut yanında *somut* (isimdendir) olmaz. Bunların Türkçeleri vardır (*yalın yoğun*). *Yapıt* fazla yadırganmaktadır. *Özemek*, sözü uzatmak demektir, *öze-t* = sözün kıyası demek olur mu? (krş -it adları § 149).

43. -iz Sıfatları :

Canlılığını erkenden kaybetmiş bir ek olduğu anlaşılan bu -iz (E.T. *yitiz köwe-z*) dilimizde az sayıda sıfatlar bırakmıştır. Bunların gözümeleri oldukça şüphelidir :

*tıkız titiz ucuz yavuz cılız temiz semiz kuduz
uyuz ütüz diniz yağız gibi.*

Bunları isimden -iz sıfatlarıyla karıştırmamalı (bkz § 149).

Bu ekin -le- ekiyle kaynaşarak isme ek -lez- ekini verdiğini sanıyoruz (bkz § 156 *haylaz oflaz*).

44. -me Adları :

229. En çok kullanılan adfiil şekillerinden biridir. Bu anlamda onu Batı Türkçesinde ve daha çok yakın zamanlarda yazı lehçemizde gelişmiş görüyoruz. Gerçekte Eski Türkçeden, Eski Osmanlıcadan beri fiilin adını (matar) yapan -mek eki çekim halinde iki sesli arasında kalıp süreklileşen son damak sesini düşürerek (hafif matar) yapan -me haline gelmiştir :

yağmur çile-meğ-e başladı. > çile-me-ye > çile-me. Yağmur yağ-mağ-a başladı. > yağ-ma-ya > yağ-ma gibi.

Süreklileşme olmayan kullanışlarda ise -mek adfiilleri (sakil matar) kısmen kalmıştır :

«Kaç-mak-tan kovala-ma-ya vakit yok». Bekle-mek-sizin gidin.

Eski harflerle -meğ- -mağ- yazılışı sonuna kadar devam etmiştir (*ağla-mağ-ı bırak gör-meğ-e geldim > ağla-ma-ya gör-me-ye*). *Ağlamaya görmeye* yazılışları yersizdir (bkz § 74).

Buna göre -me adları dilimizde yeni olup bunların Eski Türkçeden ve Eski Osmanlıcadan beri tanıdığımız -me sıfatlarıyla (*kesme aş kıyma göz*) ilgisi yoktur. Başka bir deyimle aslında sanıldığı gibi -mek eki -me den gelmiş olabilir (?), ama burada -me eki başka bir anlatımla -mek ten gelmektedir. Bu sebeple şimdi addaş olmuş bu iki -me yi ayrı iki bölümde gözden geçireceğiz.

230. Adfiil olarak geniş kullanışları biryana (bkz § 360), -me adları Yeni Türkçede *kılış adları* (nom d'action) olmada en ön safa geçmişlerdir (Fr. -tion, Al. -ung adları gibi, bkz -mek adları § 235). Hemen her fiilden yapılabilen bu adlar yeni zamanlarda her türlü yalın kavramları karşılama yeterliğini de göstermişler, *asıl kılış adları* sayılmışlardır (nom d'action proprement dit).

*düşme kalkma çıkma inme düşünme anlama
bekleme gibi.*

Bilindiği üzere Osmanlıcada kılış adlarının, hele yalın anlamlılarının Arapçalarından, bazan da Farsçalarını kullanmak esas olmuştur. Yeni yazı dilimizde bunları Türkçeleştirme yolunda ençok *-me* adları kullanılmıştır. En elverişli, canlı ve tabii kalıp buydu. Bu sebeple bilgince kelime yapmak (!) gayretiyle başka yönlerdeki zorlamalar iflâs etti (*çarpma* yerine *çarpay konuşma* yerine *söylev* bkz § 140) ve binlerle sayılacak yazı dili kelimesi kendiliğinde bu kalıba döküldü:

*düşme = sukut geçme = murur okuma = kıraat korunma = muhafaza
öyme = sitayiş inleme = naliş okşama = nevazış
çıkarma = ihraç gecikme = teehhur geçirme = teşvî karşılama = istikbal boşaltma = tahliye ödeme = tediyeye uzama =
temadi = yükleme = tahmil artırma = müzayede gibi.*

Terimlerde de asıl kılış adı olarak *-me* adları hakim olmuştur:

çıkarma = tarh bölme = taksim sağlama = mizan bozma = nakz kaldırma = lâğv yasama = teşvî yürütme = icra mayalanma = tehammür arıtma = tasfiye sıvılaşma = temeyyü' gerçekleme = tahkik araştırma = taharri gelişme tenakuz karışlaştırma = mukayese küçültme = tasgir gibi.

Terimlerde *-me* yerine *-im* kullanılmasından da yukarıda bahsettik (*oluşma* × *oluşum* § 221).

45. *-me* Sıfatları :

231. Bu Eski Türkçede doğru teşhis edilmemiş bir ektir. Orada adfiil değil, sıfatfiil anlatımındadır ve kılış adları değil, sıfatlar ve sıfattan gelme adlar yapmaktadır. Onun *-ik* sıfatfiiline benzer bir geçmiş sıfatfiili anlatımı vardır. Ancak daha orada bu işleyişini yitirmiş olmalıdır. Çünkü olumsuz şekline rastlanmaz (*kesme aş tikme neñ köçürme oçak tegme neñ barma yıl ve bulgama kesme v.b.*).

Yukarıda (bkz § 229) belirttiğimiz gibi Eski Türkçeden ve Eski Osmanlıcadan buyana bu ekin sıfat yapma kullanışı pek değişmemiş görünür. Dilimizde de *-ik* eki gibi çoğu zaman edilen anlamlı (*kırma = kır-ıl-mış*) *fiilden sıfatlar* yapar, krş § 215. Kimisi sınırlı bir kullanışta sıfat olur-

lar ve vasıfladıkları nesne adlarının düşmesiyle o yoğun nesneleri fiilin ürünü olarak adlandırırlar :

yazma (kitap yemeni yorgan yüzü) *basma*
(kitap bez) *açma* (tarla çörek) *sürme* (boya
sürgü çekmece) *kırma* (arpa köpek dere çifte
sucuk peşkir tarla v.b.).

Bu *-me* üremeleri çokluk geniş kullanışta da sıfat olmuşlardır :

yapma takma kesme dökme silme düzme
kakma işleme kaplama elleme aşırma uydur-
ma devşirme serpmeye yapıştırma gibi.

-me sıfatları sıfatfiiller gibi zarf öbekleri içinde de görülürler, kimden halinde adlarla bir sıra birleşik sıfatlar yapmışlardır :

anadan doğma babadan kalma sonradan gör-
me cennetten çıkma yerden bitme kökten
sürme baştan savma ağızdan dolma gibi.

-me sıfatları zarf olarak da kullanılırlar (*silme dolu tepeleme verdi. karma karışık sıvama pislemiş*). Bu anlatımla zarf yapan iki birleşik ek de yaratmışlardır (bkz *-mece* zarfları § 233, *-leme* zarfları § 152).

232. Pek çok *-me* sıfatları ise yoğun anlamda adlaşmışlardır. Bunlar arasında yeyecek adlarının çokluğu dikkati çeker :

dolma sarma ezme gömme banma silme ta-
rama bulama bazlama akıtma taplama şeker-
leme söndürme çiğleme katlama çürütme
oturtma dondurma bandırma boğma kıtlama
gibi.

Et yemekleri ise ayrı bir liste teşkil eder, diyebiliriz :

kıyma dürme kavurma haşlama kızartma ka-
pama çevirme buğulama söğürme tuzlama pas-
tırma közleme gibi.

Nihayet *-me* sıfatlarından esasta fiilin ürünü olarak çok çeşitli adlar doğmuştur :

*dikme asma daldırma burma eneme besleme
tutma yanaşma kapatma eşme içme yarma
kazma saldırma tasma kantarma çıkma böl-
me döşeme sundurma doğrama gözme çatma
dokuma çizme büzme düğme uçurma çıkart-
ma inme sıtma < ısıtma dolama koşma taş-
lama koçaklama saçma bağlama donanma
gibi.*

Bu adları yukarıda gördüğümüz *-me* kılış adlarından ayırt etmek o kadar güç değildir. Farklı anlatımda ve oluşmaları ayrı iki ekle yapılmış bu addaşları ayrı kelimeler olarak kaydetmek gerektir (*asma / asma inme / inme*). Oysa sözlüklerimiz bunları tek kelime gibi alıp aynı maddede gösterelmışlerdir. Bizce onlar dil şuurunda karıştırılmış değildir. Bunların asıl kılış adı gibi görünenleri dahi öbür *-me* adlarından seçilebilir (*tekme < tepme çelme*).

-me sıfatları da yazı dilinde bir takım yabancı sıfatları karşılamıştır :

*karma = muhtelit katma = mülhak yapma = sun'î seçme =
müntehap düzme = sahte takma = müstear çevirme = müter-
cem üreme = müştak derleme = muktataf ekleme = munzam
gibi.*

46. *-mece* Zarfları :

293. Daha çok zarf işleyişinde kelimelerde gördüğümüz bu ekin *-me* sıfatları üzerine gelen *-ce* görclik ekinden doğmuş bir birleşik olduğunu kabul etmek istiyoruz. Şu var ki çok eski olmadığı anlaşılan bu birleşikte son hecenin vurgulu olması tereddüt uyandırıyor. Bir fiili kılmak yoluyla, şartıyla, suretiyle anlamında fiilden tarz zarfları yapar (*Kesmece satıyorum. = kesmek şartıyla*) :

*kesmece silmece yutmaca bitirmece götür-
mece doldurmaca gibi.*

Bunlar sıfat ve ad da olurlar :

*aldatmaca sözler darılmaca yok kandırmaca
yutturmaca köşe kapmaca esir almaca koş-
maca bilmece bulmaca, farklılaşmış : at-
maca çekmece boğmaca gibi.*

Bu sonunculardan bazıları da addaş farklı bir birleşikten gelmiş olabilirler.

47. -meç Adları :

234. Bu ek de *-me* sıfatlarının *-eç* küçültme ekiyle uzatılmasından doğmuş bir birleşik olsa gerektir. Farklı olarak bu daha eski görünür (E.T. *kıymaç kavurmacı*).

1. Az sayıda aygıt, yer v.b. adları ve sıfatlar bırakmıştır:
*sekmeç girmeç germeç yırtmaç yanılmaç
soymaç gibi.*

2. *-mec* ekinin yine çeşitli anlamlarda dönüşlü tabanlardan yaptığı birkaç kelime vardır ki dilimizde ses değişmelerine uğramışlardır (bkz § 88)

*dola-n-maç > dola-n-baç > dola-m-baç saklam-
baç atlambaç dönembec güdembec bazlambaç
bulambac gibi.*

Bu sonuncu kelimelerin *-emeç* ekiyle yapılmış görünenleri de vardır ki *-emeç* ekinin bu *-embec* şeklinden geldiğine işaret ederler (bkz § 260 *dönemec güdemeç*).

3. Eski Türkçeden beri bu *-meç* eki, yahut bir addaşı da yemek adları yapmakla tanınmıştır. Burada bu ekin bir *-me* sıfatı üzerine *aş* kelimesinin gelmesinden doğduğu (*sütlü aş > sütlac güllaç* gibi) farzedilir : *bulgama aş > bulgamaç*. Bunlar da az sayıda adlardır :

*tutmaç uymaç sıkmaç dürmec bulamaç çal-
maç kavurmacı koyultmaç çığırtaç bazlama ×
bazlamaç × bazlamba × bazlambaç gibi.*

Görüldüğü gibi ekimiz belli yoğun ve dar kullanışlarda donuk kalmış bir yapıdır. Ona yalın bir anlatım vermeye kalkışmak (*de-mec* = *beyanat*) yersizdir.

48. -mek Adları :

235. Fiilin salt adı, *m a s t a r* şeklindedir. Eski Türkçeden beri adfiil ve kılış adı olarak canlı kalmış, ancak dilimizde bu sonuncu işleyişte yine kendisinden doğan daha genç *-me* şekline çok yer bırakmıştır, bkz § 229 v.i. Başka bir deyimle bütün fiil tabanları *-mek* ekini alıp fiilin salt adı oldukları gibi çok yerde adfiil olarak da kullanılırlar. Ancak *-mek* adları kullanışta en yaygın kılış adları değildir. *Yalın kılış adlarını* (substantif verbal) daha çok *-me* eki ile yaparız.

Eski yazı dilimizi yabancı kılış adlarının sınırsızca kaplaması sebeplerinden bir başlıcası Türkçe kelimelerde böyle bir anlatım eksikliği duygusudur. Yeni Türkçede *-me* ve *-iş* adları ve başkalarıyla bu boşluğu geniş ölçüde karşılamak bulunuyorsa da Batu dillerinden gelen kelimeler hâlâ o duyguyu uyandırıyor. Meselâ *plantation* yerine *dikme*, *démonstration* yerine *gösterme* (ayrıca *gösteri*) *information* yerine *danışma* demek birçok «yarı aydınlarımızı» tatmin etmiyor.

Yukarıda gösterdiğimiz ses düşmesi sebebiyle (bkz § 229) *-mek* adları adfiil ve kılış adı olarak *-i -e -in* hal çekim eklerinden başka düşmeli iyelik eklerini de almaz olmuşlar, başka deyimle buralarda yerlerini *-me* adlarına bırakmışlardır :

yap-mağ-ım yerine *yap-ma-m yapman* ve örneklemeyle *yapması yapmamız yapmanız yapmaları* gibi.

-mek şekli yüklem ismi olarak dayanıklı, kimi çekimlerde ise ikilcim görünmektedir :

Maksadı işini bitirmek değil, seni oyalamaktır.
«Bakmakla (bakmayla) öğrenmek olsa it kasap olurmuş».

Bunlara karşılık yoğun anlamda *-mek* adlarında damak sesi dayanır :

Ye-meğ-in-i getirsinler, fakat, *Ye-me-n-i* azaltma.

Bir hayli eski oldukları anlaşılan yoğun anlamlı *-mek* adları (E.T. *başmak türmek*) az sayıda yemek, aygıt, organ, geyesi, akar su v.b. adları olurlar.

yemek ekmek < etmek kaymak uvmak çakmak tokmak ilmek boğmak parmak paşmak yaşmak ırmak azmak oymak uçmak gibi.

-mek adfiillerinin *-lik* ekiyle uzatılmış şekli onları anlamca biraz daha adlaştırır :

görmeklik bilmeklik tanımaklık anlamaklık gibi.

Bunlar çekim ekleri alırlar (*görmekliğe bilmekliğiniz*). Fakat yazı lehçemizde pek kullanılmaz olmuşlardır.

49. *-mez* Sıfatları :

236. *-ir (-er)* geniş zaman sıfatfiillerinin, dolayısıyla *-ir (-er)* sıfatlarının olumsuz şeklidir. Bu sıfatfiilin olumsuzu baştan beri *-me-r* yerine *-me-z* şeklinde görülmekte ve bunlar Eski Türkçeden beri olumsuz sıfat olarak kullanılmaktadır (*bilmez kişi ermez iş*).

-mez sıfatları dilimizde herşeyden önce olumluları gibi belli adlara sıfat olarak görünürler :

görünmez kaza çıkmaz hesap olmaz iş dönülmez yol bulunmaz fırsat inanılmaz hikâye gibi.

Daha geniş kullanışta sıfatlar, dolayısıyla adlar da vermişlerdir :

yılmaz şaşmaz ölmez yaramaz utanmaz çekilmez usanmaz pekmez tükenmez çıkmaz açmaz kaymaz söylenmez gibi.

-mez sıfatları yine olumluları gibi sıfat olan ikilemeler de yaparlar :

*düşmez kalkmaz yenmez yutulmaz olur ol-
maz çıkar almaz bilir bilmez gibi.*

Yeni yazı ve ilim dilimizde -mez sıfatları da Arapçadan bazı olumsuz şekilleri karşılamaya yaramıştır (krş -siz sıfatları § 168 v.i.):

*lâyemut = ölmez lâyenfek = ayrılmaz lâyuat = sayılmaz lâ-
yetegayyer = değişmez lâyuhti = yanılmaz gayrı malûm =
bilinmez gayrı menkul = taşınmaz gayrı kabili içtinap =
kaçınılmaz, gibi*

-mez sıfatları sevilen bir üremedir. Birleşikler yaratmışlar (bkz § 406), yeni zamanlarda kişi adı olarak alınmışlar (Yılmaz Korkmaz Solmaz) ve pekçok iddialı soyadları vermişlerdir.

50. -mezlik Adları :

237. -lik ekiyle uzatılmış -mez sıfatları bir türlü *olum-
suz kılış adı* anlatımı kazanmış ve bir birleşik ek gibi bir sıra kelimeler vermiştir :

*duymazlık işitmezlik saymazlık anlamazlık al-
dırmazlık dinlemezlik doymazlık utanmazlık
gibi.*

Bu şekil yeni yazı dilimize verimli bir örnek olmuş ve özel bir anlatımla kelimeler vermeye başlamıştır :

*saldırmazlık = ademi tecavüz uyumsuzluk = ademi itilâf anlaş-
mazlık = ihtilâf dokunulmazlık = masuniyet gibi.*

-mezlik eki fazladan bir ikinci olumsuzluk ekiyle geriye doğru uzatılmış olarak da kullanılmaktadır. Bu da bir türlü ek yığılmasıdır :

*görmemezlik bilmemezlik anlamamazlık işit-
memezlik gibi.*

Bu kullanım bazı birleşiklerde yerleşmiş görünür :

*görmemezlikten gelmek bilmemezliğe vurmak
işitmemezliğe getirmek gibi.*

51. -mik Adları :

Başlıca kılışın ürününü, küçültücü bir anlatımla, gösteren sayılı adlar bırakmıştır :

*kesmik kıymak soymuk çiğnemik yutmuk
kusmuk ilmik irmik tırmık, gibi.*

Farklı anlamlarda da :

*yasmık karamuk kızamuk çitlemük × citlen-
mük > çitlembik kısımık gibi.*

52. -miş Sıfatları :

238. Eski ve yaygın geçmiş sıfatfiilleridir. Eski Türkçeden beri dolaylı geçmiş kipine taban olmuşlar ve sıfat olarak kullanılmışlardır (*kötrülmüş nom kurmuş ya*). Dilimizde sınırlı sıfat olarak belli adlarla birlikte görülenleri vardır

geçmiş zaman okumuş kimse pişmiş aş görmüş adam gibi.

Daha geniş kullanışta sıfatlar da olurlar :

çökmüş kokmuş yanmış olmuş donmuş kızarmış boşanmış yetişmiş gömülmüş kullanılmış.

Dolaylı geçmiş kipi içinde «*kesin olmaya n deyiş*» anlamı veren -miş sıfatfiilleri sıfat olarak böyle bir *ayır tı* (nuance) taşımazlar. Aksine bu sıfatlar halden uzak bir geçmişte gerçekleşmiş bir vasfı belirtirler.

Bunların sıfatfiil olarak kullanışı geniştir (bkz § 362). Ancak sıfat olarak olduğundan da daha az ad olmuşlardır

*geçmiş dolmuş ermiş okumuş yaratılmış
Ödemiş gibi.*

-miş sıfatlarına VIII. yüzyıl Türkîş ve Uyğur kaganların-

dan başlayarak Türk hükümdarlarının unvanlarında rastlanır :

İl Étmiş İl Tutmuş Kut Bulmuş Kut Almış
gibi.

Türklerde inanışa bağlı olarak (çocuğun yaşaması için) kişi adı da olmuşlardır

Durmuş Satılmış Toktamış (Yaşar Dursun
Satuk gibi).

-mek adfiilleri gibi -miş sıfatfiillerinin de -lik ekiyle uzatılmış şekli olur. Bunlara sıfatfiil işleyişinde (*Görmüşlüğü var. Bize gelmişliği yoktu*) ve adlaşmış olarak (*okumuşluk bilmişlik*) seyrek rastlanır.

Ancak bu kâh yeni bir tür yalın adlar vermeye başlamıştır :

yetişmişlik = kemal = maturité gelişmişlik geri kalmışlık gibi.

53. -nez Sıfatları :

Bu ekin oluşması hakkında tatmin edici bir tahmin yürütemeyoruz. Dilimizde az sayıda berkitme sıfatları bırakmıştır :

tılınaz kurnaz buynaz kırnaz eğnez tahnaz
yanaz gibi.

54. -ti Adları :

239. Yukarıda yaygın bir birleşimini gördüğümüz (bkz § 224 *kılıntı adları*) fiile ek -ti yine akıcılarla kapanan çok heceli başka tabanlara da gelerek aynı anlatımda adlar yapar. Başka bir deyimle -inti eki de zaten anlatımını bu -ti ekinden almıştır ki o da kılıştaki eksiklik, dağınıklık, yada üründe artık ve kırıntı özellikleridir. Orada gösterdiğimiz anlam öbeklerine -ti adları da serpiştirilebilir. Zaten onlardan bir takımını da -ti adları saymak mümkün olduğunu gösterdik (*gezinti eğlenti*). Berikiler daha az sayıdadırlar :

*kızartı göğerti ağartı morartı öğürttü geğirti
bağırıtı kabartı karaltı bunaltı sızıltı daraltı
gibi.*

İsme ek *-ti* anlatımca ekimizi andırır ve çift heceli yansılama adlar yapar, bkz § 170 *gürültü patırtı*. Bunlar addaştırılar ve aralarında bir akrabalık da düşünülebilir. Ancak onlar dilimizde tamamiyle farklı tabanlara gelirler ve ayrı anlam öbeklerinden kelimeler yaparlar :

şapırtı oğultu isimden yansılama adlarıdır.
geğirti bunaltı fiilden fiil ürtünü adlarıdır.

-inti adları gibi bu *-ti* adları da yeni yazı dilimizde daha çok yer almaktadır :
belirti = araz ayırtı = ânât doğrultu = istikamet gibi.

IV. FİLDEN ÜREME FİLLER

240. Türkçede *fiilden fiiller* (verbe déverbatif) kök fiilin anlamına değişiklik getiren bir takım eklerle yapılıyor. Gramer işleyişi ölçüsünde bu değişikliği fiil çatı ekleri yapmaktadır (bkz § 352 v.i.), ki bunları çekim eklerinden sayarız. Lügat işleyişi ölçüsünde kalıcı değişiklik yapan ve yeni kelimeler yaratan fiile ek fiil ekleri de vardır, bunlar da yapım ekleridir.

Burada esas konumuz sonunculardır. Ancak fiil çatı ekleri, hemen hepsi, bir ucundan fiil kökünün anlamında kalıcı değişiklikler de yaparak yeni kelimeler yaratmışlardır. Yalnız olumsuz tabanlar yeni kelime anlamında gelişmezler. Bu sebeple bu bahiste yapım eki oldukları ölçüde fiil çatı eklerini de gözden geçireceğiz. Bu çekim ve yapım ekleri arasında tarihî yönden girişme çoktur. Bugün yapım eki olarak tanıdıklarımızdan birçoğunun da zaten eski çatı ekleri, veya birleşikleri olduğunu farkedeceğiz. Bir takım da *fiilden isimlerden fiil* yapmış iki ekin kaynaşarak farklı anlatımda birleşikler yaratmış olduklarını göreceğiz. Türkçede fiilden fiil

ekleri de bir hayli çeşitlidir. Bunlar aslında zengin olan fiil köklerimizi üretip renklendirerek lûgatimizin fiil varlığını artırmışlardır. Canlı olanları daha da artırmaktadırlar.

1. -der- Fiilleri :

Eski Türkçeden beri bazı kelimelerde rastlanan (*astarmak yumdarmak*) -der- eki -dir- ettiren fiil çatı ekinin bir değişigi gibi görünür. Belki bu da -it-ir- > -dir- yerine -it-er- > -der- şeklinde meydana gelmiş (bkz aşağıda -dir- ve § 244 -er-) daha eski bir birleşiktir. Dilimizde kalan sayılı örneklerinden bazılarında iki şekil görülür :

göndermek × *göndürmek* *döndermek* × *döndürmek*
aktarmak *kotarmak* *kaytarmak* *gös-
 termek* *kantarmak* gibi.

Hepsi etkin fiiller olup ettiren anlamını saklamışlardır.

2. -dir- Fiilleri :

241. İki ettiren çatı ekinin, -it- ile -ür- eklerinin üst üste gelmesinden doğmuş bir birleşik olduğu görülüyor (E.T. *aktarmak öldürmek*). Bu iki ek aksi sırayla da üst üste gelebilir, fakat kaynaşmaz (*geçirtmek yatırtmak*). O zaman bu kelime kök fiilin iki kademe aracılığıyla, yada üçüncü kişi eliyle işlendiğini anlatır. -tir- birleşigi ise birleşenlerini itmiş ve dilimizde onlardan daha çok tek kademeli ettirme çatısı yapar olmuştur, bkz § 358.

Eski Türkçeden dilimize ses düşmeleriyle gelmiş -dir- fiilleri vardır :

olturmak > *oturmak* *keltürmek* > *getirmek*
kakturmak > *kaldarmak*.

Bazı fiillerimiz de ettiren anlatımını bir kullanışta, yada tamamiyle yitirmiş, basit taban anlamına, veya bir başka *üreme anlama* (sens dérivé) dönmüş görünürler :

*saldırmak bastırmak çaldırmak aldırarak dal-
dırmak sardırarak tutturmak döktürmek kes-
tirmek söktürmek* gibi.

-dir- fiillerinden bir takımında ise ettiren anlatımı sadece im-
kân vermek, hatta «iradesizce sebep olmak» ayırtısına dön-
müştür, bkz olduran görünüşü § 357:

*kaptırmak çaldırmak öptürmek sezdirmek çak-
tırmak küstürmek ezdirmek andırmak çarptır-
mak burkturmak* gibi.

Nihayet birçoğu da ettiren anlatımı içinde çeşitli anlam-
da lûgat değeri bağlamışlardır

*bildirmek durdurmak yıldırarak saydırmak
doldurarak caydırmak çektirmek indirmek
kandırmak sevdirmek* gibi.

Dönüşlü ve karşılıklı fiil çatısında tabanlardan *-dir-* fiilleri
üreme kavramlar bağlamaya elverişli görünürler :

*bulundurarak düşündürmek uyandırmak dolan-
dırarak, karıştırmak ulaştırmak yakıştırmak
karşılaştırmak* gibi.

Bunlara yapıları yönünden genellikle *ettiren fiiller*
(verbe factitif) deriz. Bunlardan sonuncusunda karşılaştıran iki
ek kaynaşmış bir de birleşik yaratmışlardır (bkz *çekıştirmek*
dürtüşdürmek § 256).

3. -e- Fiilleri :

242. Eski Türkçede fiil köklerine berkitme eki olarak ge-
len (*tolgamak bulgamak*) *-ge-* ekinin damak sesini düşür-
mesiyle meydana gelmiş bir ek sayılır. Başka bir deyimle (ek
canlı olmadığına göre) bu fiiller Eski Türkçeden gelmiş *-ge-*
berkitme fiillerinin (verbe intensif) dilimizde kalan
yadigârlarıdır :

*dolamak bulamak ulamak tılamak kapamak
taramak dada-n-mak kaza-n-mak gibi.*

Bazı birleşiklerde bu *g* sesinin kalmış olduğunu sanıyoruz
(*çalkamak kıskanmak yadırgamak ımsızganmak*).

Bunları isimden *-e-* fiilleriyle karıştırmamalı (*kanamak
dilemek*).

4. *-ekle-* Fiilleri :

Fiilden isimler üzerine *-le-* isme ek fiil ekinin gelmesi ve öncekiyle kaynaşması ile dilimizde bazı birleşikler meydana gelmiştir ki eskilerinden biri bu *-ekle-* ekidir. *-ikle-* şeklini de onun bir değişigi sayabiliriz. Bunlar «fiilin tekrarlanması» anlatımını bağlamaktadırlar. Eski Türkçede *karaklamak satırlamak emge-kle-mek* gibi fiilleri bu tür fiillerin ilk örnekleri gibi gösterebiliriz. Dilimizde birçok fiil tabanlarında görülürler :

*duraklamak tartaklamak iteklemek éveklemek
öpeklemek öreklemek sezeklemek pineklemek
didiklemek dürtüklemek sayıklamak uyukla-
mak savsaklamak sürüklemek ayıklamak gibi.*

Yansılamalardan gelen aynı anlatımda bazı kelimeler de vardır

*gıdıklamak muncıklamak tırtıklamak patakla-
mak gibi.*

5. *-ele-* Fiilleri :

243. Yanyana yaşayan değişikliklerinden anlaşıldığına göre daha açık bir *edeleme fiili* anlatımı kazanmış olan *-ele-* eki damak sesi düşmesiyle önceki *-ekle-* ekinden meydana gelmiş olacaktır :

iteklemek × itelemek duraklamak × duralamak

éveklemek × *évelemek* *savsaklamak* × *savsalamak* *öreklemek* × *örelemek*.

-*ele*- fiilleri dilimizde sayılı olmakla birlikte *edeleme fiilleri* (verbe fréquentatif) olarak canlı ve gelişmeye istidatlı görünürler. Bu sebeple bu tür fiillerin adlarını bu üremeden alıyoruz :

eşelemek ekelemek oğalamak kovalamak gözelemek şaşalamak kakalamak sekelemek sepelemek × *serpelemek silkelemek gevelemek çabalamak* gibi.

Bu birleşik -*ekle*- ve -*ele*- eklerini rastgele karşılaşmış olanlarından ayırdetmeli (*konaklamak berelemek*). Bununla birlikte damaksı, veya sesli düşmesiyle bazı edeleme fiillerimizin fiil tabanından -*le*- fiilleri görünüşünde kaldıkları da görülür

çalkalamak çiselemek ırgalamak örselemek gibi.

-*ele*- fiilleri yeni yazı dilinde yer almaktadır :

çabalamak = *gayret etmek kovalamak* = *takip etmek irdelemek* = *tetebbu etmek çözelemek* = *tahlil etmek*, bu kitapta *edeleme* = *tekerrür* gibi.

6. -*er*- Fiilleri :

244. -*ir*- ettiren fiillerinin eski bir değişigi gibi görünürler (E.T. *çıkarmak köngermek*)

çökermek × *çökmek* *onarmak* × *onurmak* *kurtarmak* × *kurturmak* şekillerinde görüldüğü gibi.

Dilimizde az sayıda örnekler bırakmıştır :

çıkarmak koparmak gidermek yakarmak belemek ölçermek gibi.

7. -erle- Fiilleri :

-er sıfatfiilleri üzerine isme fiil eki -le- gelmesiyle oluşmuş bir ek olacaktır. Oluşmasında olduğu gibi bunlar anlatımında da edeleme fiili olarak -ekle- fiillerine benzerler. Az sayıda dırlar ve verimli görünmezler

öperlemek kaparlamak sıkarlamak yuvarlamak tekerlemek aparlamak gülerlenmek
gibi.

8. -gin- Fiilleri :

Eski Türkçeden beri nadir örnekleri bulunan bir fiil şeklidir (*tezginmek*). *Berkitme fiilleri* yapan fiile ek -ik- üzerine -in- dönüşlü çatı ekinin gelmesiyle oluşmuş olabilir

dezginmek × *değzinmek* *yutkunmak taşkınmak* *uckunmak* gibi.

9. -i- Fiilleri :

245. Bunlar berkitme anlamında az sayıda fiillerdir. Eski Türkçeden aynı anlatımla gelen örnekleri vardır (*kazımak yorımak* > *yürümek*). Onların berkitme anlatımını da taşıyan ve Eski Türkçede canlı bir -ik- edilen çatı eki ile ilgili oldukları düşünülebilir

sürümek bürümek kazımak yürümek sancımak
gibi.

Bunları isimden -i- fiilleriyle karıştırmamalı (*taşımak tökezimek*).

10. -ik- Fiilleri :

Eski Türkçede ayrı bir *edilen* çatı eki -ik- (*basıkmak söyükmak*) vardır ki bununla yapılmış kelimelerden dilimiz-

de edilen, edinen ve berkitme anlamlarında bir sıra kelimeler kalmıştır :

*basılmak ayıklamak sıkmak yanıkmak arıkmak
görükmek yorukmak kanıkmak durukmak
sürükmek karıkmak tezirmek gocukmak
bezirmek dolukmak gibi.*

Bu *-ik-* eki bazı kelimelerde akıcı sesdeşler önünde seslisini, yada düşmeyle eklendiği tabanın seslisini düşürmüş görünür :

*bur-uk-mak > burkmak koru-k-mak > korkmak
ürkmek kırkmak alkamak kalkmak silkmek
mek sarkmak gibi.*

Bunları isimden *-ik-* fiilleri (*birikmek gecikmek*) ile karıştırmamalı.

11. *-ikse-* Fiilleri :

246. İsme ek *-se-* fiilden *-ik* adları üzerine gelmiş, böylece fiilden yukarıda gördüklerimize benzer bir *-ikse-* birleşimi meydana gelmiştir. Anlamca Eski Türkçede istek fiili olarak çok yaygın ise de (*keligsemek barıgsamak*) dilimizde kalan nadir örnekleri daha ziyade *benzerlik fiili* anlamı almıştır. *-ik-si-* şekli de bunun bir değişimi olmuştur, krş § 248 *-imse-* fiilleri

*kanıksamak × kanıksımak duruksamak yanaksamak
acıksınmak gibi, krş § 189.*

12. *-iktir-* Fiilleri :

Bunlar için herhalde yeni ve oluş halinde bir türlü *edeleme fiilleri* diyebiliriz. *-iştir-* fiillerine (bkz § 256) paralel gibi görünürler. Fiilden *-ik-* fiillerine *-dir-* ettiren ekinin gelmesiyle oluşmaktadırlar :

çiziktirmek × *çızaktırmak basıktırmak körük-türmek* gibi.

Bunları isimden *-ik-tir-* fiilleri (*biriktirmek geciktirmek*) ile karıştırmamalı.

13. -il- Fiilleri :

247. *-me-* olumsuzluk ekinden sonra fiil çatı eklerinin en geniş kullanışı olanı *-il-* edilen ekdir. Çekim eki olarak belli haller dışında (bkz § 251) edilen görünüşünü meydana getirmek üzere her fiil tabanına gelebilir sayılır. Eski Türkçede de en yaygın edilen eki olup burada sesliyle ve *l* sesiyle biten tabanlara da geldiği görülmür (*okı-l-mak togra-l-mak kıl-ıl-mak*). Bunlardan dilimizde kalmış eski kelimeler vardır (*koca-l-mak bunalmak*).

-il- çatı eki anlam yakınlığı sebebiyle eskiden beri edinen anlatımında da fiil tabanları yapar. Yapım eki olarak da kullanışta biri ağır basmak üzere her iki anlamda lûgatimize birçok kelime vermiştir :

1. *duyulmak görülmek sevilmek sayılmak seçilmek bakılmak bıkılmak götürülmek işitilmek.*

2. *çekilmek kapılmak atılmak yorulmak üzül-mek sıkılmak katılmak sokulmak büzülmek ayılmak ırkılmak.*

Bunlar *etkin fiil* (verbe actif) de olabilirler.

Dilimizde, veya yazı lehçemizde bazı fiil kökleri yalın olarak kullanılmaz olmuş, onların başlıca edilen çatıları, veya daha bazı üremeleri kalmıştır :

yañ-mak'tan yanılmak yanılış > yanılış bay-ıl-mak / bay-gın yam-ul-mak / yam-uk kurt-ul-mak / kurt-ar-mak tağı-mak'tan dağı-l-mak / dağıtmak / dağınmak gibi.

Sesliyle biten çift heceli bir sıra isim tabanlarımız vardır ki onları son damak sesleri düşmüş fiilden isimler (*ince doğru*) sayarız, bkz § 205, 178 v.b. Bunlar yapıldıkları fiil tabanı ile üstüste düşmüşlerse de çoğu zaman o artık fiil tabanı olarak (*incemek doğrulamak*) bırakılmış, fakat onun edilen çatı şekli devam etmiştir :

ince-l-mek doğrulmak kısaltmak eğrilmek durulmak sivrilme koyulmak yücelmek dirilmek
gibi.

Bunları isimden (hemen hepsi sıfattır) bir *-il-* ekiyle yapılmış fiiller saymak elbette yanlış olur. Tabanları sesliyle bittiği halde edilen çatısında *-in-* değil, *-il-* almış olmaları da Eski Türkçeden geldiklerine işaret eder.

Artık yalın halleriyle ne fiil, ne isim olarak kullanılmaz, yada damak sesleri düşmemiş bu cinsten bazı kelime tabanlarından kalan edilen çatı şekilleri de *-il-* ile yapılmış görülür

ufa-l-mak × *ufa-k küçülmek* × *küçük alçal-mak* × *alçak seyrelmek* × *seyrek yükselmek* × *yüksek* gibi.

Bunlara yapıları yönünden genellikle *edilen fiiller* (verbe passif) adını veririz.

-il- çatı ekini taşıyan bu çeşitli üremeleri yine bu türlü ek karşılaşmalarından doğmuş daha yeni bir birleşik olan isme ek *-el-* ile yapılan fiillerden ayırdetmeliyiz, krş § 173 *düzel-mek çoğalmak*.

14. -imse- Fiilleri :

248. *Fiilden isimden fiil* (verbe nominal déverbatif) kalıbının eski örneklerinden biri de bunlardır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu ek (bkz *-imse-* ve *-se-* fiilleri § 170 ve 189) isme ek *-se-* nin *-im* fiilden isimleri üzerine gelip kaynaşmasından doğmuş bir birleşiktir. İsme ek *-imse-* (*azım-*

samak · gücümsemek) sonradan oluşmuş bir örnekleme olup aslanan fiile ek *-imse-* dir.

Yine yukarıda belirttiğimiz gibi *-se-* ve *-si-* istek ve benzerlik fiilleri ve birleşikleri dilimizde anlatımca karıştırılmış olduğundan (E.T. *külümsinmek alımsınmak*) burada da *-imsi-* fiillerini öncekilerin bir değişliği durumunda bulmaktayız. Dilimizde kalan sayılı örneklerde benzerlik anlamı hakimdir

gülümsemek × *gülümsü-mek* *ağlamsamak* *sı-namsamak* *kınamsamak* gibi.

Fülden *-imse-* fiillerinden de yeni üremeler denenmektedir :

çekinsemek = *istinkâf etmek* *durumsamak* = *tereddüt etmek*
kovumsamak = *istiskal etmek* gibi.

15. *-in-* Fiilleri :

249. Fiilin edinen, dönüşlü çatısı eki olarak eskiden beri geniş kullanışı bulunan *-in-* eki (*görünmek örtünmek*) ile yapılmış kelimeler kolaylıkla sabit lûgat değeri kazanırlar. Çünkü Türkçede kişi kendisine dönük her türlü oluş ve kılışları bu fiil görünüşüyle ifade edegelmıştır. Dönüşlü görünüşün temel anlatımı kılış, veya oluşun doğrudan doğruya kimse (kılıcı) üzerine dönmesi olmakla beraber (*Adam öğündü* = *Adam kendini öğdü*) dilimizde *-in-* fiilleri sadece fiili kimse üzerine çevirmekle kalmazlar, yine kimseyle ilgili daha birçok durumları belirtmeye yararlar. Netekim türlü *-in-* fiillerini anlamca değişik yalın tabanlarına *dönüşlü zamirlerin* uygun düşen hallerini getirmek suretiyle (bkz § 317) ayırdedebiliriz

kaçınmak = *kendi* (bizzat) *kaçmak* *çekinmek* = *kendini çekmek* *takınmak* = (nesneyi) *kendine takmak* *sezinmek* = *kendinde sezmek* *saçınmak* = *kendinden saçmak* *yarınmak* = *kendince yaramak* *dikinmek* = *kendi için dikmek* *söylenmek* = *kendi kendine söylemek* gibi.

Buna göre de dönüşlü fiil nesne almaz, veya dönüşlü fiilin nesnesi kimsenin kendisidir, gibi bir genel kural yanlış olur. Bu kural ancak *kendini* zamir haliyle karşılayabileceğimiz fiiller için doğrudur (*çekinmek dövünmek yıkanmak*). Hepsinde ortak olan şey kimseden yana *iç edönük* (subjectif) kavramları karşılamakta olmalarıdır.

250. Kullanış ve anlatım incelikleri yönlerinden *-in-* dilimizde en çok çeşitlenmiş eklerden biri olduğu gibi *-in-* fiilleri de lûgatimizde geniş bir yer tutar. Onları başlıca farklı açılardan azçok öbekleyebiliriz :

1. Canlı geçişli fiillerden yapılmış olup gerçekten kimse-sini nesne edinen fiiller yerine göre yalın fiilin bir fiil çatı hali sayılırlar

dövünmek övünmek soyunmak korunmak yıkanmak kaşınmak süslenmek hazırlanmak silkinmek örtünmek sırtünmek gibi.

2. Kimsenin kendine, kendi için, kendine göre bir iş yapması halidir

yapınmak edinmek geyinmek takınmak dikinmek kuşanmak sür-ün-mek dilenmek tükünmak aranmak dökünmek yakınmak gibi.

3. Canlı geçişsiz fiillerden yapılmış olanlarsa edeleme, veya berkitme anlamı edinmişlerdir :

gezinmek bakınmak kalkınmak kaçınmak uçunmak tapınmak sığınmak geçinmek yağınmak doyunmak harınmak homurdanmak gibi.

4. *-in-* eki daha çok yalın ve kimseden yana içedönük bir anlatım getirdiği için bu kavram ailesinden kelimelere herhalde tarihten önceki zamanlardan beri yerli yersiz *-in-* eki getirilmiş ve bu uzatılmış şekiller yalın tabanlarına rakip olarak onları kullanıstan düşürmüşlerdir. Öyle ki çoğu zaman fiilin basit tabanı bırakılmış, dilde onun edinen ve ettiren görünü-

leri yanyana, veya yalnız *-in-* şekli yaşar olmuştur, krş § 177 v.b. :

**avmak'tan avunmak × avutmak arınmak × arıtmak ısınmak × ısıtmak tükenmek × tüketmek öğrenmek × öğretmek aşınmak kazanmak sakınmak inanmak imrenmek dadanmak gocunmak gibi.*

Bunlardan bazılarını kök fiilin anlamına bağlamak bir hayli güçleşmiştir (*düşünmek sevinmek dokunmak eğlenmek*).

251. 5. *-in-* eki yaygın kullanışı oranında da kendi anlatımını koruyarak birleşik ekler yaratmak ve bazı ekleri yer yer uzatmakta etkin olmuştur. İsme ek *-e-* ve *-le-* ile yaptığı *-en-* (bkz § 174 *gücenmek özenmek*) ve *-len-* (bkz § 185 *evlenmek uslanmak*) isimden fiil yapan birleşiklerini gördük. Bunun gibi *-inç* (*gülünç usanç*), *-ingiş* (*başlangıç patlangıç*), *-inti* (*üzüntü kırıntı*) fiilden isim eklerini de (bkz § 223, 224) *-in-* dönüşlü ekinin birleşikleri olarak tanıyoz.

-in- eki —yer yer gördüğümüz gibi— daha çok sesliyle biten ve fiil yapan bir sıra ekleri berkitme yollu uzatmaya da yarar :

ıraksanmak çoksunmak gülümsünmek açıksınmak azırganmak kırsırganmak iğrenmek gülerlenmek çabalanmak gibi.

6. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 247) sesliyle ve *l* sesiyle biten tabanlardan edilen çatısı *-in-* ekiyle yapılır (*gelinek ülenmek*). Bunlardan da lûgat değeri kazanmış olanlar her zaman dönüşlü anlamı taşımazlar :

tanınmak beklenmek aranmak denenmek okunmak istenmek söylenmek (herkesçe) bilinmek kılınmak gibi.

7. Açık tekheceli fiil köklerinden de edilen çatısını düş-

meli *-in-* ekiyle ve tabii tek heceli bir taban olarak teşkil ederiz (*ye-n-mek de-n-mek*). Ancak bu türlü yaşayan, veya bırakılmış köklerden dönüşlü anlamını azçok korumuş bir sıra tek heceli *-in-* fiillerimiz vardır ki aynı kökten öbür çatı şekilleriyle karşılaştırıldıkta bizi Türkçe kelime yapımının derinliklerine doğru götürürler, krş § 119 v.b.

ko-n-mak × *ko-y-mak* × *ko-ş-mak* *sa-n-mak* ×
sa-y-mak *ya-n-mak* × *ya-k-mak* *yu-n-mak*
su-n-mak gibi.

Bunlara da yapıları yönünden genellikle *dönüşlü fiiller* (verbe refléchi) diyoruz.

16. *-ir-* Fiilleri :

252. Eski Türkçede başka eklerle birlikte yaygın bir ettiren fiili şeklidir (*ölürmek kopurmak*). Yukarıda (bkz § 244) gördüğümüz gibi *-er-* eki de eskiden beri nadir kelimelerde bunun bir değişigi gibi görülür. Dilimizde *-ir-* (E.T. daha çok *-ür-*) ettiren ekinin kullanışı daralmış ve yaptığı kelimeler çoklukla lûgat anlamı kazanmıştır. Şimdi ençok diş ve öndamak sesdeşleriyle kapanan tek heceli tabanlara gelen *-ir-* eki fiil çatı eki işleyişini de *-dir-* fiillerindeki anlatımlarla muhafaza eder, bkz § 358 *içirmek pişirmek yatırmak* :

1. Yalın tabanlarıyla yanyana yaşayan *-ir-* fiilleri çoklukla geçişli fiiller olup farklı anlamlar da yüklenmişlerdir :

aşırmaq taşırmak şişirmek üşürmek düşürmek
geçirmek kaçırmak göçürmek uçurmak
sıçırmaq bitirmek yitirmek batırmak yetirmek
doyurmaq duyurmaq doğurmak savurmak
artırmak gibi.

Eski Osmanlıcada ve bazı Anadolu ağızlarında daha bazı *-ir-* fiilleri vardır ki yazı lehçemizde başka ettiren ekleri almışlardır :

degürmek érürmek tururmak basırmak siñürmek sıdırmaq gibi.

Eski Türkçede yaygın olan ve *-ig-ür-* eklerinin birleşği sayılan *-gür-* ettiren çatı ekinde yadigâr birkaç kelimeye de Eski Osmanlıcada rastlayabiliriz (*érgürmek tur-gurmak dérgürmek*).

2. *-ir-* fiillerimizden birçoğunun da Eski Türkçede *-gür-* şekillerine rastlarız (*belgürmek toğgurmak kadgurmak*). Demek ki dilimizdeki *-ir-* fiilleri kısmen *-ür-*, kısmen de damak sesi düşmesiyle *-gür-* fiillerinden gelip birleşmiştir. Bu sebeple *-ir-* fiili görünüşündeki kelimelerimizin eski şekillerini her zaman kesinlikle çıkaramayız.

253. Çatı eki olarak gerilemiş ve yapım eki olarak verimsiz görünmekle birlikte *-ir-* eki çok eski bir yapılık olduğu için dilimizde birçok kelime bırakmıştır. Ettiren anlatımını yitirmiş, anlamca kökünden uzaklaşmış, hatta kökleri bırakılmış, yada belgelenmemiş fiilleri ipuçlarına dayanarak *-ir-* fiillerine mal ediyoruz :

şasırmak belirmek seçirmek eğirmek yoğurmak kemirmek sömürmek kayırmak devirmek evirmek yaşırmak çevirmek ayırmak uyar-mak gibi.

-ir- eki birkaç kelimeye *-iş-* ortaklık eki üzerine gelerek bir birleşik teşkil edencesine fiiller yapmıştır

değşirmek kavşurmak yavşurmak derşirmek > devşirmek tapşurmak gibi, krş *-ıştir-* § 256.

-ir- eki birleşik ekler yapımına da girmiştir, bkz § 175 *-er-* v.b.

17. *-irge-* Fiilleri :

Eski Türkçede isimden fiil yapan *-irge-* ekinin (bkz § 180) belki de hem isim, hem fiil köktü olan birkaç kelimeye gelmiş bulunması (*bus-urğa-mak tañ-ırğa-mak*) sebebiyle bu yapılık aşağı yukarı aynı benzerlik anlatımı ile bir sıra fiil köklerine de gelmiş görünür. Onun oluşmasını yine hem fiile,

nem isme ek olan *-imse-* ekinin farklı bir yoldan gelişmesine benzetebiliriz, krş § 248. Az sayıda olan bu *-irge-* fiillerine daha çok *-in-* dönüşlü ekiyle uzatılmış şekillerinde rastlanır :

kasırgamak kısırganmak basırganmak × *ba-sırgınmak acırganmak* gibi.

Çok heceli tabanlardan *-ge* adları diye gösterdiğimiz (bkz § 205 *kasırğa kaburga*) kelimelerden bazılarının bu fiillerden geldiğini sanıyoruz.

18. *-iş-* Fiilleri :

254. Aslında fiilin *karşılıklı görünüşü* nü yapan *-iş-* eki Eski Türkçeden beri *ortaklaşa fiil* (verbe de coopération) anlatımını da kapsamakta (*tapışmak yığlaşmak*), ayrıca *yardımlaşma fiilleri* (verbe d'assistance) de yapmaktadır (*Ol maña yıgaç kesişti*), ki bunlar dilimizde gelişmemiştir. Ancak birden fazla kimse isteyen ilk ikisi yanında *anlam yayılması* (extension sémantique) yoluyla *-iş-* ekinin daha erkenden anlamca *dönüşlü fiiller* de yaptığı görülür (*Etmek kamug kuruşdı. Buruşdı neñ. Öd soğuşdı*).

Bunlardan karşılıklı ve ortaklaşa fiil anlamında olanları gramerce işleyişleri ölçüsünde fiilin çatısı bahsinde göreceğiz (bkz § 356 *bölüşmek uçuşmak*). Dönüşlü anlatımında ise bu eki tamamiyle bir yapım eki sayacağız. *-iş-* fiilleri de *-in-* fiilleri gibi daha çok kişi ilişkileri belirttikleri için kolaylıkla lûgatça değer kazanmışlardır :

1. Doğrudan doğruya karşılıklı fiillerde geçişli, veya geçişsiz tabanlardan yapıldıklarına göre iki kişi, veya taraf birbirlerine nesne olur, yada olmazlar :

vuruşmak döğüşmek boğuşmak çarpışmak buluşmak sevişmek, fakat bakışmak küsiüşmek sürtüşmek benzeşmek geçişmek gibi.

Bunlardan üreme anlamları almış olanlar çoktur ve bazıları tek taraflı olarak da kullanılır olmuşlardır :

bozuşmak atışmak kapışmak çatışmak çekişmek takışmak uyuşmak anlaşmak görüşmek konuşmak gibi.

2. Ortaklaşa fiiller daha çok geçişsiz tabanlardan yapılmış görünürler, geçişsiz olurlar ve nesne almazlar :

koşuşmak üşüşmek akışmak kaynaşmak bağırışmak meleşmek güllüşmek ağlaşmak ür-küşmek korkuşmak dağılışmak bekleşmek.

255. 3. Bu ekin ortaklaşa fiil anlatımından geldikleri anlatılan dönüşlü ve tek kimseli *-iş-* fiilleri de dilimizde yaygındır. Ancak bunlar «kendi kendine, içinden olmak» gibi bir anlam özelliği taşırlar ve çok yerde *-in-* dönüşlü fiillerinden ayrılırlar, *sıkınmak* = kendini sıkmak *etkin fiil*, *sıkışmak* = kendiliğinden sıkılmak *orta fiil* (verbe moyen)

gelişmek alışmak büzüşmek buruşmak uyuşmak kızışmak kıpışmak yumuşmak kokuşmak kıvrışmak yatışmak pekişmek tutuşmak gibi.

Bu türlü *-iş-* fiillerinden anlamca farklılaşmış olanlar da çoktur

çalışmak yalışmak girişmek kalkışmak değişmek erişmek çıkışmak dolaşmak yaraşmak ulaşmak yetişmek ilişmek gibi.

4. Nihayet kök fiilleri yazı lehçemizde bırakılmış türlü anlatımda bir sıra *-iş-* fiillerini de burada bir araya getirmeliyiz :

yakışmak apışmak kavuşmak barışmak sataşmak bağdaşmak sıvışmak dürişmek çapraşmak v.b.

Anlamca çeşitlenmekle beraber bunlar da yapı yönünden genellikle *karşılıklı fiiller* (verbe réciproque) diye anılırlar.

-iş- eki bazı birleşikler de yaratmıştır. Yukarıda -leş- eki- nin geniş ölçüde isimden karşılıklı fiiller yaptığını gördük, bkz § 186 *birleşmek sertleşmek*. Bunun gibi -eş- fiilleri, -iştir- fiilleri ekleri de onun birleşikleridir, bkz § 176, 256.

Eski ve yeni -iş- fiilleri türlü anlatımlarıyla yeni yazı dilimizde Arapça mas-tarlardan bir takımını karşılamaktadır :

tartışmak = *münakaşa etmek görüşmek* = *müzakere etmek du-
ruşmak* = *mürâfaa etmek çarpışmak* = *müsademe etmek geliş-
mek* = *inkışaf etmek oluşmak* = *teşekkül etmek dönüşmek* =
istihale etmek çelişmek = *tenakuz etmek* gibi.

19. -işle- Fiilleri :

256. Bunlar fiilden isim yapmış -iş adfiil ekiyle isme ek -le- nin kaynaşma istidadından doğmuş nadir kelimelerdir. -erle- fiilleri yapısında ve anlatımında olup bu da -ekle- -ele- -iktir- -iştir- fiilleri gibi (bkz § 242, 243, 246, 256) *edeleme fiili* anlatımı bağlamaktadır. Sayılı örnekleri

*itişlemek kakışlamak dürtüşlemek taraşlamak
türüşlemek çaküşlamak.*

Bunlardan çoğunun -iştir- ekiyle değişiklikleri vardır (*itişle-
mek* × *itiştirmek*). Fakat dikkat etmeli, birincisindeki birle-
şen isim yapan -iş, ikincisindeki fiil yapan -iş- tir.

20. -iştir- Fiilleri :

Edeleme fiillerinin çok canlı görünen bir örneğidir. Eski Türkçede -iş-ür- (*yapşurmak tapşurmak* krs § 253), dilimizde ise -iş-tir- ekleri birleşme istidadı göstermiştir. Bizimkinin özel bir anlatımla birleşik olarak gelişmesi çok eski olmaya-
caktır. Burada -iş- ekinin ortaklaşa fiil anlatımı hakim ol-
muş görünür

itiştirmek kakıştırmak dürtüştürmek veriştirmek atıştırmak çakıştırmak çekiştirmek cırpıştırmak geçiştirmek çıkıştırmak kırpıştırmak oğuştırmak savuşturmak kırıştırmak yoruşturmak gibi.

Bunları karşılıklı ve ettiren çatı eklerinin basitçe üstüste gelmesinden oluşmuş fiillerle karıştırmamalı (*döğ-üş-tür-mek tanı-ş-tır-mak*). Hatta aynı kökten *kar-ış-tır-mak* (süt ve kahveyi) ve *kar-ıştır-mak* (yoğurdu) kelimelerinin addeş iki ayrı kelime olduklarını unutmamalı. *Ko-ş-tur-mak* (atları arabaya), *ko-ştur-mak* (sağa sola koşmak) < *koş-uştur-mak* addeşleri da öyle.

-*ıştır-* eki kullanış edeleme ve yerine göre berkitme fiilleri yapmakta, bu sebeple birçok yalın kavramları karşılayacak kelimeler yaratmak istidadı göstermektedir (Fransızca *chercher rechercher* gibi). Bu yolda verimli olmaya başlamıştır :

araştırmak = *taharri etmek soruşturmak* = *tahkikat yapmak*
kovuşturmak = *takibat yapmak eleştirmek* = *intikad etmek*
 (tariz değil) gibi.

21. -it- Fiilleri :

257. En eski ettiren eklerinden biri olan -*it-* fiil çatı eki olarak erkenden birçok kullanışta yerini anlatımlarıyla birlikte birleştiği ve daha genç rakibi -*dir-* ekine bırakmış, dilimizde de yalnız, çok heceli sesliyle biten ve başlıca akıcılarla kapanan tabanlara gelir olmuştur, bkz § 358 *başlatmak düzeltmek*.

Yapım eki olarak bu yapılığın baştan beri çok verimli olduğu ve lûgatimize çeşitli, fakat başlıca etkin fiiller verdiği görülür. Bunlar da *ettiren fiiller* diye anılır :

1. Fiil çatı eki işleyişine uygun olarak iki heceli, *r l* sesdeşleri, veya seslilerle biten tabanlardan -*it-* fiillerimiz çoktur. Burada seslilerden önce olduğu gibi akıcılardan önce de ekin seslisi *kurallı* (reglé) olarak düşer :

doğrultmak kısaltmak azaltmak yanılmak inceltmek belirtmek kabartmak oturtmak seğirtmek şaşırtmak üşütmek arıtmak kurutmak donatmak acıtmak eritmek bekletmek gibi.

2. Tek heceli tabanlardan çoğu katı sesdeşlerin birkaçı ile kapanmış olanlara *-it-* eki geldiği görülür. Bu sayılı kelimelerde ek seslisi düşmez :

akıtmak kokutmak ürkütmek korkutmak sar kıtmak eğitmek sapıtmak sıptmak azıtmak kırıtmak gibi.

Bunlardan bir takımı geçişsiz fiiller olurlar.

3. Birinci maddede ele aldığımız iki heceli tabanlar takımından, fakat yazı lehçemizde bırakılmış bir sıra tabanlardan da *-it-* fiillerimiz vardır. Bunların yalın hallerini belgelemeye çalışırız, ama bir takımının ettiren anlamından uzaklaştığını da görürüz :

işitmek somurtmak aldatmak × aldanmak ısıtmak × ısınmak avutmak × avunmak arıtmak × arınmak dağıtmak × dağılmak pekitmek × pekişmek incitmek × incinmek obartmak şoşartmak sırtmak unutmak gibi, krs § 250.

4. Bir de *-it-* ekinin daha eski bir verimlilik devrinden kalmış olmaları gerekli tekheceli *-it-* fiillerimiz vardır ki bunlar bugünkünün aksine bu ekin akıcılarla kapanan tek heceli köklere gelmesiyle ve sesli düşmesiyle oluşmuş olmalıdırlar

yırtmak < yırt-mak sürtmek örtmek tartmak burtmak iltmek yontmak eytmek < ay-ıt-mak gibi.

22. -iy- Fiilleri :

258. Daha Eski Türkçede canlı sayılmayan ve tek açık heceden ibaret bazı fiil köklerine gelmiş görünen berkitme

anlatımında bir *-ıd-* eki vardır (*ko-d-mak to-d-mak*). Orada bunun birleşiği *-ed-* eki de bir sıra isimden fiiller yapmıştır (*kut-ad-mak yok-ad-mak*). Bu ise bir *-e-ıd > -ed-* birleşiği olsa gerektir.

Batı Türkçesinde erkenden *-ıd- > -iy-* değişmesine uğrayan bu ek bir hatıra olarak bazı kelimelerimizde kalmıştır :

ko-y-mak sa-y-mak yu-y-mak do-y-mak
yo-y-mak gibi.

23. -iz- Fiilleri :

Eski Türkçede oldukça yaygın *ettiren fiilleri* olan bu fiiller (*tutuzmak emüzmek*) dilimizde tanınmaz olmuş, basit, veya uzatılmış bazı yadigârlar bırakmıştır :

tütüzmek ütüzmek damızmak emzirmek <
emiz-ir-mek ımız-ga-mak gibi.

24. -mele- Fiilleri :

259. Bunlar yukarıda gördüğümüz *-işle-* fiilleriyle yapı ve anlatımca aynı, fiilden isimlerden fiil örneğinde, kelimelerdir (*dürtüşlemek × dürtmelemek*). Bu az sayıda *edeleme fiilleri* böyle bir birleşige mal edilebilir :

karmalamak kırmalamak çığmalamak sarmalamak
kakmalamak tırmalamak gibi.

25. -meş- Fiilleri :

Bu oluşması fiilden *-imse-* fiillerine benzeyen ve berkitme anlatımı kazanmakta olan yayılmamış bir ektir, deyebiliriz. *-im* adlarına isme ek *-eş-* gelmiş ve *-meş-* birleşiği karşılıklı anlatımını da korumuştur. Bu fiilleri *-eş-* fiillerinin bir özel hali saymak da mümkündür, bkz § 176.

sarmaşmak karmaşmak almaşmak ilmeşmek
gibi.

Bu fiiller terim dilinde yer tutmak istidadı gösteriyor :

karmaşık = mu'dil almaşık = mütenavip gibi.

26. -ne- Fiilleri :

Eski Türkçede oldukça yaygın olan ve fiilden *-in* adlarına isme ek *-e-* gelmesi ile oluşmuş olduğu anlaşılan bir birleşik ektir (*es-in-e-mek > esnemek yaşnamak*).

Dilimizde kalan örnekleri çok değildir :

*esnemek kösnemek çığnemek kişnemek kay-
namak* gibi.

2. Dilim : Birleşim

1. Birleşik Kelime :

260. Yukarıda kaydettiğimiz gibi kelime dağarcığımızın yaratıcı kaynaklarından biri de birleşimdir, bkz § 115, 125. İki, veya daha çok kelimeyi farklı bir kavram karşılamak üzere belirli şekiller içinde bir araya getirerek birleşik kelimeler kazanırız.

Üretimde birleşenlerden yalnız biri, taban müstakil anlam taşır, ek o anlamda değişiklik yapan bir unsurdur. Birleşimde ise iki kelime önceden, ayrı anlamlar taşırlar. Bunların tek kelime gibi ayrılmaz bir tek kavramı karşılayacak şekilde kaynaşması *birleşik kelimeyi* meydana getirir.

zeytin yağı kara dut iş görmek az çok gibi.

Burada birleşenler kendi anlamlarını yeni bir kavram yaratmak için eşit değerle ortaya koymuş olabilecekleri gibi bunlardan biri ötekini daha yakından belirtmek, yada tasvir

etmek için anlamını yitirmiş olabilir (*az çok*, ikisi ortası demek olur, ama *zeytin yağı* artık zeytin değildir). Birleşimde asıl olan anlamın bütünlüğüdür.

2. Birleşimin Oluşması :

261. Türkçede birleşim iki kelimenin belli bir sıraya göre sayılı *birleşim kalıplarına* (moule de composition) dökülmesi ile gerçekleşir. Bu kalıplar da hemen daima dilin sözdizimi kurallarından gelir. İleride göreceğimiz gibi (bkz § 417) söz içinde kelimeler ilk önce kavramları daha belirli hale getirmek üzere yaklaşarak *belirtme öbekleri* meydana getirirler (*ağacın dalı renkli ışık uzaktan bakmak*). Türkçede birleşikler hemen daima bu belirtme öbeklerinin özel bir anlam bağlayarak tek kelime gibi kullanılır olması ile meydana gelir.

Ancak belirtme öbekleri ile birleşik kelimeler arasında kesin bir sınır çizmek her zaman kolay olmaz. Çünkü birleşik kelimelerde anlamca ve şekilce *bütünleşme* (intégration) derece derecedir. Kimisi daha tıkız, kimisi daha çözükle görünürler (*kızkuşu* × *sı kuşu pazartesi* × *bayram ertesi*), krs § 49. Ayrıca bir belirtme öbeği olarak anlam taşıyan bir kalıpta iki kelimenin bir üreme anlatımıyla birleşik kelime olduğu görülür

kuş palazı (yavru kuş) *kuşpalazı* (bir hastalık)

kara tavuk (kara bir tavuk) *karatavuk* (bir kuş)

gibi.

Bununla birlikte bazı *birleşim kalıpları* ve yer yer vurgular birleşik kelimeyi belirtme öbeklerinden ayırdetmeye yardım ederler: *Bahçenin kapısı* bir birleşik değildir, ama *bahçe kapısı* bir birleşik olur. Çünkü anlamca cins özelliği kazanmış bir belirtme öbeğidir. Bunun gibi *açık göz* bir belirtme öbeği, *açıkgöz* bir birleşik sıfattır.

3. Farklı tarifler :

262. Aslında ayrı bir lûgat değeri kazanmış olan her belirtme öbeğini birleşik kelime saymak yerinde olur :

*ayakkabı elbezi dereotu kuruyemiş sivrisinek karaağaç baş-
cavuş biraz karakuru vazgeçmek ilerigelmek seçebilmek ara-
vermek kabuletmek gibi.*

Oysa çoğu zaman birleşim iki kelimenin yeni bir kelime meydana getirmek üzere şekil, yapı, vurgu, veya anlamca bir değişikliğe uğrayarak kaynaşması diye dar bir tarife sokulur. Gerçekten her dilde bu cinsten çoğu eski birleşikler de vardır :

*hammeli göztaş karkayak karafatma öteberi üstünkörü dal-
kavuk düztaban kaynana kahvaltı kılıbık doksan nasıl yal-
nız öbür, bkz § 49, 50.*

Bunları *asıl birleşik kelimeler* (composé proprement dit) diye ayırmak yerinde olmaz. Bu tarif kelime dağarcığımızın zenginliklerinden biri olan birleşimi bütünüyle kapsamaz. Kavram bütünlüğü esas olduğuna göre Türkçede birleşik kelimeleri şekil değişikliği ile sınırlayamayız.

Birleşik kelimeye birleşenlerin birlikte, yada ayrı yazılmaları itibarıdır, bunun anlamla ilgisi yoktur. Meselâ Almancada birleşikler geniş ölçüde birlikte yazıldığı halde Fransızcada bunlar daha ziyade ayrı yazılırlar. Dilimizde ise şekilce ve bazı anlamca değişikliğe uğramış birleşiklerin birlikte yazılması benimsenmiş, daha birçoklarının birlikte yazılması için de kurallar konmak istenmiştir. Bazan sırf pratik, çoğu zaman indî mülâhazalarla ileri sürülmüş olan bu yazılışlarla birleşik kelimeler sözde sınırlanmış, gerçekte ise ölçülerin tutarsızlığı ve anlaşılmaı sebebiyle bu yönden imlâmız ve —ona bağlı ise— birleşik anlayışımız kararsız kalmıştır. Meselâ:

*açıkgöz yeşilbaş karakaş, fakat eli açık başı boş ağı kara
yazacağız, reddetmek mahcubolmak birleşik sayılacak, kabul
etmek pişman olmak sayılmayacak.*

Terkipçi bir dil olan Türkçemizde birleşik kelimeleri birlikte yazmak eğilimi kuvvetlidir. Yazılıştan bitişirmenin zamanla ilerileyeceğini tahmin ediyoruz. Bu kitapta da bitişik yazılışa biraz daha çok yer verilmiştir.

Dilimizde birleşik kelime ile deyim terimlerinin de çok defa karıştığı görülür. İlkın şu noktayı gözden kaçırmamalı ki *birleşik kelime* bir yapıbilgisi terimi, *deyim* ise bir anlambilgisi terimidir. Birleşik kelime yeni bir kavram karşılamak üzere müstakil anlamları olan iki, bazan daha çok kelimenin yukarıda belirttiğimiz gibi —özellikle dilimizde— belli kalıplar içinde kaynaşmasıyla meydana gelir.

Bu yeni kelime anlamca birleşenlerinin tek tek anlamlarına yakından, veya uzaktan bağlı olabileceği gibi (*balkabağı sivrisine ebeğümeciği*), birleşenlerinden ayrı, hatta başkaca karşılığı olan bir kavramı daha kuvvetli ve renkli ifade eden *meccazlı bir anlam* da taşıyabilir (*gözağrısı fındıkkurdu sapıslık deveyapmak*).

Bu sonuncular da yapıca birleşik kelimelerdir. Onları anlamca deyim saymak bu niteliklerini değiştirmez. Kaldı ki dilimizde birleşikler —deyim sayılsın sayılmasın— hep belirtme öbeklerinden geldiği halde deyimlerin bir çoğu da yargı öbeklerinden doğmaktadır (*Oldu olacak. İki elin kanda olsa... Yer pek, gök yüksek. Gördün peşin parayı*), bkz § 434.

4. Birleşiklerde Çekim ve Birleşim :

263. Yukarıda belirttiğimiz gibi Türkçede birleşim başlıca belirtme öbekleri kalıplarına uygun olarak oluştuğu için biz de onları bu kalıplara göre sınıflayacağız. İşaret etmeliyiz ki biz Türkçede (bkz § 417) bağlam, ikileme ve yardımcı öbeklerini de belirtme öbekleri arasında mütalâa ediyoruz. Buna göre birleşik kelimeleri aşağıda isim ve fiil tabanları olduklarına göre iki bölümde ve her birini yapıldıkları belirtme öbekleri sırası ile gözden geçireceğiz.

Birleşik kelimeler tıpkı kök ve üreme kelimeler gibi anlamca sekiz kelime sınıfından birine girerler, onlar gibi sınıf değiştirebilirler. Şekilce de isim ve fiil tabanları olarak isim, veya fiil çekimlerine uğrarlar. Söz içinde de kök ve üreme kelimeler gibi cümlelerin unsurlarından olurlar. Öbür yandan bu birleşikler üretime ve birleşime tabi olarak yeni üremeler ve birleşikler verirler, bkz § 118 :

ayakkabıcı aşkıboya(sı)lı ağırbaşlılık elçektirmek önyüzbaşı ayçiçeğiyağı birazönce işbaşı etmek gibi.

I. BİRLEŞİK İSİM TABANLARI

264. Birleşik isim tabanları sözdizimindeki belirtme öbeklerine paralel olarak : 1. Adtakımı, 2. Sıfattakımı, 3. Zarf öbe-

ği, 4. Takı öbeği, 5. Çekim öbeği, 6. Bağlam öbeği kalıplarında ve onların çeşitlerinde görülür.

1. Adtakımı Kalıbında :

Adtakımının çeşitlerini aşağıda göreceğiz, bkz § 290. Kimin hali ekiyle «nesneyi ferde maletme» anlamını getiren *belirtilmiş adtakımı* birleşik kelime oluşturmaya pek elverişli değildir. Çünkü burada *belirten* değişmekle ana kavram değişmez (*evin kapısı bahçenin kapısı*) ve belirtme öbeği yeni bir kavram yaratmış olmaz. Bununla birlikte kimi zaman *obartmalı anlatma* (expression emphatique) kullandığımız deyimler bu kalıba uygun birleşiklerdir :

*işin başı malın gözü çocuğun zoru elinin körü
devenin başı.*

Bir de berkitme maksadıyla bir sıfattakımını sıfatı belirtilen yaparak adtakımına çevirdiğimizde bu kalıpta birleşikler elde ederiz :

*sözün kısısı işin kötüsü ziftin peki delinin biri
Allahın günü yolun doğrusu yalanın kuyruk-
lusu malın iyisi gibi, bkz § 291.*

Buna karşılık *belirsiz adtakımı* kalıbındaki belirtme öbekleri dilimizde ençok birleşik kelime veren şekildir. Çünkü burada «nesneyi ferde maleden» kimin hali eki yoktur, *belirtilenin* aldığı iyelik eki ise onu sadece cinse maleder. Böylelikle belirtme öbeği cinsadı olma istidadını kazanır (*evkapısı bahçekapısı*). Bunlar taşıdıkları özelliklere göre sabit farklar gösteren yeni kavramları karşılayabilirler. Ayrıca unutulmamalıdır ki burada iki kavram arasında dar anlamda malolma söz konusu olmayıp belirten pek çeşitli ilişkilerle cins belirtici, yada vasıflayıcı olabilir, mülkiyetten tutunuz da benzerlik nispetine varıncaya kadar :

*babamalı Turgudeli külrengi başörtüsü gün-
dönümü kuşbaşı ekmekayvası suböreği taş-
ocağı ipekböceği gibi.*

265. Eski Türkçeden beri yaygın olan belirsiz adtakımı (*erdem begi sü başı kişi oğlu Türk teñrısı*) geniş bir kullanış kazandığından yalnız yukarıda gösterdiğimiz anlamca kaynaşma derecesinde birleşik adlar yaratmakla kalmamış, türlü kelime sınıflarına giren birleşikler meydana getirmiştir :

a. Yoğun ve yalın anlamlarda pekçok cins adları vermiştir :

*devedikenî katırtırnağı yabangülü suaygırı
dağkeçisi yeryüzü kayatuzu yüzbaşı bey-
lerbeyi candamarı başağrısı göz nuru elemeği
balayı yüzkarası işbirliği gibi.*

b. Yer, topluluk, orun ve kişi adlarında belirsiz adtakımı kalıbı gerek çözükle (*Marmara Denizi Macar Kırakı*), gerekse tıktız (*Beypazarı Köroğlu*) anlamlı birleşikler oluşturmıştır :

*Aral Gölü Türk Milleti Kafkas Irkı Rumeli
Akdağmadeni Kadınhamı Süleymaniye Camisi
Bolubeyi Karamanoğlu kızlarağası gibi.*

Bazı yeradlarında sondaki iyelik ekinin kısaltma yollu düştüğü görülür :

*Beyşehir Koçhisar Hasankale Kazova Hacet-
tepe Yerköy Tekirdağ Galatasaray Edirnekapı
gibi.*

Bunlardan kimisinde belirtenin sıfat olarak kullanıldığı düşünülebilir, kimisinde düşmenin başka sebepleri aranabilir. Şu var ki çoğunun aslında iyelik eki taşıdıkları eski yazılıştan, hatta çekim halinde ekin yine de başgöstermesinden anlaşılır (*Kadıköyü-ne Edirnekapısı-ndan*).

Ayrıca adtakımı öbeğindeki iyelik eki anadili Türkçe olmayanlar için kullanışlı

değildir (*evin anahtar bahçe kova*). Bu sebeple o çevrelerden taşan yabancı kısaltma örneklerine de yeradlarında rastlanır:

Balyoz Sokak, hatta *Sultan Mektep Sokak Tünel Han Zindan Han* gibi.

266. c. Yeni zamanlarda «*Denizbank*» örneği tarışma konusu olmuş, bunun Türkçe bir birleşik kalıbı olduğu o yeradlarıyla belgelenmek istenmiş, sonunda bu kurumun adı yerinde olarak *Denizcilik Bankası*'na çevrilmiştir. Gerçekten Türkçede bu türlü bir birleşim kalıbı yoktur, ama benzeri kurumları önceki örneğe göre adlandırma modası devam etmiştir. Bunlar yabancıya özentiden başka birşey değildir:

Şekerbank Pamukbank Başak Sigorta Ünal Ticaret Koç Holding İpek Palas Deniz Otel Hacıbaba Restaurant gibi.

Gerçi kurum ve firma adlarından birtakımı üçlü adtakımlarından kısaltma yoluyla gelip bu kalıba dökülmektedir. Böylece belirtilen düşmüş, belirtenler onun yerini tutmuş oluyor. Ama o da aynı kapıya çıkıyor:

İstanbul Spor Kulübü > *İstanbul Spor Varan Turizm Şirketi* >
Varan Turizm.

Bu birleşik kalıbı terimlerde de denenmiştir:

toplumbilim bakar sülfat sodyom klorür demir oksit.

Görülüyor ki bu kullanım bir *Denizbank* hikâyesinden ibaret değildir. İngilizce adtakımı kalıbının dilimize sokulması demek olan bu türlü birleşiklerin ilk örnekleri 19. yüzyıl ortalarından beri memleketimize ve dilimize girmeye başlamıştır:

Robert College Yacht Club Pera Palas banknote steamboat garden party football jazzband beefsteak gibi.

Bu İngilizce birleşikler son zamanlara kadar başka dillerden aldığımız birleşikler gibi yabancı sayılmış ve benzerleri de aynı dillerden kelimelerle yapılmıştır:

Dar-ül-Fünun Encümeni Danis Cercle d'Orient Garden Bar.

Şu var ki bunlardan ilk üç yabancı dil birleşiklerinde kelime sırası Türkçedekinin tersine (yani belirtilen önce, belirten sonra), İngilizce birleşiklerde ise Türkçedekine uygundur (belirten önce, belirtilen sonra). Ama Türkçede belirtilen iyelik eki alır. Öteki yabancı dil birleşiklerini Türkçeleştirirken kelime sırasını tersine çevirmek gerekli olur (*Fenler Evi*). İngilizce birleşiklerde olmaz (*Bahçe Barı*).

Belki bu sıra benzerliğinin de yanıltıcı etkisiyle son zamanlarda belli çevrelerde Türkçe kelimeleri bu yabancı kalıbın içine sokarak birleşikler yapmak yaygınlaşmıştır. Bu başka dillerde de örneğine rastlanan bir *ingilizsime* (anglicisme) dir.

Dahası var: Türkçe kelimeleri Latinceden gelen bir birleşim kalıbına sokmaya başladık:

Ferro-çelik Ferro-döküm Petro-kimya gibi.

d. Belirsiz adtakımı kalıbındaki birleşiklerden birçoğu daha ziyade sıfat olarak kullanılırlar. Renkler :

*külrengi ceket kahverengi gülkurusu narçiçeği
vişneçürüğü yavruağı camgöbeği süt mavisi
kavuniçi kıznağı, gibi.*

Türlü karakter belirten birleşikler

*südirisi bal keti yüzkarası başbelası çamyar-
ması paradelisi sırküpü nurtopu içkidüşkünü
şöhretbudalası.*

267. e. Bu kalıba göre yapılmış birleşiklerden zaman, yer ve hal ile ilgili bazılarının sıfat ve zarf olarak kullanıldığı görülür :

*haftaarası akşamvakti bayramertesi harman-
sonu yolortası ayakülzeri yurduğu sırtüstü
edepdışı olağanüstü söz gelişi gibi.*

f. Belirsiz adtakımlarında belirten vasıflayıcı bir anlatım taşıdığından çoğu zaman adtan sıfatların yerini tutar ve takım bir sıfattakımına denk bir anlam alır :

*çocukca iş × çocuk işi köylü kadın × köy ka-
dını kışlık elbise × kış elbisesi leşçikarga ×
leşçikargası gibi.*

Dilimiz birleşiklerle adlandırmada belirsiz adtakımı kalıbını sever, tercih eder. Birçok dillerde sıfat takımlarıyla karşılanan kavramları biz bir belirsiz adtakımıyla ifade ederiz

*Millet Meclisi (Assemblée Nationale) Türkiye
Cumhuriyeti Alman Hükümeti Dünya Harbi
İnsan Hakları Beyannamesi Avrupa Birliği gibi.*

Burada belirten sıfat yerini tutmakta, bu sebeple dilimizde nispet sıfatlarına daha az ihtiyaç duyulmaktadır.

g. Yukarıda belirttiğimiz kullanış sebebiyle Yeni Türkçede Osmanlıcanın birçok Arapçadan gelmiş nispet sıfatlarını bu kalıp içinde Türkçeleştiriyoruz :

cezai nakdî = para cezası *senei şemsiyye* = güneş yılı *terbiyei bedenîyye* = beden eğitimi *üssü bahri* = deniz üssü *sıhhi muayene* = sağlık yoklaması *vatanî hizmet* = vatan hizmeti *idarei beytiyye* = ev idaresi *mahsulât arzîyye* = toprak mahsulleri.

Bu uygulama müspet ilimler terimlerinin Türkçeleşmesinde de geniş yer almıştır :

üzengi kemiği = azmı *rikâbî çekirdek zarı* = gıyayı nevaî *göğüs boşluğu* = cevfi *sadrî koltuk tomurcukları* = ezrarı *ıbtîyye bütüki toprağı* = türabı *nebaî elektrik akımı* = cereyanı *elektriki kadın hastalıkları* = emrazı *nisaîyye göktaşı* = haceri *semavî*.

Buna göre de :

hayvansal ürünler değil, hayvan ürünleri dinsel tören yerine din töreni toplumsal düzen yerine topluluk düzeni ruhsal bunalım değil, ruh bunalımı doğru Türkçe olur.

2. Sıfattakımı Kalıbında :

268. Sıfattakımı kalıbı da dilimizde pekçok birleşik kelime vermiş olup bu da en işlek birleşim kalıplarından biri sayılır. Vasıflama sıfatları ve türlü belirtme sıfatlarıyla kurulmuş sıfattakımları özel anlam kazanarak birleşik isim tabanları olurlar ve ad, sıfat, zarf işleyişlerinde görülürler (*akşam hergün birtakım*).

a. Yoğun ve yalın anlamda sıfattakımı kalıbında pekçok cinsadları vardır :

akdarı karaağaç alabalık kuruyemiş acıbadem kötügün iyiniyet boşlâf sıvriakıl incehesap.

b. Yer, yön, sıra adlarını sıfat olarak kullanıp yaptığımız sıfattakımlarından birleşikler ayrı bir tür teşkil ederler

dışgörünüüş içyüz sağkanat altkenar yankapı önsıra başçavuş sondurak ilkbahar anayol ortakat gibi.

Eski tefimlerde bunlar da Arapça nispet sıfatlarıyla karşılanmıştı :

üstyan = *tarafı ulvî* *altyüz* = *vechi süflî* *iç* = *ünsî* *dış* = *vahşî*
ön = *kuddamî* *art* = *halfî* *yan* = *cenbî* gibi.

Yeni Türkçede özel bir canlılık kazanan bu tür sıfattakımları Batı dillerinde *ön t a k ı l a r* (préposition) ve *ö n e k l e r*le (préfixe) yapılmış birleşikleri karşılamaktadır:

öntakı = *préposition* *önek* = *préfixe* *önsöz* = *Vorwort* *öntasarı* = *avant projet* *sonsöz* = *postface* *sonek* = *suffixe* *artdüşünce* = *Hintergedanke* *altkomisyon* = *sous-commission* *alt-yapı* = *infrastructure* *yanetki* = *side effect* *içgüdü* = *instinct* gibi.

c. Dilimizde yeradları, lâkaplar, dolayısıyla tarihi adlar birçok zaman da sıfattakımları kalıbındadır

Karadeniz kızılırmak Bozdağ Acıgöl Çukurova
Eskişehir Akhisar Uzunköprü Ulukışla Kar-
şıyaka Toprakkale Uzun Hasan Deli Dumlul
Yıldırım Bayezit Sarı Selim Dördüncü Murat
Koca Yusuf gibi. ,

269. d. Sıfattakımı kalıbında birleşik isim tabanları sıfat olarak da kullanılırlar. Ancak bu takdirde bu *b i r l e ş i k s ı f a t l a r* (adjectif composé) anlam, vurgu ve şekilce değişmiş ve çeşitlenmiş olarak görülürler. Birleşik sıfatlar 1. *açık-göz*, 2. *açıkgözlü*, 3. *gözüaçık* örneklerine göre üç türdür.

1. *Açıkgöz* kalıbındaki birleşik sıfatlarda cinsadı değeriindeki sıfattakımının vurugusunu son hecesine kaydırarak (*açı'kgöz* > *açıkgöz'*) ona kavramın sahibini vasıflayan, yani *açıkgözlü* anlamını kazandırıyoruz. Demek ki birleşğin vasıfladığı artık başka bir nesne (kimse) oluyor. Bu çeşit birleşik sıfatlar çoklukla insan tiplerini göstermeye yarar :

karagöz aksakal delibaş pisboğaz boşboğaz
alyanak eğriboyun düztaban bolgöbek kara-
baş yeşilbaş kırıkkanat gibi.

Bu kalıp içinde sıfat yerine benzerlik nispetiyle bazı adlar da kullanılır :

*cingöz daltaban palabıyık koçburun kılkuyrık
yelkenkulak gibi.*

Bu kalıptaki bazı birleşikler de yoğun, veya yalın adlar olmuşturlar

*kırkayak beşbıyık kabakulak kızılbaş sarıka-
nat kargaburun dişbudak gibi.*

Açık göz kalıbındaki Türkçe birleşik sıfatları aynı tertip ve anlatımdaki Farsça birleşik sıfatlarla karıştırmamalı
*hafif meşrep giran baha sahte vekar sade dil
gibi.*

2. *Açık göz* kalıbındaki birleşik sıfatlar ise ad olarak alınmış sıfattakımlarından anlamca yerinde *-li* sıfatlarıdır. Ekin anlatımı vasıflananın değil, birleşğin anlamına eklenir. *Tok göz* dediğimiz zaman *karnı tok* ve *gözü olan* değil, *gözü tok olan* anlaşılır. *-li* eki pekçok sıfattakımlarına getirilebilmekte ve onların birleşik anlamını berkitmektedir. Bu kalıpta da insan karakteri belirten birleşikler çoktur

*darcanlı sertbakışlı uzunboyulu kırbıyıklı sarı-
saçlı kalınkafalı ağırbaşlı tekkath dargelirli
kısavadeli gibi.*

Bir adla ve sıfattakımı kalıbında benzerlik nispetiyle yapılmış olan birleşikler ise bu ekle daha geniş bir kullanış bulurlar

*palabıyıklı yelkenkulaklı elmayanaklı kiraz-
dudaklı koçburunlu bademgözlü kalemkaşlı
taşıyürekli gibi.*

3. *Gözüaçık* kalıbına gelince burada birleşenler ileri geri alınmış ve bir vasıflanana belirti olmak üzere adın sonuna bir iyelik zamiri getirilmiştir. Bu ek anlam kaynaşmasını berkitir. Bunlar da çokluk karakter sıfatları olurlar :

*gözüpek almaçık eliuzun ayağınurlu sütü-
bozuk bağıryanık başıboş camtez akherik
kamısıcak dinibütün şekeriaz ayaribozuk gibi.*

Bu birleşik sıfatlardan birtakımı da daha çok zarf olarak kullanılırlar :

*başıboş dolaşmak elibağlı üstükapalı gözü-
yaşlı gelişigüzel* gibi.

Nihayet birtakımı da yoğun adlar olmuşlardır :

*karnıyarık sarıgıburma ağzıaçık baldırıkara
başıbozuk baldırıcıplak Pabucubüyük Adıya-
man,* gibi.

e. Belirtme sıfatlarıyla yapılmış sıfattakımları ençok birleşik zarflar olma istidadı gösterirler. Bunlar belirsiz sıfat, soru sıfatı, zarf ve bağlam olarak da kullanılırlar.

*bugün buara buderece ozaman osıra şukadar
birtakım birkere hergün herçeşit çokdefa ne-
biçim? nevakit?* gibi.

Bunların çekim ekleriyle uzatılmış olanları da vardır :

*birbakıma ozamanda herhalde öteyandan bu-
yönden nesebeple?* gibi

Bununla beraber vasıflama sıfatlarıyla yapılmış olanlar da zarf olabilirler :

*doludizgin koşaradım yahnayak bozukdüzen
tamyol* gibi.

3. Zarf Öbeği Kalıbında :

270. Zarf öbeği kalıbındaki birleşik isim tabanları sıfatlara, bazan da zarflara gelmiş zarfların onlarla anlamca kaynaşmaları mahsulüdürler. Zarf öbeği kalıbındaki birleşik fiil tabanlarına bakarak sayıları azdır :

*pek iyi > peki pekalâ enaz enaşağı dahaçok
dahaiyi azsonra ilkönce çokfazla hepbirden
hiçşüphesiz* gibi.

Aşağıda göreceğimiz gibi (bkz § 325) biz sıfatları karşılaştırmada da bir türlü zarf öbekleri teşkil ederiz (*daha güzel en güzel*). Bu öbekler de öteki sıfatlar gibi iyelik eki alıp adlaşırlar ve bazıları birleşik kelime değeri kazanırlar :

eniyisi dahadoğrusu enkötüüsü dahakıساسی gibi.

Sıfatları yakından belirtmek, çeşitlendirmek için zarf gibi kullandığımız sıfatlar ve adlarla yapılmış zarf öbekleri de birleşikler teşkil ederler :

*gökkır koñural > kumral sarıkara kankırmızı
sütbeyaz* gibi.

Görüldüğü üzere zarf öbeği kalıbındaki birleşikler daha çok zarf ve sıfat olarak kullanılırlar.

4. Takı Öbeği Kalıbında :

271. Dilimizde isim tabanlarına gelerek ilişki belirtmeye yarayan takılar (bkz § 333) ekler gibi ancak bir anlatım getiren kelimecikler olduklarından teşkil ettikleri öbekler de kolayca sabit anlamlar alıp kullanışlı birleşikler meydana getirir :

*kar gibi deve kadar sürü ile Allah için âdet
üzere* gibi.

a. İsmi kime ve kimden hallerini isteyen takılar ve zaman, yer ve hal adlarıyla kurulmuş öbekler gerçek birleşikler meydana getirirler :

*sabaha karşı akşama doğru yüze karşı görü-
nüşe göre yemekten sonra meclisten dışarı öğ-
leden önce düünden beri baştan aşağı* gibi.

b. Yer, yön adlarından olup adı katkı alan takılarla yapılmış öbeklerden birçoğu da birleşik kelimeler sayılır :

yüzüstü ayaküstü sözarası haftaarası safdışı

*evönu akşamüzeri bayramertesi saçakaltı ay-
başı harmansonu gibi.*

Bu takı kalıbında yazı dilimiz birçok yeni kelimeler yaratmaktadır:

yurdiçi kanundışı tarihöncesi uluslararası (arsulusal !) tabiatüstü
şuuraltı (altbilinçsel !) harpsonrası denizaltı.

Bunların çekim ekleri almış olanları da ayrı bir tür teşkil ederler :

*başüstüne isteküzlerine suiçinde gözönünde
elaltından gibi.*

c. Türlü belirtme sıfatları, soru ve işaret zamirleri ile yapılmış takı öbekleri de birleşikler teşkiline yararlı olmuştur :

*ne için > niçin bu ile > böyle bir ile > bile
negibi onun için bunagöre nedensonra şun-
dandolayı ondanbaşka gibi.*

Takı öbeği kalıbındaki birleşikler birçok zarf ve bağlam olarak kullanılırlar.

5. Çekim Öbeği Kalıbında :

272. Sözdizimi bölümünde gösterdiğimiz gibi (bkz § 424) kim, kimi, kime, kimde, kimden çekim hallerindeki isimler de sözünde isimler ve fiillerle öbeleşmeye yolaçarlar ve bu öbek kalıbında da birleşik kelimeler meydana gelir. Burada yer yön halleri ve iki ismin öbeleşmesi sözkonusudur. Çekim eki almış isim belirten işleyişiyle bir zarf gibi çoğu zaman kendisinden sonra gelen bir sıfatı, bazan da bir adı belirtmektedir. Dolayısıyla buradan doğan birleşik bir sıfat olmaktadır.

*dile kolay cana yakın geçmişe bağlı ava me-
raklı keyfe keder yükte hafif yaşta küçük
solda sıfır kafadan sakat yandan çarklı ağız-
dan dolma yerden yapılı gibi.*

İsme gelen ekler bazan da bir iyelik eki üzerine gelmiş bulunurlar :

*başına buyruk keyfine mecbur etine dolgun
sözüne sadık yerinde ağır aslında bir içinden
pazarlık başından belli gibi.*

Bu kullanışta belirten isim *-e, -de, -den* zarflarına (bkz § 135 v.s.) işleyişçe benzer. Şu var ki onlar basit kelimeler olmuşturlardır.

Bir de bu çekim ekleri almış adların adlara gelmesiyle oluşan aynı görünüşte öbekler vardır ki yukarıdakiler gibi birleşik sıfat değil, ad olurlar :

*çamaşıra mandal dolmaya biber denizde balık
çantada keklik sahanda yumurta, fırında ma-
karna kardan adam havadan nem gibi.*

6. Bağlam Öbeği Kalıbında :

278. Geniş ölçüde bağlam öbeklerinden aşağıda bahsediyoruz. Ancak anlam, yada şekilce ilgili kelimelerden oluşmuş bağlam öbekleri, *koşma takımlar* (bkz *tas tarak iri yarı* § 428) ve onların bir çeşidi olan *ikilemeleri* (bkz § 303 v.b.) aşağıda gösteriyoruz. Bunlar aslında bağlamsız bağlam öbekleridir. En basit örneği sıfat ve zarf olarak kelimenin belirtme gücünü arttırmak için ikilenmesidir (*Kara kara yandı*).

Geniş ölçüde bağlam öbeklerinde iki kelimeyi anlam, veya şekil ilişkileri birbirine yaklaştırmıştır. Bunlar aynı, zıt, yada ilişkili anlamda olabilirler. Ancak *koşma takım* (hendiadyon) ve *ikilemelerde* (réduplication) tekrar, veya ön ve sonseslerde şekilce benzeşme bulunur, bkz § 428. Birbirini çağrıştıran bir yönleri vardır. Dilimiz Eski Türkçeden beri (*iş küç yabız yablak*) hem yeni kelime yaratma bakımından yapımca, hem de kavramları renklendirme bakımından üslûpça bağlam öbeklerine geniş yer vermiştir. Bağ-

lam öbeği kalıbında başlıca bu iki takım birleşik kelime yer alır.

Bağlam öbeğinde kelimelerden biri ötekini değil, ikisi birbirini belirttiği için koşma takımında bunların sırası da söz diziminden çok bazı ses durumu şartlarına bağlı bulunur. Başlıca sesliyle başlayan kelimenin öne gelmesi (*abuk sabuk iyi kötü*), az heceli kelimenin öne gelmesi (*dal budak gün-lük güneşlik*), ilk hecesinde açık düz bir sesli bulunan kelimenin öne gelmesi (*yaz kış hepi topu*), son hecesi kapalı olan kelimenin sona gelmesi (*iğne iplik doğru dürüst*) gibi. Koşma takımında isim tabanları bazan bir bağlamla birleştirilmiş olabilirler (*yağla bal etle tırnak kedi ile köpek*). Fakat genellikle yalın olarak iki kelimeyi yanyana getirip yapırlar ve birleşik olarak türlü kelime sınıflarına girerler. Onları başlıca kelime sınıflarına göre toparlamaya çalışacağız.

1. Ad olanlar :

*Ana baba karı koca hısım akraba eş dost kılık
kıyafet üst baş iş güç tas tarak çanak çömlek
çift çubuk düğün dernek kazma kürek kaş göz
saç sakal baklava börek.*

2. Sıfat olanlar

*kara kuru deli dolu kaba saba açık saçık
güçlü kuvvetli anlı şanlı yorgun argın ipsiz
sapsız kırık dökük yamru yumru yalan yanlış
delik deşik beş on üçer beşer.*

3. Zamir olanlar :

*sen ben şu bu falan filân öteki beriki küçüğü
büyüğü yenisi eskisi üçü beşi şurdaki burdaki
dağdaki bağdaki.*

4. Zarf olanlar :

*az çok iyi kötü aşağı yukarı ara sıra şöyle
böyle er geç ileri geri gece gündüz sabah
akşam şurda burda düşe kalka gibi.*

Bağlam öbeklerinde adlar çoğu zaman ayrı ayrı çekime tabi olurlar :

*tası tarağı toplamak eşe dosta mektup kılığı
kıyafeti bozuk.*

Bağlam öbekleri içinde saklı kalan bazı bırakılmış kelimeler de vardır. Bunlar anlamsız sözler değildir :

*ev bark kap kacak çoluk çocuk soy sop bet
beniz abuk sabuk eğri büğrü eski püskü çör
çöp bet bereket kul karavaş gibi.*

II. BİRLEŞİK FİİL TABANLARI

274. Birleşik fiil tabanları da sözdizimindeki belirtme öbeklerinden gelir. Ancak bunların sayıca daha az kalıpları vardır. Onları 1. Zarf öbeği, 2. Çekim öbeği, 3. Bağlam öbeği kalıplarında bulacağız ve gözden geçireceğiz. Bunlar da kök ve üreme fiil tabanları gibi çekimlendikten başka fiil çatı şekillerine de girerler.

1. Zarf Öbeği Kalıbında :

Zarf öbeği kalıbında birleşik fiil tabanları fiillere gelen zarfların bunlarla belirli bir anlamda kaynaşması mahsulü olur :

*ileri sürmek ileri gelmek geri kalmak geri
dönmek öne düşmek ayrı düşmek geç kalmak
denk gelmek hoş görmek karşı koymak yan
bakmak boş vermek gibi.*

Dilimizde isim ve fiil üreten örnekler yoktur. Ancak isimlerde yer, yön, sıra adları sıfattakımı kalıbında (bkz § 268 *önek yanetki*), fiillerde ise zarflar bu zarf öbekleri kalıbında Batu dillerinde önek ve öntakılarla yapılmış üremeleri, veya birleşikleri gereği gibi karşılamaktadırlar :

ileri gelmek = provenir ileri sürmek = prétendre önceden söylemek = vorsagen geri gelmek = revenir yeniden başlamak = recommencer birlikte çalışmak = cooperer araya katmak = intercaler karşı koymak = widersetzen önceden görmek = foresee.

Burada bir gelişmeye de işaret edelim: Dilimizde adı katkı alan takılar teşkil eden (bkz § 271 *yolortası masaüstü*) ve sıfat olarak kullanılıp bir tür sıfattakımlarında (bkz § 268 *ortayol önsöz*) takı işleyişi kazanan yer, yön, ilgi adları için isimler alanında hem sontakı, hem de öntakı sayılırlar, diyebiliriz. Ancak bunlar öntakı olarak fiillere gelmezler.

İmdi bu türlü sıfattakımlarının, özellikle vasıflanamı bir fiil üremesi olanlarının yazı dilimizde çoğalması bu öntakı niteliğindeki kelimelerin o isimlere kök olan fiillere de gelmesine yol açacaktır, gibi görünüyor. Şimdilik :

öngörü = prévoyance × öngörmek = prévoiré yadırganmayor.

Belki bunu :

önsezi = pressentiment × önsezmek = pressentire altbölüm = subdivision × altbölme = subdiviser

gibi kelimeler izleyecektir.

2. Çekim Öbeği Kalıbında :

275. Fiilleri belirtme işleyişleri bakımından zarfların bunlarla kaynaşarak birleşikler meydana getirmeleri bir özel hal teşkil eder. Oysa cümlemin öbür unsurları da kullanış yeri sebebiyle fiille öbekleşir (bkz § 424) ve bazan yapışık bir hal alıp özel anlamda birleşik fiiller geliştirir. Bunlar daima çekim halinde ve cümlemin kimsesi, nesnesi, veya isimlemesi olan bir adla fiilin kaynaşması şeklinde görülür :

*kar yağmak baş kaldırmak yakayı kurtarmak
dile düşmek yolda kalmak baştan çıkmak gibi.*

Çekim öbeği kalıbındaki birleşik fiilleri sözdizimindeki işleyişlerine göre sırayla gözden geçireceğiz. Bunlara yardımcı fiillerle yapılanları ekleyeceğiz.

a. Kimse Olan Adlarla :

Kimse olan adlar kim halinde olurlar ve hemen daima geçişsiz fiillere gelip birleşikler yapmış görünürler. Bunlar *tek kişili (kışisiz)* fiil tabanları olurlar.

*yağmur yağmak hava bozmak toz kalkmak
dikiş kalmak kan gelmek şafak sökmek gün
doğmak kavga çıkmak gibi.*

Kimse olan adlarla yapılmış bu tür birleşik fiillerden birtakımını da ada bir iyelik eki getirerek kişilendiririz (*can sıkılmak* yerine *canı sıkılmak*). O zaman fiil bir *iç çekim* (conjugaison interne) imkânı kazanır (*can sıkıldım can sıkıldı* değil, fakat, *canım sıkıldı canın sıkıldı*). Dili-miz bu kalıpta birleşik fiiller yönünden zengindir :

*başı dönmek gözü kararmak dili tutulmak ayağı
sürçmek kanı kaynamak yüzü gülmek keyfi
kaçmak sabrı tükenmek karnı acıkmak gücü
yutmek adı çıkmak işi bozulmak gibi.*

Bunlar da geçişsiz fiiller olurlar.

b. Nesne Olan Adlarla :

276. Bunlar iki türlü, *belirsiz nesne* (kim halinde) ve *belirli nesne* (kimi halinde) olan adların geldikleri fiille kaynaşması mahsulü olurlar. Her iki halde nesne alan fiil geçişlidir. Belirsiz nesne olan adlarla meydana gelmiş birleşik fiiller dilimizde çok yaygındır :

*göz yummak boyun eğmek kulak kabartmak
dirsek çevirmek diş bilemek ayak diremek el
açmak can atmak kafa tutmak söz açmak and
içmek hüküm sürmek kavga çıkarmak gibi.*

Bu kalıptaki adla fiil bazan aynı kökten gelmiş olabilirler. Bu türlü birleşik fiillere *türeyişten fiil kalıbı* (figure étymologique) adını veririz :

*yemek yemek dikiş dikmek sarma sarmak içki
içmek yazı yazmak ekin ekme av avlamak
söz söylemek oyun oynamak gibi.*

Bu kalıpta fiilden adları fiili berkitmek için de kullanırız
(*Öyle bir viruş vurdu ki...*).

Belirli nesne olan adlarla oluşmuş birleşik fiiller ise daha
sınırlı şartlarda geçen bir kılış ifade ederler, *tokat atmak*
(rastgele), *tokadı atmak* (yerinde) gibi bir anlam farkı ta-
şırlar. Bu kalıpta birleşiklere halkağızı deyimlerde daha çok
rastlanır :

*parayı saymak işi azıtmak hapyı yutmak nal-
ları dikmek postu sermek kapağı atmak ta-
bam kaldırmak dayağı yemek kafayı çekmek.*

Belirli nesne olan ad bir de iyelik eki almış bulunabilir

*gözünü açmak yüzünü güldürmek dilini tut-
mak başını ezmek aklını çelmek tadını çıkar-
mak suyunu çekmek gönlünü almak kolayını
bulmak.*

Bu birleşiklerden tek kişili olanlar (*suyunu çekti*) olduğu gibi
taşıdığı iyelik zamirinin öncülüne göre yalnız sonçekime
(*tadını çıkardım*), yada aynı zamanda bir iççekime tabi
olanlar vardır (*gönlümü aldın*).

c. İsimleme Olan Adlarla

277. Fiilin içinde geçtiği yeri yönü gösteren ve başlıca
kime, kimde, kimden hallerinde bulunan adlar o fiile sabit bir
yakınlık kazandıklarında bir tür birleşik fiiller yaratırlar.
Bunlar da dilimizde yaygındır :

*ele almak göze girmek başa çıkmak oyuna gel-
mek yolda kalmak hatırdı tutmak kırda yat-
mak ayakta durmak baştan savmak elden
çıkarmak halden anlamak gözden düşmek gibi.*

Adın aldığı çekim ekleri bir iyelik eki üzerine gelmekle bu birleşiklerin bir başka çeşidi elde edilir :

*tadına bakmak yüreğine inmek hoşuna gitmek
farkına varmak sözünde durmak gözünde tüt-
mek aklında kalmak yerinde saymak hakkın-
dan gelmek çığrından çıkmak canından bez-
mek başından geçmek.*

Bu birleşiklerden de tek kişili olanlar (*Çığrından çıktı*), taşıdığı iyelik ekinin öncülüne göre yalnız sonçekime (*Tadına baktım*), yada aynı zamanda bir iççekime tabi olanlar vardır (*Sözünüzde durmaktasınız*).

d. Yardımcı Fiillerle :

278. Salt kılış ve oluş bildiren *etmek* ve *olmak* fiilleri ve *eylemek* yapmak *kılmak* gibi anlamdaşları yalnız kullanışları dışında *yardımcı fiil* (verbe auxilliaire) olarak birçok isim tabanları ile *belirsiz nesne* kalıbında kaynaşarak birleşik fiiller meydana getirirler. Salt anlamda kılış ve oluş ifade ettiklerinden o isim tabanlarını fiilleştirmiş olurlar, isimden (ad, sıfat, zarf) fiil yaparlar :

*alt etmek yardım etmek yok olmak deli olmak
zarar etmek sarhoş olmak mayna olmak tele-
fon etmek fayrap etmek gürlütlü yapmak müm-
kün, kılmak sabreylemek* gibi.

Etmek ve olmak bu birleşik fiillerin geçişli ve geçişsiz iki çeşidini verirler. Ancak bu yardımcı fiiller bazı çatı ekleri almış olarak da aynı işleyişte görülürler. Başka bir deyimle birleşimin alacağı görünüş eklerini bunlar taşırlar :

*edilmek edilmek yaptırmaq olunmak kılın-
mak eyletmek* gibi.

a. Bugün en geniş ölçüde *etmek* ve *olmak*, daha az ve yeni *yapmak* yardımcıları kullanılmaktadır. *Ululama* için (révérence) *etmek* yerine *buyurmak* da geçer (*kabul buyurmak*) :

*söz etmek göç etmek baş etmek oyun etmek
alay etmek uzun etmek dırdır etmek tedirgin
etmek boş olmak kul olmak sağ olmak iyi
olmak gelin olmak sağır olmak baba olmak
kötürüm olmak şaka yapmak güriültü yapmak
uçuş yapmak doğum yapmak.*

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 183) salt kılış ve oluş ifade etmeleri sebebiyle yardımcı fiiller kimi zaman *-le-* isimden fiilleri ve uzatmaları ile anlamdaş birleşikler yaparlar.

*düz etmek × düzlemek yağma etmek × yağ-
malamak pis etmek × pisleme kötü olmak ×
kötülemek iyi olmak × iyileşmek sıra olmak ×
sıralanmak yavru yapmak × yavrulamak* gibi.

Bu da gösterir ki yardımcı fiillerle yapılan birleşiklerde, öbür nesne olan adlarla yapılanların aksine, ad yalnız bir belirtici değildir, fiilleşmiş ana kavramı taşır.

279. b. Yine yukarıda (bkz § 183) belirttiğimiz gibi yabancı kelimeleri ancak isim tabanları halinde kabul eden dilimiz bunları fiilleştirmek için daha çok yardımcı fiiller ile birleşikler yapmak yoluna gitmiş, böylece yardımcılar her devirde yabancı kelimelerin dilimize akımını kolaylaştıran bir aracı olmuştur. Bu akım sınırsızdır ve bu yüzden, yeni bir kavram getirenler bir yana, eski yazı dilimizde binlerce Türkçe basit, veya üreme fiil tabanları yerine çoğu *etmek* ve *olmak* yardımcılarını almış yabancı birleşikler gelmiştir.

Öyle ki bazı cümlelerde yardımcı fiillerden başka Türkçe kelime kalmamıştır.

«*Edip tezyidi gayret müstefid olmak nedametten*».

Bunun gibi

*sunmak × arzetmek saymak × addetmek buyurmak × emret-
mek onarmak × tamir etmek uymak × tabi olmak sağlamak ×
temin etmek onamak × tasdik etmek kullanmak × istimal et-
mek döşemek × tefriş etmek yakalamak × derdest etmek
incinmek × rencide olmak.*

Yukarıda (aynı yerde) yardımcılarla yapılmış yabancı asıllı birleşik fiillerin öteden beri halk dilinde ve yeni zamanlarda yazı ve ilim dilinde isimden *-le-* fiilleri-ne ve uzatmalarına dönüşmelerini gösterdik:

tel'in etmek × *lânetlemek* *tekabbül etmek* × *kabullenmek* *fena olmak* × *fenalaşmak* *tebahhur etmek* × *buharlaşmak* *tasnif etmek* × *sınıflamak* gibi.

c. Yeni zamanlarda Batı dillerinden isim tabanları olarak gelen kelimeleri geniş ölçüde yine bu yardımcılarla fiilleştiriyoruz :

ciro etmek *protesto etmek* *not etmek* *dikte etmek* *curnal etmek* *istop etmek* *sigorta olmak* *grip olmak* *kadük olmak* *rübikon olmak* *banyo yapmak* *cimnastik yapmak* *gol yapmak* gibi.

Bunlar da sınırsızdır. Az yabancı dil bilen «yarı aydınlar» konuşmalarında bu kalıp içinde çok ve yerli yersiz yabancı kelime kullanmaya özenirler :

irrité etmek *forcé etmek* *emballé olmak* *choqué olmak* *succès yapmak*, hatta *check etmek* *discuss etmek* *full yapmak* gibi.

Dahası var : *rédacté etmek* *révisé etmek* *sociétlique olmak* *appartementisé etmek* (?)...

d. Yine nesne olan adlarla kaynaşmış daha bazı fiiller vardır ki salt kılış ve oluş anlamı taşımamakla birlikte yardımcı fiillere benzer bir işleyişle, yani adın kavramını fiilleştirmek üzere birleşik fiiller yaparlar. Bunlara *yarı yardımcı fiiller* (verbe semi-auxilliaire) adını veririz (*almak vermek bulmak işlemek görmek, koşmak*).

yol almak *tedbir almak* *ara vermek* *karar vermek* *iş görmek* *vazife görmek* *son bulmak* *şifa bulmak* *şirk koşmak* *şart koşmak* *suç işlemek* *günah işlemek* gibi.

Bu yarı yardımcılarla yapılan birleşiklerde de anakavramı taşıyan adıdır. Yardımcı fiili ele alıp onun üzerine anakavramda üreme yapmaya kalkışmak abestir :

iş görmek × *görev* *şart koşmak* × *koşul* gibi.

3. Bağlam Öbeği Kalıbında :

280. Bağlam Öbeği kalıbındaki birleşik fiil tabanları aynı kalıpta birleşik isim tabanları gibi anlam ve şekil ilişkilerine göre yapılmıştır. Yani onlar gibi belli şartlar içinde oluşmuş birleşiklerdir. Bunları ya iki adfiil (mastar) halinde, yada

birinci fiili *-ip* zarffiili şekline koyarak gösteririz (*satmak savmak* × *satıp savmak*). Birinci halde her iki fiil (*sattım savdım*), ikinci halde yalnız son fiil çekime tabi olur (*satıp savdım*).

Yine isimden koşma takımlarda olduğu gibi fiilden koşma takımlarda da her iki kelime birbirini tasvire yaramakta olduğundan aralarında kesin bir sıra yoktur. Ancak iki fiilin oluş ve kılınış sırasına göre bir tertiplenme meydana gelir. O da sabit (*atıp tutmak*), veya yerine göre değişken (*gidip gelmek gelip gitmek*) olabilir. Bunun dışında isimden koşma takımlarda gördüğümüz (bkz § 273) sesçe istiflenme bunlarda da görülür

sayıp dökmek yeyip içmek batıp çıkmak bıkmak usanmak silip süpürmek yazıp çizmek tellemek pullamak pişirmek kotarmak saçıp savurmak kasıp kavurmak gezip tozmak gibi.

Türeyişten fiil kalıbında da iki fiil bir birleşik fiil teşkil eder. Bunlar edeleme fiillerini berkitme yollu yapılmış görünürlür

vermek veriştirmek sürüp sürüştürmek sorup soruşturmak sarmak sarmalamak bulup buluşturmamak takıp takıştırmak gibi.

Bağlam öbeği kalıbındaki birleşik fiiller türlü çatı görünüşlerinde de aynı anlamı sürdürebilirler. Bu takdirde ekseri iki fiil aynı zamanda çatı ekleri alır :

Yendi içildi. Asıldı kesildi. Sarınıp sarmalanmış. Dökündü saçındı. Yaptırıp ettirdi. Döğüş-tüler sövüştüler. Batırdı çıkardı. gibi.

Yalnız son fiile geldiği de olur (*alıp satılmak çekip çevirtmek*).

Bu birleşik fiil tabanlarından ve bunların türlü çatı görünüşlerinden üreme isimler (ad, sıfat, zarf) koşma takım

kalıbında birleşik isimler arasında görülür (bkz § 273 *alım satım açık saçık düşe kalka*). Özellikle bu koşma takım kalıbındaki birleşik fiillerden gelen duruk fiiller geniş ölçüde isim tabanları olarak kullanılırlar. Bunlar da çekimde olduğu gibi iki türlü ekleme ile yapılmış bulunurlar.

a. Her iki fiil aynı eki almıştır :

*alış veriş yeyecek içecek kaçma göçme gelen
giden konar göçer okur yazar derme çatma
bıkmaz usanmaz görmüş geçirmiş bata çıka
bağıra çağıra kırmadan dökmeden* gibi.

b. Birinci fiil *-ip* zarffiili ekini alıp yalnız ikinci fiile çeşitli duruk fiil ekleri getirilir :

*gezip tozma yatıp kalkma yüüp gelme bitip
tükenmiş gelip geçici alıp verecek basıp geçerek
arayıp tarayıp durup dinlenmeden* gibi.

Bağlam kalıbında duruk fiiller bazan doğrudan doğruya, yani çekimli fiil şekilleri kullanılmış olmaksızın üretilmiş görünürler :

*emme basma biçer bağlar biçer döğer durmuş
oturmuş büyümüş küçülmüş doğma büyüme
ölen kalan* gibi.

Bağlam öbeği kalıbında fiillerden de bazan bir teki bırakılmış kelime olabilir :

*yahvarıp yakarmak ovarıp onarmak evirmek
çevirmek değiş tokuş* gibi.

II. Kısım

KELİME ÇEKİMİ

281. İkinci bölümün giriş kısmında genişçe belirttiğimiz gibi Türkçenin kelimeleri sekiz sınıfa ayrılırlar ve bunlar söz içinde farklı işleyişler alarak ilişkilerine göre türlü çekim ekleriyle birbirlerine bağlanırlar. Aşağıda kelime sınıfları sırasıyla bunların vasıflarını, işleyişlerini ve çekim ekleri alarak uğradıkları değişiklikleri gözden geçireceğiz.

1. Dilim : A d

I. ADLAR VE ÇEŞİTLERİ

Gerçekte, veya tasavvurda bir varlığa ad olan kelimelere *a d* (substantif) deriz :

*taş kavak güvercin Turgut güçlük şeref
düşünce* gibi.

Bunlardan birtakımı duyularımızla kavranır bir gerçekliği olan varlıkların, nesnelerin adlarıdır (*taş kavak güvercin Turgut*). Bunlara *yoğun adlar* (nom concret) deriz. Birtakımı ise maddi varlıklara, nesnelere değil, vasıflara manevî kavramlara ad olurlar (*güçlük şeref düşünce*). Bunlara da *yalın adlar* (nom abstrait) adını veririz. Buna göre adlanan kavramları da *yoğun kavramlar* (concept concret), ve *yalın kavramlar* (concept abstrait) diye anarız. Sadece «*Bu bir kavramdır.*» dediğimiz zaman ise bir yalın kavram anlarız.

Öbür kelimeler gibi adlar da bir *konmuş anlam* (sens fondamental) taşırlar. Buna adın *asıl anlamı* (sens propre) deriz. Birçok adlar *anlamca yayılıp* (par extension) konmuş anlamlar çevresinde ve dışında bazı *yan anlamlar* (sens accessoire) yüklenmiş bulunurlar. Mese-lâ *ayak* insanda ve hayvanda basma, yürüme organıdır. Fakat iskemlenin, masanın, gölün, ırmağın v.b. da ayağı olur. Halk giirinde ise bu kelime *kafiye* anlamına gelir. Bu sonrakiler hepsi kelimenin *üreme anlamları* (sens dérivé) sayılır.

Anlam genişlemesi yoluyla çoğu zaman yoğun anlamlı bir ad bir de yalın anlam kazanmış bulunur. Bazan da aksine, yalın anlamlı bir ad bir de yoğun anlam alır

yürek = bir organ / *cesaret destek* = bir direk /
yardım yol = geçilen yer / *usul, aksine çıkış* =
 bir davranış / *çıkılan yer pislik* = bir vasıf /
 bir nesne gibi.

Adlar asıl ve yan anlamlarının dışında ilişki ve benzerlik yoluyla başka bir kavram karşılamak üzere de eğriti olarak kullanılırlar. Bu kullanışa *mecaz* (figure de mot) deriz.

yuva = *ev* *ekmek* = *geçim* *maşa* = *aracı*
tosun = *gülbüz çocuk* *sopa* = *dayak* *koltuk* =
makam gibi.

Mecaz doğrudan doğruya nesnenin adı olmaz, kavramı güçlendirmek ve renklendirmek için adın yerini tutar. Bununla beraber alışılmış mecazlara kelimenin *mecazlı anlamı* deriz. Bir çok yan anlamlar ve terimler de mecaz yoluyla gelişmişlerdir, krş § 181.

282. Yoğun adlardan birtakımı ancak bir tek varlığı, veya belli bir topluluğu göstermeye yararlar

Turgut Sarman (kedi) *Adana Norveç Türkler*
 gibi.

Bunlara *özlük adlar* (nom propre) deriz.

Yalın kavramlara, yada bir cinsin herbir tekine ad olabilen kelimeleri ise *cins adları* (nom commun) diye anarız:

çocuk tavşan söğüt çayır güçlük sevinç
gibi.

Başlıca kişi adları, soyadları, yer adları millet, din, adları, makam ve kurum adları özlük adlar olurlar. Bunlar yazıda ilk harfleri büyük yazılmak suretiyle belirtilirler. Türü belirtme öbekleri kalıbında birleşiklerden özlükadlar da böyle yazılır, bkz § 3 :

Erdoğan Demirtaş (fakat Mehmet Ali Ali Rıza) Çolakoglu Taşkapılı Akhisar Bepazarı Akdağmadeni Yeşilirmak Rumeli Köktürkler Karaköyünlular Kızılay Başbakanlık Katolikler
gibi.

Soy ve yer adlarında yaygınlaşan bu birleşik yazılışa karşılık geniş anlamda birleşiklerden ve *san öbeklerinden* meydana gelen özlük adlarda ayrı yazılış devam eder. Özaman her kelimenin ilk harfini büyük yazarız

*Ziraat Bankası Küçük Çamlıca Tarım Bakanlığı
Altay Dağları Amerika Birleşik Devletleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Sultan Mahmut Şah
İsmail Yavuz Sultan Selim Emrullah Efendi
Süleyman Paşa Ali Bey.*

Özlükadlara çekim ekleri getirildikte ekin bir kesme işaretiyle ayrılması faydalı olabilir (*Ankara'ya İhsan'ın Dadaloğlu'ndan*), yapım ekleri getirildikte doğru olmaz (*Bursalı Arapça Atatürkçülük*). Özlükadlar kullanış, üretim ve birleşim yollarıyla cinsadı, sıfat ve fiil sınıflarına da girseler

yazılışlarında büyük harfle başlamak eğilimi çoğu zaman hakim olur :

*bir İngiliz (lira) bu malın Avrupası Van kedisi
Osmanlı kadın Japon gülü Mehmetçik Turancı
Türkleşmiş Batılasmak gibi.*

II. ADLARDA SAYI

283. Cinsadları adı oldukları cinsten bir tek varlığı, yada belli bir parçayı gösterirler :

ağaç kum kaz kadın duygu görüş gibi.

Bu yalın halleriyle adlara *tekli* (singulier) deriz. Burada tek, veya parça aynı zamanda bir cinsi, yada bir bütünü temsil eder.

Aynı cinsten birden çok varlıkları anlatmak istediğimiz zaman bu adların sonuna bir *-ler* eki getiririz :

ağaçlar kumlar kazlar kadınlar duygular görüşler gibi.

Bu haldeki adları da *çoklu* (pluriel) diye anarız.

Bir takım cinsadları çok sayıda bir topluluğa ad olmuşlardır, yani tekli halleriyle toplu bir çokluğu ifade ederler :

*ordu bölük sürü takım küme öbek dizi
hevenk gibi.*

Bunlara *topluluk adları* (nom collectif) deriz. Bunlar da çoklu eki alıp birden fazla toplulukları ifade edebilirler (*ordular bölükler sürüler*).

Aynı cinsten tekleri toplayan ve kapsayan kap, veya bağ adı da topluluk adı olarak kullanılabilir :

*bir avuç (findık) iki demet (çiçek) üç çuval
(patates) gibi.*

Çoklu ekini kimi zaman sayıca değil, mikdarca çokluğu anlatmak, kavramı genişletmek ve obartmak için kullanırız. Bunlara *o b a r t m a ç o k l u l a r ı* (pluriel emphatique) adını veririz, krş § 153 :

*baklavalalar, börekler kürkler, şapkalar ateşler
içinde kanlara boyanmış yerlerde yatmak
havalara sıçramak gibi.*

Özlük adlar bir tek varlığa ad oldukları için mantıkça çoklu eki alamazlar. Ancak bir topluluğu anlattıkları, millet, cemaat, boy, aile v.b. adı oldukları zaman çokludurlar :

*Uygurlar Müslümanlar Avşarlar Osmanlılar
Türkçüler gibi.*

Turgutlar dediğimiz zaman da *Turgud'un* evini ve ailesini kastetmiş oluruz.

Bunun gibi bir kimseyi, yada bir yeri benzerleriyle birlikte anlatmak istediğimizde özlük adlara çoklu eki getiririz, krş § 153

*Fuzulîler, Bakiler, Sinanlar 16. yüzyılda Türk
sanatını yükselttiler. Bir süre Nice'lerde,
Riviera'larda gezip tozmuşlar gibi.*

Sayı sıfatları çoklu anlamı getirdiği için Türkçede sayı sıfatı almış adlar çoklu eki almazlar (*üç gün beş çocuk yedi metre*). Ancak bazan bilinen kişiler, veya nesneler topluluğuna ad olmak üzere doğrudan doğruya sayı sıfatlarına, yada onların belirttikleri adlara çoklu eki getirilmiştir :

*Kırklar Yediler Otuzbeşler Dört Büyükler Yedi
Deliler Kırk Haramiler Altı Kızlar Çiftelha-
vuzlar (İstanbul) Beşevler (Ankara) gibi.*

III. ADLARDA BELİRTME

284. Özlükadlar bir tek, dolayısıyla belirli bir varlığa ad olmuşlardır. Gerçekten *Ahmet* ve *Doğanca* dediğimiz zaman yalnız bir tek kişiyi, veya yeri kastederiz. Bu adlar bir cinsin tekleri olarak kullanılamaz. Ancak bu kişi ve yerlerin de *adaşları* olur. Her köyde birçok *Ahmet* ve Türkiye'de *Doğanca* adında birçok köy vardır. Adaşları ad ve sıfattakımları kurarak ayırdederiz, bkz § 432 :

Balcı Ahmet Topalın Yusuf Dursunoğlu Cevat
III. Selim Yukarı Doğanca Büyük Çekmece
Marmara Ereğlisi Batı Trakya gibi.

Lâkaplar ve soyadlarıyla belirtme Batı dillerine uyularak tersine çevrilmiştir :

Ahmet Balcı Yusuf Topal Cevat Dursunoğlu,
hatta Selim III.

Cinsadları ise aynı cinsten herhangi bir teki gösterebilenlerinden belirli, veya belirsiz olabilirler. Cinsadının bu durumuna *salt hal* (cas absolu) deriz. Türkçede salt hal adın ek almamış yalın şeklidir. Ancak adın yalın çoklusu da salt halinde sayılır. Bir ek alan bütün öbür haller ise *dolayılı haller* (cas oblique) adını alırlar.

Salt hali ile adları tekli ve çoklu olarak bütün bir cinsi, anlatmak için olduğu gibi o nesneden bir mikdarı kastederek de kullanırız. Bu sonuncu kullanışa *bölük hali* (cas partitif) deriz :

Süglün ormanda yaşar. Elma besleyici bir meyvedir. Sabahları süt içerim. Orhan köyden haberler getirdi. gibi.

Türkçede adları belirtme usulleri çeşitlidir. *Belirli* (défini), yada tam *belirsiz* (indéfini) kılmak için adlara

belirtme sıfatları getiririz. Belirsiz sıfat olarak bir önüne geldiği adı belirsiz kılar (*bir adam bir oyun bir mesele*). Buna karşılık adlara işaret sıfatları getirmek suretiyle onları belirli yapmış oluruz (*bu kadın şu ağaçlar o ödeme*).

Söz içinde vurgu değişikliği ile de adları belirli, veya belirsiz kılabiliriz. Öyle ki cümlede kimse, veya nesne olan ad cümle vurgusunu üzerine çekiyorsa belirsizdir, bu vurgu yüklem üzerinde kalıyorsa ad belirli olur

Ayşe buradan yeyecek götürdü. Ayşe buradan yeyecek götürdü. İzmirden çocuklar geldi. İzmirden çocuklar geldi(ler) gibi, bkz § 94.

285. Nihayet adın bazı başka çekim halleri de adları belirli kılmaya yarar.

1. *Kimin hali* eki olan *-in* aynı zamanda belirticidir. Başka bir deyimle kimin hali belirli bir hal olduğundan teşkil ettiği adtakımında belirten ad da belirli olur, bkz § 291. Dolayısıyla bu adtakımına *belirli adtakımı* deriz. (*ağacın kabuğu evin kapısı kuzunun başı*). Buna karşılık belirten adın kim hali, yani salt hali ile yapılmış adtakımında birinci ad belirsiz olduğundan takım da belirsiz olur. Buradan *belirsiz adtakımı* adını alır (*ağaç kabuğu ev kapısı kuzu başı*).

2. *Kimi hali* eki olan *-i* aynı zamanda belirticidir. Başka deyimle kimi hali belirli bir hal olup cümlede nesne olan ad bu hale konduğunda *belirli nesne* olur (*Mektubu almadılar. Tavuğu kestim. İşçiyi gönderecek*). Buna karşılık cümlede nesne olan ad kim halinde, yani salt halde ise belirsiz olur ve *belirsiz nesne* adını alır (*Mektup almadılar. Tavuk kestim. İşçi gönderecek*), bkz § 440.

3. *İyelik* ekleri de adı kişiye, yada nesneye tahsis ederek belirli kılarlar. Başka bir deyimle iyelik eki ada bir ikinci kavram ekler ki belirtme öbeklerinde olduğu gibi bunlardan biri ötekini belirtmeye yarar (*baba-m / ben-in baba-sı*

eller-iniz / siz-in eller). Bu sebeple iyelik eki almış adlar cümlede nesne olduklarında her zaman kimi halinde bulunurlar ve belirli nesne olurlar (*Baba-n-ı gördüm. Eller-im-i yıkamalıyım*). Eski Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında bazan nesnenin burada da kim halinde kaldığı görülür (*Başın keserüm. Evüm yıktı. Ayagun öpem*).

Söz içinde belirtme öbekleri geniş ölçüde belirtme işlevini yerine getirirler. Bunları sözdizimi bölümünde göreceğiz, bkz § 417 v.i.

IV. ADLARDA ÇEKİM

286. Adlar söz içinde başka kelimelerle olan ilişkilerine göre farklı hallerde bulunurlar. Bu haller onlara gelen bazı eklerle belirtilir. Farklı hallere *adın halleri* (cas), bir adın bu türlü ekler almasına ise *ad çekimi* (déclinaison) deriz. Yukarıda gördüğümüz gibi adın hiç ek almamasını da bir hal sayarız. *Ad çekimi ekleri* (désinence casuelle) aslında adlara ve zamirlere gelen yapıklardır. Fakat dilimizde sıfat, zarf gibi fiiller dışında başka kelime sınıfları da ad yerini tuttuklarında ad çekimi ekleri aldıkları için daha geniş anlamda *isim halleri* ve *isim çekimi* terimlerini de kullanırız:

Yeni Türkçede —kelime yapımı işleyişleri ağır basan *-lik -ci -imsi* gibi ekler biryana bırakılırsa— on kadar adhali vardır, diyebiliriz. Bunları sözdizimindeki işlekliklerine göre iki bölüme ayırırız. 1. *İç çekim halleri* (déclinaison interne), 2. *Dış çekim halleri* (déclinaison externe).

A. İç çekim Halleri :

Adların 6 iç çekim halleri vardır. Bunları pratikte *kim?* soru zamirinin beklenen cevabına göre adlandırıyoruz :

1. kim hali	<i>ev</i>	<i>Ev boyandı.</i>
2. kimi hali	<i>ev-i</i>	<i>Ev-i gördüm.</i>

3. kime hali	<i>ev-e</i>	<i>Ev-e gidiyorum.</i>
4. kimde hali	<i>ev-de</i>	<i>Ev-de bekleyorum.</i>
5. kimden hali	<i>ev-den</i>	<i>Ev-den geliyorum.</i>
6. kimin hali	<i>ev-in</i>	<i>Ev-in damı</i>

a. *Kim hali*, yukarıda da gördüğümüz gibi, adın çekimce *y al ın h al i* (nominatif), eksiz halidir. Yine yukarıda işaret ettiğimiz gibi bölük hali anlatımında da kullanılır. Ancak söz içinde onun en yaygın işleyişi birşey yapanı ve olanı göstermek, yani cümlelerin kimsesi olmaktır (*Taş camı kırdı. Cam kırıldı*).

Kim halinde adlar bir kimseyi adı, unvanı, veya bir vasfı ile çağırma da kullanılır :

Zeynep! Baba! Arkadaş! Hanım! Arabacı!
Gocuklu! gibi.

Yalın adın bu ünlem gibi kullanımına *çağrı h al i* deriz, bkz § 109, 104.

Yukarıda (bkz § 285) ve aşağıda (bkz § 292, 440) gördüğümüz gibi salt haliyle adlar belirsiz adtakımlarında belirten ve cümlede belirsiz nesne olarak da kullanılırlar (*ev kapısı Tavuk kestim*).

b. *Kimi h al i* adın söz içindeki geçişli fiilden doğrudan doğruya etkilenmesi durumudur :

Taş camı kırdı. Kedi sütü içiyor. Takımları
götüreceğim.

Bundan dolayı ona *etkilenme h al i* (accusatif) deriz. Ancak bu etkilenme çok defa da itibarı olur :

Kitabı okudum. Gelmeyi düşünmüşler. Örnek-
leri göreceksiniz.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 285) kimi halinde nesne olan ad doğrudan doğruya etkilendiği için belirli nesne adını alır.

287. Özlükadlar ve belirtilmiş adlar aslında tek varlığa adoldukları için cümlede nesne olduklarında, kimi haline girerler, yani belirli nesne olurlar :

Dünderi çağırdık. Viyanayı tanır mısın? Bu hesabı kapatın. Resmini gösterdi gibi, bkz § 285.

c. *Kime hali* adın yönelme, *girme hali* (datif), *kimde hali* adın durma, *kalmalı hali* (locatif), *kimden hali* ise *çıkma* (ablatif), *uzaklaşma* halidir :

Eve gidiyorum. Evde oturuyorum. Evden geliyorum. gibi.

Bu üç hal adın zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme halleridir. Bu halleri ile bu adlar fiilin olduğu *yerverme* (localisation) şartlarını belirtirler. Bu sebeple onlara *yer yön halleri* (cas locaux) adını veririz. Bu hallerdeki adlar ençok cümlede *isimleme* adını alan bir sözdizimi unsuru olarak kullanılırlar, bkz § 441. Yer yön halleri birçok zarfların yapımına da girerler, bkz *akşama geçende eskiden* § 135, 137, 139.

d. *Kimin hali* adın *katılma* halidir (génitif). Bu haldeki adlar sahip olanı, tabi olunanı, kapsayanı gösterirler ve bir sahip olunanı, tabi olanı, kapsananı gerektirirler. Bu sebeple de iki türlü soru açarlar:

— *Ne Durmuş-un-dur?*

— *Durmuş-un ne-si?*

Kimin halinde adlar birinci soruyu yüklem ismi olarak karşılımaya yararlar :

Güvercinler Durmuşun-dur. Bu bahçe sütçünün-müş. Tüfek kardeşimin-di. Yavrular senin olacak. gibi.

Bu bahse sözdizimi bölümünde döneceğiz, bkz § 446.

Kimin halinde adlar ikinci soruya bir belirli adtakımı ile cevap verirler :

*Durmuş-un oda-sı Sütçünün ineg-i Kardeşimin
bahçe-si güvercin-in yavrular-ı gibi.*

Görüldüğü gibi bu ikinci kullanışta sahip olunan, tabi olan sonra gelir ve bir iyelik eki alır. Bu belirtme öbeği kalıbını aşağıda göreceğiz, bkz § 291.

Özlükadlar ve belirtilmiş adlar (bkz § 284) adtakımlarında katılan durumunda kimin halinde görülürler (*çocuk çorabı*, fakat *Emre'nin çorabı şu kadının kocası saat-im-in camı*). Ancak özlükadlar başka bir kullanışta kim halinde de bulunurlar (bkz § 292 *Konya Belediyesi Erzurum Valisi*).

İkinci ad daha belirli ve sınırlı hallerde yalın olarak da kullanılır :

*Bakkalın çocuk muhtarın kısrak sizin yeğen
Nalbandın Yusuf.*

-in eki sesliyle biten tabanlardan sonra bir *n* alır (*dede-nin*, *dede-yin* yerine), bkz § 310.

B. Dışçekim Halleri :

288. Türkçe tarihi boyunca daha çeşitli adçekimi ekleri yaratmış olup bunlardan birtakımı az, veya çok canlı üretim ekleri olmuşlar, birtakımı ise daha çok üretime yaramakla birlikte azçok çekimdeki işleyişlerini de muhafaza etmişlerdir. Buna göre daha az işlek çekimekleri vardır ki bunların yarattıkları isim çekimi hallerine de *dışçekim halleri* diyoruz. Bunları ek halinde takılar saymak da yanlış değildir, bkz § 333.

Adların 4 dışçekim halleri vardır ki bunları da pratikte *kim?* soru zamirinin beklenen cevabına göre adlandıracamız :

1. kimle hali	<i>ev-le</i>	<i>Ev-le değişirim.</i>
2. kimce hali	<i>ev-ce</i>	<i>Ev-ce bekledik.</i>
3. kimli hali	<i>ev-li</i>	<i>Ev-li bağ</i> (ayrıca sıfat).
4. kimsiz hali	<i>ev-siz</i>	<i>Ev-siz kalmışlar.</i>

a. *Kimle hali* adın başlıca *bilelik hali* (*Bıçak-la kesti*) ve *birlikte hali* (*sociatif, Doktor-la geldiler*) gibi iki farklı durumunu karşılar. Vurgusuz olan bu ek *ile* takısından gelmekte ve genç bir ek olup hâlâ aslı olan takı ile yanyana ve aynı anlatımda yaşamaktadır. Eski Türkçedeki *-in* ekini iterek (*ağag-in × ayak-la*) yerini tutmuştur, bkz § 147.

Bu iki ek konuşma dilinde yenisi eskisi tarafından uzatılmış bir birleşik olarak da kullanılır, krş § 156 :

gözlen başlan ayaklan diziye korkuyulan gibi. *n* ile biten adlardan sonra ek tam benzeşmeyle *-nen* şeklini almış (*tren-nen kadın-nan*), sonra da bu şekil yer yer genelleşme istidadını göstermiştir (*eşeknen kayıknan çapaynan*).

Kimle halinde adlar da yer yön hallerindekiler gibi ençok cümlede isimleme olurlar ve yukarıda gördüğümüz gibi hal ve zaman gösteren birçok zarfların yapısına girerler, bkz *zorla tatlılıkla zamanla* § 151.

289. b. *Kimce hali* adın *görelilik hali* (équatif) diye adlandırılabilir. Ancak vurgusuz olan bu ekin anlatımı çok çeşitlidir. Kimce halinde adlar birçok takı öbeklerini anlamca karşılarlar :

hesapça (hesaba göre) *arkadaşça* (arkadaş olarak) *milletçe* (millet bütünüyle) *orduca* (ordu tarafından) *malca* (mal yönünden) *yıllarca* (yıllar boyu) *kazca* (kaz gibi) *kılca* (kıl kadar) gibi.

Kimce halindeki adlar lûgat değeri kazanmaya çok yatkındırlar. Pek çeşitli anlamlarda *-ce* zarflarını ve sıfatlarını yukarıda gördük, bkz *önce başlıca Türkçe* § 129.

c. *Kimli hali* adın *donanma* (munitif), *bezenme hali* dir (zıt anlamlısı *kimsiz hali*).

Sahip olma, birlikte olma, taşınma gibi anlatımları da var-

dır. *-li* eki vurguludur. Kimli halinde adlar söz içinde sıfatların ve zarfların yerini tutarlar.

*çantalı adam şemsiyeli kadın tasmalı köpek
haberli gelmek şapkalı oturmak atlı gitmek
geyimli yatmak gibi.*

Bu kullanışta kimli ve kimle halleri çoğu zaman anlamca birbirlerine yaklaşırlar :

*arabalı gitmek × arabayla gitmek hesaplı har-
camak × hesapla harcamak.*

Ancak *-li* eki daha çok sabit anlamlı sıfatlar yapmaya yarar olmuştur, bkz *tatlı değerli korkulu* § 157.

d. *Kimsiz hali* adın *giderme* (privatif) *yoksulluk hali*dir. Kimli halinin, bazı yerde de kimle halinin zıt anlamlısı olur. *-siz* eki de vurguludur.

*paltosuz adam Azıksız kaldık. Sensiz olmaz.
Tehlikesiz değil. Hazırlıksız yola çıkmış gibi.*

-siz eki de daha çok sabit anlamlı sıfatlar üretiminde kullanılır olmuştur, bkz *öksüz soysuz akılsız* § 168.

V. ADTAKIMI

290. Yukarıda kimin halini açıklarken bu haldeki adların bir sahip olanı, tabi olunanı, kapsayanı gerektirdiklerini belirtmiştik, bkz § 287. Fakat aslında iki ad arasında bu ilişkinin iki türlü kurulduğunu gösterdik, bkz § 285. Bunlardan her ikisine, yani kimin, veya kim halindeki bir ada iyelik eki almış bir adın gelmesiyle ortaya çıkan *kelime öbeğine a d t a k ı m ı* (rapport d'annexion) deriz (*ağacın dah / ağaç dah*).

Adtakımı aslında bir sözdizimi birliği olup belirtme öbeklerinden biri sayılır. Bu sıfatla onu o bölümde inceleyeceğiz,

bkz § 418. Öbür yandan adtakımı birleşik kelime yapımında yaygın bir kelime kalıbı teşkil eder ki bunu da yukarıda gördük, krş § 264. Ancak bu kelime çekimi bölümünde adtakımını dilimizde iki ad arasında ait olmak ilişkisinin özel şekli olarak tasvir edeceğiz.

Bir adtakımında *belirten* yalın, veya katılma halindeki birinci ad, *belirtilen* ise iyelik eki almış olan ikinci adıdır (*ev kapı-sı Ali-nin köpeğ-i*). Kelime öbeğinde asıl anlam ikinci kelimendendir. Birinci kelime onu belirtir ve sınırlar. *Alinin köpeği* Ali değil, köpektir. *Ev kapısı* bir kapıdır. Burada birinci ada *katılan* (annexé), ikincisine *katkı alan* (fond) adını veririz, Buna göre *ev-in* katılan, *kapısı* katkı alan olur.

Eski Türkçede katılma hali daha çok kim hali ile verildiğinden adtakımı da daha çok katılanın yalın haliyle (*uçmak yolu taglar başı Kanım Kagan süsi*), nadir olarak kimin haliyle (*yalnuk-uñ neñ-i küñüñ karşı-sı Türk budun-uñ il-in töri-sin*) kurulmaktadır. Dilimizde kimin hali yaygınlaşmış, açıkça belirtme işleyişi kazanmış (bkz § 285), dolayısıyla kimin hali ile yapılan adtakımları kim haliyle yapılanlardan açık anlam farkıyla ayrılmıştır.

Böylece Yeni Türkçede iki türlü adtakımı meydana gelmiştir : 1. *Belirli adtakımı* (annexion déterminée) *çocuğ-un oyuncuğ-ı*, 2. *Belirsiz adtakımı* (annexion indéterminée) *çocuk oyuncuğ-ı*.

A. Belirli Adtakımı :

291. Bir belirli adtakımında her iki kelimeye gelen ekler, katılma hali ve iyelik ekleri *ait olma* (appartenance) anlatımında olup bu kavram tekrarlanmış olmaktadır. Gerçekten *kuş-un yuva* şekli bu iki ad arasında ait olma anlatımını kurabilecekken katkılanın, ikinci adın sonuna da öncüllü katılan, birinci ad olan bir iyelik zamiri (*kuş-un yuva-sı*) getiri-

yoruz. Türkçeye mahsus daha sıkı bir bağlantıya sahip ve çok yaygın bir belirtme öbeği olan bu adtakımı kalıbını Batı dillerinden tarifler ve terimler tam karşılamaz, *tamlama*, *tamlayan*, *tamlanan* gibi.

Belirli adtakımında katılan cinsadı olsun, özlükad olsun katkıalanı çok sınırlar, özlükadlar derecesinde belirli kılar (*geminin direği Ömerin tabancası*). Hele katılan bir iyelik zamiri ile zaten belirtilmiş ise katkıalan daha da belirli olur (*gömleğinin yakası dayımın kızı*), bkz § 285.

Belirli adtakımı bazı hallerde salt belirtme yerine bir *dıştutma*, veya *yeğleme* anlatımı ile kullanılır, krş § 264

Tilkinin postu işe yarar. *Etin suyu* çok besleyicidir. «*Çorumun leblebisi*» «*tavuşun derisiyle gerisi*» «*Ergenenin köprüsü*» *Beylerbeyinin teşrifati* «*Kişinin cevheri içinde.*» gibi.

Bu anlatımı daha da berkitmek için katkıalanın vurgusunu yeğinleştiririz (*tilkinin postu' Çorumun leblebisi'*) gibi.

Belirli adtakımının yine yeğleme ve berkitme anlatımı ile kullanılan bir çeşidi daha vardır ki burada katkıalan aslında ad olarak kullanılmış bir sıfattır. Başka bir deyimle bir sıfat-takımını tersine çevirip adtakımı kalıbına sokmuşuzdur (*güzeli kadın* yerine *kadının güzeli*). Burada ad (katılan) belirtme öbeğinin asıl anlamını muhafaza eder, ad olan sıfat ise (katılan) ona ait vasfın adı olur :

kayısının alâsı şarabın eskisi komşunun iyisi
doktorun cahili arkadaşın kötüsü «tarlanın taş-
lısı, karının saçlısı».

Aynı kalıpta belirtme sıfatlarını da kullanırız

çobanın biri yolcuların üçü defterin hangisi?
gibi.

Özlükadlar ve belirtilmiş adlar katılan olduklarında kimin haline girer ve belirli adtakımı yaparlar (bkz § 287 *Emrenin kitabı saatimin camı*)

*Mehmed'in tarlası Anibal'in mezarı amca-n-ın
dostu gibi.*

Başka kullanışta kim halinde de görülürler, bkz § 293.

B. Belirsiz Adtakımı :

292. Kim halinde bir katılan ad ile iyelik eki getirilmiş bir katkıalan adtan oluşmuş adtakımına belirsiz adtakımı adını veriyoruz :

*ev bahçesi at kuyruğu çocuk çorabı ceviz
kabuğu gibi.*

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi dilimizde öncekinden anlatımca farklılaşmış olan bu adtakımı da aslında bir belirtme öbeği olup ona *belirsiz* sıfatını vermemiz ancak itibaridir. Bununla onun öncekinden daha az belirtici olduğunu anlatmak isteriz. Gerçekten bu çeşit bir adtakımında katılan ad katkıalanı anlamca daha az sınırlar. Belirli adtakımında katılan ad katkıalan nesneyi belli bir varlığa malettiği halde belirsiz adtakımında bir cinsten bir türe maleder. Başka bir deyimle meydana gelen kelime öbeği bir cinsten bir türün adı olur (*çobanın köpeği* × *çoban köpeği keserin sapı* × *keser sapı*), krş § 264.

Belirsiz adtakımı cinsadı olarak kullanılmaya daha elverişlidir. Bu sebeple yukarıda gördüğümüz gibi geniş ölçüde birleşik kelime yapımına yarar (*göztaşu ketenhelvası ayakkabı*). Bu yoldan bir cins varlığın tabiatı pekçok olan türlerini ve çeşitlerini adlandırırız

*kızkuşu devekuşu arıkuşu tarlakuşu karkuşu
v.b. ayçiçeği ateşçiçeği kınaçiçeği boruçiçeği
dügün çiçeği v.b. çakmaktaşı kireçtaşu alçıtaşu
kumtaşu bileğitaşı v.b. gibi.*

Bununla birlikte belirsiz adtakımı kimi zaman bir cins varlığın (katılanın) parçalarını, veya şekillerini ayırdetmeye yarar :

*zeytin yağı × zeytin tanesi kuzu haşlaması ×
kuzu kızartması.*

Çoğu zaman belli bir türün adı cinsin adına katılarak o türün mensup olduğu cinsi açıklamaya yarar :

*kuğu kuşu çınar ağacı mermer taşı nisan ayı
gibi.*

293. Katılan durumunda özlükadların kimin halinde bulunmaları esastır, bkz § 287, 291 *Emre'nin kitabı Fatih'in ölümü.* Ancak özlükadlar yine özlükadlar, yeradları, kişi, soy, topluluk, orun ve kurum adları alan bir adtakımında katılan olurlarsa kim halinde kalırlar. Başka bir deyimle bu adtakımları belirsiz adtakımı şeklinde olur :

*İstanbul Şehri Marmara Denizi Dadaloğlu Ka-
ramanoğulları Erzurum Valisi Konya Belediyesi
Trabzon Lisesi Merkez Bankası gibi.*

Katılan durumunda belirtilmiş adların da kimin halinde bulunmaları esastır, bkz § 287, 291 *saatimin camı amcanın dostu bu kadının kocası*). Ancak yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 290) Eski Türkçeden buyana kimin halinin gidecek yayılması ve bunun iyelik eki almış adları kapsaması, kimi hali için olduğu gibi, (bkz § 285 *evim yıktı*) daha yeni zamanlarda gerçekleşmiştir. Bu tarzda deyimler ve birleşikler halinde belirsiz adtakımı örneklerine Anadolu ağızlarında ve nadir olarak yazı lehçemizde rastlanır :

*kardaşı oğlu halam kızı anam südü babam evi
yüzü suyu ebem kuşağı gözüüm nuru başın sa-
dakası gibi.*

Belirli adtakımının olduğu gibi (bkz § 291 *kadının güzeli*) belirsiz adtakımının da sıfattakımını tersine çevirip adtakımı kalıbına sokulmuş bir çeşidi vardır. Burada da katkılan ad olarak kullanılmış bir sıfattır, ama çoğu zaman bu sıfat da zaten belirgin vasfı ile alınmış bir adtan başka birşey değildir :

deli Sabri × *Sabri delisi aptal kapıcı* × *kapıcı aptal*
baba adam × *adam babası ayı Osman* ×
Osman ayısı gibi.

Burada katılan «gibi olan» anlamını alır. Bu adtakımı edebiyatta çok yaygın ve sevilen bir mecaz kalıbı teşkil eder ve *benzetme adtakımı* (annexion figurative) adını alır :

gönül bülbülü aşk rüyası talih güneşi ümit
ışığı gibi.

Ancak biz bir sıfatı katkılan olarak kullanıp onunla doğrudan doğruya obartma anlatımı getiren belirsiz adtakımları da yaparız

para delisi kadın düşkünün şöhret budalası baba
şumarığı gibi.

Bunları öncekilerle karıştırmamalı, krş § 266.

Nihayet belirsiz adtakımının bir çeşidi daha vardır ki bir tür takı öbeklerini meydana getirir. Bunlar aslında yer, yön, çağ, ilişki adlarının katkı alması ile oluşmuş belirsiz adtakımlardır :

masa üstü deniz dibi şehir içi ırmak boyu dağ
ardı ayak ucu saçak altı edep dışı öğle üzeri
ortaklar arası gibi.

Bu adtakımları ad, sıfat ve zarf olarak kullanılırlar (*deniz-altı olağanüstü hal adamboyu derin*). Fakat yer yön hallerine konduklarında bir takı öbeği niteliği kazanırlar. O zaman bu yer yön adlarına *adı katkı alan takılar* deriz ki onları yerinde göreceğiz, bkz § 335 :

ırmak boyuna masa üstünde şehir içinden gibi.

C. Adtakımlarının Çekimi :

294. Belirli ve belirsiz adtakımları tek kavram halinde yalnız adlar gibi çekim ekleri, birleşik ad sayıldıkları ölçüde de

yapım ekleri alırlar. Her iki türlü takımda ve her iki halde eklerin bir iyelik eki üzerine gelmesi sözkonusu olup bu da bazı değişikliklere yolaçar.

Çoklu eki her zaman kimin hali ekinden önce gelir (*ağaç lar-ın dal-lar-ı yıl-lar-ın emeğ-i*). Çoklu ekinin sondaki iyelik ekinden de her iki türlü adtakımında önce gelmesi esastır (*kuşun kanat-lar-ı kır çiçek-ler-i*). Bu türlü ekleme birleşik ad olmuş belirsiz adtakımlarında da devam eder. Yani birleşik kelimenin çoklusu sonundaki iyelik ekinden önce bir *-ler-* eki getirmeyle, adeta bir *iç ekleme* (infixation) ile yapılır :

ateşböceğ-i > ateşböceği-ler değil, ateşböcek-ler-i, sakızağacı > sakızağacı-lar değil, sakız-ağaç-lar-ı, gözyaşı > gözyaşı-lar değil, göz-yaş-lar-ı Karamanoğlu > Karamanoğlu-lar değil, Karamanoğlu-lar-ı, gibi.

Bununla birlikte bazı kaynaşmış birleşiklerde çoklu ekinin kelime sonuna kaydığı görülür :

üzbaşı-lar kolaşasılar kahvaltılar ayakkabı-lar × ayakkap-lar-ı elbeziler denizaltılar gibi.

Adçekimi ekleri adtakımlarına geldiklerinde iyelik ekiyle karşılaşılır ve onun çekimine, yani iyelik zamirlerinin çekimine uyarlar, bkz § 313. Bu da iççekim hallerinde yalnız adlara gelen eklerin — bir koruma sesdeği olsun, olmasın — bir *n* sesi *a r a y a k a t m a* ları (intercalation) şeklinde olur. Esasta belirli ve belirsiz adtakımları aynı adçekimine tabi olurlar :

Ayşenin kedisi-ni dolap kapağı-nı öküzün boy-nu-na buğday ekmeği-nde çarşının ortası-nda Toros Dağları-ndan Hasan'ın kayını-nın mısır tarlası-nın gibi.

Kimce hali de bunlara uyar (*Ahmed'in aklınca yıllar boyunca*).

Bazı kaynaşmış birleşikler çoklu eki almada olduğu gibi adçekimi ekleri almada da yalın adlara uymuşlardır :

ayakkabı-yı binbaşuya (fakat *Tepebaşı-nda Eminönü-ne*) *kahvaltıda pazartesi-den* × *pazartesi-nden*. Kimin hali farketmez.

D. Adtakımının Zincirlenmesi :

295. Bunlardan kimin halinde olanlar yeniden «Nesi?» sorusunu açarlar ve bir sahip olunanı, tabi olanı, kapsananı gerektirirler. Bunun cevabını katılanı bir adtakımı olan üç hadli adtakımları verir :

Hasanın kaynının amcası mısır tarlasının sınırı
gibi.

Aksine, katkıalan bir adtakımı olabilir :

komsunun bahçe duvarı yemek odasının bal-
konu gibi.

Nihayet katılan ve katkıalan her ikisi adtakımları olabilirler :

gece bekçisinin kontrol saati Türkiye Cumhu-
riyeti Adalet Bakanlığı.

Yada sonraki adlar teker teker zincirlenirler (*Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti temsilcisi*). Bunlara *zincirleme ad-takımları* (suite d'annexion) deriz.

Zincirleme adtakımlarında «*tarşanın suyunun suyu*» gibi kimin hali ekinin tekrarlanması hoşlanmayız. Onu yer yer düşürürüz :

Hasan'ın amcası(nın) oğlu oda(nın) kapısının
kilidi gibi.

Katkıalan bir adtakımı ise onunla kurulan üç hadli adtakımında iyelik ekini de tekrarlamayız. Başka bir deyimle ikinci eki düşürürüz :

işçinin elemeğ-i(-si) Fatmanın başörtü-sü(-sü)
Fakat yine bazı kaynaşmış birleşiklerde aslı unutulmuş olan
iyelik eki tekrarlanır :

Mehmed'in onbaş-ı-sı Çiğdem'in ayakkab-ı-sı
çocuğun elbez-i-si akşam kahvalt-ı-sı, bkz § 143
kim-i-si hep-i-si v.b.

Belirsiz adtakımları iyelik zamirinin öbür, yani 1. ve 2.
kişi eklerini almaları halinde de 3. kişi, yani katkılan ekini
düşürürler :

para çanta(-sı)-m sebze bahçe(-si)-miz söz
sıra(-sı)-n kalem kutu(-su)-nuz gibi.

Belirsiz adtakımları isim tabanları hükmünde olup çok
zaman yapım ekleri de alırlar. Bunlarda da çoğu zaman iyelik
eki düşer, bazı kaynaşmış birleşiklerde ise kalır :

aşboya(-sı)-lı domates salçalı Adapazarlı Kuş-
adalı boyunbağ(-ı)-sız başörtüsüz havagaz(-ı)-cı
suyolcu Balmumcu derebey(-i)-lik tereyağlık,
fakat Pınarbaş-ı-lı kahvaltısız ayakkabıcı bin-
başılık gibi.

Dilimizde çekim halinde fiiller, deyimler, cümleler, ata-
sözleri v.b. hep tek bir admış gibi —belirttiğimiz şekiller ve
şartlar içinde— bir katılan işleyişi alabilirler :

düşerim korkusu ne olur, ne olmaz düşüncesi
Ruslar sınırda yığmak yapıyorlarmış söylentisi
işten artmaz, diğten artar atasözü gemileri yak-
manın zamanı eden bulur meselesi gibi.

Duruk fiillerle teşkil edilen adtakımları Türkçenin
sözdiziminde geniş bir yer alır, bkz ileride § 468 v.b.

VI. ADLARDA KÜÇÜLTME

296. Nesneyi küçültmek, azaltmak, yada küçük göstermek istediğimizde adına *-cik* (E.O. *-cük*), veya *-ceğiz* (E.O. *-cügez*) eklerinden birini getirir, *küçültme adları* yaparız :

*tepecik dilimcik kitapçık parçacık hediyecek
evceğiz kuşçağız kızçağız çocukçağız şehir-
ceğiz* gibi.

Küçültme adları çok zaman sevgi, şefkat, acıma, bazan da aşağılama anlatımında kullanılırlar :

Anneciğim! Kızçağız bekleyor. Kadıncağız hasta. Arabacığz ile övünüyor.

«Amma biraz vefacığz nakıs, şurası var».

Küçültme adlarının üstün vasıflı anlamına geldiği de olur :

*Mehmetcik Ayşecik «Kadın var, kadıncık var».
Bu motorcuk canımızı kurtardı.* gibi, bkz § 132.

-cik ekinin gelmesiyle çoğu zaman adın sonundaki damak sesi düşer :

*eşecik > eşecik köpecik yürecik bardacık
kapacık bebecik Kavacık* gibi, bkz § 34.

Az sayıda adlar küçültme için *-cek* eki almış görünürler :

yavrucak yumrucak çocu(k)cak sağlıcak gibi.

Bu eski küçültme eki daha çok sıfatlarda ve kelime yapımında kalmıştır, bkz § 304, 130.

2. Dilim : Sıfat

I. SIFATLAR VE ÇEŞİTLERİ

297. Bir varlığı vasıflayan, veya belirleyen kelimeye *sıfat* (adjectif) diyoruz :

*dar güzel mor ekşi yüksek bu hangi kimi
üç gibi.*

Sıfatlar iki türlü işleyişlerine göre iki takıma ayrılırlar : *vasıflama sıfatları* (adjectif qualificatif), *belirtme sıfatları* (adjectif déterminatif). Öncekiler bir varlığa ilindiklerinde onun bir vasfını gösterirler :

dar yol güzel köpek mor çiçek ekşi erik gibi.
Sonrakiler ise nesneye ilindiklerinde onu bir yönünden belirlerler :

*bu çayır hangi sokak? kimi çifçiler üç kavun
gibi.*

Görülüyor ki sıfatlar aslında ayrı varlıklar değil, varlıklara bağlı kavramlardır. Bunun dışında sıfat ancak yalın bir kavram olarak anlaşılabilir. Bu sebeple sıfat oldukları sürece çoklu eki almazlar. Ancak aynı kelimeler ad ve zamir olarak kullanıldıklarında onlar gibi çoklu haline konurlar ve ad çekimi hallerine girerler :

Küçükler buyana! Şunlar bizim. Doğruyu söylemeli. Bunu beğenmedim. Eskiye dönmeyelim. Açıkta kaldın. Uzaktan geliyorlar. «Güzelin adı var».

Bunun gibi sıfatlar aslında sıfat oldukları sürece iyelik ekleri de almazlar. Başka bir deyimle iyelik eki aldıklarında artık sıfat olmazlar, ya ad olarak kullanılmış olurlar, yada zamir hükmünde kelimeler meydana getirirler :

*güzelim sevgilin fakiriniz yakınları gencimiz
iricesi iyisi biri hangisi? gibi.*

Sonra bunlar çoklulanır ve adçekimine uğrarlar :

sevgililerden iricesini birine hangisinin? gibi.

Sıfatlar ayrı varlıklar olmadıkları, bir varlığa ait bir vasfı, yada bir belirtiyi gösterdikleri için o vasma, o belirtiyeye sahip olanı gerektirirler. Bu yönden kimin halindeki adlara benzerler ve iki türlü soru açarlar :

— Ne güzel-dir?

— Güzel ne?

Sıfatlar birinci soruyu *yüklem ismi* olarak karşılamaya yararlar (Bu bahse sözdizimi bölümünde döneceğiz, bkz § 438, 446 v.i.)

İstanbul güzel-dir. Yol uzun. İşimiz bu. Saat kaç? Dursun hasta-ymış. Hava çok serin-di. Bahklar taze-yse. Cevabım kesin olacak. gibi.

İkinci soruyu ise sıfatlar bir sıfattakımı ile karşılarlar
güzel çocuk kısa çizme boş teneke bu iş kaç saat gibi.

II. SIFATTAKIMI

298. Yukarıda ikinci halde belirttiğimiz gibi sıfat hiç bir ek almaksızın vasıfladığı, veya belirlediği adın önüne gelerek onunla bir takım teşkil eder. Buna *sıfattakımı* (construction adjective) adını veririz. İleride sözdizimi bölümünde tekrar göreceğimiz gibi bu bir *belirtme öbeği* olup birleşik adlar yapımında da yaygın bir kullanışa sahiptir, bkz § 268. Sıfattakımını burada iki kelime arasında vasıflama ve vasıflanma ilişkisinin özel şekli olarak tasvir edeceğiz.

Bir sıfattakımında birinci kelime sadece *sıfat* (épithète), yada *vasıflayan* (qualifiant) adını alır.

*soğuk su yanlış hesap eski dost gen tarla
boş kutu*

sıfattakımlarındaki birinci kelimeler gibi. Bunlardan sonra gelen adlara da *vasıflanan* (qualifié) deriz. Belirtme sıfatlarında bu terimler *belirten* ve *belirtilen* diye değiştirilebilir (*üç oda şu pencere nasıl iş*).

Sıfattakımları adtakımları gibi bir anlam bütünlüğü meydana getirirler ve yine onlar gibi aslında ad hükmündedirler. Bu nitelikleriyle de adlar gibi çoklulanırlar, adçekimine uğrarlar ve iyelik ekleri alırlar. Bu demektir ki burada adın sonuna gelen ekler sıfattakımına gelmiş sayılır :

*yanlış hesaplar eski dostum bu arsaya hangi
gözde dört kişiyi kara tavuğun bir işçiden
gibi.*

Sıfattakımları bir ad niteliği ile yeniden bir sıfat olarak üç üyeli sıfattakımları meydana getirebilirler. Bu suretle ad iki yönden belirtilmiş daha dar bir kavram kazanır. Sıfatlar çeşitli olabilir :

*sağır yaşlı kadın her yeni teklif üç büyük oda
küçük sarı defter kârlı bir iş karışık bazı he-
saplar bir başka mesele şu son durum.*

Ölçü, sayı, biçim, derece v.b. gösteren bazı sıfattakımlarını bir ada sıfat yapmak suretiyle de üç üyeli yeni bir sıfattakımı yapabiliriz :

*büyük boy çorap çok miktar kereste ağır sık-
let pehlivan kaç tane kavun üç metre kumaş
yeni moda sabahlık gibi.*

Bu sıfattakımlarından bazıları çekim halleriyle de alınmış olabilirler :

*büyük boyda zarf az sayıda davetli her çeşit-
ten sigara.*

Bunun gibi birleşik ad niteliğinde bazı adtakımlarını da sıfat olarak alıp adlara getirerek bir türlü üç üyeli sıfattakımları yaparız :

*Allahın belâsı herif evin şenliği çocuk işinin
ehli adam Kütahya işi çini yüz karası arkadaş
gök mavisi gözler köylü harcı basma gibi.*

Yapıldıkları sıfatın aslına göre sıfattakımları çeşitlenir. Çok defa kimi varlıkların adlarını belirgin bir vasıflarıyla alıp sıfat olarak kullanırız. Bu, adın bir sıfattakımına konmasıyla anlaşılır :

*baba adam hanım kadın erkek çocuk eşek he-
rif koç burun sırma saç dev teşebbüs Fındık
Fatma Yıldırım Bayezit gibi.*

299. Yer yön, çağ, ilişki adlarını sıfat olarak kullanıp yaptığımız sıfattakımları ise ayrı bir sınıf meydana getirir

*ön sıra arka kapı üst kat alt tabaka iç hizmet
ara sokak ana yol baş çavuş temel düşünce
gibi.*

Yukarıda belirsiz adtakımı içinde bu kelimelerin sontakı işleyişinde bulunduklarını gösterdik (bkz § 293 *masa üstünde ır-mak boyuna*) ve aşağıda (bkz § 335) onları *adı katkı alan takılar* diye sınıfladık. Aynı kelimelerin burada sıfattakımı içinde öntakı işleyişinde olduklarını görmekteyiz. Gerçekten bu sınıf kelimeler her iki halde sonuna, yada önüne geldikleri kelimelerle katkı alma, yada vasıflama ilişkileri kurdukları kadar onların söz içinde başka unsurlarla ilişkile-rini kurmaya yararlar. Bunlar her iki halde birleşikler de ya-ratmışlardır, bkz § 268 *içyüz*, 271 *yurdiçi*.

Sıfattakımları ad hükmünde olduklarından bir ad takımı kuruluşunda basit adlar yerine katılan, katkı alan, veya her ikisi sıfattakımı olabilir.

*sarı tavuğun yumurtası bakkalın sarı tavuğu
sarı tavuğun boz yumurtası gibi.*

Başka bazı adlar da bir nesnenin yapılmış olduğu maddeyi göstermek üzere sıfat olarak kullanılıp sıfattakımları teşkil ederler

*demir kapı altın kalem gümüş şekerlik taş
köprü hasır iskemle tahta masa ipek çorap
yün ceket Toprakkale.*

Sıfattakımlarının adtakımına çevrilmiş şekillerine yukarıda değindik, bkz § 291, 293 *arkadaşın kötüsü kapıcı budalası Osman ayısı.*

Duruk fiillerle yapılan sıfattakımı kalıpları da Türkçenin sözdiziminde önemli bir yer tutar, bkz ileride § 468 v.b.

III. VASIFLAMA SIFATLARI

300. Yukarıda gördüğümüz gibi vasıflama sıfatları adlardan sonra yüklem ismi olarak gelip anlattıkları vasfı kimseye yakıştırırlar. (*Hava güzel*). Bu takdirde ek ve yardımcı fiiller de alırlar (*Hava güzel-dir. Hava güzel-miş. Hava güzel olacak*). Sıfattakımında ise vasıflayan olarak daima adtan önce gelip anlattıkları vasfı salt olarak ada malederler (*güzel hava*).

Vasıflama sıfatları vasfın kastedilen yoğunluğuna göre derecelenirler. Vasfın üstün ve düşük derecelerini olduğu gibi görelî ve karşılaştırmalı derecelerini gösteren şekiller alırlar. Bunlar da üç çeşit olup 1. *karşılaştırma*, 2. *berkitme* ve 3. *küçültme sıfatları* adlarını alırlar.

Belirtme sıfatlarında derecelenme yoktur. Bu yüzden de vasıflama sıfatlarından ayrılırlar:

1. Sıfatlarda Karşılaştırma :

301. Vasfın yoğunluğunu nispi derecelerle gösteren sıfat şekillerine *karşılaştırma sıfatları* (adjectifs com-

parés) deriz. Eski Türkçede ve Eski Osmanlıcada bir karşılaştırma eki görürüz ki (*öküşrek = pekçok yégrek = daha iyi*) sonradan küçültme eki olmuştur (*ekşirek = ekşice*). Dilimizde *karşılaştırma* (comparaison) sıfatlara derece gösteren zarflar, veya zarf öbekleri getirerek yapılır. Bu dereceleme çok çeşitli olabilir :

*o kadar güzel daha az güzel az daha güzel
daha güzel pek güzel en güzel müthiş güzel
gibi.*

Bazan da salt hali ile sıfat bu derecelenmenin başı sayılır : *güzel, salt* (positif).

Ancak bunlardan üç tanesi karşılaştırmaya yarar: 1. *eşitlik derecesi* (équatif), 2. *artıklık derecesi* (comparatif, 3. *üstünlük derecesi* (superlatif)

o kadar güzel daha güzel en güzel, gibi.

Sıfatlara zarflar getirerek yaptığımız karşılaştırma sıfatları da adlara gelerek sıfattakımları teşkil ederler :

iyi kumaş daha iyi kumaş en iyi kumaş, gibi.

Bunlar yüklem ismi olarak bazı kullanış özellikleri gösterirler. Eşitlik derecesini kurmak için ölçü olan *ada kadar* ve *gibi* takılarından birini getiririz. Bunlardan birincisi miktarda, ikincisi nitelikçe karşılaştırmayı sağlar :

*Yurdumuz cennet kadar güzeldir. Yurdumuz
cennet gibi güzeldir.*

Artıklık derecesi aynı vasfın iki nesne arasında eşit olmadığını, birinde ötekinden artık olduğunu gösterecektir. Bunun için de artıklığı olan adı kim halinde başa alıp kimse yaparız. İkinci ad kimden halinde ve bir zarf işleyişinde bulunur, sıfat ise yüklem ismi olur :

*Köpek kediden daha sadıktır. Gece gündüzden
daha sıcak. gibi.*

Bununla birlikte sıfata gelen *daha* zarfı çok defa atıldığı halde bu *yapılış* (construction) içinde artıklık derecesi anlatımı kalır :

Köpek kediden sadıktır. «Öfke baldan tatlıdır».
«Evlilerin sevdası bekârlardan ziyade». *«Özrü kabahatinden büyük».*

302. Üstünlük derecesine gelince bu sıfatlar ikiden fazla nesne arasında bir vasfı üstün derecesiyle taşıyanı ayırdetmeye yararlar. Yükleme ismi olduklarında *sal t üstünlük* (superlatif absolu) anlatımı alırlar :

Yusuf en yaşlıdır, Zeynep en genç, gibi.
Karşılaştırmalı üstünlük (superlatif comparatif) derecesini kurmak için üstünlüğü olan adı kim halinde kimse yaptıktan sonra topluluğun adını çoklu olarak ve kimin halinde o sıfata katılan yaparız. Böylece meydana gelen adtakımı yükleme ismi olur :

Yusuf çocukların en yaşlısıdır. Zeynep kardeşlerin en gencidir. Köpek hayvanların en vefalıdır. gibi.

Ancak *belirti* (indice) olan hallerde sıfata gelen iyelik eki, öncülü topluluğun adı olmak üzere, karşılaştırmalı üstünlük derecesinin kuruluşu için yeterli sayılır :

Yusuf en yaşlılarıdır. Zeynep en gençleridir. gibi.

Bazan da sıfata gelen *en* zarfı atıldığı halde bu yapılaş içinde karşılaştırmalı üstünlük derecesi anlatımı kalır :

Yusuf kardeşlerin yaşlısıdır. Köpek hayvanların vefalıdır.

Bu yargılar tersine de kurulabilir :

En yaşlı Yusuf'tur. Çocukların en yaşlısı Yusuf'tur. En yaşlıları Yusuf'tur. Çocukların yaşlısı Yusuf'tur.

Sıfatı vasıflanana katılan yaparak meydana getirdiğimiz adtakımları (bkz § 291, 293) son kullanışla ilgilidir. Gerçekten onlar başlangıçta bu üstünlük derecesi şeklinden bir berkitme anlatımı almış olmalıdırlar :

*arkadaşın iyisi «tarlanın taşısı» anaların hası
havanın böylesi insan güzeli adam irisi gibi.*

Karşılaştırma sıfatları hepsi iyelik eki alıp zamirleşebilirler (*iyisi daha iyisi en iyisi*).

Osmanlı yazı dilinde Arapça ve Farsçadan alınmış pekçok karşılaştırma sıfatları bu'unur. Bunlar dereceli olarak da kullanılmıştır (*âlim alim allâm a'lem balâ balâter balâterin*). Dilimizde bunlardan birtakımı berkitme sıfatları ve meslek adları olarak kalmış (*gaddar ebleh bakkal tellâk*), pekazı karşılaştırma anlatımıyla, veya karşılaştırmalı kullanılmaktadır :

*beter < bedter = daha kötü alâ = en iyi asgarî = enaz
nefis × enfeş cahil × eşhel rezil × erzel gibi.*

2. Berkitme Sıfatları :

303. Vasfın yoğunluğunu salt olarak yüksek derecesiyle gösteren sıfatlara berkitme sıfatları adını veriyoruz. Türkçede berkitme sıfatları ençok *benzer hece katkısı* (paronomasie) yoluyla olur. Bu da vasıflama sıfatlarının ilk hecelerini *m p s r* sesdeşlerinden biriyle kapayıp meydana gelen heceyi kelimenin başına getirmek suretiyle yapılır (bkz E.T. *kapkara*) :

*apaçık kapkara besbelli tertemiz yemyeşil
kaskatı apak dümdüz cascavlak basbayağı
gibi.*

Böylece ilk iki hecede *önseslerin tekrarlanması* sağlanmış olur ki bu katma hece berkitme anlatımı getiren bir *önek* yerini tutar. Bu önek dilimizde sıfatları tekrarlama suretiyle berkitme (bkz aşağıda *kara kara diri diri*) ve koşma takım halinde berkitme (bkz § 273 *kara kuru deli dolu*) şekillerinden örnekleme yoluyla doğmuş olmalıdır.

Az sayıda sıfatlarda ise bu heceden sonra ses akışmasını sağlayan bir düz açık sesli türemesiyle ikinci bir hece meydana geldiği görülür, bkz § 39

*dübedüz sapasağlam yapayalnız çepeçevre
güpegündüz gibi.*

Bu berkitme sıfatlarının hepsinde vurgu ilk hece üzerindedir. Sonuncularda ikinci ek hece üzerine geçebilir.

Sıfatları tam tekrarlama, *ikileme* yoluyla da berkitebiliriz. Bunlar sıfatın anlamını yaygınlaştırırlar ve özellikle çoklu halinde adlara gelirler :

*kara kara gözler küçük küçük odalar iri iri
kestaneler gibi.*

Adları ikilemek suretiyle de bir tür berkitme sıfatları yaparız :

*takım takım elbiseler kucak kucak hediyeler
çeşit çeşit yolcular öbek öbek çakılar yer yer
lekeler gibi.*

Ancak bunlar daha çok zarf olarak kullanılan ikilemeler olurlar, bkz § 273 *adım adım gezmek karış karış tanımak.*

Berkitme sıfatları yüklem ismi ve zarf olarak da kullanılırlar :

*Ovalar yemyeşildi. Eviniz tertemiz. Basbayağı
aldatıyor. Derin derin düşündüm. Akın akın
gidiyorlardı. gibi.*

3. Küçültme Sıfatları :

304. Vafı düşük ve hafif dereceleriyle gösteren sıfatlara *küçültme sıfatları* (adjectif diminutif) diyoruz. Bunlar vasıflama sıfatlarına *-ce -rek -cik -cek* ekleri getirilerek yapılırlar. Bu ekler arasında küçüğe doğru derecelenen

anlatım farkları da vardır. Bu derecelenme ise ancak bazı kelimelerde görülebilir, bkz § 132 :

*kısaca = biraz kısa kıсарак = oldukça kısa
kısacık = pek kısa.*

En işlek olanı *-ce* eki olup vurguludur. Bu yönden dışçkim eki olan *-ce* den ayrılır (*güzel-c'e / güz'el-ce*) :

*dikçe yaşça iyice büyükçe düzgünce genişçe
gibi.*

-ce ekinin Eski Osmanlıcadan beri sıfatlara sevgi ve *o k ş a m a* anlatımı da getirdiği görülür (*turuca su sınıx-luca gönül*). Bu anlatım kişi ve yer adlarında da yaygındır, bkz § 128 :

*Akça Koca Saruca Bey Karaca Ahmet Güzelce
Hisar Delice Irmak Bozca Ada Derince Taş-
hca Tuzluca gibi.*

Bu *-ce* ekinin pek yazıya geçmeyen uzatılmış bir *-cene* şekli vardır ki «oldukça» anlatımına kaçır, bazan da *k ü - ç ü k s e m e* (détractif) inceliği taşır :

*eskicene sulucana aptalcana fazlacana güzel-
cene gibi.*

Bunda da vurgu son heceye kayar. Bunu kimce hali ekinin uzatılmışı olan vurgusuz *-cene* ekiyle karıştırmamalı, bkz § 129 *iyi'cene usul'cana*.

-cek eki pekaz sıfatlarda vurgulu canlı küçültme eki olarak kalmıştır :

*büyücek ılıcak yalınca, bkz § 130 ısıcak
şimdicek.*

Bunun gibi uzatılmış *-cekcik > -cecik* eki de sıfatlarda nadir görülür (*küçücecik minicecik*). Bunu da addaşı kimce hali uzatılmışı olan *-cecik* ekinden ayırdetmeli, bkz § 131 *yavaşçacık hafifçecik*).

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 301) eski bir karşılaştırma eki olan *-rek* bir küçültme anlatımı almış olmak ve «oldukça» anlam inceliğini kazanmış bulunmakla birlikte dilimizde yaygınlaşmamıştır, sayılı sıfatlara gelir. Onu ancak küçültmedeki anlatım inceliği sebebiyle buraya alıyoruz, bkz § 162.

*kısarak ufarak küçürek acıracak ekşirek
gökrek siyahracak gibi.*

Daha işlek olan *-cik* eki de aslında adlara gelen bir küçültme eki ise de (bkz § 296 *tepecik parçacık*) «pek» aşırı *küçültme* anlatımı ile sıfatlara da gelir :

*kısacık incecik körpecik küçücük ufacık al-
çacık sıcacık yumşacık ve daracık azacık
biricik, bkz § 39.*

-cek -cik -rek eklerinin geldikleri kelime sonundaki damaksıların düşmekte oldukları da görülüyor, bkz § 34.

IV. BELİRTME SIFATLARI

305. Belirtme sıfatları çeşitlidir. Kullanış bakımından birbirlerine ve vasıflama sıfatlarına benzemekle beraber kaynakları ayrıdır ve anlamca farklı kavram sınıflarına girerler. Dört türlü belirtme sıfatı ayırdederiz : 1. *gösterme sıfatları*, 2. *soru sıfatları*, 3. *belirsiz sıfatlar*, 4. *sayı sıfatları*.

1. Gösterme Sıfatları :

Gösterme sıfatları (adjectif démonstratif) sıfat olarak kullanılan *gösterme zamirleridir*, bkz § 312. Adlara geldiklerinde nesneyi göstererek belirtirler ve ona mekânda, zamanda, veya tasavvurda uzaklığına göre bir yer tayin ederler :

bu ağaç şu çiftlik o dağlar bu yaz şu günler

*o dakika bu davranış şu haberler o anlaşma
gibi.*

Yazı dilinde eskimiş olarak görülen *ol şol < iş ol iş-
bu < iş bu* zamirleri de daha çok gösterme sıfatı olarak kul-
lanılırlar :

«Ol mahkemenin hükmüne derler mi adalet»?

Belirtme sıfatları, dolayısıyla gösterme sıfatları da tıpkı
vasıflama sıfatları gibi yüklem ismi olarak da kullanılırlar :

*Mesele budur. Kitaplar şunlar. Anayol oymuş.
gibi.*

Burada zamir olarak kullanışı ayırdetmeli.

2. Soru Sıfatları :

Adları soru yoluyla belirten sıfatlara *soru sıfatları*
(*adjectif interrogatif*) adını veririz :

*kaç gün hangi tarla neci doktor kaçınıcı sınıf
kaçar metre nice anlaşma nelik kumaş gibi.*

Sontakı öbeği halinde birleşik soru sıfatları da vardır :

*ne asıl > nasıl ne denli ne gibi ne kadar ne
biçim ne boy ne türlü gibi.*

Yüklem ismi olarak :

*Hava nasıl? Doktor necidir? Anlaşma nicey-
miş? gibi.*

3. Belirsiz Sıfatlar :

306. Adları kabataslak, yetersizce belirten sıfatlara
belirsiz sıfatlar (*adjectif indéfini*) diyoruz. Başka bir
deyimle bu sıfatlar ada tek ve belli bir varlığa ad olmamak
vasfını getirirler. Zaten adları belirsiz hale koymak için de

bir belirsiz sıfat, *bir* sıfatını kullanırız, bkz § 284 *bir adam bir mesele. Belirsiz belirtme sıfatı* demekle düştüğümüz çelişkiyi ise ancak *yetersiz belirtme* diye açıklayabiliriz. Fakat belirsizlik de dereceli olur. Türlü belirsiz sıfatlarla cinsin kapsamı daraltılabilir :

bir kadın her kadın birçok kadın çoğu kadınlar kimi kadın birkaç kadın bir iki kadın gibi.

Bunun gibi daha birçok basit ve birleşik belirsiz sıfatlarımız vardır :

bütün bitkiler ekseri öğrenciler bazı yolcu başka halı öbür iskemle değme oğul hiçbir sakınca gibi.

4. Sayı Sıfatları :

Sayı sıfatları (adjectif numéral) varlıkları sayı, sıra, topluluk v.b. yönlerinden belirten sıfatlara diyoruz. Bunlar çeşitlidirler.

a. Asıl Sayı Sıfatları

307. Bunlar aslında sayıların adlarıdır. Fakat yoğun kavramları olmamak ve daha ziyade nesneleri mikdarca belirtmek işleyişleri sebebiyle onları *asıl sayı sıfatları* (adjectif numéral cardinal) adıyla anarız. Gerçekten Türkçede mikdarını belirttikleri nesne ile sıfattakımı şeklinde öbekleşirler

üç koltuk on iki ceviz yüz yirmi beş kuruş
gibi.

Dilimizde sayılar sıfırdan sonsuza kadar bir *onlu sistem* içinde yer alırlar. Nazarî olarak sıfırdan eksi sonsuza kadar da uzanırlar. *Birden ona* kadar her tek, ondan yüze kadar her onluk, *bin* ve *tümen* (10.000) adlandırılmıştır. *Milyon* (*bin bin*, veya *on kerre yüz bin*), *milyar* v.b. Fransızca-

dan gelmiştir. Sayı adları dilimizde büyük birlikten küçük birliğe doğru şaşmaz bir düzen içinde sıralanırlar. Onları rakamlarla yazdığımızda sağdan sola *birler, onlar, yüzler, binler* v.b. diye adlandırıp sırasıyla soldan sağa okuruz :

22 387 1.618 436.246 3.290.183 gibi.

Eski Türkçede onlardan başlayarak yine onlu sistem içinde bir başka türlü sayma vardır. Bu da birler sayısını başa alıp daha sonraki, varılacak onlar sayısını ondan sonra getirmek suretiyle bir önceki onları saymak usulüdür :

altı yégirmi = 16 bir onuz = 21 üç elig = 43 gibi.

Eski Türkler bizim gibi daha önceki onlar sayısını başa getirip birler sayısını sona koymak isterlerse araya bir *artuka* kelimesi katarlardı (*otuz artuka bir = 31 kırk artuka yéti = 47*).

Yukarıda belirttiğimiz gibi sayı adları çoklu sayıldıklarından ve sıfat olarak geldikleri adları anlamca çoklu kıldıklarından aslında çoklu eki almazlar, bkz § 283.

Asıl sayı sıfatları özel çekim ekleri alarak veya öbekserek anlamca çeşitli sayı sıfatları yaratmışlardır.

b. Sıra Sayı Sıfatları :

Asıl sayı sıfatlarına *-inci* eki getirilerek *sıra sayı sıfatları* (adjectif numéral ordinal) yapılır. Eski Türkçede *-inç (üçünç sekizinç)* şeklinde görülen bu ek dilimizde bir iyelik ekiyle uzatılmış bulunur :

üçüncü beşinci on yedinci yüz elli ikinci gibi.

-inci eki sayı ve sırayla ilgili birkaç kelimede daha görülür (*sonuncu kaçını*). İlk sıfatını da *birinci* anlamında kullanırız.

c. Üleme Sayı Sıfatları :

308. Yine asıl sayılardan *-er* eki ile *üleme sayı sıfatları* (adjectif numéral distributif) yaparız :

*birer tabak dörder kayısı onar kişi yirmi beşer
lira* gibi.

Sesliyle biten sayılardan sonra bu ek yapılık genişlemesi ile -şer olur ve bir ş koruma sesdegi almış gibi görünür :

iki-şer altı-şar yedi-şer yirmi-şer elli-şer.

Besbelli. bu ses beş sayısından beş-er altı-şar yedi-şer şeklinde bir sıçrama ile geçmiştir, bkz § 47.

-er eki de sayı ve üleşmeyle ilgili birkaç kelimeye daha gelmiştir :

yarmaşar kaçar azar çoğar teker çiftler.

Üleme sayı sıfatlarının ikileme ve koşma takım halinde kullanılışı ayrıca kayda değer. Bunlar zarf olurlar ve fiile «öbekleme» anlatımı katarlar :

*beşer beşer ayırmak üçer üçer almak ellişer
ellişer yığmak teker teker sormak üçer beşer
eksilmek birer ikişer toplanmak gibi.*

d. Kesirli Sayı Sıfatları

Tam sayıların bir parçasını, kesirli sayıları gösteren sayı sıfatlarına *kesirli sayı sıfatları* (adjectif numéral fractionnaire) adını veririz. Bunlar için ayrı bir ekimiz yoktur. Burada kesrin paydasını kimde haline koyup kesrin payından önce getiririz :

*1/3 = üçte bir 2/5 = beşte iki 8/10 = 0.8 =
onda sekiz 6/100 = 0.06 = % 6 = yüzde altı
gibi.*

1/2 = yarım 1/4 = çeyrek kelimeleri de kesir sayı sıfatlarıdır. Tam sayıdan sonra gelen yarımlara *buçuk*, fakat çeyreklere *çeyrek* deriz :

*1 1/2 = bir buçuk 5.5 = beş buçuk 3 1/4 =
üç bir çeyrek 4 3/4 = dört üç çeyrek gibi.*

e. Topluluk Sayı Sıfatları :

İkiden başlayarak bir sıra asıl sayı sıfatlarına gelen -iz eki daha bir çeşit sayı sıfatları yapmıştır. Bunlar o sayıda ve birarada bir topluluk ifade ederler :

ikiz kardeşler üçüz dördüz beşiz altız.

Bunlara *topluluk sayı sıfatları* (adjectif numéral collectif) deriz. Bu ek bazan da bir *-li* ekiyle uzatılmış bulunur (*ikizli badem üçüzlü beşizli*). Ancak *-iz* eki sayılı sayı sıfatlarında kalmış görünür. Türkçede çok eski bir ikili eki olan bu yapılgım türlü kalıntılarında yukarıda bahsettik, bkz § 149.

Sayı adlarına doğrudan doğruya *-li* eki getirmekle de topluluk sayı sıfatları yaparız :

beşli tabanca yedili şamdan üçlü anlaşma, iskambilde ikili dördürlü yedili dokuzlu gibi.

Çift kelimesi de ikili anlamında topluluk sayı sıfatı olur.

3. Dilim : **Zamir**

I. ZAMİRLER VE ÇEŞİTLERİ

309. Ardında bir nesne, veya kimse kavramı olan, dolaşısıyla bir adın yerini tutan kelimeye *zamir* (pronom) deriz

sen şu biz onlar kim öteki kendi başkası
gibi.

Ek halinde zamirler de tanırız (*baş-ım söz-ünüz dede-si*). Zamirin, ardında olan ve az, veya çok önceden bilinen nesne, veya kimseye *öncül* (antécédent) deriz.

Zamirler her halleriyle adlara benzerler. Onlar gibi çoklulanırlar, isim çekimine uğrarlar ve adtakımlarına girerler. Ancak zamirler bu hallerde birçok yapı farkları ile adlardan ayrılırlar ki onları aşağıda yerlerinde göstereceğiz

benler değil, *biz* *bene* değil, *bana* *benin*
değil, *benim*, gibi.

Zamirler sözicide de adların aldıkları bütün işleyişleri alırlar. Kimse, nesne, yüklem ismi olurlar, çekim halleriyle cümlede isimleme olurlar

Ben Ali'den mektup aldım. Baban oraya kimi gönderdi? Sinan'ın bahçesi budur. Kâğıtlar

kendisinde kalacak. O işi başkasına verelim.

Doktor senden yardım bekliyor. gibi.

Zamirler kavramlarına ve kullanışlara göre çeşitlidirler. Yedi türlü zamir ayırdederiz: 1. *kişi zamirleri*, 2. *gösterme zamirleri*, 3. *iyelik zamirleri*, 4. *dönüşlü zamirler*, 5. *soru zamirleri*, 6. *belirsiz zamirler*, 7. *ilinti zamirleri*.

II. KİŞİ ZAMİRLERİ

Eyden (sujet parlant), veya *eydilen* (adressé) kişilerin ve *sözü geçen* (mentionné) kişi ve nesnelerin adlarının doğrudan doğruya yerini tutan zamirlere *kişi zamirleri* (pronom personnel) deriz.

Ben değil, sen. Bizden öğrendi. Onu tanımayorum. Onlar Hüseyin'indir. gibi.

Yukarıdaki sıraya göre bunları *birinci kişi* (première personne), *ikinci kişi* (deuxième personne), *üçüncü kişi* (troisième personne) adlarıyla anarız.

Kişi zamirleri iç ve dış çekim halleriyle birlikte aşağıdaki cetvelde gösterilmiştir :

		1. Kişi		2. Kişi		3. Kişi	
		Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu
İç çekim halleri	Kim hali	<i>ben</i>	<i>biz</i>	<i>sen</i>	<i>siz</i>	<i>o</i>	<i>onlar</i>
	Kimi hali	<i>beni</i>	<i>bizi</i>	<i>seni</i>	<i>sizi</i>	<i>onu</i>	<i>onları</i>
	Kime hali	<i>bana</i>	<i>bize</i>	<i>sana</i>	<i>siz</i>	<i>ona</i>	<i>onlara</i>
	Kimde hali	<i>bende</i>	<i>bizde</i>	<i>sende</i>	<i>sizde</i>	<i>onda</i>	<i>onlarda</i>
	Kimden hali	<i>benden</i>	<i>bizden</i>	<i>senden</i>	<i>sizden</i>	<i>ondan</i>	<i>onlardan</i>
	Kimin hali	<i>benim</i>	<i>bizim</i>	<i>senin</i>	<i>sizin</i>	<i>onun</i>	<i>onların</i>
Dış çekim halleri	Kimle hali	<i>benimle</i>	<i>bizimle</i>	<i>seninle</i>	<i>sizinle</i>	<i>onunla</i>	<i>onlarla</i>
	Kimce hali	<i>bence</i>	<i>bizce</i>	<i>sence</i>	<i>sizce</i>	<i>onca</i>	<i>onlarca</i>
	Kimli hali	<i>benli</i>	<i>bizli</i>	<i>senli</i>	<i>sizli</i>	<i>onlu</i>	<i>onlarlı</i>
	Kimsiz hali	<i>bensiz</i>	<i>bizsiz</i>	<i>sensiz</i>	<i>sizsiz</i>	<i>onsuz</i>	<i>onlarsız</i>

1. Yapı Özellikleri :

310. Bu cetveli incelersek görürüz ki kişi zamirlerinin çekimi birçok *kural dışı* (anomal) haller gösterir ve bu yönden adçekiminden epey farklı görünür :

a. Kim halinde 1. ve 2. kişiler *-ler* ekiyle çoklulanmış değildirler, eski bir *-iz* ikili ekinden yadigârdırlar, bkz § 149 *ben-iz > biz sen- > siz*. Bu çoklular da topluluğu belirtmek için *-ler* ile çoklulanabilir (*bizler sizler*). Buna *çoklunun çoklusu* (pluriel double) deriz.

b. Kimi halinde örneklemeye *ben-i sen-i* gibi 3. kişi zamiri *o-nu* olmuştur (*o-yu* yerine), *eski şekli anı*. Öbür hallere (*ona onun*) ve gösterme zamirlerine de sıçrayan örnekleme sesli ile biten zamirlerden sonra koruma sesdesinin yerini almış görünür (*şu-nu bu-nu*). Ancak örnekleme burada kalmamış, koruma sesdesi istemeyen yerlerde de başgöstermiştir. Böylece tekli ve çoklu 3. kişi zamirleri bütün iç ve dışçekim hallerinde bir *n* sesi almışlardır :

onlar onda onlardan onları onca onsuz gibi.

Yalnız kimle (kiminle) hali kimin hali üzerine kurulmuştur : *o-nun-la*. Aşağıda öbür zamir türlerinde de rastlayacağımız bu *n* sesine *zamircil n* (n pronominal) deriz. Zamircil *n* adçekiminde sesliyle biten kelimelerin kimin hallerine de sıçramış, bir koruma sesdesi yerini tutmuştur (*deve-nin, deve-yin* yerine), bkz § 287.

c. Kime halinde 1. ve 2. kişi tekli zamirleri kalın sesli sırasına geçmişlerdir. Bu gelişme tam tersine bir örnekleme ile, *ona* (eski şekli *aña*) gibi *sana bana* şeklinde bir değişme ile açıklanabilir. Fakat bunu Eski Türkçeden hareket ederek bir damak-geniz sesdesinin (*ng × ñ*) seslileri kalınlaştırıcı etkisine bağlamak da mümkündür (*Tefîri > Tañrı müñüz > boymuz*) :

ben-ge sen-ge > banga sanga > baña saña > bana sana.

d. Kimin halinde tekli ve çoklu 1. kişiler *-in* kimin hali eki yerine *-im* 1. kişi iyelik zamiri ekini alırlar (*ben-in biz-in* yerine *ben-im biz-im*). Aslında tekli ve çoklu 2. kişiler de öyledir. Şu var ki ikinci kişilerdeki iyelik zamiri eki kimin hali ekiyle zaten addaştır

eski : *ev-üñ* (senin) *ev-üñ* (damı) > yeni :
ev-in (senin) *ev-in* (damı).

B. Kullanış Özellikleri :

§11. Kişi zamirlerinin çokluları yalnız ve çekim halleriyle çok defa nezaket, ululama, veya ululanma yollu tekli yerine kullanılır :

Siz bilirsiniz. Sizi görmek isteyor. Onlar buyursunlar. Böylesini biz yaparız. Bu hesap bizden sorulur. gibi.

Bu kullanıştaki çokluya *ululama*, veya *ululanma çoklusu* (pluriel de majesté) deriz.

Kimi, zaman da 1. kişi çoklusunu kendimiz hakkında tevazu maksadıyla tekli yerinde kullanırız. Buna da *küçük-sünme çoklusu* (pluriel de modestie) adını veririz :

Biz bu fikirde değiliz. Bize şeref vereceksiniz.
 gibi.

Bu iki türlü kullanış başka zamirlerde ve fiillerde de göreceğiz, bkz § 314, 317 v.i.

b. Bazan bir öncül bir belirtme öbeği, veya bir cümle içinde birkaç zamir tarafından temsil edilmiş bulunur. O zaman kişi zamiri o kavramı berkitme için kullanılmış olur. Bunlara *pekiştirme zamiri* deriz, bkz § 317 :

ev-im yerine *ben-im ev-im kendi-niz* yerine *siz kendiniz Ben kardeşimi severim. Sen yarın gitmelisin.* gibi.

III. GÖSTERME ZAMİRLERİ

312. Sözü edilen nesneleri mekânda, zamanda ve tasavvurdaki yerlerinde adlarını anmadan göstermeye yarayan zamirlere *gösterme zamirleri* (pronom démonstratif) deriz. Bunlar varlıkların eydenden ve eydilenden uzaklıklarına göre üç derecelidirler; yakın, az uzak, daha uzak. Ancak bu, kullanışda oldukça itibaridir :

Bu kaldı. Şu gidiyor. Onlar gittiler gibi.

Gösterme zamirlerinin gösterme sıfatları olarak kullanılışını yukarıda gördük, krs § 305. Gösterme sıfatı olarak bunlar değişmezler, çekim ekleri almazlar. Fakat zamir olarak adlar gibi çoklulanır, isimçekimine uğrar ve adtakımlarına girerler. Gösterme zamirleri iççekim halleriyle birlikte aşağıdaki cetvelde gösterilmiştir :

	Yakın için		Az uzaklık için		Uzak için	
	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu
Kim hali	<i>bu</i>	<i>bunlar</i>	<i>şu</i>	<i>şunlar</i>	<i>o</i>	<i>onlar</i>
Kimi hali	<i>bunu</i>	<i>bunları</i>	<i>şunu</i>	<i>şunları</i>	<i>onu</i>	<i>onları</i>
Kime hali	<i>buna</i>	<i>bunlara</i>	<i>şuna</i>	<i>şunlara</i>	<i>ona</i>	<i>onlara</i>
Kimde hali	<i>bunda</i>	<i>bunlarda</i>	<i>şunda</i>	<i>şunlarda</i>	<i>onda</i>	<i>onlarda</i>
Kimden hali	<i>bundan</i>	<i>bunlardan</i>	<i>şundan</i>	<i>şunlardan</i>	<i>ondan</i>	<i>onlardan</i>
Kimin hali	<i>bunun</i>	<i>bunların</i>	<i>şunun</i>	<i>şunların</i>	<i>onun</i>	<i>onların</i>

a. Bu cetvelde görüldüğü gibi gösterme zamirlerinin uzağı göstereni bütün çekim halleriyle ve çoklularıyla kişi zamirleri 3. kişinin aynısıdır. Bunlar ancak kullanışta ayırdedilebilirler (*İşte o. Bunları değil, onları.*). Aslında bütün gösterme sıfatları kişi zamirlerinin 3. kişisi hükmünde olup onun mekân ve zaman içinde çeşitlenmiş örnekleri sayılabilirler.

b. Zamircil *n* uzak için gösterme zamiri çekiminden (aslında kişi zamiri) öbürlerine de sıçramış ve bütün gösterme zamirleri çekimini kaplamıştır, bkz cetvel.

c. Dışçekim hallerinde de *bu* ve *şu* gösterme zamirleri uzak için gösterme zamirine, dolayısıyla kişi zamirlerinin 3. kişisine şekilce de tamamiyle uymuşlardır :

bununla (kimin hali üzerine) *şunlarla bunlar-*
ca şunca bunlu şunlarsız gibi.

Bu dışçekim hallerinden kullanışta rastlanmayanlar vardır (*onlarlı şunlarca*).

d. Gösterme zamirleri türlü çekim halleriyle takı öbekleri, ad ve sıfattakımları ve bütün çeşitleriyle *zamir si zarf- lar* meydana getirirler, bkz § 331 :

buraya şuradan bugün ozaman öyle butürlü
ondan busebeple bunca okadar şöyle böyle
gibi.

IV. İYELİK ZAMİRLERİ

313. Sahip olan, ait olunan kişinin, veya nesnenin yerini tutan zamirlere *iyelik zamirleri* (pronom possessif) diyoruz. Dilimizde iyelik zamirleri ekler halindedir. Geldikleri adın kendi öncüllerine aitliğini gösterirler. Bunlar düşmeli eklerdir. Yalnız 3. kişi teklisi bir tek sesliden ibaret olduğu için düşmez, koruma sesdeşi olarak da bir *s* türetir.

defter-im kardeş-iniz araba-n çocukları dayı-sı
gibi.

İyelik zamirleri anlamca kişi zamirlerinin kimin halini karşılırlar. Kuralca :

ben-in ev = ev-im o-nun ev = ev-i gibi.

Bu ise kimin halinde, katılma halinde adlarla yapılan adta-kımlarındaki sahiplik, aitlik ilişkisinin aynıdır, bkz § 287. De-mek ki iyelik zamirleri, öncülü kimin halinde bir ad olan za-mirlerdir ve geldikleri ad ile adtakımı hükmünde bir *yapı-lık öbeği* (groupe de morphème) meydana getirirler

ben (Ahmed) *-in evi* = *ev-im* *sen* (Mehmed)
-in evi = *ev-in o* (Bekir) *-in evi* = *ev-i* gibi,
 krş § 290.

Burada ek geldiği adın anlamında bir değişiklik yapmak-tan ziyade ayrı, müstakil bir kavram taşır ve o kavramla ad arasında bir ilişki kurar. Bu sebeble onu başka eklerden ayı-rır, *ek halinde zamir* (suffixe pronominal) sayarız. Bunlar Eski Türkçeden beri dilimizde köklü ve yaygın bir sis-tem teşkil ederler.

İyelik zamirleri iççekim halleriyle birlikte aşağıdaki cet-velde görülmektedir :

	1. Kişi		2. Kişi		3. Kişi	
	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu
Kim hali	<i>-im</i>	<i>-imiz</i>	<i>-in</i>	<i>-iniz</i>	<i>-i</i>	<i>-leri</i>
Kimi hali	<i>-imi</i>	<i>-imizi</i>	<i>-ini</i>	<i>-inizi</i>	<i>-ini</i>	<i>-lerini</i>
Kime hali	<i>-ime</i>	<i>-imize</i>	<i>-ine</i>	<i>-inize</i>	<i>-ine</i>	<i>-lerine</i>
Kimde hali	<i>-imde</i>	<i>-imizde</i>	<i>-inde</i>	<i>-inizde</i>	<i>-inde</i>	<i>-lerinde</i>
Kimden hali	<i>-imden</i>	<i>-imizden</i>	<i>-inden</i>	<i>-inizden</i>	<i>-inden</i>	<i>-lerinden</i>
Kimin hali	<i>-imin</i>	<i>-imizin</i>	<i>-inin</i>	<i>-inizin</i>	<i>-inin</i>	<i>-lerinin</i>

314. a. Görüldüğü gibi iyelik zamirlerinin 1. ve 2. kişi-leri *-ler* eki ile değil, bütün hallerde *-iz* eski ikili ekiyle çok-lulanırlar. Bu da iyelik ekleri sisteminin dilimizde eskiliğine delildir. *-iz* eki asıl zamir eki olan *-im* ve *-in* den sonra gelir.

b. 3. kişi çoklusunda *-ler* eki asıl zamir eki olan *-i* den önce gelir (*sırt-ı sırt-lar-ı*). Bu sebeple de bu ek çoklu halin-

de adlara geldiğinde iki -ler binışir ve biri düşer (*ev-ler-ler-i* değil *evleri*). Böylece *evleri* çok kişinin tek, tek kişinin çok, çok kişinin çok (ortak), çok kişinin çok (ayrı) *evi* demek olabilir. 1. ve 2. kişi çoklularında ekler benzemez ve üstüste gelmez. Bu sebeple anlam çeşitlenmesi de az olur. *Evlerimiz* çok kişinin çok (ortak), çok kişinin çok (ayrı) *evi* olur. Bunları *sözün gelişi* (contexte) ile ayırdederiz.

c. 3. kişi zamiri tekli ve çoklusunda bütün çekim eklerinden önce zamircil *n* alır, sesliyle biten kelimelerden sonra gelen -si den sonra da :

*iş-i-ni annesine yuvalarında tarlasından
komşularının gibi.*

Zamircil *n* iyelik zamirlerinin dışçekim hallerinde 3. kişilerde de görülür (*gönlünce dinlerince* E.O. *buyrugunsuz*, fakat *eliyle, elleriyle*).

d. Kişi zamirlerinde olduğu gibi iyelik zamirlerinde de aynı yerlerde ululama, veya ululanma, küçüksenme çokluları kullanılır :

*Sağlığını dilerim. Oğlunuzdan öğrendim. Söyleyin, Emirlerini beklerim. Karşımıza çıkmasın.
Gücümüz yetmez ki. gibi.*

e. İyelik zamirleri dilimizde çok çeşitli ve yaygın kullanışlara sahiptirler. Aşağıda göreceğimiz gibi dönüşlü zamirlerin teşkiline yararlar (bkz § 315 *kendim kendinizden kendisinin*), fiil çekiminde yer yer kişi eki olurlar (bkz § 378 *yazdın yazarım yazacağım*), dolayısıyla cevher fiili eklerinden olurlar, bkz § 398 (*yorgunum yorgundunuz yorgunsan*), duruk fiillere gelirler (*anlamamız sevdiğim olduğu gibi*). Özellikle 3. kişi teklisi kısaca *iyelik eki* (suffixe possessif) adını alır ve adtakımı teşkilinde katkılalana geldiği gibi (bkz § 290 *günün yaprağı Türk Dil-i*) zamirler, çeşitli zarflar, zarffiiller teşkiline yarar (*öbürü akşamları gereği gibi boşuna*, bkz § 143).

V. DÖNÜŞLÜ ZAMİRLER

315. Yapılan işin yapana döndüğünü gösteren, veya söz içinde öncülü kişiyi daha ziyade belirtmeye yarayan zamirlerle *dönüşlü zamirler* (pronom réfléchi) diyoruz :

Kendi istedi. Ben kendim traş oluyorum. Kendisini tanımayorduk. Kediye karşı kendilerini korurlar. gibi.

Bunlar *kendi* (E.T. *kentü*) dönüşlü zamiri ile ve buna iyelik zamirleri getirmek suretiyle teşkil olunmuş ve öbür zamirler gibi isim çekimine uğramışlardır. Dönüşlü zamirler aşağıdaki cetvelde iççekim halleriyle birlikte gösterilmiştir :

1. Kişi		2. Kişi		3. Kişi	
Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu
<i>kendim</i>	<i>kendimiz</i>	<i>kendin</i>	<i>kendiniz</i>	<i>kendi</i>	<i>kendileri</i>
<i>kendimi</i>	<i>kendimizi</i>	<i>kendini</i>	<i>kendinizi</i>	<i>kendini</i>	<i>kendilerini</i>
<i>kendime</i>	<i>kendimize</i>	<i>kendine</i>	<i>kendinize</i>	<i>kendine</i>	<i>kendilerine</i>
<i>kendimde</i>	<i>kendimizde</i>	<i>kendinde</i>	<i>kendinizde</i>	<i>kendinde</i>	<i>kendilerinde</i>
<i>kendimden</i>	<i>kendimizden</i>	<i>kendinden</i>	<i>kendinizden</i>	<i>kendinden</i>	<i>kendilerinden</i>
<i>kendimin</i>	<i>kendimizin</i>	<i>kendinin</i>	<i>kendinizin</i>	<i>kendinin</i>	<i>kendilerinin</i>

1. Yapı Özellikleri :

316. a. 3. kişi teklisi aslında cetvelde görüldüğü gibi iyelik zamiri almaksızın da kullanılır. Fakat dilimizde *-si* eki almış olarak da aynı derecede yaygındır :

kendisi kendisini kendisine kendisinden kendisinin gibi.

Bu *-si* Eski Osmanlıcada zamiri berkitmek için kullanılan *kendü öz-i* > *kendüsi* geklinden gelmiş, belki de bunun iyelik

zamirleri sisteminden gelen -si ile karıştırılmasından doğmuştur.

b. Eski Osmanlıcada 3. kişi teklisine, yani dönüşlü zaminin köküne gelen ekler zamircil *n* almazlar (*kendüler kendüyi kendüye kendüde*). Dilimizde ise hem *kendi*, hem uzatılmış *kendisi* şekilleri bütün çekim hallerinde zamircil *n* almaktadırlar (*kendini kendisini kendine kendisinde kendinden*). Demek ki sistem içerisinde *kendi* kelimesinin sonundaki aslından *i* de iyelik eki gibi hissedilir olmuştur.

c. Dönüşlü zamirlerin iççekimi düzgündür ve iyelik zamirleri almış herhangi bir adın çekiminden farklı değildir. Kullanıldıkları kadar dışçekim hallerinde ise bazı ayrıklıklar görülmür :

kendimizce kendisince kendilerince, fakat kendisiyle kendileriyle, krş § 314.

2. Kullanış Özellikleri :

§17. a. Bu zamirler kim halindeyken doğrudan doğruya cümlelerin kimsesini temsil ederler ve onu pekiştirmiş olurlar

Bavulunu kendin taşıyacaksın. Leylâ yatağım kendisi yapar. Cevadı kendim karşılayacağım. Köşkte kendimiz oturacağız. gibi.

Bu kullanışta zamir *bizzat* anlamındadır. Kim halinde bir ad-takımında katılan oldukları zaman da pekiştirme işleyişindedirler.

Burada da zamir *öz* anlamında ve pekiştirme işleyişindedir. Burada da aynı öncül birkaç zamir tarafından temsil edilmiş olur, bkz § 311. İşte bunlara *pekiştirme zamirleri* (pronom assévératif) deriz.

b. Türlü çekim hallerindeyken bu zamirler cümlelerin kimseden başka bir unsuru olarak kimse olanı temsil ederler ve böylece bu işleyiş kimseye döner:

Hırsız kendini pencereden atmış. Nihat kendine iyi bakar. Biz suçu kendimizde bulduk. «İnsan kendisinin doktorudur». gibi.

Asıl dönüşlü zamir bunlardır.

c. Bu kullanışta da zamirlerin yığılışı olur. Bir kere kendi dönüşlü zamirine iyelik zamiri ekleri getirmekle onu katmerli bir zamir yapmış bulunuruz. Onun öncülünü de zamir olarak kullanırsak bu bir *pekıştirme zamiri* olur ve yerine göre dönüşlü anlamı kaybolmaksızın bırakılabilir :

(Ben) kendimi düşünmüyorum. (Onlar) kendilerini dev aynasında görürler. (Siz) kendinize bakın. (O) kusuru kendinde arasın. gibi.

d. Dönüşlü zamirleri üslûp gereği olarak kişi zamirleri yerinde de kullanırız :

Yeğenine misafir oldu, kendisine ikram ettiler. İhsan Bey Doğuya gitti, kendisi Demiryolları müffettisidir. gibi.

e. Kişi zamirleri ve zaten onlarla uzatılmış olduklarından iyelik zamirleri gibi dönüşlü zamirler de ululama ve küçüksünme çokluları olarak kullanılırlar :

Kendinizi koruyun. Kendilerine arzedeceğim. Kendimiz yaparız. Kendimiz yapamayız. gibi.

f. Dönüşlü zamirlerle dönüşlü fiil görünüşü arasında anlatım birliği vardır. Bu sebeple birçok kimi halindeki, bazan kime halindeki dönüşlü zamirin işleyişini zaman zaman fiilin dönüşlü çatısı ile karşılayabiliriz :

Avcular kendilerini överler. = Avcular övünürler. Zeynep kendisine bir elbise dikmiş = Zeynep bir elbise dikinmiş. gibi, krş § 355.

VI. SORU ZAMİRLERİ

318. Yerini tuttukları adı soru yoluyla temsil eden zamirlere *soru zamirleri* (pronom interrogatif) adını veriyoruz (*Kim geldi? Ne getirdi?*). Başlıca kastedilen kimseyi ve nesneyi arayan bu iki zamir isimçekimine tabi olurlar ve çeşitlenirler. Beklenen cevapları aynı çekim halinde ve söz içinde aynı işleyişte olan adlar ve zamirlerdir :

— *Kimi gördün?* — *Kapıcıyı gördüm.* — *Neye baktılar?* — *Yapıya baktılar.* *Kime söylüyor-sun?* — *Sana söylüyorum.* *Kimde kaldı?* *Neden yapılmış?* *Kimin hesabı?* *Neyle taşıdınız?* *Nece konuşacağız?* gibi.

Ne soru zamiri kimin halinde özel kuralca *ne-nin*, fakat bazı genel kuralca *ne-yin* olur.

Kim ve *ne* soru zamirleri iyelik zamiri ekleri alarak yeni bir sıra zamirler meydana getirirler :

*ne-m nemiz nen neniz nesi neleri kimim
kimimiz kimin kiminiz kimi kimleri.*

Sonra bunların isim çekimine uğramasıyla da bir dizi daha soru zamirleri elde edilir :

*Ne-m-i alacak? Neme lazım? Nesinden belli?
Nemizle ödeyeceğiz? Kimine güveniyorsun?
Kimlerini arıyorlar?* gibi.

Ancak *ne* soru zamirinin iyelik zamiri ekleri alması bütün eklemede bir de değişik şekil arzeder. Düşmeli olan bu ekler bir *y* koruma sesdeği almış görünürler :

*ne-m yerine ne-yim neyimiz neyin neyiniz
neyi, hatta neyleri, çekimde neyimi neyine
neyimizden neyinin neyinizle v.b.*

Bu *y* nin bir koruma sesdeği olmadığını, yukarıda kimin hali dahil, bu değişik şeklin yeni zamanlarda *şey* kelimesi örneklemesiyle doğmuş olan *ney?* değişimi taban alınarak yapılmış bir eklemeden geldiğini sanıyoruz.

Soru sıfatlarına iyelik zamiri ekleri ve *-ki* zamir eki getirmek suretiyle de soru zamirleri yapılmıştır. Bunlar ençok 3. kişi iyelik ekiyle kullanılmakta olup bazıları öbür kişi eklerini de alırlar ve isim çekimine uğrarlar :

kaçı kaçınıcı hangisi nicesi nekadarı netürlüsü nerdeki kaçınız kaçınıcı hangileri netürlüsü kaçınızı nicesini kaçınıcıza hangilerinde nekadarının netürlüsünden gibi.

VII. BELİRSİZ ZAMİRLER

319. Ardında belirsiz bir kimse, veya nesne kavramı olan zamirlere *belirsiz zamirler* (pronom indéfini) deriz. Bunlar hemen daima belirsiz sıfatlara iyelik zamiri ekleri ve *-ki* zamir eki getirilerek yapılmışlardır :

biri öteki beriki başkası kimi (kimisi) hepi (hepsi) bazı (bazısı) gibi.

Birleşik belirsiz zamirler de aynı yapıdadır :

öbürü < o biri birtakımı birçoğu birkaçı hiçbirisi gibi.

Bunlar çoğu zaman iyelik zamiri eklerinin öbür kişilerini de alırlar ve hepsi isimçekimine tabi olurlar :

birimiz kiminiz başkaları öbürleri birçoğumuz hiçbiriniz ötekini hepinizi kiminize bazılarındaki öbürünün birçoğundan gibi.

Bazı adlar da belirsiz zamir olarak kullanılır (*kişi kimse adam insan*).

Kişi sözünü tutmak. Kimse ondan birşey beklemmez. İnsan bir haber gönderir. Adam arkadaşını yolda bırakır mı?

Öbür yandan kimse olan belirsiz zamirlerle edilen fiil görünüşü arasında anlatım birliği vardır. Her ikisinde cümlelerin kimsesi belirsiz olur. Bu sebeple yukarıki cümlelerde görülen belirsiz zamirlerin işleyişini yerine göre fiilin edilen çatısı ile karşılayabiliriz :

Söz tutulmak. Ondan birşey beklenmez. Bir haber gönderilir. Arkadaş yolda bırakılır mı?
gibi, krş § 354.

VIII. İLINTİ ZAMİRLERİ

§20. Öncülünü başka bir yargı ile ilgileyen zamirlere *ilinti zamirleri* (pronom relatif) adını veriyoruz. Bunlar hem zamir, hem bağlam işleyişlerini birlikte yapan kelimelerdir. İlinti zamirleri Türk Dillerinde de *kim ne hani* gibi soru zamirlerinin değişik bir işleyiş kazanmasından doğmuş olmalıdır. Eski ve Orta Türkçede *kim* oldukça yaygındır :

«Öni aş içgü yok, kim barsıg tırgürgülük.»
«Akd-i zülfü'n açma, kim aşüfte hal eyler beni.»

Ancak Türk Dilleri ilinti işleyişini gören başka bir sistem, bir *duruk fiiller* sistemi geliştirdiğinden bu dillerde ilinti zamirleri gereği gibi oluşmamış ve yayılmamıştır. Yazı dillerinde genişçe kullanılmalarının tercüme ve edebî etki yollarıyla yabancı dillerden geldiği bir gerçektir.

Sonraları *kim* zamirinin yerini tutan Farsçadan *ki* zamiri de yeni yazı dilinde konuşma diline uyularak daha az ve anlatım farkıyla kullanılır olmuştur. *-ki* çekimsiz bir zamirdir. Fakat sözünde türlü çekim hallerinde adları temsil ettiği için hükümce o hallerdedir. Netekim açıklayıcı çekimli bir kişi zamiri kabul eder :

Unutmayın ki (o) şakadan anlamaz. Tunç Otelı vardır ki (onu) tavsiye edebilirim. Bir şarkı söyledi ki (ona) hayran olduk. Bir kova getirmiş ki (onun) dibi delik. gibi.

§21. *ki* ilinti zamiri doğrudan doğruya öncülünü belirtici olarak az kullanılır ve yabancı hissedilir :

Kardeşiniz, ki yakın arkadaşımıdır, beni aramıyordu. Bir çocuk, ki söz dinlemez, sevilmez. Mektuplar, ki bırakmıştım, postaya verdik. gibi.

Bu kullanıstan doğan birleşik zamirler de ilinti zamirleri olurlar :

Ne ki buldum, getirdim. Kim ki gördü, şaşı. O ki anlamaz, anlamaz.

ki ilinti zamiri daha çok ve renkli anlatımda *ilinti zamiri cümlesini* kurmak için kullanılır, bkz § 460. Bu cümle de her zaman daha yaygın olan karmaşık cümlelerimizle karşılanabilir :

Bir haber aldım, ki çok hoşuma gitti. = Çok hoşuma giden bir haber aldım. Hesaplar çıkardı, ki hiç beklemeyordum. = Hiç beklemediğim hesaplar çıkardı. gibi.

Daha çok konuşma dilinde ve besbelli daha yeni olarak *hani zamir si zarfı* da *ki* ile aynı işleyişte bir ilinti zamiri olmuştur :

Doktor, hani Bursa'da tanışmıştık, ölmüş. Projem kabul edildi, hani sana göstermiştim. gibi.

ki geniş ölçüde bağlam olarak da kullanılır (*Anladım ki gelmeyeceksin*). Bunu ilinti zamiri olarak kullanılışı ile karıştırmamalı. İlinti cümlesinin başka çeşitleri için, bkz § 459

Bu zamir çeşitlerinden başka zamir hükmünde yatık fiillerden yerinde sözedeceğiz. İlinti zamirleri aynı zamanda bağlam işleyişinde olduklarından bağlamsızlık yapılışına da uyarlar, bkz § 238, 316.

4. Dilim : Zarf

I. ZARFLAR VE ÇEŞİTLERİ

322. Fiillerin ve sıfatların önüne gelerek anlattıkları kılış, oluş, veya vasıfları açıklayan, yada değiştiren kelimelere *zarf* (adverbe) deriz :

*geç kalmak yalnız yaşamak içeri girmek fazla
konuşmak pek çirkin sade güzel koyu yeşil az
tuzlu gibi.*

Zarflar sıfatlardan daha az müstakil kavramlar ve bir kılışı, veya bir vasfı değiştirme ve açıklama işleyişinde kelimeler olduklarından söziçinde çoğu zaman bu iki tür kelime ile birlikte görülürler (*yukarı çıkmak pek güzel*). Bu belirtme öbeklerine *zarf öbekleri* adını veririz, bkz § 421. Zarf öbekleri belirtilen kelimenin cinsine göre fiil (*yukarı çıkmak*), veya sıfat (*pek güzel*) hükmünde olurlar, yukarıda gördüğümüz gibi özel bir anlam bağlamış zarf öbekleri de birleşik kelime sayılırlar, bkz § 270, 274 *ileri sürmek pek iyi > peki*. Aşağıda göreceğimiz gibi zaten zarflardan birçoğu başka kelime türlerinden alınıp kullanıldığı için onları zarf olarak daha çok bir zarf öbeği içinde ayırdedebiliriz (*sert adam × sert konuşmak kan damarı × kan kırmızı*).

Zarflar, bu sıfat ve fiil hükmünde zarf öbeklerine de gelip anlamlarında değişiklik yaptıkları gibi zarfı daha yakından belirtirler :

*pek az hevesli hemen şimdi başlamak daha
açık sarı oldukça yakından görmek gibi.*

Zarflar getirdikleri değişiklik yapıcı anlatım bakımından çeşitlidirler. Onları bu yönden başlıca 6 sınıfta toplayabiliriz : 1. *gerçekleme zarfları*, 2. *mikdar zarfları*, 3. *nitelik zarfları*, 4. *yer yön zarfları*, 5. *zaman zarfları*, 6. *suret zarfları*.

1. Gerçekleme Zarfları :

§23. Doğrudan doğruya sıfatın varlığı - yokluğu, fiilin olup bitmesi ile ilgili zarflara *gerçekleme zarfları* (adverbe d'affirmation) deriz. Bunlar — *Gerçek mi?* — *Olur mu?* sorularını karşılırlar :

Evet güzel. Hayır çıkmadı. Öyle değil peki tamam mi? olur elbette tabii yok asla ka-tiyen gibi.

Olur - olmaz kavramlarına bölünen bu zarflar arasında orta kavramlar da vardır ki kullanışta ikisinin arasına düşerler :

gerçekten elverişli oldukça elverişli hiç elve-rişli değil, Elbette anlayacak. Belki anlar. Hiç anlamaz. gibi.

İhtimal ve dilek ifade eden bazı zarfları da bu sınıftan sayabiliriz :

galiba ihtimal bari keşki bolayki gibi.

2. Mikdar Zarfları :

Bir kılış ve oluşun, veya bir vasfın mikdarını, derecesini belirtmeye yarayan zarflara *mikdar zarfları* (adverbe de quantité) adını veririz. Bunlar — *Ne kadar?* — *Ne dere-ce?* sorularını karşılırlar :

az çok eksik fazla daha pek hep en aşırı hepten fevkalâde müthiş biraz kısmen azçok dar kıt gibi.

Bu mikdar zarflarından birtakımını yukarıda sıfatlarda karşılaştırma bahsinde gördük, bkz § 301. Aynı mikdar zarfları zarflara da gelerek onları derecelendirir ki bunu biraz aşağıda göreceğiz.

Mikdar zarfları bu derecelenmeyi fiillerde de meydana getirirler :

Eksik göndermişler. Tam göndermişler. Fazla göndermişler. gibi.

3. Nitelik Zarfları :

Fiilde oluş ve kılışın, sıfattan vasfın bir niteliğini belirtmeye yarayan zarflara *nitelik zarfları* (adverbe de qualité) deriz. Başka bir deyimle bunlar bir kılışa, veya bir vasma yaraşan sıfatlardır. Netekim nitelik zarflarının çoğu zarf olarak kullanılan vasıflama sıfatlarıdır. Bunlar — *Nasıl?* — *Nice?* sorularını karşılarlar

duru beyaz ince uzun doğru söylemek yumuşak tutmak iyi karşılamak yanlış anlamak kara cahil tath sert gibi.

4. Yer Yön Zarfları :

324. Bir oluş, veya kılışın mekân içinde yerini ve yönünü belirten zarflara *yer yön zarfları* (adverbe de lieu) adını veriyoruz. Bunlar — *Nerede?* — *Nereye?* — *Nereden* sorularını cevaplamaya yararlar. Bunların çoğu eski ve yeni yer yön hallerindeki adlar ve zamirlerle bazı zarffillerdir :

aşağı bakmak dışarı çıkmak ortada dolaşmak önden gitmek yana düşmek yukarı ileri geri şuraya nerede karşıdan öte beri gibi.

Bunlardan eski *kimeri* halinde olanlar ve zarffiller de yeni yer yön halleri ekleri alarak çeşitlenmişlerdir :

*ıçeri × ıçeriye ıçeride ıçeriden ıleri × ıleriye
ıleride ıleriden öte × öteye ötede öteden gibi.*

Yer yön zarfları anlatımları gereği ve yukarıda gördüğümüz gibi fiillere gelirler ve daha çok yeni eski sıfatfiillerle de görülürler :

*dışarı taşmış önden koşan aşağıya dönük ıleri
gidecek ortada kalmış gibi.*

5. Zaman Zarfları :

Bir oluş ve kılışın zaman içinde yerini göstermeye yarayan zarflara *z a m a n z a r f l a r ı* (adverbe de temps) diyoruz. Bunlar ise — *Ne zaman?* — *Ne vakit?* gibi sorulara karşılırlar :

*Dün işittim. bugün yarım er geç şimdi demin
önce sonra geçende yazın kışın akşama haftaya gibi.*

Bunlar da zarf olarak fiillere gelirler ve sıfatfiillerle görülürler :

Sonra bitirirsin. Geçende uğramışlardı. Öğleyin görüştük. erken kalkan geç kalmış bugün gelecek yazın çoğalar gibi.

6. Tarz Zarfları :

Bir oluş, veya kılışın oluşma biçimini belirtmeye yarayan zarflara da *t a r z z a r f l a r ı* (adverbe de manière) deriz. Bunlar — *Nice?* — *Ne türlü?* — *Ne yolda?* gibi sorulara karşılık teşkil ederler :

*Şöyle yapılır. çabuk yavaşça hısla birden
sessizce yeniden gülerek ite ite ayrı ayrı
sırtüstü gibi.*

Tarz zarfları da anlatımları gereği fiillere gelirler ve sıfat-fiillerle bağdaşırlar :

Böyle durmayın. Ağlayarak ayrıldılar. Sessizce sokuldum. tez pişen yalnız kalmış yeniden yapılacak kolay çözülür.

II. ZARFLARDA KARŞILAŞTIRMA BERKİTME VE KÜÇÜLTME

325. Zarflarla sıfatlar işleyişleri benzeyen iki kelime sınıfıdır. Sıfatlar adları vasıfladığı ve belirledikleri gibi zarflar da sıfatları ve fiilleri vasıflarlar ve belirtirler. Bu sebeple bu iki sınıf geniş ölçüde birbirlerine açıktırlar ve aynı tarzda şekillenip derecelenirler. Sıfatlarda olduğu gibi zarflarda da karşılaştırma, berkitme ve küçültme şekilleri vardır.

1. Zarflarda Karşılaştırma :

Zarflar ve zarf olarak kullanılan kelimeler de belirttikleri vasfın, yada kılışın yoğunluğuna göre üç derece üzerine sıralanırlar :

*ileri gitmek daha ileri gitmek en ileri gitmek
koyu yeşil daha koyu yeşil en koyu yeşil gibi.*

Bunlara *karşılaştırma zarfları* (adverbe comparatif) deriz. Dereceleri de sıfatlarda olduğu gibi *eşitlik derecesi, artıklık derecesi* ve *üstünlük derecesi* sayılırlar, krş § 301.

Karşılaştırma zarfları kullanışta da karşılaştırma sıfatları ile benzerlik gösterirler. Eşitlik derecesini kurmak için ölçü olan *ada kadar* ve *gibi* takılarından birini getiririz. Bunlardan birincisi mikdarca, ikincisi nitelikçe karşılaştırmaya yarar :

Osman bir at kadar hızlı yürür. Osman bir at gibi hızlı yürür.

Artıklık derecesini de tıpkı sıfatlarda olduğu gibi (bkz § 301) kurarız :

Çiğdem dersi Ahmetten daha çabuk kavrayor.

Bu ondan daha açık sarı. gibi.

Bu yapılaş içinde de zarfa gelen *daha* zarfı bazan atılsa da artıklık anlamı kalır :

Çiğdem dersi Ahmetten çabuk kavrayor. Bu ondan açık sarı. gibi.

Üstünlük derecesinin kuruluşu da sıfatlardakine benzer. Ölçü olan ad anılmadıkça bu zarflar *s a l t ü s t ü n l ü k* ifade ederler :

Yusuf yemeğini en önce bitirir, Zeynep en sonra.

Ölçü olan topluluk anıldığı zaman ise farklı yapılaşlara gider :

Yusuf çocukların yemeğini en önce bitirenidir.

Yahut artıklık derecesine dönerek : *Yusuf yemeğini herkesten (hepsinden, çocukların hepsinden) daha önce bitirir. gibi.*

2. Berkitme Zarfları :

326. Önüne geldikleri sıfat ve fiillerde vasfın, yada kılışın yoğunluğunu salt olarak artıran zarflara *berkitme zarfları* (adverbe intensif) diyoruz. Bunlar da berkitme sıfatları yapısındadırlar. Çoğu zaman diyebiliriz ki berkitme zarfları zarf olarak kullanılan berkitme sıfatlarından başka birşey değildir.

En tanınmış olanları tıpkı sıfatlarda olduğu gibi (bkz § 303) ilk hecenin bir önek gibi tekrarlanması ile yapılanlardır :

büsbütün haksız apaçık suçlu Basbayağı gücendim. Besbelli unutmuş. Evi güpegündüz soymuşlar. Dosdoğru yürürsün. gibi.

Yine sıfatlarda olduğu gibi zarflar da ikileme ile berkitilirler. Daha doğrusu ikileme sıfatları dahaçok zarf olarak kullanılırlar :

Az az içiriniz. Erken erken yola çıktık. Yavaş yavaş toparlanalım. Güzel güzel konuştu. Geri geri çıkılacak. gibi.

Adları ikilemek yoluyla da birleşik berkitme zarfları yaparız :

Dükkân dükkân dolaşmah. Adım adım izleyeceksiniz. Tane tane saydım. yer yer bozuk vakit vakit neşeli gibi.

3. Küçültme Zarfları :

327. Önüne geldikleri sıfat ve fiillerde vasfın, veya kılışın belirtme değerini salt olarak azaltan zarflara *küçültme zarfları* (adverbe diminutif) adını veriyoruz. Küçültme sıfatları gibi bunlar da tabana *-ce -rek -cik -cek* ekleri getirilerek yapılırlar.

Anlamca da bu küçültme şekilleri küçüğe doğru derecelenmiştirler. Küçültme sıfatlarında olduğu gibi :

Kısaca kesmişsin. = biraz kısa Kısarak geldi. = oldukça kısa Kısacık bıraktılar. = pek kısa.

Burada da en işlek ek *-ce* olup vurguludur. Bir dışçekim eki olan vurgusuz *-ce* de sıfatlara gelip zarf yaptığından bu kullanışla iki türlü *-ce* zarfları (bkz § 129) meydana çıkmış olur ki aralarında yalnız vurgu farkı vardır :

İyic'e temizlemiş. = biraz iyi İyice temizlemiş. = adam akıllı Kısac'a konuştum. = biraz kısa Kıs'aca anlattım. = kısa olarak.

-ce küçültme zarfları sevilen ve çok kullanılan zarf şekilleridir :

Uzunca konuşuyor. Erkence kalktım. Ucuzca satmışlar. Hızlıca yürüdük. Tezce gel. Fazlaca yemişlerdi. gibi.

Küçültme sıfatlarında olduğu gibi burada da -ce ekinin -cene uzatılmış şekline rastlanır :

Fazlacana hazırlanmışlar. Uzakçana oturuyoruz,
bkz § 304.

-cek ekiyle yapılmış az sayıda küçültme zarfları (zaman) da aynı anlama yaklaşırlar :

şimdicek hemencek demincek çabucak tezcek
gibi.

-cik ekiyle yapılmış olanlar da zarf olarak az kullanılırlar :

İncecik kesmek ufacık doğramak azacık üşümek, krş § 39.

328. -cecik ekine gelince yukarıda bunun iki ayrı birleşme sonucu meydana gelmiş addaş iki ayrı ek temsil ettiğini göstermiştik : Biri küçültme sıfatı eki olarak -cek ekinin -cik ile uzatılmışından -cek-cik > -cecik küçültme sıfatı eki (bkz § 128 *küçü-cek-çik* > *küçü-cecik*), öbürü kimce hali ekiyle yapılmış zarflara küçültme zarfı eki olarak gelen -cik ile uzamasından -ce-cik > -cecik (bkz § 129 *yavaş-ça-cık* > *yavaş-çacık*).

Kimce ekiyle yapılmış zarfların -cik küçültme şekli de az yaygındır :

yavaşçacık usulcacık hafifçecik kolaycacık
güzelcecik gibi.

Ancak küçültme sıfatı eki olan uzatılmış -cek-cik > -cecik ekinin küçültme zarfları da yaptığı olur. Başka bir deyimle

yukarıda gördüğümüz *-cek* küçültme zarfları bir de *-cik* küçültme eki almış bulunurlar :

şimdi-cek-cik > şimdicecik hemencecik demincecik çabucacık yakıncacık tezcecik gibi.

Böylece burada ayrı kaynaktan gelen bu iki addaş ek ikisi de küçültme zarfları yapma işleyişinde buluşmuş olurlar. Zarf olarak her ikisinde vurgular da geri atılmış bulunduğundan ayırdedilmeleri güçleşmiştir.

-rek ekiyle yapılan küçültme zarfları oldukça nadirdir (*ufarak tutmak ekşirek bulmak*).

Aslında zarflar sıfatlar gibi salt olarak başka zarflarla da çok kademeli bir şekilde berkitilir ve küçültülürler, krş § 301 :

pekaz sonra biraz sonra az sonra oldukça hızlı çok hızlı pek hızlı fazla ileri aşırı ileri, gibi.

III. ZARFLARIN YAPISI

329. Yukarıdan beri verdiğimiz örnekler de gösteriyor ki zarfların çoğu başka kelime sınıflarından alınmış, üretilmiş, yada birleştirilmiş kelimelerdir. Gerçekten zarflar dilimizde zenginleşmiş, fakat biraz devşirme bir kelime sınıfı teşkil etmektedirler. Kelime yapımı bölümünde İsimden İsim, Fiilden İsim ve Birleşik İsim bahislerinde (bkz § 128, 191, 264 v.i.), ayrıca yer yer kelime sınıfları içinde zarf olan kelimeleri gösterdik. Ancak zarfların daha iyi tanınmasına yardım etmek üzere onları burada yapılarına göre topluca ve kısaca göstermeyi gerekli buluyoruz.

Yapıları bakımından zarfları beş öbek içinde göstermeye çalışacağız 1. kök olan zarflar, 2. başka kelime sınıflarından zarflar, 3. isimden üreme zarflar, 4. fiilden üreme zarflar, 5. birleşik zarflar. Göreceğiz ki zarflar yapılarına göre de anlamca, ve kullanışça ayrılıklar gösterirler.

1. Kök Olan Zarflar :

Dilimizde asıl zarf olarak kullanılan az sayıda tek heceli, yada çözümlü güç çok heceli kelimeler vardır

*az çok hep en pek er geç dün evet yok beri
değil yarın demin gibi.*

Yabancı dillerden gelip hiçbir ek almaksızın dilimizde zarf olarak kullanılır olmuş kelimeleri de kök olan zarflardan sayabiliriz :

*tez hiç tam hemen henüz belki bari tabii
galiba keşki asla elbette gibi.*

Bunlar arasında türlü zarf bölümlerine giren kelimeler vardır.

2. Başka Kelime Sınıflarından Zarflar :

Bazı adlar anlamlarından gelen imkânlarla göre türlü zarf bölümlerinde zarf olarak görülürler :

*kan kırmızı süt beyaz demir kır gece çalışmak
gündüz uyumak kıl kalmak un ufak gibi.*

Yukarıda yer yer belirttiğimiz gibi (bkz § 323, 324) işlemlerindeki benzerlik sebebiyle sıfatların çoğu zarf olarak da kullanılır. Bir kere sıfatlara ve fiillere yakıştırılabildiğimiz her vasıflama sıfatını zarf olarak kullanırız :

*sert davranmak yumuşak tutmak güzel konuş-
mak düz durmak sarı kara dar uzun kurnaz
deli iti ekşi gibi.*

Bunlar çoğu nitelik ve tarz zarfları olurlar.

Bazı belirtme sıfatları da zarf olarak kullanılırlar :

*böyle iyi başka güzel ikiye dağıtmak birçok
yemek gibi.*

3. İsimden Üreme Zarflar :

330. İsimden üreme isimler bölümünde eklerin alfabe sırasında görülen isimden zarfları burada yapıldıkları tabanlara göre biraraya getireceğiz.

a. Adlardan Gelenler :

Adlardan gelen zarflar birçok eski ve yeni adçekimi hallerinden üremiştirler. Eski Türkçede adın kimre, *eriş-me* (bkz § 162) ve kimeri, *yönlem* (bkz § 142) halleri dilimizde çoğu yer yön gösteren zarflar bırakmışlardır :

*içre taşra sonra üzere içeri dışara ileri
yukarı* gibi.

Eski Türkçede adın kimin, *bilelik* (bkz § 147) hali ve onun daha yeni birleşigi kimleyn (bkz § 156) hali dilimizde çoğu zaman zarfları olan kelimeler bırakmışlardır :

*yazın kışın gündüzün ilkin ansızın değin
geceleyn gündüzleyn sabahleyn akşamleyn
gibi.*

İççekim hallerinden *yer yön* hallerindeki adlar (bkz § 287), kime, yönelme hali (bkz § 139), kimde, kalma hali (bkz § 135), kimden, uzaklaşma hali (bkz § 137) mekân ve zaman içinde yer ve yön gösterdiklerinden zarflar yaratmaya çok elverişli olmuşlardır. Özellikle yer yön adları zarflar yapar :

*öne geçmek dibe üste karşıya akşama yaza
haftaya gürlütye, arkada kalmak yanda or-
tada kıyıda dakkada hesapta sözde havada,
dıştan görmek alttan tepeden baştan geceden
şakadan* gibi.

Bunlar çoğu yer yön zarfları, birtakımı zaman zarfları, kimisi de tarz zarfları olurlar.

Dış çekim hallerindeki adlar da (bkz § 288), kimle, bilelik hali (bkz § 151), kimce, görelilik hali (bkz § 129) ve kimli, donanma hali (bkz § 157), kimsiz, giderme hali (bkz § 168) ile sıfatları ve fiilleri belirtici anlatım hazanırılar ve zarf olurlar :

*hızla istekle öfkeyle zamanla geceyle taneyle
sürüyle, dostça erkekçe çocukça insanca akıl-
ca kanunca evce, ölçülü, konuşmak sürekli
ushu insafli anlayışlı gizli, düşüncesiz dav-
ranmak pervasız gönülsüz çaresiz eşsiz gibi.*

Bu dış çekim halindeki adlar başlıca nitelik, tarz, zaman ve miktar zarfları olurlar.

b. Sıfatlardan Gelenler :

Sıfatlar da yer yön halleri çekim eklerini alarak çeşitli zarflar teşkil edebilmektedir :

*kuruya ekmek boşa ucuza uçara, açıkta ge-
çende yakında karanlıkta, derinden eskiden
uzaktan yavaştan gibi.*

Dış çekim hallerinden yalnız kimce, görelilik hali eki (bkz § 129) anlatımca sıfatlara fazla uygun düşer ve geniş ölçüde zarflar yaratır :

*iyice yıkmak doğruca sıkıca hafifçe usulca
cılğınca başlıca sessizce topluca cimrice
olanca gibi.*

Bunlar da başlıca nitelik ve tarz zarfları olurlar.

c. Zamirli Zarflar :

331. Zamirlerden gelen zarflar *zamirli zarflar* (adverbe pronominal) ise adlarda olduğu gibi eski ve yeni isim çekimi hallerinden üremiş olmakla birlikte birçok değişiklikler gösterirler. Bunlar soru ve gösterme zamirlerinin yer yön halleriyle bazı dış çekim hallerinden doğmuştur.

Başlıcaları Eski Osmanlıcada henüz zamirlerin çekimine paralel görünürler :

	Soru Zarfları	Gösterme Zarfları		
		Yakın için	Az uzak için	Uzak için
Yönelme Hali	<i>kancaru?</i>	<i>buña</i>	<i>şuña</i>	<i>aña</i>
Kalma Hali	<i>kanda? (kanı?)</i>	<i>bunda</i>	<i>şunda</i>	<i>anda</i>
Çıkma Hali	<i>kandan?</i>	<i>bundan</i>	<i>şundan</i>	<i>andan</i>
Bilelik Hali	<i>neyle?</i>	<i>böyle</i>	<i>şöyle</i>	<i>eyle</i>
Görelilik Hali	<i>nice?</i>	<i>bunca</i>	<i>şunca</i>	<i>anca</i>

Yer yön halleri Eski Osmanlıcada çoğu yer yön zarfları, kimi zaman zarfları, hattâ sebep zarfları olmuşlardır. Bilelik hali tarz, görelilik hali miktar zarfları meydana getirmiştir.

Dilimizde ise birleşik zamir öbeklerinin *buraya* < *bu araya*), *araya* girmesiyle bu tablo bir hayli değişmiştir :

	Soru Zarfları	Gösterme Zarfları		
		Yakın için	Az uzak için	Uzak için
Yönelme Hali	<i>nereye?</i>	<i>buraya</i>	<i>şuraya</i>	<i>oraya</i>
Kalma Hali	<i>nerede? (hani?)</i>	<i>burada</i>	<i>şurada</i>	<i>orada</i>
Çıkma Hali	<i>nereden?</i>	<i>buradan</i>	<i>şuradan</i>	<i>oradan</i>
Bilelik Hali	<i>nasıl?</i>	<i>böyle</i>	<i>şöyle</i>	<i>öyle</i>
Görelilik Hali	<i>ne kadar?</i>	<i>bu kadar</i>	<i>şu kadar</i>	<i>o kadar</i>

Yer yön halleri burada yer yön zarfları (*Burada bekle-yin*), bilelik hali tarz zarfları (*Böyle düşündük*), görelilik hali miktar zarfları (*O kadar göndermişler.*) yapar. Bununla birlikte zamirlerden gelen zarflar bunlardan ibaret değildir. Zamirlerden. *Ne zaman?* *Ne için?* *Ne türü?* *Ne derece?* gibi soruları karşılayan zaman, sebep, nitelik ve derece zarfları da üremiştir :

o zaman bunun için şu türlü o derece gibi.

Zamirlerden gelenler zarf işleyişinde olmakla birlikte zamir niteliğini korurlar. Yani herbirinin bir öncülü, yerini tuttuğu bir ad vardır. Meselâ «*Buradan ayrılıyorum*», dediğimiz zaman zarfın ardında *Ankaradan, Cebeciden, bu evden* gibi bir yer adı vardır. Bu sebeple sözdiziminde de (bkz § 460) farklı bir işleyişi olan bu zarfları zarffiller gibi ayrı bir bölüm sayarız ve onlara *zamir si zarflar* adını veririz.

4. Fiilden Üreme Zarflar :

332. Fiilin zarf şekli dilimizde genellikle duruk fiil halinde, yani *zarffil* niteliğinde görülür. Bu da aşağıda etraflica göreceğimiz gibi (bkz § 477) ayrı bir sözdizimi işleyişi olan kelime demektir. Fiilden zarfların bu özelliği — ki fiilden ad ve sıfatlarda kesin değildir — onların yapılaşça daima başcümle fiiline bağlı kalmalarını açıklar.

Aşağıda (bkz § 365) zarffiilleri genişçe gözde geçireceğiz. Bunlar başcümleye getirdikleri anlam değişikliğine göre ve azçok öbür zarflara paralel olarak çeşitlenmişlerdir (zaman, hal, karşılaştırma v.b.).

Biz burada donuk, lügat kelimesi olmuş eski zarffiillerden örnekler vermekle yetineceğiz :

*gece kala öte yine < yana daha < taka çevre,
karşı ötürü dolayı, giderek bakarak vararak
gittikçe oldukça, derken durmadan silmece
gibi.*

Bunlar yerine göre takı, bağlam, hattâ sıfat ve ad olarak da kullanılırlar.

5. Birleşik Zarflar :

Birleşik isim tabanlarının hemen her kalıbında türlü zarf sınıflarında birleşik zarflar meydana gelmiştir :

Adtakımı : *sözgeleşî saat hesabı kuşbakışı akşamvakti*, § 267.

Sıfattakımı *bozukdüzen yalınayak tamyol çokdefa bugün*, § 269.

Zarf öbeği *ilkönce enaşağı azileri pekâlâ çokiye*, § 270.

Takı öbeği : *deligibi sabahakarşı öğleden sonra gözönünde elaltından*, § 271.

Koşmatakım : *azçok ergeç arasıra düşe kalka gece gündüz*, § 273.

Nihayet sıfatlarda ve zarflarda berkitme için yapılan ikilemeleri de bu son takıma katmak yerinde olur :

güzel güzel ayrı ayrı az az yer yer güle güle
gibi.

5. Dilim : **T a k ı**

I. TAKILAR VE ÇEŞİTLERİ

§§3. İsimlerden sonra gelip onların söziçinde başka unsurlarla ilişkilerini kuran kelimelere *t a k ı* (postposition) adını veriyoruz :

gibi için ile göre rağmen değin beri yana
içinde gibi.

Bunlar başlıbaşına bir kavram sahibi olmayıp iki kavram arasındaki ilişkiyi belli etmeye yararlar :

Ayı gibi adam. Araba ile geldim. Sabahtan beri bekleyor. Aliye göre değil. Çekmece içinde bulmuş. Poyraza karşı açık. gibi.

Takılar yalnız adlara değil, her türlü isimlere gelirler
hasta gibi bana göre şimdiye değin öteden beri v.b. gibi.

Takılar şekilce kelime, işleyişçe isim çekimi ekleri durumunda bulunurlar. Bu ekler gibi iki kavram arasında ilgi kurucudurlar. Çokdefa da işleyişleri bir çekim ekiyle karşılanabilir :

Ahmet için getirdim. = Ahmed'e getirdim. Kış için sakla = Kışa sakla. Hayvan gibi saldırmış. = Hayvanca saldırmış. Hesaba göre doğru. = Hesapça doğru, krş § 289.

Aslında adçekimiekleri (Türkçede *sonekler*), hiç değilse bunlardan birtakımı, takıların (Türkçede *sontakılar*) geldikleri adla ses kanunlarına göre kaynaşması mahsulü olmalıdır. Başka bir deyimle sontakılar zamanla sonek haline gelmektedir. Bunun dilimizde geçiş halindeki bir örneği *ile* takısıdır (*El ile tut. × El-le tut.*) gibi.

Takı şekilleri ve işleyişi belli ve ayrı bir kelime sınıfı olarak Eski Türkçeden beri çeşitlenmiş ve yaygındır (*ne üçün? kögüz üze Temir Kapıgka tegi*).

Takıların geldiği isimle birlikte teşkil ettikleri belirtme öbeğine *t a k ı ö b e ğ i* (groupe postpositionnel) deriz. Yukarıda takı öbeği kalıbında birleşik isimlerden bahsettik, bkz § 271 *buz gibi öğleden sonra*. Aşağıda bu öbeklerin sözdizimindeki işleyişlerini göreceğiz, bkz § 423.

II. TAKILARDA İSTEM

334. Fiiller nesne olan adtan belli çekim halleri istedikleri gibi (bkz § 440) takılar da ilişki kurdukları adtan işleyişlerine göre belli çekim halleri isterler. Başka bir deyimle belli bir isim halini kovarlar. Buna *istem* (rection) deriz. *Düşmana karşı* takı öbeğinde takının istemi kime halidir. Bu öbeklenmede *karşı isteyen, düşmana istenen* adını alır. Türkçede takıların dört türlü istemi vardır: 1. Kim hali isteyen takılar, 2. Kime hali isteyen takılar, 3. Kimden hali isteyen takılar, 4. Adı katkı alan takılar.

A. Kim Hali isteyen Takılar :

Bunlar başlıca miktar, nitelik karşılaştırmaları yaparlar ve ilişkiler kurarlar :

*deve kadar kum gibi çocuk için kazma ile
dönmek üzere deniz aşırı yabancı diye baba
olarak cihan içre (eskimiş).*

Kim hali isteyen takılar Yeni Türkçede bazan zamirlerin kimin halini alırlar :

*senin kadar bunun gibi sizin için kimin ile
gibi.*

1. kişilerde bu, kişi zamirlerinde olduğu gibi (bkz § 310 -im ekine döner (*benim kadar bizim gibi*)).

B. Kime Hali İsteyen Takılar :

Kime hali isteyen takılar başlıca karşılaştırmalar yaparlar ve yer yön, sınır ilişkileri kurarlar :

*havaya göre yağmura karşı eve doğru sabaha
dek bayrama değin (kadar) eskiye bakarak
buna karşılık güçlüğe rağmen İsveçe dair gibi.*

C. Kimden Hali İsteyen Takılar :

Başlıca zaman ve yer yön ilişkileri kurarlar ve sebep, sonuç, ayrıklık göstermeye yararlar :

*namazdan önce tatilden sonra dünden beri
bağdan öte yoldan aşağı bizden yana kapıdan
dışarı pazardan başka mayıstan itibaren uzak-
lıktan dolayı.*

D. Adı Katkı Alan Takılar :

335. Yukarıda yer yön, çağ, ilişki gösteren adların sıfat olarak başta (bkz § 293) ve katkılanan olarak sonda (bkz § 293 ön ve sonrakı işleyişleriyle kullanıldıklarını görmüştük. Sonuncularda takı öbeğinin tabanı bir belirsiz adtakımıdır (*ev içi*

saçak altı ay başı edep dışı). Aslında kim hali isteyen takılardan kimisi de bu kalıptan doğmuş olacaktır :

E.T. *kuşlar kib-i tag sar-ı* Y.T. *cennet misal-i*
An. *eşek kadar-ı*. gibi.

Adı katkı alan takılar yukarıda kaydettiğimiz zarflaşmış belirsiz adtakımlarının yer yön halleri almasıyla oluşmuş görünürler. Bunlar birçok yer yön ilişkileri kurmakla birlikte pek çeşitli anlatımda karşılaştırmalara da yararlar :

masa üstüne masa üstünde masa üstünden çınar altına kışla önünde köşe başından duvar dibine bağ arasında yağmur yüzünden Tanrı katında devlet tarafından durum hakkında
gibi.

Dışgekimin kimle ve kimce halleri de adı katkı alan takılar meydana getirir :

kamun yoluyla aracı eliyle boy sırasıyla yolculuk dolayısıyla yağış sebebiyle, anlaşma gereğince bekleme süresince deniz kıyısınca tarih boyunca gibi.

III. TAKILARIN YAPISI

336. Yukarıda zarfların yapısını gözden geçirirken (bkz § 329) bu kelime sınıfının az sayıda kök kelimelere sahip olduğunu, daha çok başka sınıflardan alınmış ve üretilmiş kelimelerden meydana geldiğini belirtmiştik. Bu tespit takı sınıfı için de ve öncelikle doğrudur. Gerçekten «kök olan takılar» diye bir kelime topluluğu meydana getirmek güçtür. Zarflarda olduğu kadar isimden ve fiilden çeşitli kelime üretme özel vasıtaları da takılarda yoktur.

Böylece dar bir kelime sınıfı teşkil eden takılar başlıca iki kaynaktan beslenmişlerdir. Biri takı olarak kullanılan zarflardır. Diyebiliriz ki birçok zarflar aslında sıfat olup kullanışa göre zarf sayıldıkları gibi çoğu takılar da aslında zarf olup

bu işleyişle bir isme geldiklerinde takı sayılırlar. İkinci kaynak da adı katkı alan çekim halindeki yer yön adlarıdır.

Takıları zarflara paralel olarak dar ölçüde öbekleyeceğiz: 1. Kök olan takılar, 2. İsimden üreme takılar, 3. Fiilden üreme takılar, 4. Yer yön adlarından takılar.

A. Kök Olan Takılar :

Tek heceli, yada çözümü güç birkaç kelime ile bazı yabancı takıları bu bölümde gözönüne alabiliriz :

*şeker tek akşama dek kadın için kıştan beri
yumruk kadar işe dair sözleşmeye rağmen
komşuya ait gibi.*

B. İsimden Üreme Takılar :

Bunlar çokluk eski ve yeni isim çekimekleriyle yapılmış ve çoğu zarf olan kelimelerdir :

*âdet üzere yemekten sonra belden yukarı. pa-
radan başka yarına değin düşmandan yana
aptala nispetle salıdan önce sitem yolu kuş
denli e s k i m i ş (vieilli) şeytan gibi.*

C. Fiilden Üreme Takılar :

Bu takılar eski ve yeni zarffiiller, yani aslında zarflar olup çoğu yine zarf olarak da kullanılırlar :

*ölçüye göre gözlik ile camiden öte vazife
diye güneşe karşı havadan dolayı gün aşırı
bundan ötürü sorumlu olarak gibi.*

D. Yer Yön Adlarından Takılar :

Bunlardan yukarıda (bkz § 335) takıların istemlerini ayır-
dederken adı katkı alan takılar bölümünde bahsettik ve örnek-
lerini verdik. Yeni Türkçede takılar sınıfını genişleten ve zen-
ginleştiren başlıca bu kalıptaki kelimelerdir.

6. Dilim : Bağlam

I. BAĞLAMLAR VE ÇEŞİTLERİ

337. Söziçinde iki kelimeyi, aynı değerde iki cümle unsurunu, iki yargıyı ve bazan da iki paragrafı bağlamaya yarayan kelimelere *bağlam* (conjunction) adını veriyoruz :

kedi ile köpek Beni ve kardeşimi çağırdılar. Güzel, fakat bakımsız bir bahçe. Yola çıkamadık, çünkü hava bozdu. Yolda çok yorulmuştuk da, hemen yattık. gibi.

Bazı bağlamlar da bağladıkları iki kelime, veya yargıdan önce, yada sonra tekrarlanarak kullanılırlar :

«Ya devlet başa, ya kuzgun leşe». «Ne sana, ne bana». Ali Bey de, oğlu da iyi karşıladılar. «Hem kel, hem fodul». Yazın olsun, kışın olsun bu yürüyüşü yaparım. gibi.

Bu ikili kullanışta bağlamlar değişik de olabilir :

«Düşmanlar dışardan, biz içerden yıktık memleketi». Biryandan ortağı, öbüryandan karısı batırdılar adamı. Ya otur, yahut gidelim. gibi.

II. BAĞLAMA İLİŞKİLERİ

338. Bağlamlar pek çeşitli yönlerden kelime ve yargılar arasında ilişkiler kurarlar. Söziçinde iki kavramı, veya düşünceyi bütünleştiren bu ilişkilerdir. Birden fazla anlatım ve kullanışı olan bağlamlar da vardır, onları karakterlerine göre ayırarak dilimizdeki başlıca bağlamları bölümlemeye çalışacağız. Bu bölümlemeyi aşağıda bağlam cümlesinde de göreceğiz, bkz § 461 v.i.

1. Ulama Bağlamları :

U l a m a b a ğ l a m ı (conjonction copulative) iki unsuru aynı hizada ve bakışıklı olarak ilgiler :

ile ve de hem hem ne ne (olumsuz)
de de gerek gerek(se) olsun olsun
 gibi.

2. Ayırtlama Bağlamları :

İki unsuru seçmeli olarak ilgileyen bağlamlara *ay ı r t - l a m a b a ğ l a m l a r ı* (conjonction disjonctive) adını veriyoruz :

ya yahut yada veya ya ya mi mi
ister ister gibi.

3. Karşıtlama Bağlamları

İki unsurdan birini öbürüne karşı çıkaran bağlamlara *k a r ş ı t l a m a b a ğ l a m l a r ı* (conjonction adversative) adını veriyoruz. Buna *karşıtlık ilişkisi* diyebiliriz :

ama fakat lâkin yalnız ancak bununla
beraber şu var ki yine de gibi.

4. Almaşma Bağlamları :

İki unsur arasında alması bir değişme ilişkisini gösteren bağlamlara *a l m a ş m a b a ğ l a m l a r ı* (conjonction alternative) diyoruz. Bunlar hep ikili bağlamlar olurlar :

bir bir kimi kimi biri öbürü bazan
bazan gâh gâh gibi.

5. Üsteleme Bağlamları

İki unsurdan biriyle ötekini pekiştiren bağlamlara *ü s t e - l e m e b a ğ l a m l a r ı* (conjonction assévéorative) diyoruz. Bunlarda artırıcı bir karşılaştırma anlatımı vardır :

de hatta bile üstelik hem de zaten kaldı ki
nasıl ki gibi.

6. Açıklama Bağlamları :

İki unsurdan biriyle ötekini anlamca çözmek, açıklamak aracılığını yapan bağlamlara *açıklama bağlamları* (conjonction déclarative) adını veririz :

*yani demek ki öyle ki başka bir deyimle se-
nin anlayacağın gibi.*

7. Salt Bağlamlar :

339. İki unsurdan birini öbürüne salt olarak tabi kılan, altalta bağlayan bağlamlara *salt bağlam* (conjonction absolue) adını veririz. Burada ilişkinin özelliği aranmaz :

ki kim de (Bu bağlamları başka işleyişlerinde
bununla karıştırmamalı bkz § 338, 320, 460).

8. Yerverme Bağlamları :

İki unsurdan birini destekleme, veya bir yargıyı yerinde gösterme yoluyla bağlantı kuran bağlamlara *Yerverme bağlamları* (conjonction concessive) adını veriyoruz :

*gerçekten netekim halbuki oysa hal böyleyken
gibi.*

9. Sebep Bağlamları :

İki unsurdan birini ötekine sebep gösteren bağlamlara *sebep bağlamları* (conjonction causale) diyoruz :

*çünkü zira ki (bunun için bu sebeple bundan
dolayı geniş anlamda).*

10. Sonuç Bağlamları :

İki unsurdan biri öbürünün sonucu olduğunu gösteren bağlamlara *sonuç bağlamları* (conjonction consécutive) deriz. Bunların işleyişi sebep bağlamlarının aksinedir :

*buna göre bundan dolayı bunun üzerine bu-
nun için bu sebeple öyleyse ozaman şimdi
gibi.*

11. Amaç Bağlamları

İki unsurdan birinin ötekini gerçekleştirme amacı güttüğünü göstermeye yarayan bağlamlar *amaç bağlamları* (conjunction finale) adını alır :

taki diye ki kim (eskimiş) *için tek yeter ki*
gibi.

12. Şart Bağlamları :

İki unsurdan birinin öbürü için varlık şartı olduğunu göstermeye yarayan bağlamlara *şart bağlamları* (conjunction conditionnelle) diyoruz. Şart Türkçede ayrı fiil çekimleriyle ifade edildiği için şart bağlamları ve kullanışları sınırlıdır :

eğer şayet yoksa illâ o takdirde aksi halde
gibi.

Bağlamların iki yargı arasında kurdukları ilişki iki türlü olur. Birincisi iki yargıyı aynı hizada tutan, birini ötekine tabi kılmayan bir ilişkidir (*Ahmet Erzurumdan dönmüş, fakat henüz görüşemedik*). Bu türlü bağlantıya *yanyana bağlantı* (coordination) deriz. İkinci çeşit ilişki yargılardan birini öbürüne tabi kılar (*Borcumu ödeyemedim, çünkü aylığım gecikti*). Bu türlü bağlantıya da *altalta bağlantı* (subordination) adını veriyoruz.

Yukarıda kabataslak 12 sınıfa ayırdığımız bağlamlardan ilk altısı yanyana bağlantı, sonraki altısı ise altalta bağlantı kurarlar. Bunların birleşik bağlam cümlesinde kullanışlarını sözdizimi bölümünde göreceğiz, bkz § 462 v.i.

III. BAĞLAMLARIN YAPISI

340. Eski Türkçeden beri dilimizde bağlam işleyişinde kelimeler vardır. Ancak sayıca azdırlar (*sıçgan takı sıkırkın Üzümlü yéğil, azu kagun yéğil*). Bağlam sınıfının Türkçede daha geç gelişmesi iki sebeple açıklanabilir :

a. Türk dilleri ifadede kısalığı, dolayısıyla *bağlam-sızlığı* (asyndète) tercih edegelmislerdir. Bugün de özellikle konuşmada türlü bağlamların işleyişini farklı tonlarla yerine getiririz, bağlamları az kullanırız, bkz § 99, 461.

*Anlayışh, (fakat) sebatsız. Bu sabah uğradı,
(ve) gitti. Araba alamıyorum, (çünkü) pa-
ram yok gibi.*

Türkçenin bu özelliği bize gerek isim, gerekse fiil tabanlarını basitçe yanyana getirip koştakımlar yapmak yolunu açmıştır (*karı (ve) koca açık saçık az çok alışveriş yemek içmek*).

b. Türkçe zengin bir zarffiiller sistemi geliştirmiş olup ilintili bağlam cümleleri yerine daha çok karmaşık zarffiil cümlelerini kullanır, bkz § 456 :

*Yemeğini yedi ve gitti. × Yemeğini yeyip gitti.
Dün gelemedim, çünkü hastalandım. × Hasta-
landığım için dün gelemedim.*

Bu sebeple biz özellikle yanyana bağlantıya dahaaz ihtiyaç duyarız.

Tercümeler yoluyla dilimize Farsça ve Arapçadan bağlam olan birçok kelime girmiş olduğu bir gerçektir. Ancak bu kelime sınıfını Türkçeye yabancı dillerden geçmiş saymak yersiz olur. Bunun organik olarak zarffiillerden doğmuş olduğu aşıkârdır (*takı ile ulayn*).

Türkçede bağlamların aslında zarffiillerden gelmiş bulunmasının delili ve sonucu olan bir cihet de bunlardan birtakımının *sona yapışık* (enclitique) olmalarıdır. Türkçede yan cümleyi kaplayan zarffiilin son hecesi yüksek ton ve vurgu ve kendisinden sonra bir durgu aldığı gibi onun özel bir kullanışı olan, veya onun yerini tutan bağlam da sona yapışıp yan cümleyi kapar, yüksek ton ve vurgu aldığı gibi başcümleden bir durguyla ayrılır :

*Söyledi de, inanmadık. Anladım ki, söz dinle-
meyecek. Getirdin ama, bir işe yaramadı. Gü-
cenmesin diye, en iyisini gönderdim. gibi.*

Bu hallerde virgüli bağlamdan sonra koymak doğru olur.

IV. BAĞLAM ÇEŞİTLERİ

341. Yeni yazı dilimizde çoğu zarffiillere paralel olarak kullanılan oldukça zengin bir bağlamlar dağarcığı vardır. Çoğu zarflardan gelen bağlamların çeşitleri hakkında bir fikir vermek için onların başlıcalarını birkaç öbekte toplayacağız :

A. Türkçe Asıllı Bağlamlar :

*de de de ile diye kim ancak yalnız böylece
ayrıca gereke gerek olsun olsun oysa yoksa
imdi gerçekten ister ister bir bir kimi
kimi gibi.*

B. Birleşik Bağlamlar :

Türkçe, veya karışık birkaç kelimedenden oluşmuş bağlamlar da çoktur :

*yine de ya da hem de netekim bunun gibi
bundan dolayı bir yandan öbür yandan hal-
buki öyle ki şu var ki kaldı ki nasıl ki bu-
nunla beraber her ne kadar hal böyleyken gibi.*

C. Yabancı Asıllı Bağlamlar :

Bunlar da yazı dilimizde yerleşmiş görünürlerse de birtakımı Türkçeleştirilmektedir :

*ve fakat lâkin ama çünkü hatta zira ya
ya ne ne hem hem eğer şayet tâ ki
madem ki meğer ki filhakika (gerçekten)
maamafih (bununla beraber) binaenaleyh
(bundan dolayı) veya (yada) gibi.*

Bağlamlar kullanışta türlü özellikler gösterirler ki onlardan ileride sözdizimi bölümünde bahsedeceğiz, bkz § 461 v.i.

7. Dilim : Ü n l e m

I. ÜNLEMLER VE ÇEŞİTLERİ

342. Bir duyusu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazan tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimelere *ünlem* (interjection) adını veriyoruz :

oh! eyvah! hah! vay! ô! püf! haydi!
hey! gibi.

Kullanışta çoğu zaman ünlemden sonra o duygu ve dileği açıklayan bir cümle getiririz :

Oh! hava biraz serinledi. Hah! tam istediğim gibi. Haydi! işinize bakın. Hey! kimi arıyor-sun? gibi.

Aynı ünlemler bazan cümlelerin sonunda kullanıldığı gibi dahaçok cümle sonunda kullanılan ünlemler de vardır :

Lâfı uzatmayalım, haydi! Fazla konuşuyorsun, be! gibi.

Ünlemler dilin konmuş anlamlı kelimeleriyle *haykırtma* arasında yer alan bir kelime sınıfı meydana getirirler. Bunun için dünya dilleri arasında benzerirler :

Fransızca *ah! ouf! hop! Türkçe ah! of! hop!*

Ünlemler dilde en eski bir kelime sınıfı olup aslında bağlamlar ve takılar gibi üreme ve devşirme bir kelime topluluğu teşkil etmekte değildirlir. Bu sebeple onları âlet (*edat*) kelimeler arasında saymak yerinde olmaz.

Ünlemler öbür kelimelerden farklı olarak kendilerine göre ton ve vurgu alırlar (bkz § 95, 99), farklı sesli uzunlukları, ikizleşme ve durguları olur, bkz § 14, 40, 104. Buna göre söy-

leyişte de çok çeşitlenirler ve pek farklı anlatımlar alırlar. *Vay!* gibi bir ünlem derin üzüntüden sevince, tehditten okşamaya kadar varan genişli anlatımlar gösterir. Yazıda bu ayrılıkları tabii hiç farketmeyiz, ancak *sözün gelişi* ile okurken bir dereceye kadar kestiririz.

Yapı, tonlanma ve kullanım özellikleriyle başlı başına bir işleyişleri olan ünlemlere dilde bu yönlerden yaklaşan başka kelime toplulukları vardır. İşleyişte aynı görünmeleri sebebiyle bunları da ünlemlerle birlikte gözden geçirmemiz gereklidir. Gerçekten yansılama, hayvana seslenme, çocuk dili ve argo kelimeleri nihayet başka kelime sınıflarından alınıp ünlem olarak kullanılan kelimeler, kelime öbekleri ve deyimler hep ünlem karakterinde dil unsurları olabilirler.

II. ÜNLEMLERİN YAPISI

A. Asıl Ünlemler :

343. Yukarıda özelliklerini belirttiğimiz ünlemleri *asıl ünlemler* (interjection proprement dite) diye ayırdetmemiz doğru olur. Çünkü bunlar meydana geldikleri seslikler bakımından da dilin öbür kelimelerinden farklı görünürler. Çoklukla açıklık dereceleri yüksek (bkz § 14, 24) seslerden, daha çok açık düz seslilerle yarımsesliler, gırtlak sesdeşlerinden yapılmış tek, veya çift heceli kelimelerdir. Bunlarda başka seslere az rastlanır. Kalın ve ince sıradan seri halinde örnekler de verirler :

a! â! ha! hâ! ah! ay! hay! hah! hayhay!
e! ē he! hē! eh! ey! hey! heh! heyhey!
yâ! hoy! vay! vey! hâ! hū! oh! nah! yū!
yô! aah! uh! broy! ô! vahvah! eyvah!
heyhat!

Görüldüğü gibi çoğu tek heceli, bir takımı da ikileme suretiyle onlardan yapılmış görünen çift heceli ses birlikleridir (*hayhay! vahvah! pehpeh! heyhey!*). Bu ünlemler seslen-

meye yarar bir ses yapısındadırlar. Hepsinde yüksek duyulurluk gözetilmiştir. Buna karşılık yakın mesafeden seslenmeye, daha gevşek duygular anlatmaya yarayan ünlemlerin sesyapısı farklı olur. Burada açıklıkları daha düşük sesler, hatta sırf tonsuz hışırtılı sesdeşlerden yapılmış heceler kullanılır, krş § 24

be! bre! hi! öf! püf! hışt! pist! pst! hışt! pş!
gibi.

Konmuş anlamları olmayan bu türlü ünlemleri sözlüklerimiz açıklamaya çalışırlar. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi çeşitli tonlanmalara göre pek değişik anlatım almaları sebebiyle bu çeşitlemeler her zaman yetersizdir. Asıl ünlemleri kullanışları bakımından kabataslak iki öbekte toplayabiliriz

1. Duyuş Ünlemleri

Birtakımı doğrudan doğruya konuşanın duyuşlarını ve kendine ait dileklerini açıklamaya yararlar. Bunlara *duyuş ünlemleri* (interjection affective) adını veririz

â! ah! oh! ay! vay! of! ô! ıh! püf! öf!
hop! bû! uy! tüh! eyvah! vahvah! heyhât!
gibi.

Bunlar sevinç, acı, hayret, takdir, hayranlık, esef, nefret, bezginlik, üşüme, bunalma gibi pek çeşitli duygular ifade ederler.

2. Soruşturma Ünlemleri

Birtakım ünlemler de eydilenin ilgisini çekmeye, onu çağdırmaya, eğilimini, düşüncesini anlamaya, onu teşvik etmeye, doğrulamaya, veya reddetmeye yararlar. *Dışa dönük* (objectif) ve başkasıyla ilgili olan bu ünlemler de *soruşturma ünlemleri* (interjection interpellative) diyoruz. Bunlar kimi zaman soru tonlanması alırlar :

*ey! hey! hoy! hū! hişt! pist! hā? hī? yā?
de! haydī! yā! hā! hī! he! eh! hah! hayhay!
yō! yuf! hayt!*

Bu iki bölüm ünlem ton farklarıyla birbirini yerine de kullanılır.

B. Ünlem Olan Başka Kelimeler :

344. Hemen her sınıftan bazı kelimeleri (ad, sıfat, zamir, zarf, fiil) sözdizimi ve tonlanma yönlerinden ünlemlere uydu-rup ünlem işleyişinde kullanabiliriz. Başka bir deyimle *h a y - k ı r m a* (exclamation) tonunda kullandığımız kelime ünlem sayılabilir.

1. Ünlemleşen İsimler :

a. Adlar seslenmede, çağırmada ünlem işleyişinde kul-lanılırlar ve asıl ünlemlerde olduğu gibi çoğu zaman kendile-rinden sonra maksadı açıklayıcı bir cümle alırlar :

*Arkadaş! Çocuk! Hamal! Gazeteci! Ahmet,
şu takımları getir. Oğlum, sonra güç durumda
kalacaksın. Canım! Babacığım! gibi.*

Buna adın *ç a ğ r ı h a l i* deriz ki (bkz § 286) Türkçede kim ha-linde bulunur. Fakat vurgusu daima birinci heceye doğru çe-kilmiş olduğundan ayrı bir çekim hali sayılabilir (Çocuk! Ar-kadaş! Gazeteci! Oğlum!).

Kimi dillerde çağırma hali ayrı bir ek alır. Eski yazı dili-mizde bunun Farsçadan geçmiş ve bir uzun *ā* ile yapılmış ör-neklerine rastlarız :

*zahidā! (ey zahit!) sakiyā! (ey saki!) asafā!
ey vezir!) Bakiyā! (ey Baki!) Nedimā! (ey
Nedim!) gibi.*

b. Belirgin vasıflarıyla sıfat olarak kullanılan adlar (bkz § 298) ve öncelikle sevinç, acı, hayret, nefret v.b. gibi duygu-lar getiren sıfatlar ünlem tonuyla ve bu işleyişte söylendikle-rinde ünlem sayılırlar :

Allah! ölüm! felâket! yürek! cennet! yıldırım! dikkat! güzel! nefes! zavalh! kötü! berbat! eşsiz! fevkalâde! gibi.

Bunlar takdir, kutlama, dilek teşekkür, kınama, aşagılama, hakaret gibi kişiye yönelmiş *kendince* (personnel) yargıları açıklamaya da yararlar :

arslan! yeğit! mükemmel! mutluluklar! başarılar! beyinsiz! zalim! avanak! miskin! alçak! ayı! eşek! gibi.

Bu adlardan bazıları artık konmuş anlamlarını yitirmişler, yalnız ünlem olarak kullanılır olmuşlardır :

yazık! (günah) aman! (güvenlik) aferin! (takdir) yasak! (karar) destur! (müsaade) gibi.

Soru ve gösterme zamirlerini ve pekçok zarfları da ünlem tonu ve işleyişi ile kullanırız :

şu! işte! nah! şimdi! hemen! ileri! elbette! asla! gibi.

Asıl ünlemlerden birtakımı başka kelimelerle birleşip kaynaşarak daha bazı ünlemler yaratmışlardır ki bunları da asıl ünlemlerden saymak gerektir :

haydi! < hay de! ayol! < ey oğul! varda! < vardı ha! oşundu! < oş imdi! yalla! < yâ Allah! heygidi! < hey gidi! gibi.

Bunlara yabancı dillerden gelmiş bazı kelime ve birleşikleri de katmak mümkündür :

maşallah! inşallah! illallah! lâhavle! zinhar! bravo! gibi.

2. Ünlemleşen Fiiller :

345. a. Yukarıda gördüğümüz *a* $\times$ *ya* ünleminin cümle sonunda yargıyı berkitme ve gerçekleştirme gibi bir anlatımı vardır. Yargının bedihi olduğunu gösterir :

Doğru ya! Öyle ya! Dedim ya! Yoktur ya!
gibi.

Bu ünlem bir ek haline gelmek istidadını göstermiş ve birçok durumlarda çekimli fiilin adeta bir *ünlem görünüşünü* (aspect vocatif) meydana getirir olmuştur. Bu anlatımda türlü fiil kiplerine geldiği görülür :

anlarsın a! (elbette anlarsın). *Göreceksiniz ya!*
(tabii göreceksiniz). *Ödemeliyiz ya!* (mutlaka
ödemeliyiz). *Bildir ya!* (iyi olur, bildir). *Öl-*
müş ya! (evet ölmüş). gibi.

Anadolu ağızlarında emir kipine bir *a* şeklinde geldiği görülür (*Bak a, Hasan Ağa!*).

Dilek kipinin 2. ve 3. kişileri bu ünlem kalıbı içinde farklı bir anlam, teşvik edici ve evetleyici bir emir anlamı almak-tadırlar. Burada 2. kışide sesli uyumuna da uğramışlardır :

Söylesen e! (haydi söyle, hemen söyle). *Yese-*
niz e! (buyurun, yeyin). *Otursanız a!* (lütfen
oturun). *Gönderse ya!* (ne duruyor, göndersin).
Kalsalar a! (iyi olur, kalsınlar). «*Sallasan a,*
sallasan a mendilini».

b. Fiillerde emir kipi ünlem olarak kullanılmaya eңok müsait olanıdır :

dur! bak! sus! savul! sakın! yaşa! dav-
ranma! yaşasın! dokañmasın!

Dolaylı bir emir olan istek kipi de bu türlü kullanılır (*yürü-*
yelim! sallanmayalım!).

3. Birleşikler, Üremeler :

a. Dilimizde belirtme öbekleri ve yargı öbekler halinde pekçok ünlemler vardır. Bunlar da aynı tonlanma içinde ve basit ünlemler kullanılışında bağıbaşına canlı duyuş ve dilek-ler anlatan dil unsurlarıdır :

*vay canına! Allah aşkına! hodri meydan! yan-
gın var! hayır ola! aşk olsun! çık dışarı!
haydi bakalım! gibi.*

Bunlardan şekillerine göre yerlerinde bahsedeceğiz.

b. Ünlemler de başka kelime sınıflarına geçerler, ad, zarf ve bağlam olarak kullanıldıkları olur. Onlar da yansılamar gibi isimden isim, veya fiil yapımına yarayabilirler. Ancak bu kullanışlar sınırlıdır :

Ad olarak : *mazlumun ahı puf böreği «Hay-
dan gelen huya gider». şehrin hayhuyu.* Zarf
olarak : *Habre uğraşiyor. Haydi haydi elverir.*
Hop içeriye. Bağlam olarak : *Ha düştü, ha
düşecek. O bekleyor ya, yapamayız.*

Kelime üretiminde :

*vardacı yasakçı amansız heyheyli pufla-
mak haydamak üflemek hohlamak gibi.*

III. YANSILAMALAR VE BENZERLERİ

346. Kelimenin yapısı bakımından ünlemlere en çok yak-
laşan kelime türü yansılamalardır. Bunlar tabiat seslerini tas-
vir, veya kabataslak taklit ederek meydana gelmiş ses toplu-
luklarıdır. Ünlemlerde olduğu gibi (bkz § 342) bunlar da kon-
muş anlam değil, seslerin andırdığı nesne, veya hareket an-
lamını taşırlar :

*pır tak fırt gümbür tantun harıl harıl şırıltı
gibi.*

Yansılamalarda konmuş anlamı olan öbür kelimelerden
farklı olarak *p m f v* dudaksıları ile *h ş c z* sesdeşleri ve bo-
lünlülüler de önseste bollukla görülür. Başkaca dilin hece ya-
pısına ve sesli, sesdeş uyumu kanunlarına uygun düşerler.
Kökleri bakımından hepsi isim kökleri karakterindedirler.

Yansımalarında öbür ünlemler gibi duygu ve dileklerin kestirme ve canlı bir ifadesi olmak esas değildir. Bu sebeple tonlanma ve vurgulanmaları da ünlemlerinkine değil, öbür kelimelerinkine uygun düşer. Onlar başlıca tabiat seslerini tasvir ve taklit yoluyla kelime dağarcığımıza yeni kavramlar ve kavram incelikleri kazandırmaya yararlar. Sözü renklendirirler.

Ünlemler gibi yansımalar da dilin başlangıcından gelen en eski unsurlarından olup konuşma dilinde ve obartmalı anlatılarda daha yaygındırlar. Ses yapıları sebebiyle yansımalar da ünlemler gibi dünya dilleri arasında azçok benzerirler :

Türkçe : *tiktak* (saat) *gluglu* (hindi) *miyavlamak* (kedi),

Fransızca : *tic tac gloulou miauler* gibi.

Konmuş anlamı olan kelimelerden farklı olarak yansımalar donmuş ve yalnız üretimle çoğalan kelime kökleri ile sınırlı değildirler. Çoğu teknoloji ile ilgili yeni seslerden yeni kelime kökleri de yaratırlar :

pampam grav tantun garç trım bipbip vıj
trink gibi.

A. Yansımaların Yapısı :

347. Yansımaların öbür kelime sınıflarıyla ve asıl ünlemlerle başlıca benzerliklerini ve ayrılıklarını belirtmeye çalıştık. Şimdi onların dikkate değer yapı özelliklerini de göstereceğiz. Dilimizde yansımalar çok sayıda kelime kökleri ve çeşitli yapım şekilleriyle ayrı bir zenginlik teşkil ederler.

Yapıları, dolayısıyla işleyişleri bakımından yansımaları iki takımda toplanır görüyoruz. Birtakımı ençok oluş ve kılışları, bazan da nesneleri sesler yoluyla tasvir ederler. Bunlara *tasvir sesleri* (sons descriptifs) adını verebi-

liriz. Birtakımı ise tabiat seslerini taklit ederek her türlü kavramları ifade etmeye çalışırlar. Bu türlü yansımalara da *taklit sesleri* (sons imitatifs) demek doğru olur.

1. Tasvir Sesleri :

Tasvir sesleri ençok olup bitenin çıkardığı sesi andırırlar (*Patır patır döküldü*). Fakat fiilin veya nesnenin görünüş ve hareketini andıranları da vardır (*pırl pırl fırl fırl*). Bunlar genellikle kapalı tek heceli köklerden gelirler. Uzatma ve ikileme yollarıyla çeşitlenirler ve isim tabanları olarak kelime yapımına girerler (*pat patpat patır patır patır patlamak patırdamak patırtı*).

Tasvir seslerinin başlıca kökleri şunlardır :

*çat pat küt çıt cart hart zırt kırt fır
pır mır hor vur şır dır gır gürr hır tak
tuk rak lık şrak lark zınk kös kıs rap
şıp garç gurç faş cız vız bam güm tan
tun* gibi.

Bunlardan birçoğu, yahut benzerleri çoğu zaman bir *-ir* ekiyle (*r* ile bitenlerden ve başkaca bazılarından sonra *-il*) uzatılmış iki heceli olarak da görülürler :

*çatır patır kütür fırl pırl horul şarıl
gürül takır lıkır zıngır tokur mışıl şapır
kımıl kıpır cızır* gibi.

Kullanışta bu tek ve çift heceli yansımamalardan bazan yalnız biri, bazan öbürü, bazan da herikisi işlektir. Ancak daha da işlek olan şekilleri bunların aynıyle veya benzerleriyle yapılmış olan ikilemeleridir :

*dırdır vırvır lıklık raprap kıskıs çatpat
carcur zartzurt şarıl şarıl horul horul takır
takır fosur fosur bingül bingül pırl pırl zan-
gır zangır paldır küldür kıpır kıpır çatır çatır*
gibi.

2. Taklit Sesleri :

348. Taklit seslerinde ise tabiat seslerini tekrarlama suretiyle türlü kavramları ifade etmek esas olduğundan onların hece yapıları ve uzatma halleri sistemli değildir, tasvir seslerinininkine benzemez. Bunlar aynı zamanda dili bilmeyenlerle (hayvanlar, çocuklar, yabancılar), konuşma vasıtası olur. Hayvan seslerinin taklidinde :

*mee moo bee tıs miyav cıkcık cırcır hav-
hav cıvcıv gakgak vrakvrak gluglu üürüü
gıgıdad kukumav* gibi.

Bunlar *hayvan dili* (langue animale) kelimeleri sayılır.

Bizim evcil hayvanlara seslenmelerimiz ise ayrı ayrı olur ve dahaçok asıl ünlemlerden sayılırlar :

deh! oha! çüş! kık! tos! geh! pist! hoş!
hır! tıktık! bilibili! pisipisi! kuçukuçu! gibi.

Çocukta dil sesliler ve onlara katılan bazı dudak ve damak sesleriyle başlar (*ā! gū! mā!*). Bunlar konuşma organlarının gelişmesi ölçüsünde çeşitlenir. Biz ise onları tekrar ve teşvik ederek anlamlandırmaya çalışırız. Böylece çocukla aramızda ilk anlaşma vasıtasını, *çocuk dili* ni kurarız. Taklit seslerinden başlayarak genişleyen çocuk dili ayrıca her dilde bir gelenek mahsulüdür. İlk çocuk kelimeleri çokluk tek, veya ikilenen tek hecelerden ibaret olur :

*meme mama bū cici kaka baba mah böh
çış attā* gibi.

Sonra eşyayı ve hayvanları ses taklitleriyle tanıtmaya başlarız

*pisi dahdah havhav vū naynay düit bebek
gogo öcü* gibi.

Dili bilmeyen yabancıları meram anlatmak için de el ve

yüz işaretleriyle birlikte milletlerarası bir benzerlikleri olan ünlemlere ve yansılamalara başvururuz, kelimeleri kısaltırız :

Ben bip bip, sen gelmek. Topkapı Saray hû, taksi binmek. gibi.

B. Yansılamalarda Kullanış :

349. Tasvir sesleri olsun, taklit sesleri olsun ilkin kökleri, uzatılmış çift hecelileri ve ikilemeleriyle kelime dağarcığımızı bir hayli zenginleştirmişlerdir. Türlü kavram bölüklerinden yoğun varlıklar adlarını besbelli bu yoldan almışlardır :

*baba dede nine cıvcıv puhu guguk kuğu
gırgır şakşak zıpzip meme gaga pipi çan
gibi.*

Yansılamar, fakat özellikle tasvir sesleri sıfat olarak az kullanılırlar :

*lop et trink para dırdır kadın cızvız köfte
cızır cızır ses takır takır buz dangıl dungul adam
gibi.*

Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 347) tasvir sesleri ençok fiillerin çıkardığı sesleri ve bazı hareket ve görünüşleri canlandırdıklarından ençok zarf olarak kullanılırlar. Tek olarak kullanılmaları dahaaz, berkitme zarfları olarak (bkz § 326) ikileme şeklinde kullanışları ise pek yaygındır. Tek olarak ünlem tonundadırlar :

Çat! yarıldı. Pır! uçtu. Vız! geçti. Zınk! oturdu Hart! kopardı. Şangır! döküldüler. Güm-bür! yıkıldı gibi.

İkilemeler veya koşmatakimlar halinde gerçek zarflar sayılırlar :

*raprap yürümek kıskıs gülmek fırfır dönmek
taktak vurmak zırtzırt konuşmak cıvılcıvıl ötmek
mışılmaşıl uyumak hıkrılıkır kaynamak
şarılşarıl akmak şapurşupur öpüşmek gibi.*

C. Yansılama Üretim :

Bu basit ve uzatılmış kök kelimeler taban olmak üzere yansılama üretim ve birleşim yollarıyla kelime dağarcığı-mıza geniş ölçüde ve pek renkli kelimeler sağlamışlardır. Bun-ları üretim bölümünde yer yer gösterdik. Burada da toplu ola-rak o yerlerine işaret edeceğiz.

Yansılama kökleri isim tabanları teşkil ettiklerine göre onlardan isme ek isim ve isme ek fiil ekleriyle yapılmış isim-ler ve fiiller olmalıdır. Gerçi öbür isim kökleri gibi yansıla-malara da herhangi bir yapım eki gelmesi mümkündür. Nete-kim onlar her türlü birleşik kelime yapımına da girerler. An-cak biz o bölümde bunlara çoklukla gelen ekleri, bir de yalnız yansılamalara gelen ekleri göz önüne aldık. Kökleri yansılama olan bu üremelerin başka üretim ekleriyle uzatılmış şekilleri olması da tabiidir :

1. *-dek* adları, § 136, No. 10 :

*fırıldak kıkırdak çekirdek bingüdak dongul-
dak v.b.*

2. *-edek* zarfları, § 139, No. 17

*hartadak hoppadak zıngadak şırpadak pat-
tadak v.b.*

3. *-lek* sıfatları, § 152, No. 39 :

*zırlak cırlak hortlak haşlak çatlak fırlak
v.b.*

4. *-ti* adları, § 170, No. 53

*gürültü homurtu parıltı kıpırtı çatırtı cıvıltı
v.b.*

5. *-de-* fiilleri, § 171, No. 1 :

*tıkırdamak şakırdamak kımıldamak gümbür-
demek ısıldamak v.b.*

6. -ir- fiilleri, § 180, No. 11 :

*çağır-mak üfür-mek geç-ir-mek hapşır-mak anır-
mak böğür-mek v.b.*

7. -kir- fiilleri, § 180, No. 13

*hıçkır-mak pufkır-mak haykır-mak fışkır-mak
çavkır-mak v.b.*

8. -le- fiilleri, § 181, No. 14 :

*hopla-mak parla-mak fosla-mak havla-mak
patla-mak güre-mek v.b.*

9. -re- fiilleri, § 188, No. 17 :

*şakra-mak okra-mak aıra-mak kökre-mek çok-
rama-mak çüre-mek v.b.*

8. Dilim : Fiil

I. FİİLLER VE ÇEŞİTLERİ

350. Bir kılış, bir durum, veya oluşu, toplu bir deyimle *olup biteni* (procès) anlatan kelimeye *fiil* adını veririz:

*kalmak kesmek durmak kalmak olmak
büyümek gibi.*

Aslında fiil tabanı yalın olarak yalnız emir kipinin 2. kişinin de görülür. Biz fiilleri onların bir adfiil, mastar şekliyle anarız :

kes- kal- büyü- değil, kesmek kalmak büyü-mek.

İfade ettikleri olup bitenin niteliğine göre fiilleri adlandırırız. Onları *kılış fiilleri* (verbe d'action) *almak taşımak kazmak, durum fiilleri* (verbe d'état) *yatmak susmak beklemek, oluş fiilleri* (verbe devenir) *doymak uzamak kararmak,* diye ayırdederiz.

1. Anlamlarına Göre :

Fiiller anlam özelliklerine göre de iki takıma ayrılırlar

a. Söziğinde bir varlık üzerinde etkisi olan fiillere *geçişli fiiller* (verbe transitif) deriz. Etkilenen varlığın adı söz içinde çoğu zaman kimi, kim, bazan da kime hallerinde bulunur ve cümlede *nesne* (objet) adını alır :

Ali motoru getirdi. Birlikte çorba içeceğız. Çok paraya kıymışsınız. gibi.

b. Birtakım fiillerin ise söziğinde herhangi bir varlık üzerinde etkisi görülmez. Bunlara da *geçişsiz fiiller* (verbe intransitif) adını veririz. Etkiledikleri birşey olmadığı için geçişsiz fiiller söziğinde nesne almazlar :

Arkadaşım Konyadan geldi. Yarın evde oturacağım. Biz Üsküdüre geçeceğız. gibi.

Durum ve oluş fiilleri çoğu zaman geçişsiz olurlar :

Hergün yazınhanede bulunurum. Yemek pişti. Biraz daha büyümelisin.

Kullanış yerine göre anlam farkıyla kimi geçişli, kimi geçişsiz olan fiiller de çoktur :

Kırlarda çiçek topladık. Yazın biraz toplamışsınız. Eve bir kat çıkacağız. Yarın Uludağ'a çıkacağız, krş § 182.

Bunlara da *ortada fiiller* (verbe à valeur moyen) deriz.

2. Kullanışlarına Göre :

351. Fiilleri dilde kullanışları yönünden gözöntüne aldığımız zaman da bunların, özellikle Türkçede, iki türlü işe yaradıklarını görürüz :

a. Fiilin asıl işleyiştir ki fiil kökünün, veya tabanının söziğinde kişiye ve zamana bağı olarak yer almasıdır. Kişi ve zaman hemen daima fiil tabanına gelen özel eklerle belirtilmiş bulunur :

Yarın beş buçukta gel-ir-im. Sen dükkânda kal-acak-sın. gibi.

Fiille ilgili zamanı ve kişiyi gösteren bu eklerin tam olmadığı yerlerde de bu kavramlar başka unsurlar, veya sözgelisi yolu ile belirir (*Ali söyle-di. Yarın çalış*). Burada kişi, söziğin-de adı geçmiş olsun olmasın, *kim se* (sujet) diye anılır.

Bu haliyle fiil yargıyı tamamlar ve bu sebeple *bitmiş fiil* (verbum finitum) adını alır. Aldığı eklerle *fiil çekimini* (conjugaison) meydana getirdiği için de *çekimli fiil* (verbe conjugué) diye anılır.

b. Yine fiil köklerinden ve tabanlarından kişiye bağı olmaksızın özel eklerle yapılan fiil üremeleri vardır ki bunlar fiilin isimleşmiş şekilleri sayılabilirler. Ancak fiil niteliği ile tamamlanmamış bir yargıya yüklem olabildiklerinden *bitmemiş fiil* (verbum infinitum) adını alırlar ve o yargıyı bütünıyla isimleştirirler :

Ankâradan dön-ünce sizi arayacağım. Çocuğu okuldan al-mak sana düşünüyor. «Ondan gelecek Allahtan gelsin». gibi.

Bunlar kişiye göre bir çekime tabi olmadıklarından *çekimsiz fiil* (verbe non-conjugué) diye adlandırılabilirler, isim çekimine tabidirler : *anlatmanız sayacağım*dan. Onlara işleyişleri bakımından *yatık fiiller* (verbe statique) demek de mümkündür. Türkçenin sözdiziminde bunlar da büyük önem taşırlar, bkz § 359. Çekimli ve çekimsiz fiilleri aşağıda ayrı ayrı inceleyeceğiz.

II. FİİLİN ÇATISI

352. Kimse söziğinde fiilin gerçekleşmesinde farklı işlemler alır : Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır v.b. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler alarak kimsenin söziğindeki işleyişini belirtir :

Bekçi döv-dü Bekçi döv-ül-dü. Bekçi döv-me-di.
v.b., krş § 453.

Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine *görünüş* (aspect) diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine *fiilin çatısı* (voix) adını veririz. Dilimizde fiil çatısı 6 görünüşten meydana gelir :

1. <i>Yalın Görünüş</i>	<i>döv-mek</i>
2. <i>Olumsuz Görünüş</i>	<i>döv-me-mek</i>
3. <i>Edilen Görünüşü</i>	<i>döv-ül-mek</i>
4. <i>Dönüşlü Görünüş</i>	<i>döv-ün-mek</i>
5. <i>Karşılıklı Görünüş</i>	<i>döv-üş-mek</i>
6. <i>Ettiren Görünüşü</i>	<i>döv-dür-mek</i>

A. Yalın Görünüş :

Fiil tabanının çatı ekleri almamış haline *yalın görünüş* (aspect simple) diyoruz. Bunlar tek heceli kökler, veya türlü yapım ekleriyle isimden, veya fiilden üremiş fiil tabanları olabilir :

*at- geç- yat- çarp- ara- dene- susa- atla-
gecik-* gibi.

Yalın görünüşte fiiller olup biteni gerçeklerler, doğrularlar. Bu yönden olumsuz görünüş karşısında *olumlu gör-*

r ü n ü ş (aspect positif) adını alırlar (*vermemek* değil, *vermek*).

Bunun gibi yalın görüntüde fiiller —geçişli olsun, geçişsiz olsunlar— belli ve kılıcı bir kimseyi gerektirirler. Bu yönden de edilen görüntüsü karşısında *etkin görünüş* (aspect actif) diye anılırlar (*kırılmak* değil, *kırmak*). Bu son iki terim nispidir, karıştırmamalı.

Yukarıda fiilden üreme fiiller bölümünde (bkz § 240) gördüğümüz gibi fiil çatı eklerinden çoğu yapım ekleri işleminde de fiil köklerine ve tabanlarına gelerek onlardan asıl anlamlarından farklılaşmış, hatta uzaklaşmış yeni fiil tabanları meydana getirmişlerdir :

dağılmak düşünmek gelişmek aldırma gibi.
Bunlar da fiilin çatısı bakımından yalın tabanlar sayılırlar ve türlü görünüşler alırlar :

*dağıl-ış-mak düşün-ül-mek geliş-tir-mek aldır-
ma-mak* gibi.

B. Olumsuz Görünüş :

353. Yalın fiil tabanlarına gelen bir *-me-* eki o fiilin *olumsuz görünüşünü* (aspect négatif) meydana getirir. Bu *-me-* öbür çatı eklerinin aksine vurgusuzdur, kelime vurgusunu bir önceki hece üzerinde bırakır. Bu özelliğiyle addaşı adfiil eki vurgulu *-me'*den de ayrılır (*sar-ma'k sa'r-ma-mak*).

Fiilin bütün öbür çatı ekleriyle yapılmış görünüşleri de ayrıksız *-me-* eki ile olumsuz görünüşe girerler :

*te'pmemek tepi'lmemek tepi'nmemek tepi's-
memek tepti'rmemek* gibi.

Görüldüğü gibi olumsuzluk eki bütün öbür çatı eklerinden sonra gelir ve bunlar üstüste geldiklerinde de sona kalır (*tepindirmemek bölüşülmemek*).

Olumsuz taban sözcüğünde başka hiçbir gerçekleştirme (olumsuzluk) zarfına muhtaç olmaksızın salt olarak fiilin gerçek-

leşmediğini, kimsenin öyle olmadığını, o işi görmediğini anlatır :

Düğüne gitmeyeceğiz. Kapı açılmıyor. Hasta olmadım. gibi.

Bir fiil görünüşüyle olumsuzluğun ifadesi dilimizin özellikle-rinden biridir. Bütün fiillerin olumsuz şekilleri *-me-* ekiyle yapılır. Ancak ek haline gelmiş cevher fiili *değil* gerçekleştirme zarfına eklenerek kendi olumsuz şeklini meydana getirir (*değil-im değil-diniz değil-sek*, bkz § 385, 399).

C. Edilen Görünüşü :

354. Sözünde kimse olan isim fiilden etkilenme durumunda ise o fiil tabanı bir *-il-* eki alıp *edilen görünüşü* ne (aspect passif) girer :

Sen başka bir işe veriliyorsun. Tutuklu Sivas'a gönderilecek. Arabanın camı kırılmış. gibi.

Burada kimse bilinen, veya bilinmeyen bir başka kimsenin aracılığı ile yalnız fiilin etkisine uğramaktadır. Bu başka kimse araştırılabilir :

Sen (yetkililerce) başka bir işe veriliyorsun. Tutuklu (savcılıkça) Sivas'a gönderilecek. Arabanın camı (bilinmeyen tarafından) kırılmış. gibi.

Burada cümlede görülen kimseye *gramerce kimse* (sujet grammatical) deriz. Başkası kılıcı kimse ise *mantıkça kimse* (sujet logique) adını alır. Edilen fiillerinin mantıkça kimsesi çoğu zaman bilinmediği, açıklanmak istenmediği için, yada üslûp değişikliği için söylenmez. Bilinen hallerde mantıkça kimseyi kimse, gramerce kimseyi nesne yapıp aynı maksadı fiilin yalnız görünüşü ile ifade ederiz :

Yetkililer seni başka bir işe veriyorlar. Savcılık tutukluyu Sivas'a gönderecek. Bilinmeyen kişiler arabanın camını kırmışlar. gibi.

Mantıkça kimsesi bir belirsiz zamir olan cümleleri de edilen görünüşünde fiillerle kurarız :

Bu teklif yapılmaz. Oradan eve döndü. Bir haber gönderilir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 319) belirsiz zamirlerle edilen görünüşü arasında anlatım beraberliği olduğundan burada da belirsiz zamiri kimse yaparak maksadı fiilin yalın görünüşü ile anlatırız :

Hiç kimse bu teklifi yapmaz. Oradan herkes eve döndü. İnsan bir haber gönderir. gibi.

Bir sesliyle, yada bir *l* sesiyle biten tabanlar edilen görünüşünde *-in-* eki alırlar (*bil-in-mek başla-n-mak*). Bu sebeple bazı fiil tabanlarından gelen edilen ve dönüşlü görünüşler addaş olurlar :

sil-in-mek (başkası tarafından) *sil-in-mek* (kendini silmek) *koru-n-mak* (başkası tarafından) *koru-n-mak* (kendini korumak).

Bir tek açık heceden ibaret bir iki fiil kökü edilen görünüşünde *-in-* ve *-il-* eklerini üstüste almış olarak da görülürler (*de-n-il-mek ko-n-ul-mak ye-n-il-mek*). Bu sesçe bir bütünleşme eğiliminden doğmuş sayılabilir. Ancak örnekleme ile bu eğilimi *istenilmek başlanılmak* şeklinde yaymak ek yığılmasından başka birşey olmaz.

Edilen görünüşünde fiiller besbelli etkin değildir. Ancak yapım eki olarak *-il-* dönüşlü fiil anlatımında da kelimeler yapar ki (bkz § 247) bunlar etkin fiil olabilirler (*atılmak katılmak*).

D. Dönüşlü Görünüş :

355. Söziçinde kimse olan kendisi üzerinde kılıcıysa fiil tabanı bir *-in-* eki alıp *dönüşlü görünüşe* (aspect réfléchi) girer. Böylece fiilin etkisi kimse üzerine dönmüş olur.

Bu adam fazlaca övünüyor. Çocuk yıkandı, tarandı, geyindi. Sen gripten korunmahsın. gibi.

Fiil etkisinin kimse üzerine dönüşü ya doğrudan doğruya, yada dolayısıyla olur. Birinci halde kimse aynı zamanda cümle-
lenin nesnesi olur. Nesne kimsenin ta kendisidir :

*Kadıncağz döğündü. = Kadıncağz kendini döğ-
dü. Yıkanacak mısınız? = Kendinizi yıkayacak
mısınız? gibi.*

Bu türlü dönüşlü fiiller etkin fiil olur, fakat geçişli fiil sayıl-
maz. Çünkü başka bir varlık üzerinde etkili değildirler ve nes-
ne almazlar.

İkinci halde fiilin etkisi kimseye dönük olmakla birlikte
cümlelerin başka bir nesnesi vardır ve bu kimsenin ta kendisi
değildir :

*Zeynep bir elbise dikiymiş. = Zeynep kendisine
bir elbise dikmiş. Bavulu yüklendim. = Bavulu
kendime yükledim. Amcam madalyasını takın-
mah. = Amcam madalyasını kendi üzerine tak-
mah. gibi.*

Bunlar geçişli fiil sayılırlar ve görüldüğü gibi kimi ve kim ha-
linde bir nesne alırlar.

Yukarıdan beri verdiğimiz örneklerde görüldüğü ve dö-
nüşlü zamirler bahsinde (bkz § 317) belirtildiği gibi fiilin dö-
nüşlü görünüşü ile dönüşlü zamirler arasında anlatım eşitliği
vardır. Netekim dönüşlü fiilleri cümlede nesnesi, veya isim-
lemesi bir dönüşlü zamir olan yalın fiil görünüşü ile karşıla-
maktayız :

*Eve kapanmayınız. = Kendinizi eve kapamayın-
ız. Çok şeyler yapınmışsın. = Kendine çok
şeyler yapmışsın. gibi.*

Dilimizde dönüşlü görünüşte fiillerden pek çoğu anlamca
farklaşmış, lûgat değeri kazanmıştır, bkz § 249 edinmek

kaçınmak. Buna karşılık aynı işleyişte dönüşlü zamirlerin kullanışı genişlemiştir.

E. Karşılıklı Görünüş :

356. Söziçinde kimse olan iki kişi, veya iki taraf birbirleri üzerinde karşılıklı kılıcıysalar fiil tabanı bir *-iş-* eki alıp *karşılıklı görünüşe* (aspect réciproque) girer :

Ali ile Veli döğüştüler. O gün iki aile tamşacaktı. Sizinle çatışacağınız. gibi.

Burada da fiilin etkisi kimse olan her iki kişi, veya her iki taraf üzerine dönmektedir. Bu dönüş de ya doğrudan doğruya, veya dolayısıyla olmaktadır. Birinci halde her iki kimse aynı zamanda birbirinin nesnesi olur.

Ali ile Veli döğüştüler. = Ali Veliyi, Veli Aliyi döğdü. O gün iki aile tamşacaktı. = O gün birinci aile ikincisini, ikinci aile de birincisini tanıyacaktı. Siz bize çatacağısınız, biz size. gibi.

Bu karşılıklı görünüşteki fiiller tarifçe geçişsiz, mantıkça iki taraflı geçişli sayılırlar. Her halde nesne almazlar.

İkinci halde fiilin etkisi her iki kimseye dönük olmakla birlikte cümlelerin başka bir nesnesi vardır ve bu iki kimseden biri değildir :

Ali ile Veli bu tarlayı bölüştüler. = İkisi aralarında böldürler. Onlar yazıyorlar. = Birbirlerine (mektup) yazıyorlar. gibi.

Bu karşılıklı fiiller geçişli fiil sayılırlar ve görüldüğü gibi kimi ve kim halinde nesne alırlar.

Karşılıklı fiil görünüşünü de cümlede nesnesi, veya isimlemesi bir karşılıklı belirsiz zamir olan yalın fiil görünüşüyle karşılırlar :

Ali ile Veli buluştular. = Birbirini buldular. Benzeşiyorlar. = Birbirine benzeyorlar. Bakıyorlar. = Birbirlerine bakıyorlar. gibi.

-iş- ile yapılan fiil görünüşünün bir başka anlatımı daha vardır ki buna *iş birliği görünüşü* (aspect collaboratif) adını veririz. Burada kimse yine birden fazla olmakla birlikte bunlar iki taraf değil, birlikte kılıcı bir topluluk teşkil ederler :

Yolcular kaçıştılar. Kuşlar uçuyorlar. Niçin gülüşüyorsunuz? Durakta bekleyiyorduk. gibi.

Dilimizde yapım eki olarak -iş- başka anlatımda kelimeler de yaratmış (*gelişmek girişmek*), birçok karşılıklı görünüşte fiiller de farklı lûgat anlamları bağlamıştır, bkz § 255 *görüştük konuşmak*. Bunları bu çatı ekinin gramerce işleyişi ile karıştırmamalı.

F. Ettiren Görünüşü :

357. Söziğinde kimse olan nesne üzerinde doğrudan doğruya kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı kılıyorsa fiil tabanı bir *-dir-* (bazan *-it-* *-ir-*) eki alıp *ettiren görünüşü* ne (aspect factitif) girer :

Saçını kestirmişsin. Komşum ustaya bir çardak yaptırdı. O mektubu size okutacağım. Zeynep çocuğa sütü içirdi gibi.

Burada adı geçsin, geçmesin iki kimse vardır. Biri gramerce kimse, ettiren (yukarıda *komşu Zeynep*), öbürü mantıkça kimse, eden (*usta çocuk*). Çoğu zaman kime halinde bulunan ve cümlede gramerce kimsenin *mantıkça nesnesi* (objet logique) olan mantıkça kimse anılmamışsa bir soru ile meydana çıkar :

— *Saçımı kestirdim.* — *Kime?* — *Berbere.* —
Sütü içirdi. — *Kime?* — *Çocuğa.*

Buna *alt kimse* (sujet second) adı da verilir. Ona karşılık gramerce kimse *üst kimse* (sujet premier) diye anılır. Bütün geçişli fiillerden gelen ettiren fiillerde hal böyledir.

Burada her zaman bir *gramerce nesne* (objet grammatical) de bulunur (*çardak süt*).

Geçişsiz fiillerden gelen ettiren görünüşünde fiiller ise esasından anlatım farkı gösterirler. Gerçekten burada ettirmek değil, öldürmek sözkonusu olabilir. Burada üst kimse kimi halinde görülen altkimsenin bir durum, veya oluşa geçmesine vesile olmaktadır (*Kadın beni güldürdü*). Burada da alt, mantıkça kimse üst, gramerce kimsenin nesnesi olur ama, burada artık bir başka kimse bulunmaz :

Şoför arabayı durdurdu. Odacı ışıkları söndürsün. Fırsatı kaçırmayınız. Bu yolu kısaltacaklar. gibi.

Bu anlamda ettiren görünüşüne *olduran görünüşü* (aspect causatif) diye ayrı bir ad veririz.

Ettiren ve olduran görünüşündeki fiiller hepsi geçişlidirler.

358. Dilimizde ettiren fiilleri yaygın olarak *-tir-* eki alır (döndürmek sevdirmek). Bu ek daha eski *-it-* ve *-ir-* ettiren fiil eklerinin üstüste gelmesinden doğmuştur. Bununla birlikte eski birleşenler yalın tabanların ses durumlarına bağlı olarak birçok yerde ettiren fiili eki işlevişlerini muhafaza etmişlerdir.

-it- eki başlıca *r* ve *l* akıcılarıyla ve seslilerle biten tabanlara gelir. Aslında düşmeli olan *-it-* eki akıcılardan sonra da seslisini düşürür :

*belir-t-mek oturtmak kısaltmak bunaltmak
eritmek üşütmek acıtmak uyutmak yaşatmak anlatmak gibi.*

Bazı katı sesdeşlerle biten köklere de *-it-* eki geldiği olur (*akıtmak korkutmak*). *-it-* eki almış ettiren fiillerini çoklukla lûgat kelimeleri olarak geliştirmiş buluruz, bkz § 257.

-ir- eki ise ençok diş sesdeşleri ile biten sayılı tek heceli fiil köklerine gelmektedir :

pişirmek geçirmek yatırmak uçurmak batırmak şişirmek kaçırmak doyurmak duyurmak doğurmak gibi.

-ir- eki almış ettiren fiillerini de ençok lûgat anlamı bağlanmış kelimeler olarak görürüz, bkz § 252 *belirmek eğirmek.*

Ettiren fiilleri iki dereceli de olabilirler (*yaptırtmak geçirtmek*). O zaman cümlede üç kimse aramalıdır (*Ayakkabımı yaptırttım*) Ben, odacı ve ayakkabıcı. Ekler *-tir-* ve *-ir- + -it-*, veya *-it- + -tir-* olarak sıralanır (*kes-tir-t-mek doğ-ur-t-mak kısıl-t-tir-mak*). *B o ş e k* (désinence vide) ve ek yığılmaları da çoktur. (*kapa-t-mak ayır-t-tir-mak*).

Ettiren fiilleri genellikle anlam farklılaşmasına müsait olmuşlardır, bkz § 241 *aldırmak saldırmak.*

III. YATIK FİLLER

§59. Fiilleri sınıflarken çekimsiz fiillerden bahsettik, bkz § 351. Bunlara işleyişleri bakımından yatık fiiller diyoruz. Fiilin isimleşmiş şekilleri sayılan yatık fiiller fiil kişi ekleri almazlar (fakat ad olarak iyelik ekleri alanları vardır) ve ancak tamamlanmamış bir yargıya yüklem olurlar. Bitmemiş fiil adını da buradan alırlar. Dilde ad, sıfat ve zarf işleyişinde görülen yatık fiilleri öbür fiil üremelerinden ayıran vasıf da onların sözdizimindeki bu özel işleyişleri, yani tamam olmasa da bir yargıya yüklem olabilmeleridir

Aliyi karşımda görmek.. (beni şaşırttı). Evi kiralayacak.. (hanım tekrar geldi). «Çayı görmeden.. (paçanı svama)». gibi.

Onlar bu kullanışta ilinti zamirleri ve bağlamaların işleyişini karşılarlar. *Burgu durak kesik gülünç göre* gibi fiilden isimler ise bu türlü bir sözdizimi kullanımına sahip değildirlir. Yatık fiiller hepsi olumsuz ve edilen görünüşlerini almakla da

öbür fiil üremelerinden ayrılırlar (*buruluş durmayan kesilince*).

Fiili karakterleri sebebiyle yatık fiiller dilimizde zamana, veya tarza bağlı fiil çekimi kiplerine temel olmak vasfına da sahiptirler. Özellikle bunlardan sıfatfiiller zaman kipleri yaratmışlardır. Bunlara fiil kişi ekleri getirmekle başlıca *bildirme kiplerini* kurmuş oluruz (*bil-miş-im (bil-ir-sin bil-ecek-siniz)*). Bu suretle yatık fiil çekimli fiil haline gelir. Burada yatık fiilleri bu sebeple öne aldık.

İyelik ekleri almış yatık fiiller bir yarım yargıya yüklem olduklarında taşıdıkları iyelik zamiri o yarım yargının kim-sesi olur :

Veliyi birlikte getirmenizi isterdim. Evden çıkışım tatsız oldu. Manavın verdiği karpuz ham çıktı. Burada olacağınızı nereden bildin. Ankaraya geldiğinizde beni arayın. Fazlaca yorulduğumdan erken yatmıştım. gibi.

Ancak bu yatık fiillerin böylece bir kişi ve bazılarında bir zaman anlamı taşımaları onları çekimli fiil sınıfına sokmaz. Çünkü onlar bu iyelik zamirleriyle birlikte, görüldüğü gibi, yine de adçekimine tabidirler ve bir tamamlanmış yargı ifade etmezler.

Yatık fiiller üç türdür: 1. *adfiiller* (verbe substantive) fiilin ad şekilleri, 2. *sıfatfiiller* (participe), fiilin sıfat şekilleri, 3. *zarffiiller* (gérondif), fiilin zarf şekilleri.

A. Adfiiller :

360. Adfiil fiilin ad şekli, yani bir kılış, bir durum, veya oluşun adıdır. Bunun için fiilleri adfiillerden biri ile anarız (bkz § 350 *atmak fiili istemek fiili uçurmak fiili*). Adfiilin bu geçidine *m a s t a r* (infinitif) adını veririz.

Türkçede *-mek -me -iş* ekleriyle yapılan üç türlü adfiil vardır (*satmak çalışma duruş*). *-meklik* uzatılmış ekiyle yapılan adfiiller de nadir olarak kullanılır (*görmeklik okumaklık*). Bunlar hepsi *kılış adı* sayılırlar.

Adfiillerde kişi anlamı olmadığı gibi zaman anlamı da yoktur. Aralarında azçok anlam ve kullanım farkları vardır. Mastar adını verdiğimiz *-mek* adfiilleri fiilin gramerce ve salt olarak adı olurlar ve yoğun anlamlı ad olmaya az elverişli bulunurlar, bkz § 235. Yeni Türkçede adfiil cümlesinde de daha az kullanılır, iyelik ve bazı çekim eklerini almaz olmuşlardır, bkz § 235. Başka bir deyimle *-mek* adfiilleri yerlerini dahaçok *-me* adfiillerine bırakmışlardır :

E.O. *yörimegüm démege étmegi Y.T. yürü-
mem demeye etmeyi.*

-mek adfiilleri türlü adfiil cümlelerinde kullanılır, bkz § 469 v.i.

«Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz».

-me adfiilleri *-mek* fiillerinden gelmekte olup (bkz § 229) Yeni Türkçede onlardan daha yaygın bir yer kazanmışlar, kullanışça farklılaşmışlardır. Bu sebeplerle *hafif mastar* adını da alırlar. *-me* adları *asıl kılış adları* olarak son derece yaygındırlar, *gitme çalışma dinlenme* bkz § 229. Adfiil işleyişinde de en çok ve çeşitli kullanılan bu adfiildir. Kendisi, dolayısıyla yüklemi olduğu yarım yargı iyelik ekleri ve her türlü isim çekim ekleri alabildiğinden o adfiil cümlelerinde baş cümlelerin bütün unsurlarının, veya bunlara ait belirtme öbeklerindeki adların yerini alabilir, bkz § 469 v.i.:

Hatır için konuşmayı hiç başaramam. Sizi rahatsız etmeleri yersiz olmuş. Çiftliğinde avlanmamıza müsaade etmişti. v.b.

Konuşma dilinde *-me* adfiilinin fazladan bir iyelik ekiyle uzatılmış şekli de yayılmaktadır :

Buradan karşıya geçmesi o kadar kolay değil.

-iş adfiilleri de kılış adı, özellikle kılışın tarzını anlatan *tarz adları* olarak yaygındırlar, bkz § 226 *görüüş anlayış davranış*. Adfiil işleyişinde bunlar *-me* adfiilleri gibi iyelik ekleri ve her türlü isim çekim ekleri alırlar ve onlar gibi adfiil cümlelerinde çeşitli kullanışlara elverişlidirler. Şu farkla ki bu işleyişte de *-me* adfiillerinden daha az yaygındırlar :

Sizin araya girişiniz durumu kurtardı. gibi.

B. Sıfatfiiller :

361. Sıfatfiil fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şeklidir (*geçmiş günler oturan adam satılacak eşya*). Zaman anlatımı taşımaları yönünden adfiillerden ayrılırlar. Fakat yatık fiil olarak ve adfiiller gibi olumsuz ve edilen görünüşlerine girerler :

pişmemiş et kızartılmış ekmek görülmemiş şey yılmayan adam açılacak sergi tutulmayacak sözler gibi.

Bunları *etkin sıfatfiiller* (participe actif), *edilen sıfatfiiller* (participe passif), *olumsuz sıfatfiiller* (participe négatif) diye ayırdederiz. Sıfatfiiller de bu yönlerden öbür fiilden üremiş sıfatlardan (*kırık keskin çalıışkan*) ayrılırlar. Bir sıfattakımı içinde dahaçok etkin sıfatfiiller kılışın kimsesine (*batmış gemi bilen adam taşıyacak vasıta*), edilen sıfatfiiller kılışın mantıkça nesnesine sıfat olurlar :

atılmış kâğıt çekilen telgraf alınacak işçi.

*Fakat farklı kullanışlar çöktür :

yakacak, yakılacak odun, gidecek gidilecek yol.

Sıfatfiiller hemen hepsi yukarıda fiilden üreme isimler bahsinde gördüğümüz gibi lûgatimizde sıfat ve ad olan pek çok kelime vermişlerdir :

dolmuş tanıdık gelir kıran satıcı yakacak veresi v.b. bkz § 191 v.i.

Donuk isim olarak zaman anlatımını kaybetmiş görünen bu fiil üremeleri sıfatfiil işleyişine geçince ait oldukları zamanı belli ederler. Bu sebeple onları taşıdıkları zaman anlatımına göre sınıflarız: 1. *Geçmiş sıfatfiilleri* (participe passé 2. *Hal sıfatfiilleri* (participe présent), 3. *Gelecek sıfatfiilleri* (participe futur).

1. Geçmiş Sıfatfiilleri:

362. Sıfat olarak en canlı iki şekilde görünürler, bkz § 192, 238 *pişmiş aş tanıdık kasap*.

-miş sıfatfiilleri ençok geçişsiz ve edilen fiil tabanlarından edilen sıfatfiilleri olurlar ve sıfat olarak da kullanılırlar, bkz § 238 :

geçmiş düşmüş kokmuş kurumuş kesilmiş bükülmüş kavrulmuş katlanmış tanınmış gibi.

Sıfatfiil olarak iyelik eki almazlar ve yüklemi oldukları iç cümleyi bütünüyle baş cümlelerin unsurlarından birine sıfat yaparlar :

Bütün Anadoluyu dolaşmış bir mühendisle tanıştık. gibi.

Bunlar içcümlede zamir niteliğinde ve isim çekim ekleri almış olarak da kullanılırlar, bkz § 475 :

«Mevlâm sabırlar versin, yarından ayrılmışa».
Tecrübe görmüş aldanmaz.

-miş sıfatfiilleri işaret ettiğimiz gibi (bkz § 359 *bil-miş-im*) fiil kişi ekleri alıp dolaylı geçmiş zaman kipini meydana getirmiştir.

-dik sıfatfiilleri dilimizde ayrı sıfat olarak az kullanılırlar (*bildik adam olmadık iş işitilmedik şeyler*). Yalın olarak da-
haçok olumsuz sıfatfiil halinde kullanışlı görünürler :

«Devr eylemedik yer komadık bir nice yıldır». «Çalmadık kapı bırakmamış». «Saçı bitmedik yetimin hakkını yedi». gibi.

Buna karşılık iyelik eki almış olarak *-dik* sıfatfiilleri *-me* ad-fiilleri gibi pek geniş ölçüde kullanılırlar :

sattığım araba açtığımız dava bildirdiği haber.

Sıfatfiilin yüklemi olduğu yarım yargı da esas cümlelerin bir unsuruna sıfat olur :

Ahmedin Ankaradan bildirdiği haber doğru çıkmadı., bkz § 474.

İyelik ekleri almış *-dik* sıfatfiillerini zamir niteliğinde ve mastar niteliğinde olmak üzere iki ayrı anlatımda daha kullanırız :

Ahmedin Ankaradan bildirdiği (şey) doğru çıkmadı. Ahmedin (bunu) Ankaradan bildirdiği doğru çıkmadı.

Bu son iki kullanışta ad niteliği kazanan bu sıfatfiil ad çekim ekleri de alır ve yüklemi olduğu yarım yargı da baş cümlede türlü unsurların yerini tutar :

Söylediğimi unutma. = Unutma o şeyi ki söyledim. Söylediğimi unutma. = Unutma ki söyledim. bkz § 473 v.i.

-ik ve *-li* ekleriyle yapılmış fiilden isimler de (bkz § 215, 218) eski geçmiş sıfatfiilleridir ve anlamca edilen sıfatfiillerini karşılırlar (*kesilmiş* × *kesik* × *kesili*). Ancak bu sonuncular olumsuz görünüşlerini kaybetmiş ve sözdiziminde sıfatfiil işleyişinde gelişmemiş üremelerdir.

2. Şimdiki Zaman Sıfatfiilleri :

363. Sıfat olarak canlı üç şekilde görünürler, krs § 201, 213, 225 *çalışan kadın geçici heves akar su.*

-en sıfatfiilleri oldukça sınırlandırılmış bir şimdiki zaman anlatımı ve salt kılıcı anlamı taşırlar. En geniş ölçüde sıfat ve şimdiki zaman sıfatfiilleri olarak kullanılan bunlardır :

geçen yıl batan güneş satılan ev sönmeyen ateş.

-en sıfatfiilleri -miş sıfatfiilleri gibi iyelik eki almazlar ve yüklemi oldukları iç cümleyi bütünüyle baş cümleinin unsurlarından birine sıfat yaparlar, bkz § 474 :

Bu evi yapan usta Bursaya gitti.

Bunlar iç cümlede zamir niteliği kazanır ve bu sıfatla ad çekimikleri de alırlar, bkz § 475 :

«Minareyi çalan kılıfını hazırlar». «Doğru söyleyen dokuz köyden kovarlar».

-ıcı sıfatfiilleri süreklilik, alışkanlık, tabiat ve meslek halinde kılıcı anlamı taşırlar :

üzücü haber yeyici adam yırtıcı hayvan gezici öğretmen gibi.

Bunlar taşıdıkları anlam gereği olarak hemen daima etkin ve olumlu görünüştedirler.

-ici sıfatfiilleri -en sıfatfiilleri gibi iyelik eki almaksızın yüklemi oldukları iç cümleye sıfat ve zamir karakteri verirler, bkz § 474 v.i.

Aliyi koruyucu bir ifade vermiş. İsyanı kıskırtıcı ele geçmedi. Peşin almayı tercih ederiz. gibi.

-ici sıfatfiilleri karmaşık cümlede çok kullanılmaz.

-ır. sıfatfiilleri (bazı köklerde -er) daha az sınırlandırılmış bir şimdiki zaman anlatımı ve daha nispi bir kılıcı anlamı taşırlar. Olumsuz görünüşleri -mez eki ile yapılır, bkz § 236. Sıfat olarak daha çok belli adları vasıflarlar :

güller yüz içilir su olur iş yenir ayva çıkmaz hesap söz dinler çocuk saygı değer hanım şaka bilmez adam. gibi.

-ir sıfatfiilleri de iyelik ekleri almaksızın iç cümlede yüklem olurlar ve baş cümlede bir unsura sıfat olurlar (*Emeğini karşılar bir ücret vereceksin*). Bunlar da karmaşık cümlede nispeten az kullanılırlar.

-ir sıfatfiilleri fiil kişi ekleri alarak (bkz § 359 *bil-ir-sin*) geniş zaman kipini meydana getirmişlerdir.

3. Gelecek Sıfatfiilleri :

364. Bunlardan dilimizde canlı kalan *-ecek* sıfatfiilleridir :

inecek yolcular verilecek cevap olmayacak teklif, bkz § 194.

-ecek sıfatfiilleri salt bir gelecek zaman anlatımı ve bir mahsushuk anlamı taşırlar (*gelecek konuk çıkılacak kapı*). Ancak, özellikle mahsushuk anlatımında, *-ecek* sıfatfiillerinin etkin tabanlardan yapılmış olanlarını da çoğu zaman edilen anlamda, başka bir deyimle edilen sıfatfiil yerinde kullanırız :

yatacak yer içecek su kaçacak delik yapacak iş
gibi.

-ecek sıfatfiilleri sözdiziminde *-dik* sıfatfiillerine benzer ve onlar kadar geniş bir kullanışa sahiptirler. Denebilir ki o geçmiş zaman sıfatfiillerinin gelecek zamanda bir paralelini meydana getirirler. Bunların *-dik* sıfatfiillerinden fazla olarak yüklemi oldukları iç cümleyi sıfat yapmakta yaygın bir kullanışları vardır :

Bavulu getirecek adama beş lira veriniz.,
bkz § 474.

-ecek sıfatfiilleri iyelik ekleri almaksızın zamir niteliğinde de kullanılırlar :

«Ondan gelecek Allaktan gelsin». Karşıma çıkacağın gözünü patlatırım.

İyelik ekleri almış olarak da sıfat olurlar :

*ödeyeceğiniz vergi yapacağı indirim karşıla-
cağım güçlük. gibi.*

Sıfatfiilin yüklemi, olduğu yarım yargı da başcümlelerin bir unsuruna sıfat olur :

*Bu işte karşılaştacağım güçlükleri yenmeliyim.,
bkz § 474.*

İyelik ekleri almış *-dik* sıfatfiillerini de zamir niteliğinde ve mastar niteliğinde olmak üzere iki ayrı anlatımda daha kullanırız :

*Ustaya ödeyeceğiniz (gey) eski bir iş karşılığı-
dır. Ustaya ödeyeceğiniz (ödeme niyetiniz) bana
bildirildi., bkz § 476.*

Bu son iki kullanışta ad niteliği kazanan sıfatfiil ad çekimek-
leri de taşır ve yüklemi olduğu eksik yargı da başcümlede tür-
lü unsurların yerini alır :

*Söyleyeceğimi unutma. = Unutma o şeyi ki söy-
leyeceğim. Söyleyeceğimi unutma. = Unutma
ki söyleyeceğim., bkz § 476.*

-ecek sıfatfiilleri *-miş* ve *-ir* sıfatfiilleri gibi fiil kişi ek-
leri alarak (bkz § 359 *bil-ecek-siniz*) gelecek zaman kipini
meydana getirmişlerdir.

-esi ekiyle yapılan fiilden isimler de (bkz § 204) *yıkılası
ölesiye göresi gelmek*) eski sıfatfiillerdir ve anlamca *-ecek*
sıfatfiillerini karşılırlar. Ancak sözdizimi işleyişlerini kaybet-
mişler, dönüşmüş kullanışlarda kalmışlardır :

Anamı göresim geldi. Senin gülesin tuttu. gibi.

C. Zarffiiller :

§65. Zarffiiller fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı
özel şekillerdir :

*gülmek karşılama dolunca boşaltmak alırken
düşürmek gibi.*

Bunlar tümü ile zamana bağlı değildirler. Bu yönden adfiillere benzer, sıfatfiillerden ayrılırlar. Fakat Yatık fiil olarak onlar gibi olumsuz ve edilen görünüşlerine girerler :

*bilmeyerek konuşmak bozuldukça yaptırmak
bakılmayak kötüleşmek gibi.*

Zarffiillerin sıfatfiiller gibi iyelik ekleri alanları (*vardığımızda yazmayacağımdan*) ve almayanları (*oturak duracakken*) vardır.

Zarffiiller yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 332) isimleşmeye adfiillerden ve sıfatfiillerden dahaaz elverişlidirler (*ötürü giderek oldukça*). Çokluk zarffiil işleyişinde görülürler :

*Gece geç dönünce sizi uyandırmıştık. Yürüyerek
gittüler.*

İşleyişte öbür zarflara ve bağlamlara benzediklerinden aşağı yukarı onlar gibi ilişkileri belirten türlere ayrılırlar. Kullanışta bağlamsızlık da olur, bkz § 340.

*Unuttuğundan beklememiş. = Unutmuş, bekle-
memiş.*

Zarffiiller yukarıda bazı örneklerini gördüğümüz gibi başlıca 6 anlam bölümüne ayrılırlar: 1. ulama zarffiilleri, 2. hal zarffiilleri, 3. karşıtlama zarffiilleri, 4. zaman zarffiilleri, 5. sebep zarffiilleri, 6. karşılaştırma zarffiilleri. Hepsi yapı yönünden çeşitlidirler. Özel eklerle yapılanları olduğu gibi başka yatık fiillerden isim çekimekleri ile yapılmış, veya takı öbeği halinde birleşik olanları da vardır.

1. Ulama Zarffiilleri :

366. Bunlar, *ulama zarffiilleri* (gérondif de liaison) yüklemi oldukları içtümleyi basitçe başcümlelerin yükle-

mine bağlı kularlar. Başlı başına bu işleyişte canlı *-ip* zarffiillerimiz vardır :

*bağlayıp bırakmak gönderip yaptırmak gelip
gitmek açıp bakmak gibi.*

Bunlar iki kılışın birbiri ardınca, veya aynı zamanda gerçekleştiğini gösterirler. Öyle ki bu zaman yakınlığı bazan iki fiilde bir tek kılışın sürekliliği anlatımını yaratır ve zarffiil bir türlü tasvir fiili meydana getirir, krş § 414.

yapıp durmak apışıp kalmak sürüp gitmek gibi.

Koşmatakım kalıbında da yaygındırlar, bkz § 280 :

*kasıp kavurmak atıp tutmak satıp savmak
gibi.*

Görüldüğü gibi ulama zarffiilleri dahaçok ulama bağlamları işleyişine denk görünürler ve onları karşularlar, bkz § 338:

Bırakıp gitti. = Bıraktı ve gitti. Kaçıp kurtulduk. = Kaçtı da kurtulduk. gibi.

Bu zarffiiller çokzaman bağlamsızlıkla da karşulanırlar (*Bıraktı, gitti. Kaçtı, kurtulduk.*).

-ip zarffiilleri aslında salt ulama cümleleri yapar :

*«Attan inip eşeğe bindik». Mektubu postaya atıp
döneceksin.*

Fakat hal zarffiili olarak kullanıldıkları da olur :

*Bunları eve götürüp ne yapacaksın? «Papaza kı-
zıp oruç bozma». gibi.*

Buna karşılık *-erek* hal zarffiilleri de daha geniş bir ölçüde ulama için kullanılırlar :

*Birçok da borç bırakarak ayrılmış. Sözümü kır-
mayarak kalda.*

Fakat ençok üçlü bir ulamada *-ip* ve *-erek* zarffiilleri alması olarak kullanılırlar :

*Erken kalkıp kahvaltı ederek yola çıkmalıyız.
Sandığı kırıp paraları alarak kaçmışlar. gibi.*

2. Hal Zarffiilleri :

367. Zarffiil olarak tarz zarfları gibi başcümle fiilinin oluşturma biçimini belirtmeye yararlar, *hal zarffiilleri* (gérondif d'état) adını alırlar. Bunlar çeşitlidirler :

*Ortaklaşa yaptırmak yüzerek geçmek dönerken
uğramak yatmışken kalkmak düşünmeksizin
harcamak durmadan anlatmak gibi.*

a. -e zarffiilleri Türkçede eski ve yaygın olup dilimizde donuk zarflar bırakmış (bkz § 332 öte geçe göre diye), tek olarak kullanışı daralmıştır, bkz § 193 nöbetleşe yardımlaş. Ancak ikileme ile berkitme zarfları olarak yeni bir canlılık ve geniş bir kullanış kazanmışlardır :

*Sarhoşu sürüye sürüye evine götürüyorlardı.
«Ağzım dilim kurudu, kız yalvara yalvara». Vura
vura çökerteceksin. gibi.*

Bu zarffiilleri koymatakim kalıbında da çok kullanırız :

«Düşe kalka haste-i gam, der-i lûtf-i yare düştü». Her gün gide gele yolları öğrendim. Onu evire çevire kıracaksın. gibi.

b. -erek zarffiilleri eki öncekinin -rek sıfat küçültme ekiyle uzatılmış olup dilimizde onun yerini tutmuştur ve oldukça yenidir :

koşarak gelmek üzülerek anlatmak bakarak çizmek, gibi.

Bunlar bir esas kılış boyunca ona yoldaşlık eden bir tali kılış gösterirler :

«Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak». Başından kanlar akarak eve döndü. gibi.

-erek hal zarffiillerinin ulama zarffiilleri yerine de kullanıldıklarını yukarıda (bkz § 366) gösterdik.

Bu zarffiillerin kimden hali ekiyle uzatılmış şekli de halk dilinde yaygındır :

*«Tek tek basaraktan, bade süzerekten
İnci dizerekten, gel yarım, gel aman».*

c. *-ken* ekinin (cevher fiilinden sıfatfiil, bkz § 403) bazı fiil gövdelerine gelmesiyle meydana gelen bir sıra zarffiiller de zamana bağlı hal zarffiilleri olurlar. Başka bir açıdan bunları birleşik zarffiil ekleriyle yapılmış hal zarffiilleri sayabiliriz (*-mişken -irken -ecekken -iyorken -meliyken*). Bunlar başcümle fiilinin ayrı zamana bağlı bir başka kılış içinde oluşmasını ifade ederler :

*başlamışken bitirmek verirken saymak satacak-
ken caymak alıyorken durdurmak beklemeliy-
ken savuşmak gibi.*

Bunların dahaçok, veya dahaaz kullanılanları vardır :

*Çıkarken paltonu al. Ağlayacakken gülüyorsun.
Beni dinlemeliyken ona uydu. gibi.*

3. Karşıtlama Zarffiilleri :

368. Yüklemleri bulundukları içcümleyi olumsuzluk, veya aykırılık gibi zıt bir ilişkiyle başcümleye bağlayan zarffiillere *karşıtlama zarffiilleri* (gérondif adversatif) deriz.

a. Olumsuz anlamlı zarffiiller vardır ki biri fiil, biri isim olumsuzluk eklerini taşıyan yatık fiillerdir : *-meden* ve *-mek-sizin* zarffiilleri. Bunlar her ikisi içcümlemin gerçekleşmeyeceğini, yalnız başcümlemin gerçekleşeceğini anlatırlar :

*Çekinmeden söyleyebilirsin. Hiç aldırmaksızın
devam ettiler.*

Bu anlamda onlara *yokluk zarffiilleri* (gérondif de carence) adını da veririz.

Ancak *-meden* zarffiilleri bir başka anlatımda, esas fiilin zamanca önceliği anlamında da kullanılırlar. *Öncelik zarffiilleri* olurlar, bkz § 371 :

«Çanakaleye varmadan koptu kıyamet».

«Gün doğmadan meşimeî şepten neler doğar». gibi.

Bu kullanışta *-meden* zarffiillerinin Eski Osmanlıca *-medin* seklinden geldiğini biliyoruz :

«Çok alâmetler belürdi gelmedin».

Bunun da bir üçlü birleşikten (*-me-t-in* > *-medin*) meydana geldiğini sanıyoruz.

b. Başkaları ve birleşik zarffiillerden bazıları da karşıt-lama zarffiilleri olarak çok kullanılırlar. Bunlar da ad ve sıfat-fiillerden gelirler ve iki yargı arasında zıdlık ve çelişki gösterirler :

oturacağına beklemektense öveceği yerde bil-diği halde kızmakla beraber üşümesine rağmen anlasa da istese bile gibi.

Bunlardan iyelik zamiri taşıyanlar kullanışta çekime uğ-rarlar :

Evde oturacağına çalışsın. Onu beklemektense kendin yap. Seni öveceği yerde kötüleyor. So-ruyu bildiğiniz halde niçin sustunuz? Bahçede üşümemize rağmen biraz daha çalıştık. Tafr-a-sına kızmakla beraber onu severim. Anlasa da doğru dürüst anlatamaz. İstesen bile artık kal-mamıştır.

4. Zaman Zarffiilleri :

369. Bunlar yüklemi oldukları iç cümleyi bir zaman iliş-kisiyle başcümleye bağlarlar ve *zaman zarffiilleri* (gérondif de temps) adını alırlar. Çoğu sıfatfiillerden gelmek-te olup çeşitlidirler :

*görünce vurdukça vardığında tanışak bitin-
oeye kadar gibi.*

a. *izleme zarffiilleri* (gérondif successif) baş-
cümle fiilinin zamanca kendilerini izlediğini ifade ederler. *-ince*
zarffiillerini bu anlatımda ençok kullanırız:

*Yağmur başlayınca kaçıştık. «Başına gelince
anlarsın». gibi.*

-ince zarffiilleri başcümle yargısını tabii sonuç gibi göster-
meye de yararlar :

*«İki gönül bir olunca samanlık seyrân olur».
«Göz görmeyince gönül katlanır».*

-ince zaman zarffiilleri *bitim zarffiilleri* (krş §
371) olarak yazı lehçemizde eskimiş görünürler (*Bu iyiliğini
ölünce unutmayacağım*). Bu zarffiiller bu anlamda yerlerini
-inceye dek -inceye kadar uzatılmış şekillerine bırakıyorlar.

Doğu Anadolu ağızlarında *-ende* izleme zarffiilleri yay-
gındır :

*«Şeşper kalkana degende, kalkan gümbür güm-
bürlenir». «Yaz gelende çıkam yayla başına».*

Geçmiş kipi soru şekli ile geniş zaman kipi olumlu olum-
suz ikilemesi de birleşikler olarak kullanış farkıyla izleme
zarffiilleri olurlar :

*Dayım darıldı mı selâmı keser. Gelir gelmez
beni arasın.*

b. *Vakitleme zarffiilleri* (gérondif temporel)
başcümle fiilini zaman içinde kendilerinin tekrar ve devamına
tabi kılarlar. *-dikçe* zarffiilleri bu anlatımda ençok kullanılan
şekildir:

*Ankaraya geldikçe bize uğra. Görüşlükçe daha
iyi anlayacaksınız.*

-*dike* zarffiilleri başcümle fiilini kendileriyle orantılı, veya kendilerini başcümle fiiline şart kılmak üzere de kullanırlar:

*İnsan kazandıkça hırsı artıyor. Bu kafayı de-
ğiştirmedikçe işin düzelmez.*

Vakitlenme zarffiilleri asıl anlamında bir de -*diği müddet-
çe* takı öbeği şeklini gösterebiliriz : (*Onu aradığımız müddet-
çe o da bizi aradı*).

370. c. *Eş zaman zarffiilleri* (gérondif de coïn-
cidence) başcümle fiilinin kendileriyle aynı zamanda gerçek-
leştiğini göstermeye yarar. Bunlar başlıca -*dik* sıfatfiillerinin
kimde haline girmesiyle oluşmuşlardır. İyelik ekleri almamış
-*dikte* zarffiilleri yazı lehçemizde eskimiş görünürler : «*Bir
şey dik oldukça müttesi' olur*».

Yeni Türkçede bunların iyelik eki almış -*diğinde* şekilleri
canlı ve yaygındır ve bunlar çekime tabidirler :

*Dün aradığımda sizi bulamadım. Bize geldiği-
nizde söylemiştiniz.*

Eş zaman zarffiilleri olarak -*diği zaman* -*diği sırada* takı
öbekleri de yine çekimli olarak çok kullanılır :

*Şuradan bakıldığı zaman görülür. Bitirdiğim sı-
rada haber geldi.*

d. *Başlangıç zarffiilleri* (gérondif initial) baş-
cümle fiili için bir zaman başlangıcı gösterirler. Başlıca -*eli*
ekiyle yapılan zarffiillerdir :

*«Ağam sen gideli yedi yıl oldu». Görmeyeli şiş-
manlamışsınız.*

Bu zarffiil beri takısını almış olarak berkitmeli bir anla-
tında da kullanılır :

*Bu geçit yapılaberi kazalar azaldı. Ayrılab-
dan beri yazmadı. gibi.*

Bazan da *-eli* zarffiilleri aynı fiilin geçmiş kipinden sonra getirilir ki bu şekil zaman kesimini berkitmek gibi bir anlatım özelliği taşır :

«Bu fani dünyaya geldim geleli, bir atı severim, bir de gözeli».

Takı öbeği kalıbında *-dikten beri -diğinden beri* birleşikleri de başlangıç zarffiilleri sayılırlar :

Bunu farkettikten beri huzursuzdu. Bu işi aldıgınızdan beri görünmediniz.

371. e *Bitim zarffiilleri* (gérondif limitatif) başcümle fiili için bir zaman bitimi gösterirler. Yukarıda *-ince* zarffiillerinin eskimiş bir bitim zarffiilli anlatımı da olduğuna işaret ettik, bkz § 369 *doyunca yemek*. Sonraları *dek* ve *kadar* takılarıyla yapılmış takı öbekleri bu anlamda yaygınlaşmıştır. Bu öbeklerde *değın* takısına da rastlanır. Kime hali isteyen bu takılar *-ince -en -esi* yatık fiilleriyle eş değerde takı öbekleri yapmaktadır. Bugün yazı lehçemizde bunlardan üç tanesi anlamdaş olarak yaygındır :

gel-inceye kadar = gel-ene kadar = gel-esiye kadar.

Ençok kullanılan *-inceye* şekli *dek* ve *değın* takılarını da almış, veya almaktadır :

Hava açmıcağa kadar yola çıkamayız. «Ne çekmişiz hele defî humar edinceye dek». Siz gelinceye değın ben bekleyeceğim. gibi.

Dahaçok konuşma dilinde rastlanan *-ene* şekli de benzer bir kullanıştır :

Sen kalkana kadar ben işi yarılarım. Baban gelene değın beklersin. gibi.

Takı almaksızın kullanılan *-esiye* şekli aslında karşılaştırma zarffiilleri yapar, bkz § 374 :

Öldüresiye dövmek × öldürürcesine dövmek.

Fakat burada takı alarak bir zaman zarffiili olmaktadır :

Hava açasıya kadar yola çıkmayız. Akhını başına alasıya kadar çok dayak yer. Ustan döresiye değin sen boş durma.

f. *Öncelik Zarffiilleti* (gérondif d'antériorité) baş cümle fiilinin zamanca önceliği anlatımını getirirler. Yukarıda (bkz § 368) hal zarffiillerinden saydığımız *-meden* yokluk zarffiillerinin aynı zamanda öncelik anlamında kullanıldığını gösterdik, «Çanakkaleye varmadan koptu kıyamet». Yeni Türkçede bundan başka ve başlı başına bu anlamda kullanılan zarffiiller bu *-me* ve *-mez* yatık fiillerinin *önce* ve *evvel* takılarını alarak meydana getirdikleri takı öbekleridir. Bu eklerden birincisi vurgusuz, ikincisi vurguludur :

Hareket etmeden önce görüşelim. İşe girilmeden önce amcama danıştım. Müdür olmazdan evvel böyle konuşmayordu. gibi.

g. *Sonralık zarffiilleri* (gérondif de postériorité) başcümle fiilinin zamanca sonralığı anlatımını getirirler. Bunlar *-dik* sıfatfiillerine *sonra* takısı getirilerek yapılmış bir takı öbeğinden ibarettir (*ver-dikten sonra*) :

Emekli olduktan sonra Geliboluda yerleşti. gibi.

Bu *-dikten sonra* zarffiilleri başka bir kullanışta izleme zarffiili olurlar. Bu kullanışta başcümle fiili çoğu zaman soru çeklini alır:

Parasını sen verdikten sonra (verince) ne deyebilir?

5. Sebep Zarffiilleri :

372. Yüklerni oldukları iç cümleyi sebep ve sonuç ilişkileriyle başcümleye bağlayan zarffiillere geniş anlamda *sebep*

zarffiilleri (gérondif de cause) adını veririz. Bunlar da yatık fiillerden ekler, veya takılarla yapılmış olarak çeşitlidirler :

*olmakla olduğundan olacağından olduğu için
olacağından dolayı* v.b.

Ancak bu zarffiillerden bazıları başka anlamlara da gelebilirler.

a. *-mekle* zarffiilleri anlamca ve kullanışça çeşitlidir. Genel bir kullanışta zarffiil *-le* ekinin vasıtalık, dolayılık anlamını muhafaza eder ve yüklemi olduğu iç cümleyi başfiilin gerçekleşmesi için sebep kılar. Yeni Türkçede bu ek *-meyle* şeklinde de görülür :

*Haber göndermeyle beni sevindirdiniz. Bunu
imza etmekle yeniden borçlanıyorsunuz.* gibi.

Ancak burada anlamca sonuç önplâna geçtiğinden biz buna *sonuç cümlesi* adını veriyoruz (bkz § 487).

Osmanlı yazı dilinde geniş ölçüde sebep ve ulama zarffiilleri olarak kullanılan *-mekle* ve daha eski *-megin* şekilleri Yeni Türkçede yerlerini *-diğinden* zarffiillerine ve başkalarına bırakmış bulunuyorlar :

*Tasvip olunmakla iadeten takdim kılındı. Fer-
man buyurulmanın mucibince amel oluna.*

b. *-dik* ve *-ecek* sıfatfiillerinin iyelik eki almış kimden halleri, *-diğinden* ve *-ceğinden* zarffiilleri Yeni Türkçenin en yaygın sebep zarffiilleri olmuşlardır. Bunlar iki zamana ve kişilere göre değişen bir kullanışa sahiptirler :

*Misafir geldiğinden sinemaya gidemediler. Hu-
yunu bildiğimden telâs etmedim. Yalnız olacağı-
mızdan fazla yeyecek almadım.*

Bu iki yatık fiil şeklinin zarffiil olmayan kullanışları da vardır. Karıştırmamalı, bkz § 476 v.i. :

*Başaracağımızdan eminim. Hasta olduğundan
haberim yok.*

Anadolu ağızlarında bu zarffiilin kime haliyle kurulmuş
olanına da rastlanır :

Köyde doktor olmadığına hastahğı anlaşılamadı.

c. Aynı sıfatfiillerin iyelik ekleri ve bazı takılar alarak
teşkil ettikleri takı öbekleri de sebep zarffiilleri olurlar. Bun-
lardan ençok kullanılanı yine zaman ve kişilere göre değişen
-diği için ve -eceğı için takı öbekleridir :

*Geciktığınız için sıranızı kaybettiniz. Alnacağı
için söylemedim. gibi.*

d. Aynı tarzda takı öbekleri yine -dik -ecek sıfatfiilleri-
ne ve -me adfiillerine iyelik ekleri ve dolay ötürü dolayısıyla
sebebiyle v.b. gibi takılar getirerek teşkil olunur ve sebep
zarffiilleri olarak kullanılır :

*Sizi rahatsız ettiğimden dolayı özür dilerim. Ay-
rılacağımdan ötürü üzgün görünüyor. Ziyaret et-
memizden dolayı memnun oldular. Evlenmeleri
dolayısıyla bir hedye lazım. İzinli bulunmanız
sebebiyle işler aksadı. gibi.*

6. Karşılaştırma Zarffiilleri :

573. Yüklemleri oldukları içcümleyle başcümleyi nitelik
ve çokluk yönlerinden karşılaştırmaya yarayan zarffiillere
karşılaştırma zarffiilleri (gérondif de compa-
raison) deriz. Bunlar öbür karşılaştırma zarflarına benzerler
(bkz § 325) ve çeşitli olup anlatımları yönünden ikiye ayrılır-
lar: 1. *gerçek karşılaştırma zarffiilleri* (gé-
rondif de comparaison réelle), 2. *tutmaca karşılaştı-
rtma zarffiilleri* (gérondif de comparaison fictive).

Birinci halde zarffiil iki kılışı doğrudan doğruya karşı-
laştırmaya yarar (*bildiğı gibi yapmak istediğı kadar almak*).

İkinci halde karşılaştırma gerçek değil, farazidir (*kaçar gibi yapmak yemiş kadar olmak*).

a. Gerçek karşılaştırma zarffiilleri *-dik* ve *-ecek* sıfatfiillerine iyelik ekleri ile *gibi* ve *kadar* takıları getirmek suretiyle yapılmış takı öbekleridir :

-diği gibi -diği kadar -eceği gibi -eceği kadar.

Bunlardan *gibi* takısı ile yapılmış olanlar karşılaştırmada nitelik gösterir ve *gerçek nitelik karşılaştırma zarffiilleri* (gérondif de comparaison réelle qualitative) adını alırlar :

Hepsi söylediğim gibi çıktı. Yarın göreceğiniz gibi bahçemiz bakımsız.

Kadar takısıyla yapılmış olanlar ise karşılaştırmada çokluk gösterirler ve *gerçek çokluk karşılaştırma zarffiilleri* (gérondif de comparaison réelle quantitative) diye anılırlar :

Adamın anlattığı kadar geniş değil. Bundan götürebileceğimiz kadar alalım.

Gerçek karşılaştırma zarffiilleri bir kullanışta da baş yarıya denk, veya benzer bir kılışı ona ilâve olarak ifade etmeye yararlar, bkz üsteleme cümlesi § 479 :

Zeynep liseyi bitirdiği gibi üniversite giriş imtahamını da kazandı. Çıkarınızı gözettiğiniz kadar memleketinizi de düşünmelisiniz.

374. Eski Osmanlıcada daha geniş anlatımda bir *-digince* zarffiilleri vardır ki bunu bugün *-diği nispette* takı öbeğiyle karşılayabiliyoruz. Bu hem karşılaştırma, hem vakitleme (bkz § 369) zarffiili olarak kullanılmaktadır :

«Dilin tuttugunca kişi dinc olur». «Veli gussa yédüklerince biter».

b. Tutmaca karşılaştırma zarffiilleri *-miş -ır -ecek* bazan *-iyor* fiil gövdelerine *-ce* ve *-cesine* ekleri, veya gerçek karşı-

lastırma zarffiillerinde olduğu gibi, fakat iyelik ekleri almak-sızın *gibi* ve *kadar* takıları getirilmek suretiyle yapılmıştır. Öncekiler daha çok *tutmaca nitelik karşılaştı-rma zarffiilleri* (gérondif de comparaison fictive qualitative) sayılırlar :

İkudurmuşça görmemişçesine anlamazca ko-parırcasına kıracakça dövecekçesine gibi.

Bu sıfatfiil tabanlarının uzatılmış ve tutmaca anlatımları *-miş* ekiyle berkitilmiş şekillerine de rastlanır :

Vuracakmışçasına davrandı. Bilirmişçesine söze karışma. gibi.

Takı öbekleriyle yapılan tutmaca karşılaştırma zarffiil-leri aldıkları takıya göre gerçek zarffiilleri gibi nitelik ve çok-luk çeşitlerine ayrılabilirler :

Tanınmış gibi baktı. Görür gibi oldum. Düşecek gibi sendeledin. Yerleşmiş kadar rahattık. Do-kunacak kadar yaklaştılar. gibi.

Bunların da tabanları *-miş* ile uzatılmış şekilleri vardır :

Uyuyormuş gibi yaptı. Bırakacakmış gibi boş-layor.

Nihayet *-esi* sıfatları da kime hali ile tutmaca karşılaştı-rma zarffiilleri teşkil ederler, bkz § 204 :

patlayasıya öldüresiye çıldırasıya tüketesiyeye.

Karşılaştırma zarffiillerinin başka takı öbekleriyle yapılmış olanları da vardır :

söylediğim tarzda verdiğiniz ölçüde takacağı boyda gibi.

IV. FİİLLERİN ÇEKİMİ

375. Fiilleri yukarıda (bkz § 351) kullanışlarına göre çekimli ve çekimsiz, yahut bitmiş ve bitmemiş fiiller diye iki-ye ayırdık ve çekimsiz fiillerin açıklanmasını öne aldık. As-

hnda fiillerin ağır basan işleyişlerini teşkil edip dilin altıyapısını kuran şekilleri çekimli halleridir. Onlar bu halleriyle cümlede yüklem olur ve yargıyı tamamlarlar.

Çekimli fiil fiil tabanının taşıdığı kavramdan, veya kavramlardan başka aldığı ekler yoluyla, bazan da takdirce daha bir sıra kavramlar yüklenir. Yukarıda gördüğümüz gibi bunlardan ikisi çekimli fiilin şartıdır : *zaman* ve *kişi*. Bunlar çoklukla ayrı eklerle temsil edilmişlerdir (*bil-ir-im bil-di-n*). Bazan da takdirce bilinirler (*bil-miş + (o) bil- + (sen) + (şimdi)*).

Üçüncü kavram, *çokluk* kavramı kişi ile birlikte gelir : tekli, veya çoklu. Tekli ayrı ek almaz, çoklu bir ek ilâvesiyle (*bil-di-n-iz bil-ecek-sin-iz*), veya özel bir tek ekle (*bil-di-k bil-ir-iz bil-ecek-ler*) belirtilir. Dördüncü kavram fiilin oluşmasındaki bir özelliği gösteren *tarz*dır. Bu da fiilin basit, *bil-dirme* çekiminde görülmez (*bil-ir-sin-iz*), öbür çekimlerde ayrı eklerle gösterilmiş bulunur :

bil-miş-ti-n-iz bil-di-yse-n-iz bil-ecek-miş-sin-iz
gibi.

Böylece bu dört kavram her çekimli fiilde çoğu zaman ayrı eklerle belirtilmiş, bazan da takdirce *sıfır ek* (désinancede zéro) olarak bulunur. Ekler fiil tabanına gelme sıralarıyla 1. *zaman* (temps), 2. *tarz* (mode), 3. *kişi* (personne), 4. *sayı* (nombre) ekleri olarak anılırlar. Fiil tabanlarına bu eklerin türlü şekillerini getirip bitmiş fiil örnekleri meydana getirmeye *fiil çekimi* (conjugaison) adını veriyoruz. Zaman (ve varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almasıyla bir *kip* (temps) meydana gelir.

A. Fiillerde Zaman :

376. Bir kılış, veya oluşun içerisinde geçtiği zaman parçasına *fiilin zamanı* diyoruz. Çekimde zaman fiil tabanına gelen birinci ekle gösterilir :

bil-miş-im (geçmişte) *bil-iyor-um* (şimdi) *bil-eceğ-im* (gelecekte).

Yukarıda gördük ki (bkz § 359) sıfatfiillerden birçoğu bildir-me kiplerine temel olmuştur. Yani bunlarda sıfatfiilin zaman eki çekimli fiilin zaman eki yerini tutmuştur (*gel-ecek za-man* × *gel-ecek-im*). Bir zaman eki ise eski bir sıfatfiilden (*bil-it-i* > *bil-di*), bir başkası bir tasvir fiilinden (*bil-e yor-r* > *biliyor*) gelmektedir.

Zaman ekleri almış ve kişiye göre çekime hazırlanmış fiil tabanlarına *fiilin gövdesi* (thème verbal) deriz. Fiil çekiminde zaman esastır. Çekim kipleri aslında zaman bölümlerine göre adlandırılırlar (*geçmiş kipi gelecek kipi*). Bu sebeple kip yerine *zaman* terimini de kullanırız. Ama dikkat edelim, aşağıda göreceğimiz gibi biz Türkçede her zaman içinde dört kip sayarız. Başlıca zaman bölümleri üç olmakla beraber bunların yanısında onlardan birine uygun, fakat özellik gösteren fiil gövdeleri de vardır. Öncekiler üç zamanı salt olarak kapsarlar ve *anazamanlar* (temps principal) adını alırlar. Yeni Türkçede anazamanlar şunlardır :

1. *bil-di geçmiş* (passé).
2. *bil-iyor şimdiki zaman* (présent).
3. *bil-ecek gelecek* (futur).

Sonrakilerden biri geçmiş bölümünde olup o zamanda geçen fiili vasıtalı olarak anlatmaya yarar. İkincisi şimdiki zaman bölümünde olmakla birlikte geçmişe ve geleceğe doğru kullanışları vardır. Bunlara da *yanzamanlar* (temps secondaire) adını veririz :

1. *bil-miş dolaylı geçmiş* (dubitatif).
2. *bil-ir geniş zaman* (aoriste).

Bu beş fiil gövdesi dilimizde *asıl zaman kiplerini* (temps proprement dit) meydana getirirler.

Başka bazı eklerle teşkil ettiğimiz fiil gövdeleri de vardır ki yine bir zaman içinde geçmekle birlikte kimseye ait bir eği-

lim ifade ederler (*bil-se bil-meli*). Bunlar *uyarı kiplerini* (temps injonctif) meydana getirirler ve aşağıda görüldüğü gibi dört türdürler ki ilk üçü gelecek zaman, dördüncüsü şimdiki zaman içinde sayılır :

1. *bil-se dilek-şart* (désidératif - conditionnel).
2. *bil-e istek* (optatif).
3. *bil-meli gereklik* (nécessitatif).
4. *bil-(sin) buyuru* (impératif).

Asıl zaman kipleri bu uyarı kipleriyle birlikte fiilin çekim tablosunu meydana getirirler. Buna göre Türkçede basit, bildirme tarzında 9 zaman, dolayısıyla 9 kip vardır, deriz : 1. geçmiş, 2. şimdiki zaman, 3. gelecek, 4. dolaylı geçmiş, 5. geniş zaman, 6. dilek-şart, 7. istek, 8. gereklik, 9. buyuru. Bunlardan ilk beşi asıl zaman kipleri, son dördü uyarı kipleri olur.

B. Fiillerde Tarz :

377. Fiiller için zaman eydenin konuştuğu ana göre hesaplanır. O an şimdiki zamandır ve ona ölçerek bir geçmiş ve gelecek vardır. Bu türlü zaman hesabına *salt zaman* (temps absolu) deriz. Yukarıda zaman bahsinde tarif ettiğimiz fiiller salt zamana göre kiplere ayrılmışlardır.

Ancak zamanda hareket noktasını eydenin konuştuğu andan, yani şimdiki zamandan başka bir plâna, aktarmak mümkündür. O zaman buna *görelî zaman* (temps relatif) adını veririz. Meselâ zamanın hareket noktasını geçmişe aktarabiliriz. Bu hareket noktasından *gelmek* fiilinin şimdiki zamanı *geçmişte geliyor = geliyordu* olur. Burada bir birleşik fiilden gelen iki zaman eki vardır : Biri fiil köküne gelen *-iyor* şimdiki zaman eki, biri eski bir yardımcı fiilden (*er-di > i-di > -di*) kalan *-di* geçmiş zaman eki. İkinci ek şimdiki zaman fiilini geçmişte bir plâna aktarmış ve artık bir tarz eki olmuştur.

Böylece cevher fiilinin geçmiş, dolaylı geçmiş ve şart kiplerini teşkil eden ekler (bkz § 398) yukarıda gösterdiğimiz 9 bildirme kipinin gövdelerine gelerek hemen hepsiyle bildir-me tarzına paralel üç tarz daha meydana getirmişlerdir. Bun-lar da zamanı geçmişe aktararak yapılan *anlatma* (*bil-ir-di* v.b.), dolaylı bir geçmişe aktararak yapılan *söylenti* (*bil-ir-miş* v.b.), ve dilek-şart kipine aktararak yapılan *şart* (*bil-ir-se* v.b.) tarzlarıdır.

Buna göre dilimizde salt ve görelî zamanlar içinde dört tarz vardır: 1. *bildirme tarzı* (mode indicatif), 2. *an-latma tarzı* (mode perfectif), 3. *söylenti tarzı* (mode narratif), 4. *şart tarzı* (mode conditionnel). Her tarzı bütün kipleriyle pratikte ayrı bir *çekim* (conjugaison) sayarız. Buna göre de Türkçede 4 çekim vardır, deriz. Son üç çekim *birleşik çekimler* (conjugaison composée) diye de anılabilir, bkz fiil çekimi cedveli.

C. Fiillerde Kişi:

§78. Bitmiş fiilin oluşması için zaman kavramından son-ra enaz bir de kişi kavramı yüklenmesi gerektir. Çekimli fiil kılan, veya olan kişiyi kapsar. Zamirlerde olduğu gibi fiiller-de de kişi ya *eyden* = 1. *kişi*, ya *eydilen* = 2. *kişi*, yada *sözü geçen* = 3. *kişidir*, krş § 309.

Türkçede kişiyi *Fiil kişi ekleri*yle (désinence ver-bale personnelle) belirtiriz. Bunlar bildirme tarzında doğru-dan doğruya zaman eki (*bil-ir-im ver-ecek-sin*) üzerine, bir-leşik çekimlerde tarz eki üzerine (*bil-ir-di-m ver-ecek-se-n*) gelirler.

Fiil kişi eklerinin çoğu aslında ek halinde zamirlerdir. Bunlar ençok iyelik zamirlerinden, bazan ek halini almış kişi zamirlerinden gelirler. Başka kaynaklardan gelmiş olanları da vardır. Kullanışta 1. ve 2. kişiler mutlaka fiil kişi eki alırlar ve zaten belirli olduklarından çekimli fiil de kimsesi belli bir

yargı niteliği kazanır (*Bilirim. Verecekmışsin*). Bunlar ancak açıklama ve berkitme için ikinci defa kişi zamirlerinden kimse alırlar (*Ben bilirim. Sen verecekmışsin*).

3. kişiler genellikle fiil kişi eki almazlar ve bunlar, önceden ayrıca açıklanmış değilse, belirli olmayacaklarından bir yargı teşkil etmek için ayrı kimse almalıdırlar (*Kardeşim bilir. Banka verecekmış*).

Eski Oğuzcadan buyana tekli ve çoklu fiil kişi eklerinde birçok çeşitlenmeler ve değişimler olmuştur. Bunlara Osmanlı yazı dilinde ve halk şüirlerinde de rasulardır. Anadolu ağızlarında görülen bazı değişik çeşitlerine aşağıda yer yer işaret etmek.

Fiil kiplerinde fiil kişi ekleri hepsi aynı değildir. Bazılarında aynı kişi için başka ek kullanılır (*bil-di-n*, fakat *bil-miş-sin*). Fiil kipleri bu bakımdan üç bölüğe ayrılırlar. 1. geçmiş ve dilek kipleri, 2. şimdiki zaman, gelecek, dolaylı geçmiş, geniş zaman, istek ve gereklik kipleri, 3. buyuru kipi.

Birinci bölüm ekler en eskileri olmalıdır. Geçmiş kipinin eski bir *-it* sıfatfiili üzerine iyelik zamirleri gelmesi suretiyle kurulduğunu kabul ediyoruz (*bil-it-üm bil-it-ün Bil-it-i*). Ancak 3. kişi eki olarak gelen *-i* iyelik eki sıfatfiil ekiyle kaynaşmış ve *-it-i* > *-di* bu fiil kipinin gövdesini yapan ek olarak alınmıştır, bkz § 191 *-di* adları *türedi alında*. Bu sebeple şimdi biz geçmiş kipini böyle çözümleyoruz (*bil-di-m bil-di-n bil-di*). Dilek kipi de 1. ve 2. kişilerde iyelik ekleriyle çekilir (*bil-se-m bil-se-n bil-se*).

İkinci bölümde 1. kişi eki yine *-im* iyelik ekidir. Doğu Anadolu'da bazı kiplerde *-em* gekli yaygındır (*bil-ür-em bil-miş-em bil-meli-yem*, fakat *bil-e-m*). Fakat 2. kişi eki *sen* kişi zamirinden gelmiştir (*bil-ür sen* > *bil-ir-sin*). Bu kiplerin hiçbirisi 3. kişi eki almaz. Böylece birinci bölükten farklı olarak bunlar 2. kişide :

bil-iyor-sun bil-ecek-sin bil-miş-sin bil-ir-sin
bil-e-sin bil-meli-sin diye çekilirler.

Doğu Anadolu'da bunun eski çekilleri de vardır (*bil-ür-sen bil-miş-sen* v.b.).

-sin fiil çekimimizde daha yeni bir gelişme sayılır. Bununla birlikte bazı Anadolu ağızlarında bu kiplerde de 2. kişinin -ın iyelik eki aldığı görülür :

bil-ıyo-ñ bil-eceğ-iñ bil-mış-iñ bil-ir-iñ bil-meli-ñ gibi.

Buyuru kipi 2. kişisi hiç ek almaz ve çoğu zaman bir ünlem niteliği taşır, bkz § 345 *dur! bak! yaşa!*. Görülür ki yüz yüze buyuran fiilde kişi ve zaman gösterme ihtiyacını duymamaktadır. Bu kipin 3. kişisi de ayrı bir ek, yalnız bir -sin eki (E.T. -zün) alır (*ver-sin çekil-sin*).

D. Fiillerde Sayı :

379. Bir fiilde tek, veya birlikte kılıcı olan kişilerin sayısı *fiilde sayı* demek olur. İsimde olduğu gibi fiil çekiminde de iki türlü sayı şekli vardır : tekli ve çoklu. Edici, veya edilen tek, veya birden fazla olduğuna göre fiil tekli ve çokludur. En Eski Türkçede bir üçüncü sayı şekli, bir *iki* hali de bulunduğu kabul edilir, bkz § 149 -iz sıfatları *iki-z üç-üz*. Bu fiil çekiminde de çoklu anlatımı ile kalmıştır (*bil-di-n-iz bil-ir-iz*).

Fiilin tekli şekillerini yukarıda fiillerde kişi bahsinde gösterdik. Bunlar ayrı bir sayı eki almazlar. Çoklu şekli ise çoğu zaman kişi ekinden sonra gelen bir çoklu ekiyle gösterilir (*bil-di-n-iz bil-di-ler*). Çoklu fiilleri 1. *kişi çoklusu* (1re personne du pluriel), 2. *kişi çoklusu* (2e personne du pluriel), 3. *kişi çoklusu* (3e personne du pluriel) diye anarız. Buna karşılık teklileri 1. *kişi teklisi* v.b. (1re personne du singulier v.b.) diye ayırdederiz.

Fiil kişi ekleri çokluk zamirlerden geldiği için onların, dolayısıyla çekim halinde fiillerin çoklulanması da zamirlerdekine benzer, değişik eklerle yapılır. Bazan tekli eki kaldırılmış, yerine doğrudan doğruya o kişinin çoklusunu temsil eden bir ek getirilmiş bulunur (*bil-sin-ler bil-di-n-iz*, fakat *bil-ir-iz bil-di-k*). Fiilde kişilerin çokluları da yukarıda gösterdiğimiz üç bölümde toplanabilirler :

Geçmiş ve dilek kiplerinde 1. kişi çoklusu tekli kişi ekini kaldırıp yerine çoğu zaman düşmeli bir *-ik* eki getirerek yapılmış görülmür (*bil-di-k bil-se-k* E.T. *bil-di-m-iz*). 2. kişi çoklusunda tekliye *-iz* gelir (*bil-di-n-iz bil-se-n-iz*), Anadolu ağızlarında bazan tekli ekinin düşmesiyle *bil-di-z bil-se-z* şekillerine de rastlanır. 3. kişi zaten tekli kişi eki almamış sayıldığından çoklusunda yalnız bir *-ler* eki alır (*bil-di-ler bil-se-ler*).

İkinci bölümdeki 6 kipten 5 tanesinde *-im* tekli kişi ekini kaldırıp yerine *-iz* çoklu kişi ekini getiririz :

bil-ir-iz bil-miş-iz bil-iyor-uz bil-eceğ-iz bil-meli-yiz.

Yalnız istek kipi 1. kişi çoklusu *-iz* yerine *-lim* eki alır (*bil-e-lim*). Anadolu ağızlarında yer yer bu 6 kipin bu 1. kişi çoklusunda önceki bölüğe uyarak *-ik* ekine dönmüş olduğu görülmür :

bil-ir-ik bil-miş-ik bil-ıyo-k v.b.

2. kişi çoklusu bu kiplerin hepsinde *-sin* tekli eki üzerine *-iz* çoklu ekini getirmek suretiyle kurulur :

bil-ir-sin-iz Bil-miş-sin-iz Bil-ecek-sin-iz v.b.

380. Anadolu ağızlarında bu kiplerde 2. kişi çoklusu yer yer *-sin-iz* yerine doğrudan doğruya kişi zamiri çoklusu *-siz* ile de yapılır :

bil-ir-siz bil-miş-siz bil-mell-siz bil-e-siz v.b.

Tekli kişi eki taşımayan 3. kişi çoklusu da hepsinde sadece *-ler* ekiyle yapılır :

bil-ir-ler bil-miş-ler bil-ecek-ler v.b.

Buyuru kipi çoklusu 2. kişide *-in* eki alır (*bil-in*) ki Eski Türkçede tekli için ululama şekli iken (E.T. *bil-iñ bil-iñ-ler*) çoklu anlatımı bağlamış görünür. Uzatılmış *-in-iz* şekli dilimizde daha dikkatli bir hitap için kullanılır (*ver-in-iz yapma-yn-iz*).

Anadolu ağızlarında *-in* eki düşmeli olarak da görülür (*bekle-ñ kavra-ñ korkma-ñ*).

3. kişi de *-ler* ekiyle çoklulanmıştır :

bil-sin-ler yapma-sın-lar, E.T. -zün-ler.

Zamirlerin çokluları gibi (bkz § 311, 314, 317) hemen bütün çekimli fiillerin çoklularını da ululama ve küçüksünme yollu teklileri yerine kullanabiliriz :

Sayın misafir bugün dinlenecekler. Hocam beni hatırladılar mı? Siz bilirsiniz. Bekleriz biraz daha. Biz ne diyebiliriz? gibi.

Bunlar *alaylı* (sarcastique) anlatmada da kullanılırlar :

Dostumuz bizi hatırlamamışlar. Nihayet lütfen teşrif ediyorsunuz. gibi.

Yukarıdan beri fiillerin kişi ve sayı eklerini bildirme çekimine göre inceledik. Ancak yaptığımız bunları bugünkü yazı dilimizdeki yerlerine göre belirtmekten ibarettir. Dil tarihi açısından bunların birinci bölümde görünenlerini eski ve çoklukla doğrudan doğruya iyelik eklerinden gelmiş, ikinci bölümde toplananlarını ise dilimizde hemen bütünüyle cevher fiili geniş zaman ekleri sistemine göre şekillenmiş sayabiliriz.

E. Birleşik Çekimlerin Oluşması :

381. Çekim halinde fiillere dört ayrı kavram getiren çekim eklerini anlatırken yukarıda (bkz § 375) onları fiil tabanına geliş sıralarıyla aldık. 2. 3. ve 4. çekimler için bahis konusu olan tarz eklerini genellikle 2. sırada, yani zaman ekinden sonra gösterdik :

bil-ir-di-n-iz bil-ir-miş-sin-iz bil-ir-se-n-iz.

Gerçekten Yeni Türkçede yardımcı fiillerle kurulmuş birleşikler olmaktan çıkıp fiil çekiminin çeşitleri arasına girmiş olan bu çekimler sistemleşmiş ve hepsi fiil gövdeleri üzerine

FİİL ÇEKİMİ CETVELİ

UYARI KİPLERİ

ASİL ZAMAN KİPLERİ

	Geçmiş	Dolaylı Geçmiş	Geniş Zaman	Şimdiki Zaman	Gelecek	Dilek-Şart	İstek	Gereklik	Buyuru
I. Çekim	sevdim	sevmişim	severim	seviyorum	seveceğim	sevseydim	seveyim	sevmeliyim	sevin
	sevdim	sevmişim	seversin	seviyorsun	seveceksin	sevseydin	seveysen	sevmelisin	sevin
	sevdi	sevmiş	sever	seviyor	sevecek	sevse	seve, seysin	sevmeli	sevsin
	sevdi	sevmiş	severiz	seviyoruz	seveceğiz	sevsek	sevelim	sevmeliyiz	sevin
	sevdimiz	sevmişsiniz	seversiniz	seviyorsunuz	seveceksiniz	sevseniz	seveseniz	sevmelisiniz	sevin, seviniz
II. Çekim	sevdimiz	sevmişiz	severler	seviyorlar	sevecekler	sevseler	seveler, sevsinler	sevmeliler	sevsinler
	sevdiydin	sevmiştin	severdim	seviyordun	sevecektim	sevseydin	seveydin	sevmeliydin	sevin
	sevdiydin	sevmiştin	severdin	seviyordun	sevecektin	sevseydin	seveydin	sevmeliydin	sevin
	sevdiydi	sevmişti	severdi	seviyordu	sevecekti	sevseydi	seveydi	sevmeliydi	sevin
	sevdiydik	sevmiştik	severdik	seviyorduk	sevecektik	sevseydik	seveydik	sevmeliydik	yok
III. Çekim	sevdiydiniz	sevmiştiniz	severdiniz	seviyordunuz	sevecektiniz	sevseydiniz	seveydiniz	sevmeliydiniz	yok
	sevdiydiler	sevmiştiler	severdiler	seviyorlardı	sevecektiler	sevseydiler	seveydiler	sevmeliydiler	yok
		sevmişim	severmişim	seviyormuşum	sevecekmışım	sevseymişim	seveymişim	sevmeliymişim	yok
		sevmişsiniz	severmişsiniz	seviyormuşsunuz	sevecekmışınız	sevseymişsiniz	seveymişsiniz	sevmeliymişsiniz	yok
		sevmişmişler	severmişmişler	seviyormuşlar	sevecekmışlar	sevseymişler	seveymişler	sevmeliymişler	yok
IV. Çekim	sevdiysen	sevmişsen	seversen	seviyorsan	seveceksen	yok	yok	sevmeliysen	yok
	sevdiysen	sevmişsen	seversen	seviyorsan	seveceksen	yok	yok	sevmeliysen	yok
	sevdiyse	sevmişse	severse	seviyorsa	sevecekse	yok	yok	sevmeliyse	yok
	sevdiyseniz	sevmişseniz	severseniz	seviyorsanız	sevecekseniz	yok	yok	sevmeliyseniz	yok
	sevdiyseler	sevmişseler	severseler	seviyorlarsa	sevecekse	yok	yok	sevmeliyseler	yok

cevher fiilinin geçmiş, dolaylı geçmiş ve dilek kipleri eklerini alarak kurulur olmuşlardır. Biz çekim cedvelimizde bütün kipler için tek çekim kalıbı olarak bunu gösterdik, bkz cedvel.

Şu var ki bu birleşik çekimlerin bazı kiplerinde eklerin bir başka türlü sıralanmış hallerine de rastlanır :

görüŧ-tü-ydü-k $\times$ *görüŧ-tü-k-tü* *ver-se-ymiş-*
sin-iz $\times$ *ver-se-n-iz-miş.* gibi.

Yazı lehçemizde hala bu ikilcim kullanışa dört kipte rastlanır. Bunlar hepsi birinci bölük dediğimiz geçmiş ve dilek kiplerindendir :

1. *sev-di-ydi-m* $\times$ *sev-di-m-di* *sev-di-ydi-n* $\times$
sev-di-n-di *sev-di-ydi-k* $\times$ *sev-di-k-ti* *sev-di-*
ydi-n-iz $\times$ *sev-di-n-iz-di*
2. *sev-se-ydi-m* $\times$ *sev-se-m-di* *sev-se-ydi-n* $\times$
sev-se-n-di *sev-se-ydi-k* $\times$ *sev-se-k-ti* *sev-se-*
ydi-n-iz $\times$ *sev-se-n-iz-di*
3. *sev-di-yse-m* $\times$ *sev-di-m-se* *sev-di-yse-n* $\times$
sev-di-n-se *sev-di-yse-k* $\times$ *sev-di-k-se* *sev-di-*
yse-n-iz $\times$ *sev-di-n-iz-se*
4. *sev-se-ymiş-im* $\times$ *sev-se-m-miş* *sev-se-ymiş-*
sin $\times$ *sev-se-n-miş* *sev-se-ymiş-iz* $\times$ *sev-se-k-*
miş *sev-se-ymiş-sin-iz* $\times$ *sev-se-n-iz-miş*

Demek ki bu kullanışta çekim tarz eklerini ikinci sıraya almayor, dördüncü sırada bırakıyoruz.

Bunlar gerçekte geçmişin anlatma, geçmişin şart, dileğin anlatma, dileğin söylenti kipleridir. Çekim tablomuzda bunlar dışında yine ikilcim olarak kullanılan bir beşinci takım vardır ki o da her üç birleşik çekimin hem 1. bölük, hem 2. bölük ekleri alan bütün kiplerinde 3. kişi çoklularından meydana gelir. Bunlarda zaten ayrı kişi eki yoktur (*gel-ecek-ti-ler* $\times$ *gel-ecek-ler-di*). Çoklu eki olan *-ler* tarz ekiyle yer değiştirerek

iki türlü kullanılır. Bu ikilicilik 2. 3. ve 4. çekimlerin 21 kipinde görülen bir haldir :

sev-di-ydi-ler × *sev-di-ler-di* *sev-ecek-ti-ler* ×
sev-ecek-ler-di *sev-er-miş-ler* × *sev-er-ler-miş*
sev-meli-ymiş-ler × *sev-meli-ler-miş* *sev-miş-se-*
ler × *sev-miş-ler-se* *sev-iyor-sa-lar* × *sev-iyor-*
lar-sa gibi.

382. Bu durum söz konusu çekimlerin dilimizde sistemleşmeye doğru gitmiş olmakla beraber henüz oturmuşmamış olduğunu gösterir. Aslında ikilik çok eski tarihteki köklerden gelmektedir. Eski Türkçede *er-mek* yardımcı fiili ile yapılan birleşiklerde 1. bölük ekleri alan (bkz §379) fiilin kişi ekleri almış şekli üzerine yardımcının 3. kişi tekisi gelir (*bol-tum er-di erksintimiz erser*). Oysa 2. bölük ekleri alan fiillerde fiil gövdesi üzerine yardımcının kişi ekleri almış şekli gelir (*kör-ür ermiş men ön-miş erdim*).

Eski Osmanlıcada da geçmiş kipinde kişi eki fiilin gövdesine daima bağlı kalır (*oku-du-m ıdı ol-du-ñ-uz ısa*). Fakat öbürlerinde yalnız yardımcının kişi ekleri aldığı görülür (*sus-ar ı-du-ñ baş-ar-maz ı-mış-sın uyn-sa yn-du-m*). Demek ki Yeni Türkçede gitgide bu ikinci bölük eklerin getirdiği sıralanma hakim oluyor ve bütün kipler bu yolda oturushmaya doğru gidiyor.

Bir kipin, veya çekimin aldığı bütün şekilleri gösteren diye *örnek çekim* (paradigme) deriz.

Buraya kadar çekimli fiili meydana getiren dört türlü ekler sistemini inceledik. Bunlar 4 çekim kalıbında 30 kip teşkil etmektedirler. Ekli cetvel hepsini toplu olarak göstermek maksadıyla hazırlanmıştır.

F. Çevrik Kipler :

383. Yukarıda incelediğimiz ve fiil çekimi cetvelinde topluca gösterdiğimiz çekimli fiiller dışında bitmiş fiil karaktere-

rinde zamana bağlı bazı fiil şekilleri daha vardır. Bunlardan göze çarpan ve çok kullanılanları farklı bir anlatım getirmiş olmaktan ziyade bir kip için *çevrik söz* (périphrase) niteliği taşırlar. Yazı dilimizde yaygın bir şekilde anazamanları karışlamak üzere kullanılan üç şekil dikkati çeker :

1. *İçişleri Bakam dün Ankaradan şehrimize gelmiştir.*
2. *Marmara bölgesinde şiddetli lodos fırtınası hüküm sürmektedir.*
3. *İşçi ikramiyelerinin dağıtımına pazartesi günü başlanacaktır.*

Bu kullanım 3. kişi çoklularında da yaygındır (*gitmişlerdir çalışmaktadırlar kalacaklardır*). Gerçekte bunlar geçmiş *geldi gittiler*, şimdiki zaman *sürüyor çalışıyorlar*, gelecek *başlanacak kalacaklar* anlamındadırlar. Onlara *çevrik kipler* (temps périphrastique) adını veririz.

Cevher fiilinin 3. kişi eki *-dir* çekim halinde bazı kiplerin bütün kişileri üzerine gelerek anlam değişiklikleri getirir :

sevmişim-dir seversindir seviyordur seveceksinizdir.

Bunlar fiilin gerçekleşmesi hakkında kullanışa göre *mutlaka* anlatımından *herhalde, muhtemelen, umulur, belki* anlatımlarına kadar renkler taşırlar :

Bunu baştan söylemişimdir. Bu noktada anlaşıyorsumuzdur. Antalyayı sevecektir. Bir bardak bira ahırsındır. Onlar bu akşam geliyorlardır.
gibi.

Bu kullanışları da *çevrik kipler*den sayacağız.

Kimde halinde bir mastar olan *-mek-te* üremesi sıfatfiil anlatımı kazanmış olup cevher fiili ekleri alarak *-iyor* kipine rakip bir *sürmekte hal* kipi (présent duratif) yaratmak

istidadını gösteriyor (*bilmekte-yim bilmekte-sin bilmekte v.b.*).

«*Uslan ey döl, uslan artık ihtiyar olmaktadır.*».

Karmaşık fiillerden *-miş olmak* şekli de çevrik kipler halinde kullanılır olmuştur, bkz § 409 *geleceğim yerine gelmiş olacağım, uzattık × uzatmış bulunuyoruz.*

G. Olumsuz Fiiller ve Soru :

384. Fiil çekiminde *olumsuzluk* (négation) ve *soru* (interrogation) kavramları da yukarıda incelediğimiz dört kavrama (bkz § 375) benzer şekilde yer alır. Bunlar da dilimizde ayrı eklerle ifade olunurlar ve çekimli fiilin yapısında belli yerleri vardır. Ancak bunlar zarurî değil yerine işleyişi olan yapıklar sayıldıklarından (*bil-me-dü-ler bil-ir misin-iş*) fiil çekimi tablosuna alınmayorlar.

1. Olumsuz Fiiller ;

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 352 v.i.) dilimiz olumsuzluk kavramını fiilin çatısı içerisine almış, yani onu edilen, dönüşlü v.b. görünüşler gibi bir görünüş, *olumsuz görünü-şü* saymıştır. Olumsuzluk eki olan *-me-* öbür görünüş eklerinden sonra, fakat bütün fiil çekim eklerinden önce gelir ve fiilin tabanına ait olur. Buna *olumsuz taban* (base négative) deriz. Öbür görünüşlerden farklı olarak olumsuz taban bütün fiil kök ve tabanlarından ve her görünüşteki fiilden kurulabilir :

*çekmemek çekilmemek çekinmemek çekişmek
çektirmemek.*

Bunun gibi olumsuz taban tıpkı olumlusu şeklinde bütün fiil çekimi tablosu boyunca çekilebilir :

bilme-dim bilme-yormuş bilme-yecekseniz v.b.

Böylece her fiilin kendisine paralel bir de *olumsuz çekimi* (conjugaison négative) vardır, deriz. Olumsuzluk eki tabana geçmiş bulunduğundan olumsuz çekimde öbür eklerin sırasında bir değişiklik olmaz.

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 359) yatık fiiller hep si olumsuz görünüştüne girmekle, yani olumsuzluk eki almakla öbür fiil üremelerinden ayrılırlar :

*dinlememek aldırmaıyış görmemiş işitilmedik
utanmayan üzmeıyici yılmıyacak üzünmeyerek
istemeyince görüıııııııııı kalmadığundan gibi.*

Yalnız *-ir (-er)* sıfatfiilleri olumsuz çekimlerinde bir ayrıklık gösterirler : *-me-r*, veya *-me-yir* yerine *-me-z*, *bıl-tr*, fakat *bıl-me-z*, bkz § 236, 363.

Bu *-iz* ekinin bir *ç* sesinin üçe, *d z y* seslerine bölünmesinden geldiğini sanıyoz. Ancak *-mez* hecesi vurguludur. Geniş zaman kipinin olumsuz çekimi bu olumsuz fiil gövdesine göre kurulduğundan bu kip de Eski Türkçeden beri ayrıklıklar gösterir ki bu olumsuz çekim sisteminde tek ayrılık gibi göze çarpar :

1. t. <i>bıl-me-ı-m</i> (caki <i>bıl-me-z-ım</i>)	1. ç. <i>bıl-me-ı-yız</i> (<i>bıl-me-z-iz</i>)
2. t. <i>bıl-me-z-sın</i>	2. ç. <i>bıl-me-z-sin-iz</i>
3. t. <i>bıl-me-z</i>	3. ç. <i>bıl-me-z-ler</i>

Öbür tarzlarda da geniş zaman olumsuz çekimi hep *-me-z* fiil gövdesi üzerinden yapılır (*bılmez-dim bılmez-mışsin bılmez-seniz*).

2. Çevrik Olumsuzluk :

385. Yalnız cevher fiili ekleri *değil* gerçekleme zarfı üzerine gelerek olumsuz çekimine girerler (*değil-im değil-seniz*), bkz § 352, 399. Bunlar bayağı yüklem ismi olan adlara ve sıfatlara gelerek isim cümleleri yaparlar (*Hasta değilim. Evde değilseniz*). Fakat aynı yoldan fiil gövdelerine geldiklerinde o gövdelerin kurdukları kiplerin olumsuz çekimlerine denk bir anlam kazanırlar :

öldürmeli değildi × *öldürmemeliydi* *görmüş de-*

güldük × *görmemiştik* *alacak değilim* × *almayacağım* *çağırması değiliz* × *çağırmadık* *kullanıyor değilseniz* × *kullanmıyorsanız barışır değilseniz* × *barışmazmış* gibi.

«*Dedüler oğlun gibi hiç bir oğul*
Yaradılalı Cihan gelmiş degül.»

Bunlar olumsuz çevrik kipler halinde kullanılırlar, ancak daha kesin bir olumsuzluk inceliği taşırlar (*gelmiş değil* × *hiç gelmemiş*).

Öbür yandan cevher fiilinin bu olumsuz çekimini olumsuz fiil gövdelerine getirerek iki olumsuzdan bir olumlu anlamda çekim çıkarma yoluna gideriz :

düşünmemiş değilim × *düşünmüşüm* *anlamaz değilsiniz* × *anlarsınız* *görmeyor değildik* × *görü-yorduk* *satmayacak değilmiş* × *satacakmış* *dön-meyecek değilseniz* × *döneceksek* *söylemedi değil* × *söyledi* gibi.

Bunlar ise artık olumlu çevrik kipler sayılırlar, ancak daha kesin bir *olumluluk* (affirmation) inceliği taşırlar :

ödemeyecek değilim × *elbette ödeyeceğim* gibi.

3. Fiillerde Soru :

386. Olup bitmesi bilinmeyen bir kılış, veya oluşu gerçeklemek için çekimli fiile bir *-mi* eki getiririz. Bu da fiilin bütün kiplerine uygulanabileceğinden her fiilin bir *soru çekimi* (conjugaison interrogative) meydana gelir :

bilmi mi? *verecek misiniz?* *bekleyor muydun?*
gibi.

Bir kılış, veya oluşu olumsuzluk yoluyla da gerçekleyebiliriz. O zaman soru ekini olumsuz fiil çekimi kiplerine uyguluyoruz :

*oturmaz mısın? sormayacak mıymışlar? gel-
mese miydim?*

Buna da *olumsuz soru çekimi* (conjugaison interrogative négative) adını veririz.

Bir fiilin, veya ilgili iki fiilin olumlu ve olumsuz soru şekillerini yanyana getirerek de bir çeşit soru tertipleriz. Buna *ayırılma sorusu* (interrogation disjonctive) denir :

*olur mu, olmaz mı? alıyor musunuz, almıyor
musunuz? kalacak mısın, gidecek misin?*

Aslında *mi* (E.T. *mu*) geniş kullanışı olan bir gerçekleştirme zarfı olup soru konusu olan kelimeden sonra gelir ve *sona yapışık* sayılır. Dilimizde *de* zarfı gibi (bkz § 57) seali uyumuna tabi olmuştur. Vurgusuzdur ve fiiller dışında genellikle ayrı yazılır. *mi* cümlede herhangi bir unsuru gerçekleştirmek için kullanılabilir. Aşağıdaki cümlede italik dizilmiş *mi*lerden herhangi dört tanesini çizip bir tanesini bırakabilirsiniz :

*Ahmet mi yazın mı onu mu yaylaya mı götür-
müş mü?*

Şu var ki fiil çekiminde *mi* sadece sona yapışık bir gerçekleştirme zarfı olmaktan çıkmış, birçok hallerde öbür çekim eklerinden önce yer alan bir ek olmuştur. Buralarda *-mi-* fiil gövdesinden hemen sonra araya girer (*bilir-mi-siniz? bilmiyor-mu-yduk?*). Buna göre *-mi* fiil çekiminde tam bir ek sayılmak gerektir.

Yeni yazımızda kelimeyi uzatmamak gibi pratik bir düşünceyle soru çekiminde *mi* ayrı yazılmış ve kendisinden sonra gelen çekim ekleri ona eklenmiştir :

*gezmiş mi? ödeyecek misin? uyuyor muydunuz?
gibi.*

Gerçekte ses ve yapı bütünlüğü olan bu kelimeleri ikiye bölerek yazmaktayız.

4. Soru Ekinin Yeri :

387. Yazılış biryana, biz *-mi* ekinin fiil çekiminde değişiklikler gösteren sırasını belirlemeye çalışacağız. Şöyle ki bildirme çekiminde 1. bölük fiil çekim ekleri alan geçmiş ve dilek kipleri ve soru aldıkları ölçüde onlara katılan istek ve buyuru kipleri soru ekini öbür eklerden ileriye hiç geçirmemişler, sonda bırakmışlardır.

düşündünüz mü? beğendiler mi? ağlasak mı?
dağıtsam mı? açalım mı? bildireyim mi? kal-
dırsın mı? ayırsınlar mı? gibi.

Bütün öbür kiplerin 3. kişi çoklularında da soru eki sonda kalır :

anmışlar mı? dinlerler mi? kızıyorlar mı? bi-
necekler mi? durmahlar mı?

Bunlar birleşik çekimlerin oluşmasında olduğu gibi (bkz § 381 *sevdiydim* × *sevdimdi* *sevdiydiler* × *sevdilerdi*) sonradan gelen ekin önsıraya geçmesine karşı koyan kiplerdir. Şu farkla ki orada ek bir atlama yapmış ve bir ikilcim yaratmıştır. Burada ise *-mi* henüz yalnız son sırada yer almaktadır.

Öbür kiplerde soru cevher fiilinin soru çekillerini takımıyla (*-miyim -misin* v.b.) fiil gövdesine getirmek suretiyle kurulmuş olduğundan *-mi* zaman ekinden sonra, yani ikinci sırada yer alır :

bil-ir-mi-yim? çek-ecek-mi-sin? bak-ıyor-mu-sun-
uz? um-malı-mı-ıyız? kazan-mış-mı-ıyız? gibi.

Birleşik anlatma ve söylenti çekimlerinde de soru cevher fiilinin geçmiş ve dolaylı geçmiş soru çekimlerini takımıyla (*-miydin -miydin -miymişim -miymişsin* v.b.) fiil gövdesi

üzerine aktararak kurulduğu için *-mi* eki bu kiplerde ikinci sırada, zaman ekinden sonra görülür :

bilir-mi-ydin? kalıyor-mu-ymuşuz? bildirmiş-mi-ydık? tartacak-mı-ymışım? utanmamalı-mı-ydınız? vere-mi-ydım? gibi. "

Bunların da 3. kişi çoklusunda ikilcilik görülür :

sevişir-mi-ydiler? × sevişir-ler-mi-ydi? tutacak-mı-ydılar? × tutacak-lar-mı-ydı? dönüyor-mu-ymuşlar? × dönüyor-lar-mı-ymış? gibi.

Yine bu iki çekimin geçmiş ve dilek kiplerinde soru birleşik kiplerin oluşmasında görüldüğü gibi ikilcim olur. Başka bir deyimle o kiplerin her iki çeşidi ayrı ayrı soru çekimine aktarılabilir, krg § 381 :

sevdi-mi-ydim? × sevdim-mi-ydi? sevdi-mi-ydiniz? × sevdiniz-mi-ydi? sevse-mi-ydin? × sevsen-mi-ydi? sevse-mi-ydık? × sevssek-mi-ydi? sevse-mi-ymışız? × sevssek-mi-ymış? sevse-mi-ymışsın? × sevsen-mi-ymış?

Nihayet birleşik şart çekiminde tarz eki *-se-* olduğundan burada bildirme çekiminin dilek kipi örnek olur, soru eki kullanıldığı ölçüde sona gelir :

sevdıyssek mi? seversem mi? seveceksen mi? seviyorsanız mı? gibi.

V. KIPLERİN ANLATIMI

§88. Yukarıdaki fiil çekimi cedvelini bir kere de her kipi anlamca ve kullanışça inceleyerek gözden geçirmek gereklidir. Çünkül zaman ve tarz bölümlerine göre kurulmuş olan bu çekim topluluklarında bu kavramlar oldukça itibaridir ve anlatımları, kullanış ve sınırlanmaları yönlerinden değişme ve

gelişmelere uğramışlardır. Gerçi bu yönleriyle fiiller sözdizimi ve anlam bilgisi bölümlerinde de inceleme konusu olurlar. Ancak onları burada topluca açıklamak faydalı ve o bahisler için de hazırlayıcı olacaktır.

Asıl zaman kipleri olsun, uyarı kipleri olsun dört çekime göre çeşitlenmişlerdir. Bunları kiplerine ve çekimlerine göre adlandırırız: *geçmişin bildirmesi* (indicatif du passé), *geleceğin anlatması* (perfectif du futur), *ge-niş zamanın söylentisi* (narratif de l'aoriste), *şimdiki zamanın şartı* (conditionnel du présent) gibi.

Birleşik çekimlerin bazı kipleri kurulmamıştır. Bu sebeple 1. çekimde 9, 2. çekimde 8, 3. çekimde 7, 4. çekimde 6 kip bulunur. Buna göre de Türkçe fiil çekiminde 30 kip vardır, deriz.

Şimdi geçmişten başlayarak her zamanı tarzlara göre dört (veya daha az) kipiyle gözden geçirelim :

A. Geçmiş Kipleri :

389. Türkçede *geçmiş kipi bildirme* tarzında basit bir kip olarak geçmiş zaman kesimini genişçe kaplayan bir anlatım taşır. Eydenin görgüsüne, bazan da kesin kanaatine dayanan bir deyiş meydana getirir. Bu sebeple *şuhudî mazi* = *görgü geçmişî* adını almıştır. Burada oluş, veya kılış başlayıp bitmiş, yada bitmemiş olabilir :

Avca tavşanı vurdu. Samsundan ne zaman döndünüz? Yağmur dindi. Paraya kıydım. Atlılar uzaktan göründüler. gibi.

Türkçede *sınırlı geçmiş* (passé défini) ve *sınırsız geçmiş* (passé indéfini) ayırdetmeyiz.

Bunun gibi dilimizde geniş bir kullanışı olan *dolaylı geçmiş* ile asıl geçmiş zaman kipini *belirli geçmiş* (passé déterminé) ve *belirsiz geçmiş* (passé indéter-

miné) adlarıyla karşılaştırmak da yerinde olmaz. Dilimizdeki anlatımı ile ve *dolayılı geçmiş* karşısında asıl geçmiş zaman kipine *salt geçmiş* (passé absolu) demek doğrudur. Pratikte sadece «*geçmiş*» yeter:

Ahmet dün bize gelmiş × *Ahmet dün bize geldi.*

İvedilik ve kararlılık ifadesi için geçmiş kipini yakın gelecek için kullandığımız olur :

Ben yarın gittim oraya (mutlaka gideceğim).

Sen uyudun bile (neredeyse uyuyacaksın). gibi.

Geçmişin anlatması (perfectif du passé) geçmiş plânında bir geçmiştir. Daha ziyade hatırlama üslûbunda kullanılır :

Dayım bize söylediydi. Biz bu mağazaya geldiydik (geldikti).

Bu kip daha çok kullanılan ve artık *işitme geçmiş* anlamı taşımayan *dolayılı geçmişin anlatmasıyla* (bkz aşağıda) çoğu zaman anlamdaş olur:

Bize bir de hediye getirdiydiniz. × Bize bir de hediye getirmiştiniz.

Ancak birincisinin daha sınırlı geçmiş için tercih edildiğini sezeriz :

«*Yad et ki seviştikti ilâhi Adalarda*»

Her iki kip kesinlik anlatmak üzere bazan *olmayası şartın* (conditionnel irréal) *ceza cümlesini* kurmak için de kullanılır:

Karşıma çıksaydı öldürdüydüm. × Karşıma çıksaydı öldürmüştüm.

Geçmişin söylenti kipi olmaz. Çünkü salt geçmiş kipini dolayılı bir geçmiş plânına aktarmak çelişki teşkil eder (*sevdiymişim*). Onun yerine basit dolayılı geçmişi söylenti plânına aktarmak makul olur (*sevmişmişim* bkz aşağıda).

Geçmişin şartı (conditionnel du passé) geçmişte olanı şart plânına aktaran bir kiptir. Geçmişte *olağana* *şart* koşar :

Getirdiye görelim. Beğendiyseniz onu size veririm.

B. Dolaylı Geçmiş Kipleri :

390. Dolaylı geçmişin bildirme kipi (indicatif du dubitatif) kişinin başkasından duyduğu, sonradan gördüğü, veya farkında olmadan işlediği bir kılışın ifadesine yarar :

Süleyman askere gitmiş. Epeyce şişmanlamışsınız. Gazete okurken uyumuşum. Kızlar yeşillenmiş. gibi.

Görüldüğü gibi ilk görgüye dayanmayan ve bu sebeple *nakli mazi* = *işitme geçmiş* adını alan bu kip anlatımca bir hayli daha geniştir. Fiilin oluşunu kesinlikle doğrulayamayacağımız hallerde de dolaylı geçmiş kipini kullandığımız için (*Galiba biraz içmişsin. Ali borcunu ödemiş.*) buna yabancılarca *şüpheli geçmiş* adı verilmiştir. Gerçekten tarih üslûbunda salt geçmiş, masalda ve fıkrada dolaylı geçmiş kiplerini kullanmamız da bu anlatım farkından ileri gelir :

Ordu Belgrada çekildi. X Nasrettin Hocaya sormuşlar. gibi.

Ancak bu kullanış da şüpheli geçmiş adını haklı çıkarmaz.

Dolaylı geçmişin anlatması (perfectif du dubitatif) kipinde salt ve dolaylı geçmiş gövde ekleri salt geçmişin söylenti kipinde olduğu gibi, fakat sıra farkıyla (bkz yukarıda) üstüste gelip anlatımca çelişme meydana getirdikleri için bunun da kullanılmaz olması gerekirdi. Ancak burada gövde sıfatfiilde olduğu gibi salt geçmiş anlamını muhafaza ettiğinden dolaylı geçmiş üzerine yapılan bu birleşik de an-

latma tarzındaki salt geçmiş anlamına gelmiş ve onunla anlamdaş olmuştur :

Bize bir de hediye getirmiştiniz. × Bize bir de hediye getirdiydiniz.

Demek ki bunda dolaylı geçmiş anlatımı kalmamıştır. Ancak yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu sonuncusunun daha geniş ve az sınırlı bir geçmiş için kullanıldığı farkedilebilir :

«*Yakmıştı şem'i fikreti Bercis-i nüktedan*»

Dolaylı geçmişin söylentisi (narratif du dubitatif) iki -miş ekinin üstüste gelmesi sebebiyle tam bir şüpheli geçmiş anlamı taşır. Kılışı şüpheli göstermeye, kinaye ile çürütmeye ve dolayısıyla yalanlamaya yarar :

Dün saat onda uğramışmış (şüpheliyim). Ondan teklif beklemişmişsiniz (sanmayorum ya). Ödemeyi vadetmişmişim (oyşa etmedim).

Bununla birlikte bu kipin olumlu anlamda kullanıldığı da olur :

O bizi dün gerçekten yemeğe beklemişmiş. gibi.

Dolaylı geçmişin şartı (conditionnel du dubitatif) de geçmişte olanı şart plânına aktaran bir kiptir. Burada da fiil gövdesi salt geçmiş anlamını muhafaza ettiğinden şüpheli geçmiş anlatımı hissedilmez ve kipimiz esasta geçmişin şartı ile anlamdaş olur :

Posta gelmişse mektuplarımı getir. × Posta gel-diysel mektuplarımı getir.

Bununla beraber bu kipin daha geniş bir geçmiş için kullanıldığı kabul edilebilir :

Bitirdiysen (az önce) göndersin. × Bitirmişsen (daha önce) göndersin.

C. Geniş Zaman Kipleri :

391. *Geniş zamanın bildirme kipi* (indicatif de l'aoriste) üç zaman bölümünden şimdiki zamana ait sayılmakla birlikte Eski Türkçeden beri her üçü arasında sınırsız denecek kadar geniş bir kullanışa sahiptir. Başka bir deyimle bu kipin zaman içinde kendiliğinden pek belirli bir yeri olmayıp kullanışa göre değişebilir. Böylece çoğu zaman *belirsiz şimdiki* (présent indéfini) anlamında (*Sizi yarın beklerim.*), zaman zaman geçmiş (*Derken çocuk hastalanır, geri dönerler.*), gelecek (*Peki, anlatırım.*), gereklik (*Mutfakı iyice temizlersin.*) anlamlarında yer alır. Ayrıca alışkanlık, süreklilik ve karakter bildirir :

*Sabahları süt içerim. Yaz kış burada otururuz.
Sen adam olmazsın.*

Bu geniş ve adeta zaman üstü anlatımı sebebiyle geniş zaman kipi genel yargılar, kanunlar, kurallar, hikmetler ve cizeler, atasözleri v.b. ifadesine yarar. Ona bu kullanışta *yargıllık geniş zaman* (aoriste gnominique) adını verilir :

*«Böyle gelir, böyle gider». «Bu kanunu İçişleri
Bakanı yürütür». «Kadim kademi üzere terkoku-
nur». «Allahın dediği olur». «İşten artmaz, dış-
ten artar». «Et tırnakten ayrılmaz». gibi.*

Geniş zamanın anlatması (perfectif de l'aorist) geçmişte bir geniş zaman, bir sınırsız şimdiki zaman anlatır. Bu kip basit kipinin anlam özelliklerini geçmiş plânına aktarmış görülmür :

*Teyzem çok sigara içerdi. Tabii onu bırakmaz-
dınız. Hergün aynı trenle giderdik. «Onun deh-
liz-i târikinde daim bir kız ağlardı». gibi.*

Bu kip geçmişte süren bir kılışı anlatmaya yaradığı gibi o kı-

hışın devam etmediğini, hattâ gerçekleşmediğini ima için de kullanılır :

O eskiden çok çalışırdı. Sen bu işi başarırdın.

Bu son anlatımı sebebiyle bu anlatma kipi *olmayası şart*ın ceza cümlesini kurmakta çok kullanılır :

Istesen yapardın. Böyleseydiniz biz öderdik.

Düşünseymişler göndermezlerdi. gibi.

Geniş zamanın söylentisi bu zaman anlatmasının görgüye dayanmayan çeşididir, hikâyede çok kullanılır :

IV. Murat geceleri tebdül kıyafet gezermiş.

«Bu nazlı peri kızı, bu güzellik yıldızı,

Her gönülde bir sızi, bırakarak yazarmış».

Geniş zamanda dolaylı geçmişin türlü anlatımlarında da kullanılır :

Siz bu oyunu bilirmişsiniz. Ben uykuda sayıklarmışım. O köyde misafir iyi ağırlanmış. Ölür, dönmezlermiş.

Bu kip önceki gibi olmayası şartın ceza cümlesinde de geçer :

Koşsak trene yetiştirmişiz. İzitseymiş kaçırma-mış. Beklesen olurmuş. gibi.

Geniş zamanın şartı (conditionnel de l'aorist) dilimizde en çok kullanılan *olağan şart* (conditionnel potentiel) kipidir. Şimdiki zamanı ve geleceğe doğru geniş bir zamanı kapsar. Eski Türkçedeki basit şart kipini olağan şart anlamından kaydırarak daha çok *olmayası şart* ve dilek anlamına itmiş, geniş ölçüde onun yerini almıştır :

E.T. *bül-ser* > *bül-se* = Y.T. *bül-ir-se*

Geniş zamanın şartı türlü kiplerle kurulmuş ceza cümleleri alabilir :

Akşama gelirsen tavla oynarız. Ucuz bulursam alacağım. İstemezse bıraksın. Cayarsak gücümeyesiniz. gibi.

D. Şimdiki Zaman Kipleri :

392. *Şimdiki zamanın bildirmesi* (indicatif du présent) sınırlı ve *sürmekte* olan bir *şimdiki zaman* kipidir (*çalışıyorum yağmur yağıyor*). Bu kip Batı Türkçesinde bir tasvir fiilinden gelişmiş olup sürmekte anlatımını oradan almıştır :

bak-a yor-r > bak-ı yor-u > bak-ıyor.

Böylece meydana gelen fiil gövdesi ekinin son hecesi sesli uyumuna tabi olmamıştır :

bak-ıyor ver-iyor dur-uyor ör-üyor.

Şimdiki zaman kipini *ivedilik* anlatımı ile *yakın gelecek* (futur proche) için de kullanırız :

Peki, yarın başlıyorum. Aybaşımda sergimiz açılıyor.

Öbüryandan bazan da bu kip hikâyede üslup gereği geçmiş için kullanılır :

Onu bulamayınca dönüp geliyorlar. Sen de kızıp onu tersleyorsun. O tarihte Türkiyede III. Selim padişah oluyor.

Buna *şimdiki zamanla hikâye* (présent narratif) adını veririz.

Şimdiki zamanın anlatması (perfectif du présent) geçmişte sınırlı ve *sürmekte* bir zaman gösterir :

Ben kardeşimi bekleyordum. Dün orada ne yapıyordunuz?

Bu kip basit şeklinin yakın gelecek anlatımını geçmiş plânuna aktararak geçmişte bir teşebbüsü, gerçekleşmemiş bir yakın geleceği anlatmak için de kullanılır :

Tam çıkıyordum, misafir geldi. Neredeyse vapuru kaçırmıyorduk.

Bu anlatımda o geleceğin anlatılmasına yaklaşıp (*çıkacaktım kaçıracaktık*) ve *niyetle yakın gelecek* (futur proche intentionnel) diye belirlenebilir.

Şimdiki zamanın söylentisi (narratif du présent) geçmişte süren, fakat anlamca geniş zamanın söylentisi gibi şimdiki zamana da geçebilen bir kiptir. Şu farkla ki dolaylı geçmiş anlatımı üzerindedir :

Sabahları erken çıkıyormuşsun. O sırada yemek yiyorlarmış.

Şimdiki zamanın şartı geniş zamanın şartından farklı olarak ve daha dar ölçüde sürmekte şimdiki zamanın olağan şart cümlesini kurmaya yarar :

*Bilmeyorsan öğreneceksin. Anlaşıyorlarsa evlen-
sinler.* gibi.

Şimdiki zaman kiplerinde gövde ekinin geldiği yardımcı fiilden gelme (*ki-a yor-mak*) sürmekte anlatımı zamanla zayıflamıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 383 çevrik kipler) bu anlatımda daha keskin bir *-mekte* fiil gövdesi Yeni Türkçede *-iyor* şimdiki zaman kipinin genç rakibi olmuştur.

E. Gelecek Kipleri :

393. *Geleceğin bildirmesi* (indicatif du futur) henüz gerçekleşmemiş bir kılışı anlatır ve konuşulan zamandan sonraki bir zamanı kapsar :

Yedi buçukta Kastamonuya varacağız. Ne zaman taşınacaksınız?

Geniş zamanın gereklik anlatımına karşılık (bkz § 391 *Çiçekleri hergün sularsın.*) gelecek kipi kesin buyuru anlatımı ile kullanılır:

*Yarın işe buradan başlayacağım. Parayı hemen
ödeyecek, yoksa...*

Geleceğin anlatması genel olarak geçmiş bir zamanda gelecek olan bir kılışı anlatır. Ancak kullanışta çeşitli anlatımları vardır :

*O akşam tiyatroya gidecektim, erken çıktım.
İşe başlayacaklardı, beni çağırdılar. Motor
koyacaktınız, koymuşsunuz.*

Burada açıktan, veya söz gelişi ile kılışın gerçekleştiği anlaşılır. Yine aynı kip açıktan, veya söz gelişi ile kılışın gerçekleşmediğini de anlatabilir :

*Bu yarışmayı sen kazanacaktın. Sözde burada
buluşacaktık. Telgraf çekecektim, vazgeçtim.
«Bir şey diyecektim, ah unuttum».*

Her iki anlatımda bu kipi *niyetle gelecek* (futur intentionnel) diye adlandırabiliriz. Bu kullanışta kipimiz yukarıda işaret edilen niyetle yakın gelecek anlatımına yaklaşıyor :

*İşe başlıyorlardı. Sözde burada buluşuyorduk.
gibi.*

Geleceğin anlatması bazan da gerçekleşmemiş bir gereklilik için kullanılır :

İşin sonunu düşünenecektin. Daha soğukkanlı olacaktınız.

Bu kullanış kipimizi gerekliliğin anlatması ile anlamdaş kılar, bkz § 396 *düşünmeliydin olmalıydınız*.

Geleceğin anlatması özellikle olmayası şartın ceza cümlesini kurmaya yarar ve türlü şart kipleriyle bağdaşır :

Bana söylese cevabını alacaktı. «Mağrur olacaktın bunu bir lâhza bileydin». Vaktinde dönmeseydik ıslanacaktık.

Bu kullanışta geniş zamanın anlatmasıyla paralel sayılabilir (*olırdı olurdu islanırdık*).

Geleceğin söylentisi (narratif du futur) öncekinin dolayılı plânda anlamdağı olur. Niyette gelecek olarak çeşitli kullanılır :

Mayısta nişanlanacaklarmış. Arabayı değiştirecekmişsin. Yarın buluşacakmışız. gibi.

Geleceğin söylentisi olmayası şartın ceza cümlesini kurmak için de, anlatım farkıyla, geleceğin anlatması gibi kullanılır :

İskelede çıksak karşılaşacakmışız. Bu yıl pamuk dikseymişsin çok para kazanacakmışsın. gibi.

Geleceğin şartı (conditionnel du futur) gelecekteki bir kılışın olağan şart cümlesini kurmaya yarar. Çeşitli ceza cümleleriyle bağdaşır :

«Alacaksan al beni, bu kadar korku olmaz». Gideceksek yer ayırtalım. Peşin para vereceklerse görüşürüz. gibi.

F. Dilek-Şart Kipleri :

394. *Dilek-şart* kipleri Yeni Türkçede eğilim kiplerinden sayılırlar. Birleşik şart kiplerinin, yani şart tarzının oluşması sonucu olağan şart cümlesi onlarla yapılır olmuş ve eski şart kipi ve birleşikleri *bağlaşık* (correlatif) olarak olmayası şart cümlesinde ve bağlaşık olmayarak dilek anlamında kalmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 391) şimdiki zaman olağan şart cümlesi birçok geniş zamanın şartı ile kurulmaktadır (*Gelirsen görürsün*).

Dilek-şartın bildirmesi (indicatif du désidératif-conditionnel) dilek kipi olarak çok yaygındır ve sevilir:

*Biraz dinlenseniz. Bu akşam bahçede yemek yese-
sek. «Koklasam saçlarımı bir gece ta fecre ka-
dar». Bari kadrini bilseler. Sen bu işten vaz-
geçsen.*

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 345) bu dilek kipi sonla-
rına bir -e ünlemi aldıklarında ısrarlı bir dilek, bir buyuru
anlatımı da kazanırlar, bir *ünlem görünüştü* ne girerler :

*Baksan a! Anlasanız a! Uzatmasalar a! O da
ağzım tutsa ya! Sen bu işi bana bıraksan a!
Ben de anlasam a!*

Dilek şart kipi gerçek dilekle mutlaka ilgili olmayan
s a y m a c a (suppositif) *kesik cümleler* kuruluşuna da
yarar:

*İnsan birdaha dünyaya gelse Şu boğaz derdi
olmasa*

Soru kalıbında dilek-shart cümlesiyle de kararsızlık ve tereddüt
ifade ederiz :

*«Dönsek mi bu aşkın şafakından?» Gitseler mi,
bekleseler mi? Nasıl yapsam? Bir mühendise
mi danışsanız? gibi.*

Kipimizin olmayası şart cümlesinde kullanılışı yaygındır.
Bu halde çeşitli ceza cümleleriyle bağdaşır :

*Uzansan yetişirsin. «Karşıma çıksa eğer sengi
mezarım dönmem». Bilsen bırakmazdım. Kaç-
sak kurtulacaktık. gibi.*

Dilek, şartın anlatması (perfectif du désidé-
atif-conditionnel) kipi de başlıca dilek ve olmayası şart cümle-
lerinin kuruluşuna yarar ve önceki gibi çeşitli kullanışları
vardır. Bu kiplin dilek cümleleri geçmişe dönük olmakla be-
raber öncekinden daha az ısrarlı, veya daha gerçekten uzak
anlatımdadır (*Biraz dinlenseniz. × Biraz dinlenseydiniz.*) :

Rahatsız olmasaydınız. Bu fikre saplanmasaydım. Ucu bize dokunmasaydı. Ona da bir pay ayırsaydık.

Yine daha az ısrarlı ve daha az gerçekçi anlam farkı ile bu kip öncekinin buyuru (*Birlikte getirseydin a!*), saymaca cümle (*Ayrılık olmasaydı..*), kararsızlık (*Nasıl etseydik?*) anlatımlarında da kullanılır. Buradan :

«Olsaydıyla bulsaydıyn ekmişler, hayhuy çıkmış».

Bu kipin bağlaık olarak olmayası şart cümlesinde kullanışı daha da geniştir :

Önceden düşünseydim tedbir alırdım. Haber verseydiniz beklemeyecektiniz. «Yarap ne eksilirdi deryayı ızetinden, peymanei vücuda zehrap dolmasaydı». Yere kapanmasaydık ölmüştük.

Dilek-şartın söylentisi (narratif du désidératif-conditionnel) Öncekinin söylenti, yani sonradan farkına varma plânında paraleli olup bazan onun yerine, bazan anlatım farkıyla, fakat daha dar ölçüde kullanılır. Dilek, buyuru, faraziye, tereddüt cümlelerinde rastlanır :

*Zahmet etmeseymişler. Eski evimizde kalsaymı-
şız. Bildirseymiş ya! Sen padişah olsaymışsın...
vazgeçse miymişim? gibi.*

Önceki gibi olmayası şart cümlesinde de bağlaık olarak kullanılır :

İsrar etseymişsin vereceklermiş. Uyansaymışsın korkaoaktım.

Dilek-şartın şartı olmaz.

G. İstek Kipleri :

395. *İstek kipleri* konuşan kimsenin kılış ve oluş hakkındaki açık eğilimini gösterirler. Eski Türkçe -gey -ge

ekiyle yapılan gelecek kipinden gelmiş -e fiil gövdesi Eski Osmanlıcada istek anlatımı almış olmakla beraber henüz gelecek ve gündeki zaman için de kullanılır :

*«Yoldaş olalım ikimiz, gel dosta gidelim gö-
rül». fakat «Bana sual sordukta, dilüm döne mi
Yarap!» gibi.*

İsteğin bildirmesi (indicatif de l'optatif) kararlı bir dilek ifade eder ve yerine göre buyuru anlamına yaklaşıp. Netekim bu kipi tekli ve çoklu 3. kişileri Yeni Türkçede ve yazı lehçemizde eskimiş sayılıp yerlerine buyuru kipinin 3. kişileri kullanılır olmuştur (*seve yerine sevsin, seveler ye-
rine sevsinler*) :

*Ben çantamı alayım. Bahçeye iyi bakasınız. Me-
rak etmesinler. «Gidelim servi revanım, yörü
Sa'dabad'a».*

Bununla birlikte 3. kişiler eski şekliyle birçok deyimlerde kal-
mıştır :

*Hayır ola! Allah vere! Rast gele! Olmaya ki...
Meğer ki acayalar.*

Burada kalan -e ekini zarfîl yapan -e ile karıştırmamalı,
bkz § 367 ve 332 *geçe kala göre diye.*

İsteğin anlatması (perfectif de l'optatif) anlam ve kullanışça dileğin anlatmasına yaklaşıp. İstek anlatımında çoğu zaman dilek kipiyle anlamdaş görünür (*Yusufu bekle-
seydik.. X Yusufu bekleyeydik..*).

*«Geleydi kırmızı markuplarım.. Zavallı yetim!..
Bizde kalaydınız.. Kezki anlatmayaydım.. İçin
sonunu göreydik..*

Benzeri çeşitli kullanışlarda da dilek kipiyle paralel bulunur :

*Döveydin a! «Divane gönüm için kanun icad
olaydı».*

Ayrıca bu kip kötü dilek, *k a r g ı ş* -deyimlerinde çok kullanılır :

*Yere bataydın! Kötü olaydınız! Camı çıkaydı!
Sürüneydiler!*

Nihayet kullanış yakınlığı sebebiyle bu kip dilek-şartın anlatmasından olmayası şart anlatımını da almış olup (*bileydim almazdım. × Bileseydim almazdım.*) bağlaşıklık şart cümlesi kurmaya yarar olmuştur :

«Azade kalaydılar seferden, bir ordu çıkardı bir neferden». Ben tutmayaydım düşecekti. Anlaştıydık durumu kurtarırdık.

İsteğin söylentisi (narratif de l'optatif) de önceki gibidir. Yani dilek-şartın söylentisiyle anlam ve kullanışça paralel görünürlük. Ancak kullanış sınırlıdır. İstek ve saymaca cümlelerinde rastlanır :

İyi düşünemiyşsin. Keşki babamızı kırmayaymışsınız. İnsan melek olaymış.

Bağlaşıklık olmayası şart cümlesinde de dilek-şartın söylenti kipi yerinde yadırganmaz :

Yazaymışım alacaktıysınız. × Yazaymışım alacaktıysınız.

İsteğin şartı olmaz.

H. Gereklik Kipleri :

396. *Gereklik kipi* ile eyden kimse bir kılış ve oluşu açıkça gerekli gösterir (*Bugün dinlenmelisiniz. = dinlenmeniz gerek*). Bunun birleşik kipleri de aynı anlatımı taşırlar.

Gerekliğin bildirmesi (indicatif du nécessité) eğilim kiplerinin zorluluk gösteren bir çeşididir. Aksi mahzurlu gibi bir yorum taşır.

«Benden selâm olsun Bolu Beyine, çıkıp şu dağlara yaslanmalıdır». İmtihana iyi hazırlanmalıdır. «Birlikte bugün bulmalıyız derdine çare».

Gerekliğin bildirilmesi buyuru ağırlığında da kullanılabilir. O zaman bunu ya doğrudan doğruya kişiye yöneltir, yada değişik kişi ekleri kullanarak tislûpça yumuşatır :

Bu parayı hemen ödemelisin. Saat üçte beni orada beklemeliler. Bu sözlerimi unutmamak (-sın). Bundan böyle daha dikkatli olmalıyız (olmalısınız). gibi.

Gerekliğin anlatması (perfectif du nécessaire) geçmişte gerekli olan, olması istenen bir oluş, veya kılışın ifadesine yarar. Bu iş gerçekleşmiş, veya gerçekleşmemiş olabilir :

O gün üç ziyaret yapmalıydım. Bu yolu sekiz saatte almalıydık.

Bu kullanışta kipimiz geleceğin anlatması anlamına yaklaşıyor (*yapacaktım alacaktık*) ve biraz terclüme kokar. O daha geniş bir kullanış ile kılışın gerçekleşmediğini ima etmeye yarar :

Bu saate kadar bitirmeliydiler (bitirmemişler). Onun sözlerine kapılmamalıydık (kapıldık). Biraz para biriktirmeliydin (yapmamışsın).

Gerekliğin söylentisi (narratif du nécessaire) sonradan anlaşılmış, veya başkasınca gösterilmiş bir gerekliliği anlatmaya yarar :

Ben İzmirde yerleşmeliymişim (şimdi anlıyorum). Reddetmemeliymişsiniz (yanlış yapmışsınız). Hergün bir saat yürümeliymişim (Doktor söylüyor). Sülâh taşımamalıydınız (bildiriye göre).

Gerekliğin şartı (conditionnel du nécessaire) bir kılışın gerekliliğini şart koşar. Yani olağan olan bu şartın cezası gerekliliğe bağlı bulunur :

*Bunu derhal ödemeliysem (ödemem gerekse) bir-
şey satacağım. Yarın dönmeliysek telefon eder-
siniz. Yatmalıysa yatsın. gibi.*

I. Buyuru Kipi :

397. *Buyurunun bildirme kipi*, bir tek kipi vardır. Demek ki onun öbür üç tarzı, anlatması, söylenmesi, şartı olmaz. Bu tek kip de tekli ve çoklu 2. ve 3. kişilerden ibarettir. Buyuru eydilen, veya sözü geçene eydenin nazarı olarak kesin eğilimini duyuran bir kip olduğu için 1. kişiye yönelmesi mantıklı sayılmaz. 1. kişiye dönük en kesin eğilim kipi olarak gereklilik kipi kullanılır (*çalışmalıyım çalışmalısınız*).

Bununla birlikte kendimizi 2. kişi yaparak buyuruyu kendimize çevirebiliriz :

«Sükün ve sakin ol! dedim avare gönlüme».
«Uzatma Veysel bu söz». Kendi kendime *«Gel,
şeytana uyma!»* dedim.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 345) buyuru kipi bir ucundan ünlem niteliği taşıdığından anlatımı tonlanma ile çok yakından ilgilidir. Öbür yandan kullanış ve üslup da derin anlatım farkları getirir. Öyle ki buyuru kipi ile deyimlerde ve cümlelerde hakareten yalvarmaya kadar varan değişiklikler görülmür :

*Defol! Yıkalsın! Aldırma! Kısa kesin! Bekle-
sinler! Sağol! Buyurun! Yaşasın! Üzülmeyin!
Affediniz! Lâtfetsinler! Kerem buyurun!*

VL. CEVHER FİİLİ

398. Dilimizde kökü erimis, yalnız çekim ekleri halinde kalmış bir fiil vardır ki anlamca bir durum fiilidir, bir halde bulunugu anlatır :

E.T. *er-mek* > E.O. *i-mek* > Y.T. *.-mek*

Buna *cevher fiili* (verbe substantif) adını veririz. Bununla beraber fiilin kökü halâ konuşma ve yazıda yer yer *i-di i-miş i-se* gibi fiil gövdelerinde ortaya çıktığından onu *i-mek fiili* diye de anarız. Bu cevher fiili, başka dillerde de olduğu gibi, yalnız anlamlı bir durum fiili olduğu için *salt fiil* (verbe absolu) adını da alır. Bunun karşısında bütün öbür fiillere *gerçek fiil* (verbe réel) denir.

A. Cevher Fiilinin Çekimi :

Cevher fiilinin bütün kişileri *er-mek* köktünden gelmiş değildir. Bu fiil geniş zaman kipinde karma bir çekim örneği gösterir. Bir kere bu kipte yalnız fiil kökü *er-* değil, zaman ekini taşıyan bütün fiil gövdesi *er-ür* erimis görünür. 1. ve 2. kişilerde :

er-ür ben > *-im er-ür sen* > *-sin er-ür biz* >
-iz er-ür siz > *-sin-iz.*

Gerçek fiillerde 2. bölük kişi çekim eklerine uyan bu ekler (bkz § 378) güphesiz sade ses değişmelerinin değil, kullanış değişmelerinin de bir mahsulüdür. 3. kişide ise Eski Türkçeden beri *ermek* fiiline paralel bir salt fiil olma istidadı gösteren *turmak* fiili yer almıştır :

tur-ur > *dur-ur* > *-dir tur-ur-lar* > *dur-ur-lar*
> *-dirler.*

Demek ki bu ekte fiil tabanından ve gövdesinden bir iz kalmıştır. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi (bkz § 446) isim cümle-

sinde yüklem ismi hiç ek almayabildiği için bu kipin 3. kişi teklisi sıfır ek, çoklusu ise yalnız bir -ler çoklu ekiyle yapılır da sayılabilir.

Cevher fiilinin hepsi yalnız bildirme tarzında olmak üzere 4 kipi vardır, bkz § 377. Zaten bu dört kiptir ki dilimizde birleşmelerle 4 tarz, 4 çekim yaratmıştır : 1. geniş zaman, 2. geçmiş, 3. dolaylı geçmiş, 4. şart. Geniş zamanın karma durumundan yukarıda bahsettik. Öbür üç kipte de *er-mek* fiilinin kökü erimiş olmakla beraber ilgili kiplerin zaman ekleri, yani fiil gövdesinin işaretleri kalmıştır. Aşağıdaki cetvel cevher fiili kiplerinin çekimini toplu olarak gösterir :

	Geniş Zaman	Geçmiş	Dolaylı Geçmiş	Şart
1. kişi tekli	<i>güzel-im</i>	<i>güzel-dim</i>	<i>güzel-mişim</i>	<i>güzel-sem</i>
2. kişi tekli	<i>güzel-sin</i>	<i>güzel-din</i>	<i>güzel-mişsin</i>	<i>güzel-sen</i>
3. kişi tekli	<i>güzel-dir</i>	<i>güzel-di</i>	<i>güzel-miş</i>	<i>güzel-se</i>
1. kişi çoklu	<i>güzel-iz</i>	<i>güzel-dik</i>	<i>güzel-mişiz</i>	<i>güzel-sek</i>
2. kişi çoklu	<i>güzel-siniz</i>	<i>güzel-diniz</i>	<i>güzel-mişsiniz</i>	<i>güzel-seniz</i>
3. kişi çoklu	<i>güzel-dirler</i>	<i>güzel-diler</i>	<i>güzel-mişler</i>	<i>güzel-seler</i>

B. Olumsuzluk ve Soru Şekilleri :

399. Yukarıda yer yer işaret ettiğimiz gibi (bkz § 353, 385) cevher fiilinin olumsuz şekli *-me-* ekiyle değil, aslında bir gerçekleştirme zarfı olan (bkz § 323) *değil* kelimesine cevher fiili ekleri getirmek suretiyle yapılır :

*güzel değil-im güzel değil-di güzel değil-mişsiniz
güzel değil-sek.*

Aslında cevher fiilinin de olumsuz şekli Eski Türkçede gerçek fiiller gibi *er-mek* olur. Fakat Doğu Türkçesindeki *er-mez* × *er-mes* karşılığı olarak daha Eski Oğuzcada *teğül* kelimesini buluyoruz. Eski Osmanlıcada cevher fiilinin olumsuzu artık *değül* ile yapılmaktadır.

Cevher fiili geniş zaman 3. kişi teklinin olumsuz şekli olan *er-mez* kelime-

sinden dilimizde bir yadigar kalmıştır: *kergek ermez > gerekmez = yaraşmaz*:

«İdraki ma'ali bu küçük akla gerekmez».

Biz sonradan bunu bir *gerek-mek* fiilinin geniş zaman 3. kişi teklisinin olumsuz şekli gibi almış ve *gerek-ir* diye olumsuzunu yapmış ve bir *gerekmek* fiili yaratmışız. Oysa *gerek < kerge-k* yalnız isim tabanı olur.

Cevher fiilinin soru şekli ilk üç kipinde bu ek halindeki fiili *-mî* soru eki üzerine getirmek suretiyle yapılır. Böylece fiilin soru şekli de bir ek fiil olur. Şu farkla ki biz yazılığa fiillerin soru şekillerini ayrı yazdığımız için yüklem ismi üzerine gelip onunla sesli uyumu yapan bu soru şeklini de ayrı yazarız :

*güzel miyim hasta mısn deli midir boş mu-
sunuz üzgün müydün hakk mıydık hazır mıy-
dılar alık mıydın küs müymüştük ucuz mıymış
yalnız mıymışlar yok mıymışım.*

Cevher fiilinin şart kipi bir ayrılık gösterir. Bu kipi zaten pek kullanışlı olmayan soru şeklinde fiil eki doğrudan doğruya yüklem ismine eklenir ve soru eki *-mî* sona düşer, ayrı yazılır :

*yorgun-sam mı işsiz-sen mi bozuk-sa mı mem-
nun-sak mı.*

C. Kiplerin Anlatımı :

400. Yukarıda gördüğümüz gibi cevher fiilinin yalnız dört kipi vardır. Bu onun bir durum fiili ve bir salt fiil olması ile ilgilidir. Bu durum fiilinin geleceği kapsaması mantıksız görünmüştür. Bu sebeple biz aynı anlatım için gelecek kipinde ve gelecekle ilgili eğilim kiplerinde bir oluş fiili, *i-mek* yerine *olmak* fiili kullanırız :

*iyi-yim iyi-ydin, fakat iyi olacağım iyi olası
iyi olmahtınız iyi ol gibi.*

Ancak dört kipte bu iki durum ve oluş fiili anlatım farkını açıkça gösterir :

iyi-yim × *iyi olurum* *iyi-ydim* × *iyi oldum* *iyi-ymişim* × *iyi olmuşum* *iyi-ysem* × *iyi olursam*.

Cevher fiilinin geniş zaman kipi yukarıda belirttiğimiz sebeple gerçek fiillerin geniş zaman kipi kapsamında olamaz, yani geleceğe doğru uzanamaz. Ancak gerek dil tarihi yönünden geliş, gerekse bugünkü anlatımı yönlerinden onu sınırlı şimdiki zaman da sayamayız.

3. kişi tekli ve çoklu eklerinin çevrik kipler kuruluşunda da bir işleyişi vardır, krş § 383 :

gelmiştir *gelmektedir* *gelecektir* *gelmişimdir*.
v.b. gibi.

Cevher fiilinin geçmiş ve dolaylı geçmiş kipleri arasında aynıyle gerçek fiillerde görülen anlatım ayrılığı vardır : biri görgüye ve yakın bilgiye dayanan, öbürü başkasından, sonradan işitmeye dayanan deyiş. Bu kullanım ayrılığı gerçek fiillerde olduğu gibi cevher fiilinde de Eski Türkçeden buyana değişmemiş görünür :

«Oğuz süti üç bin ermiş, biz iki bin ertimiz».
Ahmedin babası hastaydı, şimdi annesi de hastaymış.

401. Cevher fiilinin şart kipi olağan şart anlatımındadır. Gerçek fiillerde birleşik çekimlerin oluşması ve ayrıca altı kipten meydana gelen bir şart tarzının gelişmesiyle bunların şart bildirme kipleri olmayası şart ve dilek anlatımına itilmiş (bkz § 394 *Bülsem bırakmazdım. Biraz dinlenseniz*) bulunur. Cevher fiilinin tek bildirme kipi ise olağan şart anlamında kalmıştır :

Yorgun-san yat. Ucuz-sa alırsz. Hazır-sak başlayalım. gibi.

Cevher fiilinin yine kendi kipleri ile kurulmuş olması lâzım gelen birleşik tarzları gelişmemiştir. Bununla beraber şart tarzının bazı kipleri oluşma istidadı göstermiş ve bunlar çoğu zaman yüklem ismine eklenmeksizin ayrı *i-mek* fiilinden hatıralar gibi kullanılagelmıştır :

Geçmişin şartı : *yorgun idiysem hasta idiyse
suçlu idiysek.*

Dolaylı geçmişin şartı : *haksız imişsem belli
mişseler boş imişseniz.*

Cevher fiilin şart tarzının bu kipleri tekrar fiil gövdelerine gelerek gerçek fiillerin bir türlü *katmerli şart tarzını* (mode double du conditionnel) da meydana getirebilmektedirler. Hemen bütün fiil gövdelerinden katmerli şart tarzı çekimlerine rastlanır :

*aldı idiysem görmüş idiysem anlar idiyse biliyor
idiyseviz ödeyecek imişsek kalmak imişseler
bekler imişseniz* gibi.

Şart kipi birkaç donuşmuş ad, zarf ve bağlam da bırakmıştır :

*ise neyse oysa yoksa varsa meğerse nesne
kimse* gibi.

Nihayet gerçek fiil çoklu şekillerinde olduğu gibi cevher fiili çoklularının da ululama ve küçüksünme yollu teklileri yerine kullanıldığını kaydedelim :

*Beyefendi farkındadırlar. Siz bir delisiniz. Biz
tek dostuyduk.*

D. Çekimsiz Fiil Şekilleri :

402. Cevher fiilinin, *er-mek* > *i-mek* fiilinin yine ek halinde çekimsiz fiil şekillerinden, veya bu fiilin çekiminde olduğu gibi başka köklerden gelip anlamca bu sisteme girmiş

eklerden dilimizde sayılı örnekler vardır. Biz bunları birarada göstermeyi sistem gerekliliği saydık.

Bu fiilin geçmiş sıfatfiili olan *i-dük* iyelik ekleri almış olarak Eski Osmanlıca-da yaygın olup (*yaramaz-ı-dug-um kaz-ıduguñ ne-ydüğ-i-ni*) dilimizde yerini olmak fiiline bırakmıştır (*olduğum olduğun olduğu*). Ona yalnız eskiden kalma **ne idüğ-i bellirsiz* gibi bir deyimde rastlanır.

1. Sıfatfiil *-ki* :

Cevher fillinin geniş, veya şimdiki zaman sıfatfiilli anlamını karşılayan *-ki* eki herhalde başka bir kökten gelmiş olup Eski Türkçede olduğu kadar (*içre-ki yérde-ki aşnu-ki bakk-da-ki*) dilimizde de yaygındır. Bir üretim eki olarak da canlı görünen *-ki* (bkz § 150 *beriki yarınki karşuki*) öbür sıfatfiiller gibi sıfat ve zamir işleyişinde olan bulunan sıfatfiillerini karşılar. Buna *ek zamir* (suffixe pronominal) adı da verilmiştir :

bizimki = *bizim olan odadaki* = *odada bulunan*
gibi.

Eski Osmanlıcada sesli uyumuna ve damak sesleri atlama ve ünlüleşmesine (bkz § 70) iyiden iyiye tabi görünen (*ağaçta-gı taşra-gı dün-gi öğünde-gi*) bu ek yazı lehçemizde bazı ayrıklarla birlikte (*öbürkü dünkü hangi*) dönüşmüş, değişmez bir ek olmuştur.

Zaman ve yer yön zarflarına doğrudan doğruya geldiğinde *-ki* eki yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 150 *önceki aşağıki*) sıfat ve zamir olan kelimeler yapar. Kimde halindeki zarflara da çok zaman geldiği görülmüştür :

alttaki üstteki yandaki öndeki içerideki aşağıdaki buradaki gibi.

-ki eki daha geniş ölçüde kimde ve kimin halindeki adlara ve zamirlere getirilerek kullanılır. Bu kullanışlarda sınırlı olmayıp gerçek bir çekim eki niteliği taşır. Kimde hali bir iyelik eki üzerine de gelmiş olabilir :

evde-ki havadaki sudaki köydeki bende-ki sendeki sizdeki kimdeki nedeki bahçemizdeki elindeki cebimdeki kendinizdeki.

Yalın ve iyelik ekleri almış adların ve zamirlerin kimin halleri üzerine gelmesi de sınırlı değildir. Bunlar yalnız zamir olurlar :

Dursunun-ki kedininki komşunununki seninki bizimki kiminki teyzeminki arabamızınki oğullarınınki kendimizinki gibi.

Üretim, veya çekim niteliğinde -ki eki almış kelimeler hep-si zamir olarak kullanılabilirler. Bu takdirde yine öbür sıfat-fiiller gibi isim çekimine uğrarlar ve bu arada öbür zamirler gibi bir zamircil *n* alırlar :

önceki-ni içerideki-ne evdeki-nde babamın-ki-nden seninki-nin.

Bunlar sözcükte zamirlerin bütün işleyişlerinde görülürler :

Öteki bozuldu. Evdekini saklayorum. Onunkine güvenemezsın. Dolaptakinde benzin var. Senin-ki-nden istemem. Alıninkinin sapı yok.

Sıfat olabilenleri sıfat takımlarında görülürler :

dünlük tören içeriki oda yandaki otel duvardaki resim bizdeki boru başındaki iş.

2. Zarffiil -ken :

403. Cevher fiilinin hal zarffiili dilimizde bir -ken ekiyle temsil edilmektedir. Bunun doğrudan doğruya *er-mek* fiilinin şimdiki zaman sıfatfiilinden geldiğini kabul ediyoruz (*er-gen > i-ken > -ken*). Demek ki bu çekimsiz fiil burada sıfatfiil anlamından zarffiil anlamına geçmiş bulunuyor. Yaklaşık bir anlamdaşa göre olan anlatımından olarak anlatımına.

Eski Osmanlıcada bu *-iken* zarfı fiili ek haline gelme istidadı göstermiş, sesliyle biten kelimeler önünde bir koruma ses-deşi almış, fakat sesli uyumuna tabi olmamıştır (*yahıncag-iken yashu-yiken altında-yiken*). Sonra yazı lehçemizde fiil kökünden kalan *i-* seslisi de düğüp ek sesli uyumundan ve damak sesleri atlama ve ünlüleşmesinden kaçan *-ken* değişmez şeklini almış olmakla birlikte *imek* fiilinin öbür üremelerinde olduğu gibi (bkz § 47 *ince-ydi dolu-ymuş kısa-ysa*) sesliyle biten kelimelere geldiğinde önceleri aldığı koruma sesdeşini muhafaza eder :

yahıncak-ken, fakat yash-yiken altında-yiken.

-ken eki adlara, zamirlere, sıfatlara ve zarflara gelip onları daima bir zarf işleyişine sokar :

asker-ken öğrenciyken yorgunken gençken az-ken varken değilken yoldayken elimizdeyken sizdeyken bizimken gibi.

Bu da —taşıdığı salt fiil anlamı sebebiyle— *imek* fiilinin öbür sıfatfiilleri gibi gerçek fiil gövdelerine gelerek yukarıda gördüğümüz üzere (bkz § 367 *gelmişken gelirken* v.b.) bir türlü hal zarfı fiilleri meydana getirir. Burada üstüste gelen iki eki birleşik zarf fiil ekleri de sayabiliriz :

-mişken -irken -iyorken -ecekken -meliyken.

Her türlü adlara ve fiil gövdelerine geldiğinde *-ken* eki kelimeyi ikincil bir isim, veya fiil cümlesinin yüklemi kılabilir :

Ben Karsta askerken hastalandım. Bana bildirecekken size yazmış. . «Mağlûpken ordu, yash dururken bütün vatan, Rüyama girdi her gece bir fatihane zana».

-ken eki isimden ve fiil gövdesinden birkaç donuşmuş zarf da bırakmıştır :

erken < er iken derken < der iken gibi.

VII. KARMAŞIK FİLLER

404. *Ermek* durum fiilinin yanbaşı *olmak* × *bolmak* oluş fiili yine salt fiil olarak Eski Türkçeden beri yardımcı fiil işleyişinde görülmür. *Olmak* fiili bir yandan adlara ve sıfatlara gelerek birleşik fiil tabanları meydana getirmekle birlikte (bkz § 278 *iyi olmak baba olmak*) bir yandan da cevher fiili eklerine benzer bir tarzda bazı sıfatfiillere gelerek oluş ve kılışın zamanı ve tarzıyla ilgili özellik taşıyan birleşikler yaratmıştır :

öğrenmiş olmak gelir olmak işitmez olmak satacak olmak gibi.

Türkçenin fiil tabanı kadrosunu daha da çeşitlendiren bu birleşiklere *karmaşık fiiller* (verbe complexe) adını veriyoruz.

Karmaşık fiiller de dört fiil çekimi boyunca çekime uğrarlar ve çeşitli yatık fiiller meydana getirebilirler. Fakat anlam ilişkileriyle bunların ancak bazı kipleri kullanılır.

Yapıldıkları sıfatfiillerin ait oldukları zaman kesimlerine göre anlatım kazanan karmaşık fiiller üç çeşittirler: 1. *öncelik fiilleri* (verbe antérieur), 2. *başlama fiilleri* (verbe inchoatif), 3. *niyet fiilleri* (verbe intentionnel).

A. Öncelik Fiilleri :

405. Geçmiş sıfatfiili (*-miş* sıfatfiili) ile yapırlar ve yardımcı fiilin aldığı zamanın öncesinde kılışın ve oluşum bitmiş, tamamlanmış olduğunu anlatırlar :

Anlamış oldum. Görmüş oluyorsunuz. Bitirmiş olacağız. gibi.

Bu fiillerde yardımcı fiilin aldığı zaman geçmişse kılış ko-

nuşan kimsenin kastettiği geçmişte olup bitmiştir. Buna *geçmiş öncesi* (passé antérieur) deriz :

Biraz hava almış olduk. Dernek üyeleri tanışmış oldular. Aynı zamanda babamı ziyaret etmiş oldum. gibi.

Yardımcı fiilin zamanı şimdiki zamansa oluş ve kılış şimdiki zamanda hemen olup bitmektedir. Buna da *geçmiş-hal* (présent-passé) adını veririz :

Bununla borcumu ödemiş oluyorum. Böylece teklifimi reddetmiş oluyorlar. Artık barışmış oluyoruz. gibi.

Geniş zamansa öncelik fiilinin anlamı gelecek zaman kesimine geçer :

Kardeşimle tanışmış olursun. Yarına kadar öfkesi geçmiş olur.

Yardımcı fiilin zamanı gelecekse kılış konuşan kimsenin kastettiği gelecekte olup bitmiş olacak demektir. Buna ise *gelecek öncesi* (futur antérieur) deriz :

«İş işten geçmiş olacak». O zamana kadar biz hazırlanmış olacağız. Bu vesileyle o memleketi tanımış olacaksınız. gibi.

Yardımcı fiilin eğilim kiplerinden gelen öncelik fiilleri de kullanılır :

«Geçmiş olsun». Sen işitmemiş ol. Biz sofrayı hazırlamış olağın. Sobayı yakmış olmağın. Tanışmış olsam görüşürdüm. gibi.

Nihayet yardımcı fiilin birleşik zamanlar almasıyla da öncelik fiilleri daha çok çeşitlenir :

Ashın öğrenmiş olurduk. Bu dertten kurtulmuş olacaktın. Bununla atlatmış olduysam iyi. Yıl-

başında ödenmiş olmakmış. Geç kalmış oluyorsak vazgeçelim. Bilmemiş olsaydım vermezdim, gibi.

Öncelik fiilleri bazan *bulunmak* yardımcı ile de kurulur. Bunlar sadece üslup için kullanıldığı gibi daha kesin, hatta yersiz bir olup bittiyi anlatmak için de öncelikle kullanılırlar :

Erkenden sıra almış olacak ve öncelik kazanmış bulunacaksınız. Yarın işe başlamış bulunacak. Onlara bağlanmış bulunuyorum. Bir kere söylemiş bulunduk. Sekizde eve varmış bulunmaktasın, gibi.

B. Bağlama Fiilleri :

406. Geniş zaman sıfatfiili ile yapılrılar ve yardımcı fiilin aldığı zamandan başlayarak kılışm ve oluşun alışkanlık halinde sürdüğünü anlatırlar :

Gelir oldum. Utanır olmuş. İştmez olursunuz. Yakıarır olacaklar.

Kuruluşu geniş zamana dayandığından bu fiiller niyet fiili de olurlar :

«Gider oldum, el başıma dırıldı. Gitme dedi, yar boynuma sarıldı».

Bağlama fiillerinde de sürekli olan bu kılış ve oluşun bağlangıcı yardımcı fiilin aldığı zamana göre geçmişte, şimdiki zamanda, veya gelecekte olur :

Geçmişte : Hergün dükkâna uğrar oldum. Sen bu işten anlar olmuşsun.

Şimdiki zamanda : Evde haber bekler oluyorlar. Artık hissetmez oluruz.

Gelecekte : Bugünleri arar olacaksınız. Yüzümüzü bakmaz olacak. gibi.

Ancak bağlama fiilleri daha çok geçmişte başlayıp süren kılış ve oluşları anlatmakta kullanılırlar. Bu karmaşık fiil öncesinde olduğu gibi zaman yönünden değil, daha çok tarz yönünden bir anlam özelliği getirir.

Bağlama fiilleri yardımcı fiilin birleşik zamanlar alması ile de çeşitlenirler :

Akşamları içer olmuştum. Söz dinlemez oldu.
Anlaşılmış olmuştum. Hoş görür olurdunuz. gibi.

Bağlama fiilleri geniş zaman sıfatfiilinin olumsuz şekli üzerine basit ve birleşik eğilim kipleriyle kurulduklarında kargış ve *yerinme* (regret) anlatımında deyimler teşkil ederler :

Olmaz ol! Gelmez olsun! Görmez olsaydım. Karpıyı açmaz olaydık. Yetişmez olaydım. Bulmaz olamaz olurdunuz. gibi.

C. Niyet Fiilleri :

407. Gelecek sıfatfiili ve *-ici* hal sıfatfiili ile yapırlar ve yardımcı fiilin aldığı zamanda oluş ve kılışın niyet ve teşebbüs halinde olduğunu anlatırlar. Az yukarıda işaret ettiğimiz gibi geniş zaman sıfatfiili ile yapılanlar da bazan niyet fiili anlatımında kullanılırlar :

Verecek olmuştun, almamış. Oturacak oldular, sonra vazgeçtiler. İsteyecek oluyorum, sıkılıyorum. Söyleyecek olursun, anlamaz. Gidici olduk, bırakmadılar. Rica ettim, verici olmayorsunuz.
Onlara bırakır oldum, istemediler. gibi.

Niyet fiilleri yukarıki örneklerde de görüldüğü gibi daha çok geçmişte ve şimdiki zamanda gerçekleşmemiş, teşebbüs halinde kalmış bir oluş ve kılış anlatmak için kullanılırlar. Bu sebeple onlarda yardımcı fiilin gelecek zaman aldığı pek görülmez.

Bununla beraber niyet fiillerinde yardımcı fiilin eğilim kiplerine rastlanır :

Kalacak olsun ,yer buluruz. Anlatacak olsam gülersin. Kabul edecek olalım, cayarlar. Karışacak ol, kıyamet kopar.

Yardımcı fiilin birleşik zamanlar almasıyla niyet fiilleri de daha çeşitlenirler :

Kalkacak oluyordu. Onu koruyacak olmuştum. Birara bırakacak oldular. Satacak olsaydınız Boşaltacak olursanız ... Kalkı olmalıydınız.
gibi.

Bu karmaşık fiil de daha çok tarz yönünden bir anlam özelliği getirir.

D. Çekimsiz Fiil Şekilleri :

408. Karmaşık fiil tabanlarından çok türlü yatık fiiller de teşkil edebiliriz ki bunlardan kimisi az, kimisi çok kullanılgıdır. Adfiil, sıfatfiil ve zarffiil olarak bunlar da basit fiillerden yapılanlar gibi (bkz § 359) sözdiziminde özel işleyişe sahiptirler. Burada yardımcı fiil yerine göre her türlü isim çekim ekleri de alır.

a. Bu adfiillerden *-mek* ve *-me* mastarlarını bu durumda çok kullanırız :

Liseyi bitirmiş olmak ilk büyük başarıdır. Üç yıl pratik görmüş olmanızı hesaba katarlar. Bize uğramaz olmasının sebebi neymiş? Evlenecek olmak bir mazeret sayılır. gibi.

b. Sıfatfiillerden üç zaman kesimine göre *-dik -en -ecek* şekilleri çok kullanılırlar. Bunlar basit tabanlarla ad, sıfat ve zamir olarak kullanıldıkları ve buna göre farklı çekim halleri gösterdikleri için (bkz § 361 v.i.) burada da aynıyle pek çeşitli kullanışlarda görülürler. *-dik* sıfatfiilleriyle :

Bursada yerleşmiş olduğunuzu işitmiştim. Biriktirmiş olduğu parayı da yemiş. Bizden kaçınır olduğumu gördüm. Siz söyleyecek olduğunuzu söylersiniz. gibi.

-en sıfatfiilleri ancak zamir olduklarında çekim ekleri alırlar :

Çanakkaledde bulunmuş olan bir subaydan dinledim. Bize artık selâm vermez olan kardeşiniz Gelecek olan misafir bir İranlıdır. İlk ahos olana vereceğim. gibi.

-ecek sıfatfiilleri kullanışta -dik sıfatfiillerine benzerler :

Bugün dönmüş olacağımı söylediler. Dün almış olacağınız mektubumda Hakkımda düşünmüş olacağınızı ben kestiremem. gibi.

409. c. Zarffiillerde birçoğunun da karmaşık fiil tabanlarından yapılmış çekimleri yaygındır. Pek çeşitli olan bu zarffiillerden (bkz § 365 v.i.) örnekler vereceğiz : Ulama zarffiillerinden :

Dairemizden ayrılmış olup Adanaya gittiği Ticaret yapacak olup elimdekini de batırdım. Kaçacak olup yakalanmış.

Hal zarffiillerinden :

İyi bir ders almış olarak döndüm. Başlayacak olmuşken durakladın. Söz vermiş olduğu halde yapmadı.

Zaman zarffiillerinden :

Uğramaz olunca merak ettik. Sen verici oldukça ahırlar. Geç kalmış olmadan doktora git. Verecek olduktan sonra, peki.

Sebeup zarffiillerinden :

İşi bana bırakmış olduğundan gelemeyorum. O

saatte hareket etmiş olacağım için görüşemeyeceğiz. Taşınacak olmaları dolayısıyla telâftalar.

Karşılaştırma zarffiillerinden :

Bıldirmiş olduğumuz gibi çıktı. Anlatmış oldukları kadar kötü değil. Alacak olduğumuz nispette indirim yaparız. gibi.

Karmaşık fiilleri çoğu zaman çevrik fiiller olarak kullanırız, bkz § 383. Ancak yeni yazı dilinde, hitabette ve özentili konuşmada karmaşık fiillerin yersiz olarak basit fiil tabanları yerine kullanıldığı olur. Bu kullanım özellikle bunların yatık fiil şekillerinde göze çarpar ve yadırganır :

dün gelmiş olan (gelen) haberler size gidecek olan (gidecek) eşyalar göndermiş olduğunuz (gönderdiğiniz) mektup ödeyecek olduğumuz (ödeyeceğimiz) ücret gibi.

VIII. TASVİR FİİLLERİ

410. Tasvir fiilleri *-e* ve *-i* zarffiillerine belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanlarıdır. Bunlar birinci, zarffiil halindeki fiilin anlattığı oluş ve kılışın oluşmasını tasvir ederler ve *tasvir fiilleri* (verbe descriptif) adını alırlar. Burada zarffiilin anlamı esastır. Bu özellikle de bunlar başka birleşik fiillerden ayrılırlar :

yapabilmek alvermek yürüyedürmek öleyazmak gibi.

Tasvir fiillerini birlikte yazıyoruz. Fakat bunlar (*bilmekle* yapılanların olumsuz şekli, *yapamamak* ayrık) sesli uyumuna tabi olmazlar. Anlatımlarına göre tasvir fiilleri dört çeşittir: 1. *yeterlik fiilleri* (verbe possibilitif), 2. *ivedilik fiilleri* (verbe hâtif), 3. *sürek fiilleri* (verbe duratif, 4. *yaklaşık fiiller* (verbe approximatif).

A. Yeterlik Fiilleri :

Bunlar -e zarffiiilleri üzerine *bilmek* yardımcısu getirilmek suretiyle yapılırlar :

görebilmek atlayabilmek düşünebilmek gibi.

Yeterlik fiilleri kimsenin yeterliğini, sözü geçen kılığın, veya oluşun mümkün, veya muhtemel olduğunu anlatırlar.

Yeterlik fiilleri tasvir fiillerinin ençok kullanılan şekli olup hemen bütün fiil çekimleri boyunca çekilip söylenirler :

*anlatabildim geçebilirsin alabilmiş görebileceğiz varabilmelisiniz düğebilirdim yürüyebiliyor-
du binebileceklerdi bulabilecekmışiz yetiğebil-
seymişsin gezebildiyseniz dayanabileceksem ka-
çabilelim.*

Yeterlik fiilleri çekimsiz fiil çekillerinden de pekçoğuna girer ve bunların türlü işleyişlerinde görülür :

*Maksat görügebilmek. «Ne muthu yapabilene».
rahat konuşulabilen adam bulabildiğim kaynak
Verebileceğini vermiş. Atlatabileceğini sanıyor-
musun? Getirebilecekken bırakmış. İşten ayrı-
labildikçe uğrayorum. Taşıyabildiği kadarını
götürsün. gibi.*

Dilimizde yeterlik fiilinin olumsuzu daha eski başka bir yardımcı fiilden gelir. Yani biz bu fiilin Azeride kullanılan olumsuz görünüşünü (*yapabilmemek*) kullanmaz, onun yerine Eski Türkçede *u-mak* = *yeterli olmak* fiilinin olumsuz görünüşü *u-ma-mak* (*kıl-a umamak*) dan kök seslinin düğmesiyle kalan *-ma-mak* ekini kullanırız. Bu ek Eski Osmanlıcadan beri sesli uyumuna tabi görünür (*vere-memek ala-mamak*). Demek Eski Türkçe *u-mak* fiili *er-mek* > *i-mek* fiiline benzer bir şekilde (bkz § 398) kökünü yitirmiş, yalnız taşıdığı *yeterli olmak* anlatımını vaktiyle aldığı *-me-* olumsuzluk eki

aracılığı ile (olumsuz görünüşte) bizim yeterlik fiilimize intikal ettirmiştir.

Yeterlik fiilinin olumsuz şekli de olumlusuna paralel olarak hemen bütün fiil çekimi ve yatık fiiller kalıplarına girer :

*«Çok insan anlayamaz eski musikimizden
Ve ondan anlamayan bir şey anlamaz bizden».
bilemedim başaramıyorsun onaramayacağımı
bitirememişseniz Mektup yazamayışımı mazur
görün. «Bilemediğin eli öp». Yapamayacağımı
vadetme. «kendi kelinin onaramayan» Konuşa-
mayınca kızıyordum. Kaldıramayacağı kadar iç-
mesin. gibi.*

Ancak zarffiilin olumsuzu yine *-me-* ile yapılır (*gitmeyebileceğim kalmayabilirsiniz*). Bu da kişinin yetersizliğini değil, yapmamaya yeterliğini gösterir.

B. İvedilik Fiilleri :

411. Bunlar da *-i* zarffiilleri üzerine vermek yardımcıyı getirilerek yapılır :

al vermek çeki vermek fırlat vermek gibi.

İvedilik fiilleri sözlü geçen oluşun, veya kılışın çabuk elden, ansızın, kolaylıkla ve rahatlıkla gerçekleşmesi anlatımını taşırlar, E.T. *tuta bérnek éti bérnek*. Yerinde sevilen bir tasvir fiilidir :

*«Doldur doldur, rakı ver. Sen de bir tek çakıver.
Dönerse güzel başın, Göğsüme bırakıver.*

İvedilik fiilleri de yeterlik fiilleri gibi hemen bütün çekim ve yatık fiil şekillerini alabilirlerse de anlam ilişkisi olmadıkça her fiille kullanılmazlar :

*çıkartıverirsin çöktüverdi bakıvereceğim anlatı-
verin çevirivermişti atlayıvermeliydiniz şaşırı-*

*verirsem sulanveren görünüverince yazver-
diğim atıvermiş gibi.*

İvedilik fiilleri bir işi 2. ve 3. kişilerden rica yoluyla da kul-
lanılır :

*Tuzluğu uzatverin. Oğlum, bakwersen e! Şunu
kaldırverir misin? Siz söyleyiverseniz. Ali bunu
götürtüversin. Bize uğrayversinler.*

İvedilik fiillerinin olumsuz şekli yardımcıının olumsuz gö-
rünüşiyle yapılır (*alvermemek inanvermemek*). Bu şekil
birleşik fiildeki ivedilik anlatımını olumsuz kılar. Ama zarffiili
olumsuz yapmak, yani onun olumsuz görünüşi üzerine de ive-
dilik fiili kurmak mümkündür (*almayıvermek inanmayıver-
mek*). Kelimenin bu yapısı kılışın beklenmedik bir olumsuz
gelişmesini anlatır :

*bakmayıverdim görünmeyiverir aldırmaıvere-
ceksin dinlemeyiversin beklemeyiverirse gör-
meyiver gibi.*

C. Sürek Fiilleri :

412. Bunlar -e zarffiilleri üzerine *durmak kalmak gör-
mek gelmek* yarı yardımcı fiilleri getirilerek yapılmıştır. Oldukça az kullanılırlar :

*yürüyedurmak bakakalmak isteyegörmek ola-
gelmek.*

Sürek fiilleri kullanış farklarıyla sözü geçen oluş ve kılışın
zaman içinde sürekli olduğunu anlatmaya yararlar. Bunlardan
durmak fiili Eski Türkçeden beri bir yarı yardımcı olmuş (*er
sökel turur*), bir yandan E.O. *durur* üzerinden bizim -*dir* ekini
vermiş (bkz § 398), bir yandan ise hareketli kılış anlamı da
kazanarak bu sürek fiillerini yaratmıştır :

*Sen okuyadur, ben yatıyorum. Bırak, o söylene-
dursun.*

Kalmak fiili ile yapılan süreklilik fiilleri hareketsiz sürmekte anlamında olurlar :

*«Kapımı birkaç gün için açık tut. Eşyam baka-
kalsın diye arkamdan». «Sona kalan dona kalır».
Uyuyakalırsam uyandırın. Hepimiz şaşakaldık
bu işe.*

Görmek fiiliyle yapılan süreklilik fiilleri de durmakla yapılanlar gibi hareket anlamı taşırlar. Bunlarda kayıtsız, tereddütsüz sürmek anlamı inceliği vardır :

*«Bayezida süregör devranın». Sen işine baka-
görecektin.*

Bu süreklilik fiili zarf-fiilin olumsuz görünüşü üzerine kurulduğunda «sonu iyi olmayacak» bir oluş, veya kılığa işaret eder olur :

*Allah hastalık vermeyegörsün. İpin ucunu ka-
çırmayagör. gibi.*

Gelmek fiiliyle yapılan süreklilik fiilleri oluş ve kılışın eski bir zamanda başlamış olup sürmekte olduğunu anlatırlar :

*«Olageleşmiş olagider». Bunlar söylenegelmiştir.
Siz bunu böyle yapagelmışsiniz. «Mecnun Ley-
lâsını bulagelmıştır».*

Süreklilik fiillerinin dilimizde başka örnekleri de olmuştur. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 392) şimdiki zaman kipi *yori-mak* yardımcı ile kurulmuş bir süreklilik fiilinden gelmektedir (*kaç-a yori-r* > *kaç-ıyor*). Anadolu ağızlarında *kamak*, *koy-mak* yardımcıyla da süreklilik fiilleri vardır (*Sen gideko. Yemeği hazırlayakosunlar*).

D. Yaklaşık Fiiller :

413. Bunlar ise -e zarf-fiilleri üzerine *yazmak* yardımcı getirilerek yapılmışlardır. Burada *yazmak* Eski Türkçedeki *yanılmak* anlamı ile kullanılmış olup Eski Osmanlıcadan beri bu yaklaşık fiillerde görülür. Bunlar bugün istenmeyen bir

oluş ve kılışın gerçekleşmesine ramak kaldığını, az kalsın olu-
vereceğini anlatırlar :

*düşeyazmak yıkılayazmak öleyazmak boğula-
yazmak kaçrayazmak gibi.*

Yaklaşık fiiller yazı lehçemizde pek az kullanılır olmuş-
lardır :

«Şevkuñdan odlara tutuşup yanayazmışam».
Ayağı sürçtü, düşeyazdı. gibi.

E. Yarı Tasvir Fiilleri :

414. Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 410) tasvir fiille-
rinde bir yarı yardımcı fiil zarffiil halinde bulunan önceki fiilin
oluşmasını tasvir eder. Bu tersine bir gelişme gibi görünür.
Çünkü aslında zarffiil önüne geldiği fiili açıklayan ve anla-
mını değiştiren bir kelime türüdür.

Gerçekten dilimizde tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurul-
muş olup tasvir fiili anlatımı taşımayan, yani ikinci fiilin esas
anlamında olan birleşiklere rastlanmakta (*çıkagelmek ala-
koymak*), buna karşılık da *-ip* ulama zarffiilleri ile yapılmış
olup tasvir fiili anlatımı bağlamış olan birleşik fiillerimiz bu-
lunmaktadır, bkz § 366 *yapıp durmak sürüp gitmek apışıp
kalmak*. Bunlardan birinci takımı eskiden kalma, ikinci takımı
ise yeni bir gelişme sayacağız. Dilimizde tek olarak kullanışı
daralan (bkz § 367) *-e* zarffiilleri burada da *-ip* zarffiillerine
yer vermektedir, diyeceğiz.

Birinci takım durumunda birleşikler Eski Osmanlıcada yaygındır :

*sevinü gelmek koşu komak kaçu yörümek ağlayu gitmek isteyu
varmak başu düşmek.*

Bunlara *yarı tasvir fiilleri* (verbe protodescriptif) diyoruz. Bu anlamında
birleşikler Eski Türkçede de yaygındır (*oplayu tegmek kulu almak*).

Dilimizde daha yaygın yarı tasvir fiilleri *-ip* zarffiilleri ile yapılmış koşma takım kalıbında gelişmiş bulunurlar, bkz § 366, 280 :

*kasıp kavurmak atıp tutmak sayıp dökmek
gidip gelmek* gibi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

S Ö Z D İ Z İ M İ

415. Giriş kesiminde belirttiğimiz gibi (bkz S. 20) konuşmada kelimelerin sıralanma ve bağlanmalarını bu *söz dizimi* bölümünde inceleyeceğiz.

A. Anlatma :

Dilin tarifini yaparken söylediğimize göre de (bkz S. 9) bir meram anlatmaya yarayan her sesli işaret dilden bir parçadır. Kullanışta tek başına basit haykırıslardan başlayarak ünlemlerle, tek kelimelerle ve derece derece çok üyeli cümlelerle bir duygu, bir dilek, veya bir düşünce anlatırız :

*Of! Yazık! Yaşa! Vay oamna! Yol kapalı.
Dün sizi aradım. Kuraklık sebebiyle kuyularda
su azaldı. gibi.*

Bunlar konuşan kimsenin kısaca bir meramını anlatan sözlerdir. Onların her çeşidine *deyiş* (énoncé) deriz. Daha geniş bir anlamda bir meramı, bir düşünceyi bildiren söze ise yeğlikle *anlatma* adını veririz.

Deyiş, veya anlatma adı ile andığımız söz birlikleri hepsi aynı cinsten değildirler. Bir takımı bir duyguyu, bir dileği basitçe açıklayan ve çoğu zaman bir iki kelimelik ve ünlem niteliğinde deyişlerdir :

Güzel! Kulak asma! Olmıyor işte! Çok acıktım!
gibi.

Bunlara *duyuş anlatmalar* (expression affective) deriz. Bir takım söz birliklerinde ise düştünce hakim olur. Orada birkaç kavram arasında mantıkça ilişki kurarak bir deyiş tertipleriz :

Kardeşim yarışmayı kazandı. «Her kuşun eti yenmez». gibi.

Bunlara da *mantıkça anlatmalar* (expression logique) adını veririz. Geniş anlamı ile *konuşma* daha çok mantıkça anlatmalardan meydana gelir.

İşte özellikle bu açıdan söz birliklerini inceleyen gramer bölümüne *sözdizimi* diyoruz.

B. Kelimelerin Öbeklenmesi :

416. Sözü geliştirmek üzere kelimeler öbeklenirler, kavramlar arasında derece derece ilişkiler meydana getirirler. Böylece tek kavramdan anlatmaya doğru giderler. Bunlara *kelime öbekleri* (groupe de mot). diyoruz. Kimi kelime öbekleri sadece kavramları daha yakından belirtmeye yararlar. Kelimelerin sınıflanmasında gördüğümüz gibi (bkz § 123) dilde işleyişleri ayrı, bazan da aynı kelimeler birbirlerini belirtmek üzere yaklaşırlar. Bir adın öbürünü belirtmesi, adlara sıfatların, sıfatlara ve fiillere zarfların gelmesi, adların takılar alması gibi :

kuşun kanadı doğru yol az tuzlu geç kalmak
yardım için.

Bunlara *belirtme öbekleri* (groupe déterminatif) deriz. Belirtme öbekleri bir yargı taşımadıklarından tek başlarına tam bir anlatma sayılmazlar.

Bir başka türlü öbeklenmede ise biraraya gelen kelimeler bir yargı taşırlar ve tam bir düğünce, dilek, veya duygu anlatırlar :

*Turgut evde kaldı. Birkaç gün düşünmeliyim.
Hava çok güzel. gibi.*

Bunlara da *yargı öbekleri* (groupe propositionnel) adını veririz. Bir yargı öbeği bir anlatmadır.

Belirtme öbeklerini yukarıda birleşik kelime yapımında (bkz § 261 v.i. *kazkuşu ileri sürmek* v.b.) ve kelime sınıflarından herbirinin işleyişlerini açıklarken yerlerinde (bkz § 290, 298 v.i. adtakımı, sıfattakımı...) gösterdik. Bunlar özel kullanışlar dışında deyiş teşkil etmemekle ve bu yönden sözdiziminin konusu dışında görünmekle beraber kelimeden söze doğru hazırlayıcı birlikler olarak bir üçüncü açıdan gözönüne alınır. Kaldı ki dilimizde birleşik cümle yapısı da ençok bu belirtme öbekleri kalıbında kurulmakta, yani birleşen cümlelerden biri öbürüne çoğu zaman *belirtten* olarak katılmaktadır, bkz § 456, 468. Bu sebeple de belirtme öbekleri Türkçenin sözdiziminde bu yönden incelenmek üzere başlı başına bir konu teşkil ederler.

I. Kısım

BELİRTME ÖBEKLERİ

417. Belirtme öbeklerinde bir kelime başka bir kelimenin taşıdığı kavramı daha yakından belli etmek için kullanılmıştır. Buna göre her belirtme öbeğinde enaz biri *belirtten* (déterminant), biri *belirtilen* (déterminé) olmak üzere iki kelime bulunur :

*odanın tavanı dalgalı deniz pek yorgun geri
dönmek gibi.*

Burada *tavan deniz yorgun dönmek* kelimeleri başka kelimelerce belirtilmektedir. Onları belirten *oda dalgalı pek geri* kelimeleridir. Bir belirtme öbeğinde belirten *belirtici tamlayan* (complément déterminatif) adı ile de anılır.

Yapılarına göre 7 türlü belirtme öbeği ayırdederiz: 1. ad-takımı, 2. sıfattakımı, 3. zarf öbeği, 4. takı öbeği, 5. çekim öbeği, 6. bağlam öbeği, 7. yanasma takımı.

I. ADTAKIMLARI

418. Ad bölümünde *ad takımı* nı ve türlerini anlatmış-tık, bkz § 290 *geminin direği çocuk çorabı*. Kelime yapımı bahsinde de adtakımı kalıbında birleşikleri gösterdik, bkz § 264 *işin kötüsü katırtırnağı*. Adtakımı dilimizin sözdizimin-de de gerek basit belirtme öbeği şeklinde, gerekse birleşik cümle kuruluşunda geniş bir işleyişe sahiptir. Burada belirtme öbeği olarak adtakımının cümle yapısındaki yerini ve onun birleşik cümle kuruluşundaki işleyişini anlatacağız.

Belirtme öbeği olarak bir adtakımı belli haller dışında daima bir ad hükmündedir. Katkı alanın, yani belirtilenin söz içinde yerine göre derece derece daha belirtilmiş, dolayısıyla daralmış anlamını taşır. Çeşitleriyle :

odanın tavanı oda tavanı yatak odasının tavanı
gibi.

Bu sıfatla belirli adtakımı bir adın cümlede alabileceği bütün işleyişleri alır :

*Kapıcının oğlu götürecek. Kapıcının oğlunu be-
geniyorum. Bu genç kapıcının oğludur. Mek-
tubu kapıcının oğlu ile gönderin.* gibi.

Bir cinsten bir türün adı olmak niteliği taşıyan belirsiz adta-kımı ise öncelikle cümlede her basit adın yerini almak istida-ındadır :

*Bahçe kapısı açık kalmış. Bahçe kapısını kapa-
mahsın. Babam bahçe kapısında bekleyordu.
Bura eskiden bahçe kapısıydı.* gibi.

Nihayet zincirleme adtakımları da cümlede bir adın türlü işleyişlerini alırlar :

Nadir Bey Alinin amcasının oğludur. «Kâtibin kâtibinin kâtibi Abdurrahman!». Mutfak pence-resinin camını kırdık. Millet Meclisi Başkanlık Divanı karar vermiş. gibi.

Yukarıda gördüğümüz gibi zincirleme adtakımlarında kimin hali eki yer yer düşer, bkz § 295 :

Oda(nın) kapısının kilidini kırdık gibi.

Yine yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 359 v.i.) yatık fiiller bir tamamlanmamış yargının yüklemi olduklarında yalın, veya çekim ve iyelik ekleri almış olarak birleşik cümlelerin kuruluşuna yararlar. Bunlardan ad ve zamir işleyişinde olanlar kim, veya kimin halinde bir katılan işleyişine geçer, yüklemi olduğu cümleyi de bir isimmiş gibi katılan işleyişine sokar ve başcümlelerin ad niteliğinde bir üyesi ile bir adtakımı kurar. Adfiil olanlarla, bkz *adfiil belirtme cümlesi* § 472:

Herkesi rahatsız etmenin manası yok. İşı ge-ciktirmenin sebebini anlatacağım. Bizimle bir-likte çalışması şartlarını konuşacağız. «Durdu-ğunun aşk vardı». Gelişinizin çok faydasını gör-dük. gibi.

Zamir olanlarla, bkz *zamir si sıfatfiil cümlesi* § 475 :

«Yarı güzel olanın, aklı başta ne gezer». «Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar». Geçende ge-tirdiğimin kokusu vardı. O mağazadan alacağı-nın hesabını peşin ver. «Görmemişin oğlu ol-muş, çekmiş çukûlnül koparmış». gibi.

II. SIFATTAKIMLARI

419. Sıfat bölümünde sıfattakımını ve çeşitlerini anlattık, bkz § 298 *soğuk su bu tarla üç oda*. Kelime yapımı bahsinde de sıfattakımı kalıbında birleşikleri gösterdik, bkz § 268 *alabahk sondurak*. Sıfattakımı gerek basit belirtme öbeği şeklinde, gerekse birleşik cümle kuruluşunda dilimizin sözdiziminde de geniş bir yer alır. Burada sıfattakımının cümle yapısında ve birleşik cümle kuruluşundaki işleyişlerini göstereceğiz.

Belirtme öbeği olarak sıfattakımı da belli haller dışında bir ad hükmündedir. Bir adın bir vasıflayan, veya belirleyen tarafından belirtilmiş, dolayısıyla daraltılmış anlamını taşır. Çeşitlerine göre :

Sarı tavuk bu kadın kaç kilo her çocuk üç koltuk gibi.

Bu nitelikle sıfattakımı da bir adın cümlede alabileceği bütün işleyişleri alır. Şu farkla ki bu cümle üyesi yerini aldığı basit adın daha çok belirli bir türü anlamını taşır :

*Kara kedi doğurmuş. O kitabı okuyacağım.
«Hangi dağda kurt öldü?» Bu başka arabadır.
Yarın ikinci kata başlayacağız.*

Bunun gibi sıfattakımlarıyla yapılmış adtakımları da cümlede tek ad gibi türlü işleyişlerde görülürler :

*«İyi günümün dostu, kötü günüm geçti gel».
Adam beş çocuk babasıymış. Babamın her sözü
aklımda. «Bu kızın nişanlısı şanlıdır». Evin şı-
marık çocuğunu bilirim. O hanımın birinci ko-
casıyla tanışmıştık. gibi.*

Üç üyeli sıfattakımları da aynı tarzda kullanılırlar. Sıfattakımına gelen sıfatlarla :

«Bir fazla tabak sofrayı bir dağ gibi ezdi». «Bir başka ferah, başka letafet var içinde». Güzel bir sofraya kurmuştum. Yeni siyah elbiseni gey. İki eski dost gibi konuşuyorlardı.

Sıfattakımlarını bir ada sıfat yaparak :

«Bir dirhem et bin ayıp örter». Ne biçim arka-daşktır bu? Orta boy çiviler getirdim. Küçük ölçüde oyunu biz de severiz. gibi.

Âdtakımlarını sıfat olarak bir ada getirip :

Sözünün sahibi adam böyle yapmaz. Gözümlün nuru oğlum! İçler acısı çocuk gene geldi. O baş belâsı işi hâlâ bitiremedim. gibi.

420. Yatık fiillerden sıfat işleyişinde olanlar bir içcümle-nin yüklemi olduklarında o cümleyi olduğu gibi sıfat işleyişine sokarlar ve onu esas cümle-nin ad niteliğindeki bir üyesine sıfat yaparlar. Böylece sıfat cümleleri dediğimiz çeşitli birleşik cümleler kurarlar. Bunlar genellikle sıfat işleyişinde *sıfat-fiil cümleleri* olup üç zamana göre çeşitlenirler, bkz *sıfat-sı sıfat-fiil cümlesi* § 474.

Geçmiş sıfatfiillerinden (bkz § 362) -miş sıfatfiilleri ek almaksızın, -dik sıfatfiilleri ise yalnız iyelik ekleri almış olarak içcümleye yüklem olurlar :

İyi gün görmüş aileler yoksul olmuştu. Köyce seçilmiş bir temsilci gönderdik. «Diktiğin fidanlar meyveyle doldu». Ankarada oturduğum evi sattılar. «Güvendiğimiz dağlara kar yağdı».

Şimdiki zaman sıfatfiilleri (bkz § 263) hepsi ek almaksızın kullanılırlar :

«Ürüy-en köpek ısırmaz». Karşımıza çıkan güç-lükleri yeneceğiz. Halden anlar dostu nerede bulayım. Bu sonu gelmez tartışmadan vazgeç.

II. SIFATTAKIMLARI

419. Sıfat bölümünde sıfattakımını ve çeşitlerini anlattık, bkz § 298 *soğuk su bu tarla üç oda*. Kelime yapımı bahsinde de sıfattakımı kalıbında birleşikleri gösterdik, bkz § 268 *alabalık sondurak*. Sıfattakımı gerek basit belirtme öbeği şeklinde, gerekse birleşik cümle kuruluşunda dilimizin sözdiziminde de geniş bir yer alır. Burada sıfattakımının cümle yapısında ve birleşik cümle kuruluşundaki işleyişlerini göstereceğiz.

Belirtme öbeği olarak sıfattakımı da belli haller dışında bir ad hükmündedir. Bir adın bir vasıflayan, veya belirleyen tarafından belirtilmiş, dolayısıyla daraltılmış anlamını taşır. Çeşitlerine göre :

Sarı tavuk bu kadın kaç kilo her çocuk üç költük gibi.

Bu nitelikle sıfattakımı da bir adın cümlede alabileceği bütün işleyişleri alır. Şu farkla ki bu cümle üyesi yerini aldığı basit adın daha çok belirli bir türü anlamını taşır :

*Kara kedi doğurmuş. O kitabı okuyacağım.
«Hangi dağda kurt öldü?» Bu başka arabadır.
Yarın ikinci kata başlayacağız.*

Bunun gibi sıfattakımlarıyla yapılmış adtakımları da cümlede tek ad gibi türlü işleyişlerde görülürler :

*«İyi günümün dostu, kötü günüm geçti gel».
Adam beş çocuk babasıymış. Babamın her sözü aklımda. «Bu kızın nişanlısı şanlıdır». Evin çimarık çocuğunu bilirim. O hanımın birinci kocasıyla tanışmıştık. gibi.*

Üç üyeli sıfattakımları da aynı tarzda kullanılırlar. Sıfattakımına gelen sıfatlarla :

«Bir fazla tabak sofrayı bir dağ gibi ezdi». «Bir başka ferah, başka letafet var içinde». Güzel bir sofraya kurmuştum. Yeni siyah elbiseni gey. İki eski dost gibi konuşuyorlardı.

Sıfattakımlarını bir ada sıfat yaparak :

«Bir dirhem et bin ayıp örter». Ne biçim arkadaşlıktır bu? Orta boy çiviler getirdim. Küçük ölçüde oyunu biz de severiz. gibi.

Adtakımlarını sıfat olarak bir ada getirip :

Sözünün sahibi adam böyle yapmaz. Gözümün nuru oğlum! İçler acısı çocuk gene geldi. O baş belası işi hâlâ bitiremedim. gibi.

420. Yatık fiillerden sıfat işleyişinde olanlar bir içtümlemin yüklemi olduklarında o cümleyi olduğu gibi sıfat işleyişine sokarlar ve onu esas cümlelerin ad niteliğindeki bir üyesine sıfat yaparlar. Böylece sıfat cümleleri dediğimiz çeşitli birleşik cümleler kurarlar. Bunlar genellikle sıfat işleyişinde *sıfat-fiil cümleleri* olup üç zamana göre çeşitlenirler, bkz *sıfatsı sıfatfiil cümlesi* § 474.

Geçmiş sıfatfiillerinden (bkz § 362) -miş sıfatfiilleri ek almaksızın, -dik sıfatfiilleri ise yalnız iyelik ekleri almış olarak içtümleyme yüklem olurlar :

İyi gün görmüş aileler yoksul olmuştu. Köyce seçilmiş bir temsilci gönderdik. «Diktiğin fidanlar meyveyle doldu». Ankarada oturduğum evi sattılar. «Güvendiğimiz dağlara kar yağdı».

Şimdiki zaman sıfatfiilleri (bkz § 263) hepsi ek almaksızın kullanılırlar :

«Ürüylen köpek ısırmasın». Karşımıza çıkan güçlükleri yeneceğiz. Halden anlar dostu nerede bulayım. Bu sonu gelmez tartışmadan vazgeç.

Gururunu okşayıcı sözler söyledim. Tehlikeyi önleyici tedbir lâzım.

Gelecek sıfatfiilleri (bkz § 264) -ecek ekiyle yapırlar ve hem ek almaksızın, hem de iyelik ekleri alarak kullanılırlar :

«Adam olacak çocuk kakasından bellidir». «Hacı olmayacak hacı» deve üstünde yılan sokar». Döneceğin günü telgrafla bildir. Vereceğim karar kesin olacak. gibi.

III. ZARF ÖBEKLERİ

421. Zarf bölümünde *zarf öbeklerine* (groupe adverbial) değinmiştik, bkz § 322 *yalnız yaşamak pek çirkin*. Kelime yapımı bahsinde de zarf öbeği kalıbında isim ve fiil tabanlarını gösterdik, bkz § 270, 274 *karşı koymak ülkönce*. Zarf öbekleri de bir üçüncü mühim belirtme öbeği olarak Türkçenin sözdiziminde gerek basit belirtme öbeği niteliği ile, gerekse birleşik cümle kuruluşunda geniş yer alırlar. Burada onların cümle unsuru olarak ve birleşik cümle yapısında işleyişlerini belirteceğiz.

Zarf öbekleri yapıldıkları kelime türüne göre cümlede iki çeşit kelimenin yerini alabilirler, fiillerin ve sıfatların. Bu zarf öbeklerinde zarfların her çeşidine rastlanabilir. Kimi zarflar sıfata da file de gelir, kimisi gelmez :

*çok uygun az içmek tabii güzel gevşek tutmak
geri kalmak erken kalkmak hepten pasaklı hiç
sebepsiz bilerek yapmak.*

Sıfat niteliğinde olan zarf öbekleri cümlede bir sıfatın alabileceği bütün işleyişleri alır. Yani yüklem ismi olur ve cümleden türlü üyelerini teşkil eden sıfattakımlarına girerler :

Dün hava pek güzeldi. Sen büsbütün çaresiz değilsin. Ağır sıcağ günler geçti. Açık mavi ba-

danaya tercih ettim. Yarı karanlık odada oturuyordum. «Böyle kûteh ömr ile başındaki sevdaya bax».

Fiil niteliğinde zarf öbekleri ise cümlede bir fiil işleyişinde olurlar : Yani ilkin çekimli fiil olarak cümlemin yüklemine meydana getirirler :

«Eğri oturalım, doğru konuşalım». «Geç olsun da güç olmasın». İşler yavaş gidiyor. Pazar akşamı sizi mutlaka bekleyeceğiz.

Sonra adfiil ve sıfatfiil olarak onların işleyişlerinde görülürler, bkz § 418, 419 :

«Erken kalkan yol alır». Babacan oldukça tanınmış firmadır. Peşin ödenecek parayı bulurum. Bol yemenin sonu gelmez. gibi.

422. Sıfat niteliğinde zarf öbekleri yeniden bir sıfata, veya fiile zarf olarak üç üyeli öbekler meydana getirirler. Bu takdirde bunlar da ilkin cümlede bir sıfatın işleyişlerini alırlar :

Bu işe pek az heveslisiniz. Daha koyu renk kravat takmak. «Değildir öyle pek üstad şair, gerçi amma ki ...»

Sonra fiil hükmünde üçlü zarf öbekleri de çekimli fiil, adfiil ve sıfatfiil olurlar :

Onlar çok ileride oturuyorlar. Fazla geç kalmanın. Bunu size yarı şaka söylemiştim. En arkada kalan sensin. Problemi ilk önce çözecek öğrenciye on numara. gibi.

Yatık fiillerden zarf işleyişinde olanlar, yani zarffiiller ise dilimizin sözdiziminde çok geniş bir işleyişe sahiptirler. Bunlar bir içcümlemin yüklemi olduklarında o cümleyi olduğu gibi zarf işleyişine sokarlar ve onu esas cümlemin zarf niteli-

ğindeki bir üyesi yerine geçirirler. Bu birleşik cümleler de dilimizde çok çeşitli olan zarffiillere göre adlandırdığımız *zarf-fiil cümleleri*dir, bkz § 477.

Aşağıda etraflıca göreceğimiz gibi (bkz § 478) bağümle fiiline zarf olan bu zarffiil bazan iki cümle arasında bir *yana-yana*lık (coordination) ilişkisi kurar (*gidip gelmek görse de aldarmamak*) :

Arabadan inip mağazaya girdüler. Hava açsa da bugün gidemeyeceğiz. «İte dalasmaktansa çahyn dolaş». Okulu bitirdiği gibi işe de girdi.

Kimi zarffiiller de yüklemi oldukları içcümleyle esas cümle arasında bir *altaltalık* (subordination) ilişkisi kurarlar, bkz § 480 *konuşarak yürümek düşündükçe üzölmek görmüş gibi anlatmak*. Bunlar daha çok çeşitlidir :

«Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak». Eve döner dönmez bana telefon etsin. Yalnız kaldığından çok yoruluyor. Kardeşimi görmek için Bahkesire gideceğim. «Gökte ararken yerde buldum.»

IV. TAKI ÖBEKLERİ

423. Takı bölümünde *takı öbekleri*ni gösterdik (bkz § 333 v.i *araba ile hasta gibi*) ve birleşim bahsinde takı öbekleri kalıbında birleşikleri tanıttık, bkz § 271 *yiize karşı göz önünde*. Takı öbekleri sözünde sıfat ve zarf hükmündedirler. Bu sebeple sıfatların ve zarfların bütün işleyişlerini alırlar. Ancak bunlar önceki üç belirtme öbeğinden farklı olarak karışık cümle kuruluşuna yaramazlar.

Sıfat olarak yüklem ismi olurlar ve sıfattakımları teşkil ederek cümlelerin ad niteliğinde her üyesinin yerini alırlar :

Maşallah, arslan gibisin. Sıtmaya karşı ıldık kinindir. «Kitaba el basarım, senden başka yarım yok». Kapı önünde münakaşayı sevmem gibi.

Takı öbekleri daha çok zarf olarak kullanılırlar. Bu sıfatla da fiillere ve sıfatlara gelirler. Sıfatlarla yaptıkları üçlü sıfat-kımları cümlede türlü işleyişlerde görülür :

Fransızlar «Türk gibi kuvvetli» derler. Yarın bayram dolayısıyla kapalıyız. Kanuna göre sorumlu yönetici hiç görünmedi. Bu kapı kadar büyük tabloyu nereye asacaksın? gibi.

Fiillere gelerek de yakından belirtilmiş yüklem olurlar :

Kızlar geleneğe göre geyinmişlerdi. Sabahtan beri öksürüyorum.

Bunlar yatık fiillere de gelirler :

Yeğenin için ayırdığım fidanlar yeşerdi. Öğleden sonra gitmen faydasız. Kıskaçlık yüzünden bozulan nişanlılar barışmışlar. Sabaha değin dönmeyince merak ettik. gibi.

Takı öbekleri gerçi bir içcümleye yüklem olan yatık fiillerle karmaşık cümle kurmak işleyişine sahip değildirler. Fakat takıların yatık fiillere gelerek yaptıkları birleşikler onları geçitlendirir. Bunlar bir türlü birleşik yatık fiiller, genellikle zarffiiller teşkil ederler :

bilmekle (ile) bilmesine rağmen bilmiş gibi bildiği halde bildiği için bilmezden önce bileceği zaman bilinceye kadar v.b.

Bunları yukarıda zarffiiller bölümünde anlatımlarına göre vermiştik, bkz § 365 v.i. Burada bazıları toplu olarak göstermiş oluyoruz :

«Bir lâhzada bir pancur açılmış gibi yazdan, Bir bestenin engin sesi yükseldi Boğazdan. «El etek öpmekle dudak aşınmaz». Ayrılacağı zaman beni görsün. Bunu bildiğim için karışmadım. Sen davranıncaya kadar iş bitti. gibi.

V. ÇEKİM ÖBEKLERİ

424. Birleşik isim tabanlarında (bkz § 272 *dilekolay soldasıfır*) ve birleşik fiil tabanlarında (bkz § 275 *baş kaldırmak dile düşmek*) *çekim öbeği* kalıbında birleşik kelimeleri göstermiştik. Onlar bu öbeklerin lügat anlamı kazanmış örnekleridir. Aslında söziçinde çekim halindeki bütün cümle üyeleri zarf öbeklerinin oluşmasına benzer şekilde öbekleşme istidadı gösterirler. Öyle ki bunlar zarf öbekleri gibi kavramları belirtmeye, farklılaştırmaya yararlar ve dilimizde onlara paralel bir işleyişe sahip bulunurlar. Bunlara *çekim öbeği* (groupe de déclinaison) deriz :

*yer sarsılmak sözü bitirmek havaya bakmak
kırda yatmak yoldan gelmek insana alışkın
«Mahalleye Mevkuf» ağırlıkta eşit omuzundan
yarak gibi.*

Görülüyor ki bunlar da zarf öbekleri gibi iki türlü yapıldırlar. Çekim halinde isimlerin sıfatlara (bazan da adlara) gelmesiyle isim ve onların fiillere gelmesiyle fiil niteliğinde olurlar. Öncekilere *isim öbekleri* (groupe nominal), sonrakilere *fiil öbekleri* (groupe verbal) diyeceğiz.

A. İsim Öbekleri :

425. İsim işleyişinde çekim öbeklerinden bir türlüüstü kime, kimde, kimden hallerinde adlardan sonra sıfatlar getirerek yapılır. Bunlar bazan da iyelik ekleri almış olarak zarf ve sıfat işleyişinde görülürler :

O biraz oyuna düşkündür. İşine hakim görünüyor. Haftada bir yoklayorum. Atıcılıkta ezsiz adamdı. «İçin dostlar cabadan. Hovadayız babadan». Sıcaktan şikâyetçi değilim.

Aynı kalıpta adlardan sonra adlar getirerek yapılmış öbekler ise dahaçok ad olurlar :

Kışa hazırlık yapıyoruz. Onu çocuklara yardım için gönderdim. Saygıda kusurumuz yok. Evde bekçi kim kalıyor? «Gâvurdan dost, domuzdan post». Akrabasından kötülük gördü.

Bir de bu kelime sırasının tersi görünüşünde belirtme öbekleri vardır ki bunları da çekim öbekleri saymak gerektir :

baş açık gözler yaşlı yürek taş söz milletin namlu havaya parmak tetikte sağlık Allahtan.

Bunlar yargı öbeği tertibindedirler. Ancak zarf ve sıfat olarak kullanışları da yaygın olup çoğu zaman belirtme öbeği niteliği gösterirler. Öyle ki bazıları öncekilerle aynı yerde kullanılabilir :

Elde silâh odaya girmişler. × Silâh elde odaya girmişler.

Sonrakilerin özellikleri sıfat, veya ad olan belirtenin sona gelmesidir. Belirten bir sıfat veya kim halinde bir ad olabilir :

Baş açık yağmurda dolaşma. Sinan baba bir kardeşimdir. Para peşin on bin istiyor. Beniz kül karışma dikildi.

Fakat bu belirteni sona gelen çekim öbekleri dahaçok belirten olan adın çekim ekleri alması ile oluşurlar :

Nadas Yusufun anlaştık. Paralar cebe savuştular. Ayak üzengide seslendi. Çarıklar ağadan yanaşma oldum. «Eklemek elden, su gölden» yaşıyorsun.

Bir türlü sıfat takımı saydığımız birleşikler de bu tertiptedir, bkz § 269 *gözü açık ayağı oğurlu camı tez*. Bu iyelik eki almış adlara gelen sıfatlar yerine çekim hallerinde adlar getirerek de isim öbekleri kurarız :

«Eli işte, aklı oynasta». *Cephesi caddeye bir evdir. Malzemesi ustadan olmak şartıyla. «Derisi senin, kemiği benim». Parası karısından bir apartman yaptı. «Günahı boynuna» o söylemiş.*

Nihayet kimden-kime halleriyle yapılan isim öbekleri de çok kullanılır :

Ekmekçiyle haftadan haftaya hesablaşırım. «Kaleden kaleye şahin uçurdum». Babadan oğula kalan bir meraklır. Evinden çarşıya çıkmaz oldu. Başından sonuna yalan.

B. Fiil Öbekleri :

426. Yukarıda çekim öbeği kalıbında birleşik fiilleri gösterirken fiil öbekleri ve çeşitleri hakkında bir fikir vermiş olduk, bkz § 275 *hava bozmak göz yummak yolda kalmak*. Bunlar cümlede aldıkları çekim halleriyle kimsenin, nesnenin ve isimlemenin fiile yaklaşması, onunla öbekleşmesi mahsulüdürler.

Cümlede kimsenin fiille öbekleşmesi ençok *tek kişili* fiillerde görülür ki bunların da birtakımı birleşik kelime niteliği taşır, bkz § 275 *kar yağmak gün doğmak*. Dahaçok geçişsiz fiiller kimse ile öbekleşirler :

Yağmur yüzünden oyun kaldı. Ekimde okullar açılacak. O tarihte harp başlamıştı. «Felekler yandı ahımdan, muradım şem'i yanmaz mı»?

Ancak kimse bir iyelik eki almış olarak fiille daha geniş ölçüde öbekleşme istidadı gösterir (*yüzü gülmek kolu burkulmak*). Bunlar ister belirtme öbeği halinde olsun, ister

birleşik fiil tabanı anlamı bağlamış bulunsun çekimde fiil tek kişili kalır ve adın taşıdığı iyelik eki çekime tabi olarak öbek bir iççekim işlekliliği kazanır (*canı acıdı* değil, *canım acıdı* v.b.) :

«Nice yeğitlerin beli büküldü». *Keyfiniz kaçmasın. Çok canım sıkılıyor. «Baki kalur sahife-i âlemde adımız».*

Bu fiil öbeklerinden gelen birleşikler bazı anlamdaş oldukları basit fiil tabanları yanında *çevrik fiil* anlatımı taşırlar :

Acıktım × *Karnım acıktı. Gördüm* × *Gözüm gördü.* gibi.

427. Cümlede nesnenin fiille öbekleşmesi ise ismin kim ve kimi halleriyle olur. Her iki halde nesneyle öbekleşen fiil geçişlidir. Adın kim halindeki belirsiz nesneyle öbekleşen fiiller dilimizde daha yaygın ve birleşik fiil tabanları geliştirmeye daha müsaittir, bkz § 276 *boyun eğmek can atmak* :

«Yeşilbaş ördek olsam, su içmem gölünüzden». *Şimdi bol bol kitap okuyormuş. Sizden haber bekleyecektik.*

Yardımcı ve yarı yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiil tabanları da bu fiil öbeği kalıbındadırlar, bkz § 278 *alay etmek gelin olmak iş görmek ara vermek*. Adın kimi halindeki belirli nesneyle öbekleşen fiiller daha daralmış bir anlam kazanırlar :

«Ah ilen, vah ilen ömrü geçirdim». *Ali erkenden sobayı yakıyordu. «Tekkeyi bekleyen çorba içer». «İti an, taş hazır!».* gibi.

Burada da belirli nesne olan ad iyelik ekleri almış olabilir. Ancak bunlar fiilin çekiminden müstakil olarak çekime uğrayabilirler :

Gereğini yapmalısınız. Ben borcumu ödedim. Alacağınızı göndereceğim. «Atımı bağladım ben bir meşeye». «Aç gözünü, uyandır canını».

Cümlelerin isimlemesi ile öbekleşen fiiller geçtikleri yer yön bakımından belirtilmiş bir anlatım kazanırlar. Bunlar isimin kime, kimde, kimden halleriyle olur :

Babam beni çarşıya göndermişti. «Aya baktım, ay ayaz». «Çelebiler haremelerde kızlasın». Doktoru evde bulacaksın. Amerika yerlileri Asyadan gelmişler. «Ne olur olur, eşekten düşer ölür».

Bu öbeklerde çekim ekleri bir iyelik eki üzerine de gelmiş olabilir. Bu iyelik ekleri de fiil çekiminden müstakil olarak çekilebilirler :

Sofrada yerime oturmuşsun. Bu işçileri emrinize vereceğim. «Kismetinde olan kaşığında çıkar». O daha çok çiftliğinde kalıyor. Kardeşiniz işinden ayrılmış. «Aldırdım elimden gül yüzlü yarı».

VI. BAĞLAM ÖBEKLERİ

428. Birleşik isim tabanlarında (bkz § 273 *ana baba deli dolu*) ve birleşik fiil tabanlarında (bkz § 280 *satıp savmak gzmek tozmak*) koşma takım kalıbında birleşik kelimeleri gösterdik. Bunlar iki kelimenin türlü ilişkilerle basitçe yanyana gelip farklı bir kavram kazanması mahsulüdür.

Ashında bunlar *bağlamsız bağlam öbekleri*dir. Türkçede bağlam sınıfı eski olmakla beraber geç gelişmiş, çünkü onun yerini isimlerde özel bir ton ile *bağlamsızlık*, fiillerde ise hem bağlamsızlık, hem de zengin bir zarffiiller sistemi tutmuştur, bkz § 340 *eş dost çıkar almaz Bakıp gitti*.

Yargı öbeklerini bağlama işleyişleri biryana, bağlamlar sözcüğünde aynı işleyişte iki, veya daha çok kelimeyi bağlaya-

rak *bağlam öbekleri* (groupe conjonctionnel) meydana getirirler. Bağlam öbekleri de bir türlü belirtme öbeği olmakla birlikte burada belirten ve belirtileni ayırdetmek çoğu zaman mümkün değildir. Öbeğin iki üyesi birbirlerini belirtirler, veya eşit değerde öbeleşirler, denebilir (*küçüğü büyüğü Kerem ile Aşık*). Yargı öbeklerinde ise yanyana ve alta alta iliski kurabilirler, bkz § 339.

Bağlam alan bağlam öbekleri çok yaygın değildir ve hemen daima aynı türden iki kelimeyi bağlamış bulunurlar. Bağladıkları kelimelerin cinsine göre nitelik alır ve türlü cümle üyelerinin yerini tutarlar :

«Maderle peder olup behane, sevk etti kaza beni cihane». Kapıyı ve pencereyi kapamıştım. Zengin ama, cimri adamdır. Sen hasta değil, evhamlısın. Ağır, hatta hareketsiz davranıyordun.

İkilenen bağlamlarla da bir sıra bağlam öbekleri yapılır :

Adam da, kadın da meraklıymışlar. «Hem kadeh, hem bade, hem bir şuh sakidir gönül». Ya dört, ya beş kişi gelecekler. gibi.

Bağlam öbeklerinde de çekim ekleri kelimelerden birine, veya her ikisine gelebilir :

Mektubu ve zarfı hazırladım. × Mektup ve zarfı hazırladım.

Bağlam öbeklerinin bazı donmuş örnekleri kısaltmış yargı öbeği halinde kullanılmaya müsaittirler ve deyimler, atasözleri olabilirler :

«Acı ama gerçek». «Büyümüş de küçültmüş». «Ne ana, ne baba». «Ya yardan, ya serden» geçmek gerek. «Hem kel, hem fodal» kişidir.

Bağlamaların daha geniş ölçüde yargı öbekleri arasında kullanılmasını aşağıda göreceğiz, bkz § 461 v.i.

429. Belirtme öbeği olarak bağlam öbekleri dilimizde geniş ölçüde bağlamsız yapılmış görülmürler. Bunları başlıca iki sınıfta toplayabiliriz: 1. *ikilemeler*, 2. *koşma takımlar*. Fakat aynı, zıt, veya ilişkili anlamda iki kelimeyi bir araya getiren bu bağlamsız öbekler ancak bazan sözdizimi öbekleri işleyişinde görülmürler :

«Peynir ekmek hazır yemek». Dar uzun bir masamız vardı. Verimli, bakımsız bahçeler bunlar. Ciddi, sürekli çalıştık.

Bu bağlamsız öbekler dahaçok zaman içinde şekilce kalıplaşmış ve anlamca farklılaşmış olarak dilin kelime çekimi ve kelime yapımı vasıtaları arasına girmişlerdir. Bunlar kapsadıkları kelimelerin anlamını berkitme, renklendirme, tasvir, çeşitlendirme gibi özellikler kazanmış bulunurlar. Bağlıcalarını yerlerinde gösterdik. İkilemeler :

1. Yansılamlar: *patpat zırt zırt harıl harıl küttür küttür zangır zangır* (§ 347).

2. Ünlemler: *hayhay! vahvah! heyhey! pehpeh!* (§ 343).

3. Berkitme sıfatları: *iri iri kestaneler «Yörük yaylasında süt bakar bakar»* (§ 303).

4. Üleme sayı sıfatları : *üçer üçer beşer beşer teker teker* (§ 308).

5. Berkitme zarfları: *az az düzeltmek yavaş yavaş ilerlemek vakit vakit huysuz adım adım izlemek* (§ 326).

6. Hal zarffiilleri: *döve döve söyletmek bile bile suçlu «Güle güle gidin». baka baka yazmak* (§ 367).

Koşma takımlarsa aynı olmayan iki ses birliğinden oluşmuşlardır :

1. Yansılamlar: *tantun zırt zırt hapur küpür dangul dungul şangır şungur* (§ 347 v.i).

Böylece cümlelerin anlatımı ile ilgili ve vurgulara paralel iki türlü değişik sıra ayırdederiz. Birincisi cümlelerin ağırlık noktasını belirtmek için yapılan değişik sıra ki buna *mantık vurgusu* terimine uygun olarak *mantıkça sıra* (ordre logique) diyoruz. İkincisi daha çok konuşan kişinin duygularını belirtmeye yarayan değişik sıradır. Buna da *duygu vurgusu* terimine uyarak *duyguya sıra* (ordre affectif) adını veriyoruz. Berkitme vurguları gibi duyguya sıra da hitabette bazan aşırı ölçüler alır ve sözün tabiiliğini bozar. Buna da *dokunaklı sıra* (ordre pathétique) deriz.

B. Sıra Değişimleri :

444. Mantıkça ve duyguya sebeplerle kelime sırasında meydana gelen değişimler birbirine benzer ve başlıca üç şekilde görülür :

1. Vurgu bahsinde gösterdiğimiz gibi yüklem yerinde kalmasıyla vurgulu kelimenin ona yaklaştırılması :

Yarın arabayı Turgut getirecek. Turgut arabayı yarın getirecek.

2. Sadece zarflamayı belirtmek için onun cümle başına alınması :

Yarın, Turgut arabayı getirecek. Orada Ahmet hazırlık yapıyordu.

Bu zarflamayı bağlam olarak cümle başına gelen kelimeyle karıştırmamalı (*Çünkü Ahmet orada hazırlık yapıyordu*).

3. Yüklem yerinden alınıp kimseye yaklaştırılması, hatta cümle başına getirilmesi :

Turgut getirecek yarın arabayı. Getirecek Turgut yarın arabayı.

Yüklem ileri alınmasıyla doğrudan sıraya en çok aykırı görünen bu üçüncü çeşit değişik sıraya konuşma dilinde ol-

nun. Köylüler kazma kürekle ortahı temizlediler.

İsimleme cümlede önceki cümle üyelerine bakarak daha çoklukla birden fazla sayıda bulunur ve bunlar aynı hizada ve kalıpta kelimeler olmaktan ziyade oluş ve kılışı türlü yönlerinden belirten, sınırlayan çeşitli çekim hallerinde kelimeler olurlar :

Sürüler yayladan köye inmişti. Parayı hazıranda bankayla size yollarım. Onlar bayram için Ankaradan İstanbula arabayla geleceklermiş gibi.

E. Zarflama :

442. Cümlede yüklem içinde geçtiği hal ve şartları belirten zarflara ve zarf niteliğindeki belirtme öbeklerine *zarflama* (déterminant adverbial, complément circonstanciel) deriz. Aslında zarf fiillere ve sıfatlara gelen ve onların anlamlarını sınırlayan bir kelimedir. Bu işleyişleriyle zarfları, birleşiklerini ve zarf öbeklerini yukarıda gördük, bkz § 322, 270, 274, 421 :

az soğuk içeri girmek pekâlâ karşı koymak gibi.

Cümlelerin üyesi olarak zarf ve benzerleri ise işleyişi ve yeri ayrı bir söz birliğidir. Bütünüyle olağanın zaman, yer, yön, tarz, miktar, gerçekleştirme gibi özelliklerini belirtmeye yarar (*Burada Sinanı bekleyorum. Hava yarın güzel olacak*). İşte buna cümlede *zarflama* diyoruz. Bu iki türlü kullanışı karıştırmamalı.

Zarflama cümlede pek çeşitli hal ve şartlar belirtir. Zarflama olan kelimeler ve belirtme öbekleri de çeşitlidir, basit ve birleşik zarflar, sıfatlar, zarf ve takı öbekleri gibi. Başlıca türleri şunlardır :

Zaman için :

Ayşe erkenden kahvaltını hazırladı. Öğleden sonra deniz dalgaydı.

Yer için :

İçeride bir misafir var. Dostum şurda burda beni çekiştiriyormuş.

Yön için :

Onu nereden tanıyorsunuz? Hayvanları karşı yakaya geçireceğiz.

Tarz için :

Sen usul usul beni kandırıyorsun. Osman deli gibi cvc koşuyordu.

Mikdar için :

İşi büsbütün ortağına bırakmış. Şoför en azından yüz lira isteyecek.

Gerçekleme için :

Herhalde bizi unutmayacaksınız. Belki işi yarın kolaylarım. gibi.

Zarflama yapılış bakımında isimlemeye benzer ve onun gibi bir cümlede türlü yönlerden belirtici olarak birden fazlası bulunabilir :

Siz yarın orada bulunmalısınız. Herhalde yarın orada bulunmalısınız.

II. BASİT CÜMLENİN ÇEŞİTLERİ

443. Yukarıdan beri cümlelerin yapısı ve üyeleri bahislerinde basit cümlelerin çeşitlerini de göstermiş olduk: 1. fiil cümlesi, 2. isim cümlesi. Burada bu iki türlü cümlelerin bazı özelliklerini anlatacağız.

429. Belirtme öbeği olarak bağlam öbekleri dilimizde geniş ölçüde bağlamsız yapılmış görülmüşler. Bunları başlıca iki sınıfta toplayabiliriz: 1. *ikilemeler*, 2. *koşma takımlar*. Fakat aynı, zıt, veya ilişkili anlamda iki kelimeyi bir araya getiren bu bağlamsız öbekler ancak bazan sözdizimi öbekleri işleyişinde görülmüşler :

«Peynir ekmek hazır yemek». Dar uzun bir masamız vardı. Verimli, bakımsız bahçeler bunlar. Ciddi, sürekli çalıştık.

Bu bağlamsız öbekler dahaçok zaman içinde şekilce kalıplaşmış ve anlamca farklılaşmış olarak dilin kelime çekimi ve kelime yapımı vasıtaları arasına girmişlerdir. Bunlar kapsadıkları kelimelerin anlamını berkitme, renklendirme, tasvir, çeşitlendirme gibi özellikler kazanmış bulunurlar. Başlıcalarını yerlerinde gösterdik. İkilemeler :

1. Yansılamar: *patpat zırt zırt harıl harıl kütür kütür zangır zangır* (§ 347).

2. Ünlemier: *hayhay! vahvah! heyhey! pehpeh!* (§ 343).

3. Berkitme sıfatları: *iri iri kestaneler «Yörük yayla-sında süt bakar bakar»* (§ 303).

4. Üleme sayı sıfatları : *üçer üçer beşer beşer teker teker* (§ 308).

5. Berkitme zarfları: *az az düzeltmek yavaş yavaş ilerlemek vakit vakit huysuz adım adım izlemek* (§ 328).

6. Hal zarffiilleri: *döve döve söyletmek bile bile suçlu «Güle güle gidin». baka baka yazmak* (§ 367).

Koşma takımlarsa aynı olmayan iki ses birliğinden oluşmuşlardır :

1. Yansılamar: *tantun zort zurt hapır küptür dangul dungul şangır şungur* (§ 347 v.1).

Böylece cümlelerin anlatımı ile ilgili ve vurgulara paralel iki türlü değişik sıra ayırdederiz. Birincisi cümlelerin ağırlık noktasını belirtmek için yapılan değişik sıra ki buna *mantık vurgusu* terimine uygun olarak *mantıkça sıra* (ordre logique) diyoruz. İkincisi daha çok konuşan kişinin duygularını belirtmeye yarayan değişik sıradır. Buna da *duygu vurgusu* terimine uyarak *duyguya sıra* (ordre affectif) adını veriyoruz. Berkitme vurguları gibi duyguya sıra da hitabette bazan aşırı ölçüler alır ve sözün tabiliğini bozar. Buna da *dokunaklı sıra* (ordre pathétique) deriz.

B. Sıra Değişimleri:

444. Mantıkça ve duyguya sebeplerle kelime sırasında meydana gelen değişimler birbirine benzer ve başlıca üç şekilde görülür :

1. Vurgu bahsinde gösterdiğimiz gibi yüklem yerinde kalmasıyla vurgulu kelimelerin ona yaklaştırılması :

Yarın arabayı Turgut getirecek. Turgut arabayı yarın getirecek.

2. Sadece zarflamayı belirtmek için onun cümle başına alınması :

Yarın Turgut arabayı getirecek. Orada Ahmet hazırlık yapıyordu.

Bu zarflamayı bağlam olarak cümle başına gelen kelimeyle karıştırmamalı (*Çünkü Ahmet orada hazırlık yapıyordu*).

3. Yüklem yerinden alınıp kimseye yaklaştırılması, hatta cümle başına getirilmesi :

Turgut getirecek yarın arabayı. Getirecek Turgut yarın arabayı.

Yüklem ileri alınmasıyla doğrudan sıraya en çok aykırı görünen bu üçüncü çeşit değişik sıraya konuşma dilinde ol-

A. Fîl Cümlesi :

Yüklemi bir çekimli fiil olan cümleye fiil cümlesi diyoruz. Tam yapılıklı basit fiil cümlesinde beş üye vardır ve bunların *doğrudan sırası* (ordre direct) şöyledir :

Kimse + Zarflama + İsimleme + Nesne + Yüklem
Turgut + yarın + şehirden + tüfeği + getirecek.

Bu üyelerden her birinin alabileceği türlü şekillerden yukarıda bahsettik. O şekiller arasında nesnenin belirli, veya belirsiz olması anlatışı değiştirir. Nesnenin kim haliyle 'yukarıdaki cümle belirsiz anlam alır ve şöyle olur :

Turgut + yarın + şehirden + tüfek + getirecek.

Cümle üyelerinin *kelime sırası* (ordre des mots) dilimizde eskidir. Burada yüklem cümle sonunda, kimsenin cümle başında olması esastır. Nesne ortada ve yükleme ya-kındır. Kimseden sonra çoklukla önce zarflama, sonra isimleme gelir. Eski Türkçede :

«*Er yığaç tıktı*». «*Men anı toğurdum*». «*Tefiri tag birle yérig basurdı*». «*Ol maña kişide altun saldı*». gibi.

Dilimizde de bu sıra esastır ve yazıda dahaçok, konuşmada dahaaz olmak üzere gözetilir. Ancak yine Eski Türkçeden beri cümlede kelime sırası gramerce sebeplerle yer yer değişegelmiştir.

Değişik sıra (ordre occasionnel) dilimizde başlı başına bir *gramerce işleyiş* (fonction grammaticale) olup cümle vurgusuna paralel olarak görülür. Yukarıda (bkz § 94) vurgu bahsinde cümle vurgusunun anlamca ağırlık taşıyan kelime üzerine geçtiğini ve çoğu zaman da bu vurguyu taşıyan kelimenin yer değiştirerek yükleme yaklaştığını gösterdik. Bunun gibi berkitme vurgusu ve ahenk vurgusu ile ilgili sıra değişimleri de olur.

Böylece cümlelerin anlatımı ile ilgili ve vurgulara paralel iki türlü değişik sıra ayırdederiz. Birincisi cümlelerin ağırlık noktasını belirtmek için yapılan değişik sıra ki buna *mantıkça sıra* (ordre logique) diyoruz. İkincisi daha çok konuşan kişinin duygularını belirtmeye yarayan değişik sıradır. Buna da *duyguş vurgusu* terimine uyarak *duygucu sıra* (ordre affectif) adını veriyoruz. Berkitme vurguları gibi duygucu sıra da hitabette bazan aşırı ölçüler alır ve sözün tabiiliğini bozar. Buna da *dokunaklı sıra* (ordre pathétique) deriz.

B. Sıra Değişimleri :

444. Mantıkça ve duygucu sebeplerle kelime sırasında meydana gelen değişimler birbirine benzer ve başlıca üç şekilde görülür :

1. Vurgu bahsinde gösterdiğimiz gibi yüklemin yerinde kalmasıyla vurgulu kelimelerin ona yaklaştırılması :

Yarın arabayı Turgut getirecek. Turgut arabayı yarın getirecek.

2. Sadece zarflamayı belirtmek için onun cümle başına alınması :

Yarın Turgut arabayı getirecek. Orada Ahmet hazırlık yapıyordu.

Bu zarflamayı bağlam olarak cümle başına gelen kelimeyle karıştırmamalı (*Çünkü Ahmet orada hazırlık yapıyordu*).

3. Yüklemin yerinden alınıp kimseye yaklaştırılması, hatta cümle başına getirilmesi :

Turgut getirecek yarın arabayı. Getirecek Turgut yarın arabayı.

Yüklemin ileri alınmasıyla doğrudan sıraya en çok aykırı görünen bu üçüncü çeşit değişik sıraya konuşma dilinde ol-

dukça rastlanır. Burada yüklem her zaman sert bir berkitme vurgusu taşır :

Yaşasın Kıbrıs mücahitleri. Boza'rım senin keyfini. Gelmeseydim keşki bu Ankaraya. Sinan uğradı' bize dün akşam. Ya'pmadı amcan bize bu yardımı. «Geçti' Borun Pazarı». «Aykıla' pirincin taşını». «G'din güle güle».

Buna *ters sıra* (ordre inverse) deriz. Yeni zamanlarda yazı dilimizde tartışma konusu olan *devrik cümle* (phrase inverse) de budur.

445. Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere ters sıra bir türlü değişik sıradır ki daha çok duygulu anlatışta ve kısa cümlelerde kullanılır, yukarıda duyguca sıra diye adlandırdığımız anlatışı karşılar. Konuşanın önyargısını taşıyan ve önemi önceden belirtilmiş olan yüklem de bu türlü yer değiştirmiş olarak görülebilir. Ters sıraya deyimlerde çok (duyguca anlatma), atasözlerinde az (mantıkça anlatma) rastlarız ki bu da sözü geçen kelime sırasının dilimizdeki gerçek işleyiş yerini belli eder. Nazımda değişik sıra çoğu zaman vezin ve kafiye zaruretlerinden geldiği için bu konuda tam bir ölçü sayılamaz.

Yazı dilinde vurgu şiveye, dolayısıyla okuyanın hayaline bırakılmış ve orada vurguyu pekitmeye yarayan değişik sıraya da eskiden beri pek yer verilmemiştir. Ancak bunun *doğrudan söz* (discours direct) ve karşılıklı konuşma aktarmalarında, dolayısıyla hikâye ve tiyatrodaki eski ve yeni yazı dilimizde yeri vardır :

«Eydür: Han kızı katı gazab ederim şimdi saña». «Celâleddin — yıktı oradan, nâ Mübarek». Karagöz — Yıktın perdeyi, eyledin viran».

Değişik sıranın gramerce işleyişine uygun olarak yer yer yazıda kullanılması üslûpça bir zenginlik teşkil edebilir. Yersiz ve kötüye kullanmamalı.

Bazan söziğinde değişik sıraya paralel olarak cümle üyesi belirtme öbeklerinin de tersine döndüğü görülür :

*Bugün unutulmuş yemi tavukların. Yap bana
bir kahve şekerli. O sana edecek telefon yarın.
Onlar böyle bir teklif sürdüler ileri.*

Bu türlü kullanışları konuşmada hatalı saysak da nazımda kabulleniyoruz :

*«Niçün dutmazsın ey kâfir elini bir müselman-
nuñ». «Eder tedvir-i âlem bir mekinin kuvve-i
azmi». «Kendi bazan gelir amma sözü gelmez
kaleme».*

C. İsim Cümlesi :

446. Yüklemleri bir isim olan cümleye isim cümlesi diyoruz. Biz yukarıda fiil cümlesini anlatırken tam kuruluşlu cümle örneği olarak yüklemleri geçişli bir fiil olan, dolayısıyla nesne alabilen fiil cümlesini örnek olarak aldık. Bu beş üyeli cümleyi basit cümlelerin yapısını ve kelime sırasını genellikle incelemek için de daha elverişli bulduk.

Geçişsiz fiil cümlesinde olduğu gibi isim cümlesinde de yüklemnin başka bir varlık üzerinde etkisi bulunmadığından nesne de bulunmaz, cümlelerin bir üyesi eksik olur. Buna göre tam yapılıklı basit bir isim cümlesinde dört üye vardır ve bunların da doğrudan sırası şöyledir :

Kimse + Zarflama + İsimleme + Yüklemler
Hava + bugün + Ankarada + karlıymış.

Bu sıra fiil cümlesindekinden farksız olup ondan ancak yüklemnin yapısı ile ayrılır. Bu cümlede sadece *karlıymış* yerine *karlamış* dersek onu bir fiil cümlesine çevirmiş oluruz. Cevher fiili bir durum fiili olduğu için burada ancak isimleme- nin hemen daima kimde halinde bulunması dikkati çeker.

İsim cümlesinde bu sıra esastır ve orada da vurguya paralel bir gramerce işleyiş teşkil eden değişik sıra vardır. Bunun gibi mantıkça ve duyguca belirtme ifade eden değişme şekilleri isim cümlesinde de görülmüştür. Vurgulu kelimenin yüklemeye yakın gelmesi yaygın bir değişik sıradır :

Bugün Ankara'da hava karlıymış. Oradan dönüşte hepimiz memnunduk. Henüz sonuç kesin değil. Otelde yeriniz rahat mı?

Zarflama özellikle cümle başına alınarak belirtilir :

Eskiden işler başkaydı. Kışın Antalya'da oteller ucuzdur.

Yüklemin cümle başına doğru kimseye yaklaştırılması, veya başa alınması, yani ters sıra (devrik cümle) de oldukça yaygındır :

Hava karlıymış bugün Ankara'da. Haklısın sen o işte zaten. Kimindir bu koyunlar? Nezleyim dünden beri. Yok çaresi.

Hülâsa sıra değişimleri isim cümlesinin kuruluşunda da konuşmada yaygın olarak, yazıda ise doğrudan söz aktarmalarında ve yeni denemelerde fiil cümlesindekine benzer.

Buna göre isim cümlesinin yapı özelliğini isimden yükleme teşkil eder ki buna yukarıda yer yer değindik, bkz § 438, 434, 398. İsimden yüklemi en çok kullanılan şekliyle isimlere artık başlı başına bir kelime değil, bir ekler sistemi saydığımız cevher fiilini getirerek kurarız. Bunlardan yalnız şimdiki zaman 3. kişi eki olan *-dir* konuşmada sık sık, yazıda bazan düşer, veya kullanılmaz (*Hava sert. Eşyalar burada*). Böylece yüklem ismi çıplak olarak yüklem olur. *-dir* eki bu kipin 3. kişi çoklusunda da düşebilir. O zaman yüklem ya teklisinde olduğu gibi ismin eksiz haliyle kurulmuş olur, yada sadece bir çoklu eki alır :

Onlar dargın. Hanımlar evde. yahut Onlar dargınlar. Hanımlar evdeler.

447. Yine yukarıda gördüğümüz gibi isimden yüklem in olumsuzluk ve soru şekilleri fiilden yükleminkilere benzemez, bkz § 399. Olumsuz şekil isme *değil*, soru şekli ise *mi* getirerek yapılır ki cevher fiili ekleri artık bunlara eklenir :

1. olumlu : *Deniz dün soğuk-tu.*
2. olumsuz : *Deniz dün soğuk değil-di.*
3. olumlu soru : *Deniz dün soğuk mu-ydu?*
4. olumsuz soru : *Deniz dün soğuk değil mi-ydi.*

1, 2 ve 3 parçada yazılan bu şekiller aslında bir kelime sayılır ve bir cümle üyesi (yüklem) teşkil ederler.

Cevher fiilinin yalnız dört kipi bulunduğu (bkz § 398) eksikleri yerine göre *olmak* fiilinin gelecek ve eğilim kipleriyle tamamlar, isimden yüklemi olanlarla kurarız :

Artık sen yolda sabırlı olacaksın. Sofra sekizde hazır olsun. Akşam bahçede birlikte olalım. Ben ona karşı yumşak olmamalıyım.

-mek aslında bir *durum fiili* (être), *olmak* ise bir *oluş fiili* (devenir) olduğundan o bunu her anlamıyla örtmez. Bununla beraber *-mek* fiili gibi salt fiil olan *olmak* ve *bulunmak* fiilleri de yüklem fiili olarak kullanılırlar :

Ben o gün dükkânda bulundum. Ağabeyin yüz-başı olmuş. gibi.

D. Saplama Cümle :

Saplama kelimelerle işaretlere, saplama öbeklerine ve *saplama cümle* ye yer yer değindik, krş § 104, 111, 113, 433 ek. Saplama cümleler de öbür saplama unsurlar gibi cümle nin asıl yapısına girmeksizin söze katılmaktadırlar. Ancak bunlar bir tam yargı öbeği teşkil ettikleri için sözdizimi yönünden başlı başına incelenmeyi gerektirirler.

Saplama cümle almış bir basit cümleyi bir birleşik cümle sayamayız. Çünkü bu iki cümlede —fiil cümlesi olsun, isim

cümlesi olsun— iki yargı organik bir ilişkiyle birbirine bağlanmakta değildir. Buna göre onu basit cümlelerin eklenti almış bir özel hali olarak gözönüne almamız lâzım gelir.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi dilimizde bu eklenti yalnız cümlelerin içinde değil, cümlelerin başında ve sonunda da görülebilir :

O yüzyıllarda Oğuzlar — Bunlar en eski Türkmenlerden bir ulus olmalıydılar — daha doğuda görünürler. Allah beterinden korusun, bizim çocuklar mühim bir trafik kazası geçirdiler. Amcam o bahçeyi satın almış, anlatıyordu ya.

III. BASİT CÜMLEDE UYLAŞMA

448. Yüklemleri fiilden olsun, isimden olsun her yargı öbeğinde yüklemle yükülenen gramerce belli bazı yönlerden kurallı olarak birbirlerine uyarlar, uylaşırlar, (*Konuklar kalacaklar. Ben eyimserim*). Basit cümlede kuralları ve ayrıklıklarıyla kendini gösteren bu olağana *uylaşma* (accord) deriz. Burada uyma karşılıklıdır. İki cümle üyesini *uyan* ve *uyulun* diye ayırdetmek mümkün değildir.

Türkçede kimseyle yüklem arasında üç türlü uylasma olur: 1. kişice uylasma, 2. sayıca uylasma, 3. çatıca uylasma. Her türüstünde uyusma çoğu zaman her iki üyede yapıca benzeşme, veya değişmelerle ifade edilir (*Kendi-n-iz- istedi-n-iz*). Buna *gramerce uylasma* (accord grammatical) deriz. Kimi zaman da üyelerden biri öbürüyle onun anlatımına göre uylasır (*Bir küme oturmuş-lar-dı*). Buna da *anlamca uylasma* (accord ad sensum) adını veririz.

A. Kişice Uylasma :

449. Çekimli fiillerde üç türlü kişi kavramı bulunduğunu gördük, bkz § 378 : eyden, eydilen, sözü geçen. Cevher fiili

eklerinde de bu üç kişi vardır, bkz § 398. Cümlede yapan veya olan, cümlede kimseyi teşkil eden de bu üç kişiden biridir: ya ben, ya sen, ya o. Buna göre yüklem bir kişi eki taşıması fiilin bir kılıcıya olan ihtiyacından doğmaktadır.

Yer yer değindiğimiz gibi (bkz § 436, 439) dilimizde çekimli fiil yüklem olduğunda kimsesini de içinde taşıdığından çoğu zaman tek kelime içinde bir yargı sayılabilir (*Görüyorum. Kazanacaksın.*). Burada kimse her kip için aynı olmasa da ayrı bir ek, sayı ekiyle kaynaşık bir ek, veya sıfır ekle temsil edilmiş olabilir (*Verir-sin. Göreceğ-im. Anlattı-.*). Bunlara berkitme için kimse olarak zamirler getirdiğimizde iki cümle üyesi *kişice uylasma* (accord en personne) halinde görülür :

Sen verirsin. Ben göreceğim. Kendisi anlattı.
gibi.

1. ve 2. kişilerde çoğu zaman bu kimse olan zamir kimseyi yeteri kadar belli etmeye yarar. 3. kişide ise o ve *kendisi* zamirleri sayısız değişik kişi ve şeylerin yerini tutabileceğinden burada hemen daima kimseyi adıyla anmak gereklidir. (*Çocuk anlattı. Yağmur geliyor*). 3. kişide kimseyi adıyla anmak zoru ise Türkçe çekim sisteminde bir 3. kişi eki gelişmesini lüzumsuz kılmıştır, denebilir (Oysa E.T. *kıl-ıt-ı yarat-mış ol*), bkz § 378. Biz bu eksikliği çevrik kiplerde 3. kişi çekimine cevher fiili 3. kişi ekini getirerek tamamlamaya çalışırız (*toplanmıştır toplanacaktır toplanmalıdır*), bkz § 383.

Çekimli fiilin çokluğu da buna benzer şekilde kimse ile uylasır. Ancak burada kişi ekiyle sayı ekini ayırmak her zaman mümkün olmaz. Yine fiillerde kişi bahsinde gösterdiğimiz üzere çokluklarda üç ayrı bölükten ekler olduğu gibi (*bildi-n-iz bi-ir-sin-iz bil-miş-.iz*) sayı ekiyle kaynaşık ekler de vardır (*bile-lim bilse-k*). Bunlara da kimse olarak zamirler getirdiğimizde iki cümle üyesi arasındaki uylasma meydana çıkar :

*Siz verirsiniz. Biz göreceğiz. Kendileri anlat-
tılar. gibi.*

3. kişi çoklusu da adıyla kimse ister ve teklisi gibi o da kişi eki taşımaz, yalnız bir *-ler* eki — o da bazan — alır (*Kadınlar bekleyorlar*, yahut *Kadınlar bekleyor.*), bkz sayıca uylasma § 450.

İsim cümlesinde kişice uylasma yüklem taşıdığı cevher fiili ekleriyle kimse olan kişi zamirleri ve adlar arasındadır. Aslında burada da cevher fiili ekleri yargının kimsesi sayılır ve 1. ve 2. kişiler için yeterli görülebilir (*Kaygılıym. Neşeliy-
diniz.*). Ancak 3. kişiler bazan bir kişi eki de taşıdıkları halde adıyla kimse isterler (*Oyun eğleneliymiş. Köylüler cömert-
tirler.*), bkz § 446 isim cümlesi.

Fiil çekimi tablomuz kişi ekleri yönünden biraz *e k s i k l i* (défectif) olmakla beraber sistem olarak Türkçe cümlede kişice uylasma tamdır.

B. Sayıca Uylasma :

450. Çekimli fiillerde iki türlü sayı kavramı tanıdık (bkz § 379) : tekli, çoklu. Cevher fiili ekleri de üç kişiye göre tekli-ler ve onların çokluları diye iki çeşide ayrılmıştır, bkz § 398. Gerçekten cümlede yapan, veya olan ya bir tek kişi ve şey, yahut birden fazla kişi ve şeydir. Buna göre fiilin bir sayı eki taşıması yüklem kılan ve olan kimse sayısını belli etmesi ihtiyacından doğmuştur.

Yüklem olduğunda kimsesini de içinde taşıyan çekimli fiil bu haliyle kimsenin sayısını da vermiş olur (*Anlatacağz. Alışmaktasınız. Seviniyorlar*). Bunlara kimse olarak kişi zamirleri getirdiğimiz zaman yüklem ile kimse aynı zamanda *s a y ı c a u y l a ş m a* (accord en nombre) halinde görülmürler:

*Kendimiz anlatacağz. Siz alışmaktasınız. Onlar
seviniyorlar. gibi.*

D. İsimleme :

441. Cümlede yüklemın gerçekleşmesiyle ilgili kişileri ve şeyleri gösteren adlara ve zamirlere *isimleme* (déterminant nominal, complément indirect) deriz. Bu adlar ve zamirler ençok yer yön hallerinde (kime, kimde, kimden), bir hayli de dışçekim hallerinde bulunurlar :

Sen mektubu postaya verdin mi? Zaimoğlu Çamhçada oturuyor. Bunda yanlışlık var. «Edebi edepsizden öğren». Onlar yarın arabayla gelecekler. Bence teklif uygundur. gibi.

Takı öbekleri de isimleme olarak çok kullanılır :

Onarım için ustayı göndereceğim. «Yalancının mumu yatsıya kadar yanar». Senden başka kimi düşünebilirdim? Anneme göre dedesi çok zenginmiş. Masa üstünde bir not bıraktım.

Yukarıda verdiğimiz örnekler de gösteriyor ki bütün fiil ve isim cümleleri isimleme alabilirler. İsim cümleleriyle geçişli fiil cümleleri nesne almadıklarından bunlarda isimleme cümlelerin üçüncü üyesi durumundadır.

Bence teklif uygundur. Zaimoğlu Çamhçada oturuyor. gibi.

Ancak bu da her cümlelerin tabii üyesi değildir. Geçişli fiil cümlelerinde ise isimleme, bulunur, veya bulunmaz, nesneden ayrı bir cümle üyesidir :

Odacı mektubu postaya vermiş, yahut Odacı mektubu vermiş.

Bütün isim hükmündeki belirtme öbekleri de aynı isim hallerine ve takı öbeği kalıplarına girerek cümlede isimleme olabilirler :

Kız babasının evine dönmüş. Ben seni bekleme salonunda bulurum. Yeğenim yeni işinden mem-

*Siz verirsiniz. Biz göreceğiz. Kendileri anlat-
tılar. gibi.*

3. kişi çoklusu da adıyla kimse ister ve tekli gibi o da kişi eki taşımaz, yalnız bir -ler eki — o da bazan — alır (*Kadınlar bekliyorlar, yahut Kadınlar bekliyor.*), bkz sayıca uylasma § 450.

İsim cümlesinde kişice uylasma yüklem taşıdığı cevher fiili ekleriyle kimse olan kişi zamirleri ve adlar arasındadır. Aslında burada da cevher fiili ekleri yargının kimsesi sayılır ve 1. ve 2. kişiler için yeterli görülebilir (*Kaygılıym. Neşeliydiniz.*). Ancak 3. kişiler bazan bir kişi eki de taşıdıkları halde adıyla kimse isterler (*Oyun eğleneliymiş. Köylüler cömerttirlir.*), bkz § 446 isim cümlesi.

Fiil çekimi tablomuz kişi ekleri yönünden biraz *eksikli* (défectif) olmakla beraber sistem olarak Türkçe cümlede kişice uylasma tamdır.

B. Sayıca Uylasma :

450. Çekimli fiillerde iki türlü sayı kavramı tanıdık (bkz § 379) : tekli, çoklu. Cevher fiili ekleri de üç kişiye göre tekli ve onların çokluları diye iki çeşide ayrılmıştır, bkz § 398. Gerçekten cümlede yapan, veya olan ya bir tek kişi ve şey, yahut birden fazla kişi ve şeydir. Buna göre fiilin bir sayı eki taşıması yüklem kılan ve olan kimse sayısını belli etmesi ihtiyacından doğmuştur.

Yüklem olduğunda kimsesini de içinde taşıyan çekimli fiil bu haliyle kimsenin sayısını da vermiş olur (*Anlatacağız. Alışmaktasınız. Seviniyorlar*). Bunlara kimse olarak kişi zamirleri getirdiğimiz zaman yüklem ile kimse aynı zamanda *sayıca uylama* (accord en nombre) halinde görülürler:

Kendimiz anlatacağız. Siz alışmaktasınız. Onlar seviniyorlar. gibi.

Çoklularda da 1. ve 2. kişiler ayrı kimse almaksızın söyleyiş için yeterli sayılsa bile 3. kişi adıyla kimse ister :

Sizi özleyoruz. fakat Çocuklar sizi özleyorlar.

İsimde olsun, fiilde olsun Türkçe kelime salt bir tekli eki, *belirsiz sayı eki* (numerus indefinitus) almaz. Ancak fiilde kişiyi ayırmak için gelen ek onun tekli olduğunu da anlatır. Buna göre sayıyı belli eden ancak bir çoklu ekidir. Gerçekten adlarda *-ler*, zamirlerde ve fiillerde *-ler* ve *-iz* (eski ikili) ekleri dilimizde çokluyu ayırdederler. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi bu eklemenin fiil çekiminde uygulaması bir hayli karmaşık görünür, bkz § 379 : Tekli kişi eki üzerine *-iz* (*bilir-sin-iz*), tekli ekini atarak *-iz* (*bilir-iz*), sıfır ek üzerine *-ler* (*bilir.-ler*), tekli ekini atarak kaynaşık *-ik -lim* (*bildi-k bile-lim*) v.b. ekleri getirmek gibi.

Cevher fiili ekleri de aynı kaynaktan gelmiş olarak çoklularında çeşitli görünürler, bkz § 398. İsim cümlesinde yüklemi teşkil ettiklerinde kimse ile aynı tarzda uylarlar :

Biz razıyız. Siz neredesiniz? Onlar cimridirler.

451. Yükleme fiilden olsun, isimden olsun tekli halinde kimseyle uylaması tabii sayılır. Ancak ululama ve küçükleme çoklusu dediğimiz kullanışlarda (krş § 311, 314, 317, 379, 401) bazan tekli kimse çoklu yükleme almış görülür :

Müdür Bey geldiler. Hanımefendi sizi görecektlerdi. Paşam evdeler mi? fakat zamirlerde Siz babamıdır. Kendileri böyle buyurdular. gibi.

1. ve 2. kişilerde sayıca uylama Eski Türkçeden beri gözetilen bir kuraldır :

«Kagan at bunda biz birtimiz». «Amtı siz kataglanı».

Bunun gibi dilimizde :

«Biz ehl-i harabattanız». «Musa — Siz şayan-ı

ihtiramsınız». «Herkes gider Mersine; biz gideriz tersine». gibi.

3. kişi çoklusunda sayıca uylasma ise Eski Türkçeden beri eksiktir. Kimse olan zamirler de dahil, yerine göre olur, olmaz, veya ikilicimdir :

«Kişiler kuram olturdılar». «Kaklar kamug kölerdi».

Türkçede hakim olan eğilim *-ler* çoklu ekini mümkünse cümlede birden fazla kullanmamaktır. Bu yeterli sayılır. Cümle üyeleri daha çok ve herbiri çoklu halinde bağlam, öbeklerinden meydana gelmiş olursa bir çok *-ler* eki *düşme* ye uğrar :

*Kadınlarla çocuklar yiyecekleri ve içecekleriyle/
sığınaklara ve bodrumlara yerleştirilmişlerdi.
Kadın ve çocuklar yiyecek ve içecekleriyle sığınak ve bodrumlara yerleştirilmişti.*

452. Bununla beraber çok yerde, özellikle yazı dilinde 3. kişi çoklusunun uylaması tercih edilmiş, gerekli olmuş ve giderek yaygınlaşmıştır. Uylasma olan ve olmayan yerlerden başlıcalarına kesin olmayarak işaret edeceğiz :

1. Uzunca cümlelerde kimse ile yüklem birbirine uzak düştükçe :

*Onlar dün Erzurumdan buraya arabayla gelmişler. Cüccivler iki ay içinde kocaman piliç oldular.
gibi.*

2. Kimsenin belirli, veya belirtilmiş olması hallerinde :

*Bu işçiler yapıyı biterecekler. fakat İşçiler yapıyı biterecek. Türk köylüleri konukseverdirler.
fakat Köylüler konukseverdir.*

3. Kimsenin canlı, özellikle «akıllı varlık» olması hallerinde :

Eski adamlar bunu söylemişler. «Ölüceler ararır

*öterler mi yine mecliste». Köpekler çok duygu-
ludurlar. «İndiler gökten melekler saf saf».*

4. Yukarıda gördüğümüz dahaçok uylaşabilen hallere karşılık kimsenin «cansız» veya yalın kavramlardan olması halinde uylaşma olmaz :

*Bu fikirler orada geçmez. «Sular biraz daha sa-
kinleşir». Ağaçlar yolu kapamıştı. Teklifleriniz
çok ağırdır. gibi.*

5. Bir cümlede tekli olarak adlarıyla birden fazla kimse varsa bunlar tek yüklemleriyle bir çoklu kimse gibi uylaşırlar. Ancak bu da yukarıda kaydettiğimiz hallere göre ya olur, ya olmaz :

*Hasanla Hüseyin kardeşler. Karı koca bana
çok ikram ettiler. Yazı masam ve sandalyesi
kalacak. Rica, minnet fayda vermedi.*

6. Topluluk adları kimse olduklarında çoğu zaman yük-
lemle çoklu halinde bir admış gibi uylaşabilir. Yukarıda (bkz §
448) buna anlamca uylaşma adını vermiştik. Ancak bu halde
topluluk adı dahaçok bir belirtme öbeği içinde görülür :

*Bu takım işi kavrayamadılar. «Bir zümre, odur
halik-i mutlak, dediler». Bir avuç adam düşmanı
geri çevirdiler. Köylü bu imamı beğenmediler.*

· C. Çatıca Uylaşma :

453. Yukarıda fiilin çatısı hakkında bilgiler verdik, bkz §
352 v.i. Konunun ayrılmazlığı sebebiyle her görünüşün sözd-
zimindeki yerlerini de orada etraflıca belirttik.

Ashnda bu kullanım da yüklem ile kimse arasında bir uy-
laşmaya bağlanmış bulunur. Ancak öncekilerden farklı olarak
burada uylaşma fiil çekim eklerinden önce gelen çatı ekleri-
nin fiil tabanına verdiği şekillerle kimsenin çeşitli işleyişleri

arasındaki ilişkiden doğmaktadır. Buna *çatıca uylasma* (accord en voix) adını veriyoruz. Burada olağanı söz dizimi açısından sistemleştirmeye çalışacağız.

a. Geçişli olsun, geçişsiz olsun yalın görünüşlü fiil (bkz § 352) yüklem olduğunda *gerçekte kimse* (sujet réel) ile uylar. Bu kimse tekli, çoklu, veya birden fazla tekli olabilir. Geçişliyse etkisi dışa dönüktür. Yalın olumsuz görünüş de işleyişte bundan ayrılmaz :

Araba Balıkesirde kalacak. Hamallar sandıkları taşıyorlar. Teyzemle kocası selâm söylediler. Biz o bakkaldan bir şey almayız.

b. Edilen görünüşlü fiil (bkz S. 354) yüklem olduğunda bir *güçte kimse* (sujet virtuel) ile uylar. Bu gramerce kimse fiilin yalın görünüşüne göre kılını ve olanı temsil etmez. Cümle — bilinsin, bilinmesin — bir başka mantıkça kimseyi gerektirir. O gramerce kimse ise *mantıkça nesne* hükmünde kahr :

Mektup yarın (tarafımdan) postaya atılacak. Haftahklar (fabrikaca) cuma günü verildi. Süt-çünüün hesabı (?) ödenmeli. Siz bekleniyorsunuz. gibi.

c. Dönüşlü görünüşteki fiil (bkz § 355) yüklem olduğunda *dönük kimse* (sujet reflexible) ile uylar. Bu bir gerçek kimse olmakla birlikte üzerinde ikinci bir işleyiş daha vardır: Kendi etkisini kendi üzerine çekerek cümlelerin aynı zamanda mantıkça nesnesi olur :

Ayşe, bugün süslenmişti. Maymunlar durmadan kaşınıyorlardı. Köpek sükündi. «Nisan yağar, insan övünür». gibi.

454. d. Karşılıklı görünüşteki fiil (bkz § 356) yüklem olduğunda *karşılıklı kimseler* (sujets mutuels) ile uylar. Zarurî olarak iki kişi, veya iki taraf olan bu kimseler

gerçek kimse olmakla beraber üzerlerinde dönük kimsede olduğu gibi ikinci bir işleyiş daha vardır: Etkilerini birbirini üzerinde göstererek birbirlerini aynı zamanda cümlelerin mantıkça nesneleri kılarlar. Karşılıklı kimseler kuralca yüklem yalnız çoklu kişilerle uyulaşmalıdır :

*Gelinle güveyi okuldan tanıştırmış. İki elti se-
vişmezlerdi. Ana kız adeta dövüştüler. fakat
«Atlar tepişir, arada eşekler ezilir». gibi.*

e. Yine *-iş-* ekiyle kurulan işbirliği görünüşündeki fiil (bkz § 356) yüklem olduğunda *ortaklaşa kimse* (sujet collaboratif) ile uyulaşır. Zarurî olarak çoklu olan bu gerçek kimse artık aynı zamanda dönük kimse değildir. Geçişli fiille uyulaştığında ayrı nesnesi vardır. Ortaklaşa kimse kuralca yüklem yalnız çoklu kişilerle uyulaşmalıdır :

*Köylüler uzaktan bağrışıyorlardı. Yolcular ga-
zeteleri kapıştılar. Biz yeniden oturuştuk. fakat
Cami avlularında güvercinler uçuşur. gibi.*

f. Ettiren görünüşteki fiil (bkz § 357) yüklem olduğunda *ettiren kimse* (sujet facteur) ile uyulaşır. Burada yüklem/zarurî olarak geçişli, fakat gramerce kimse, üst kimse doğrudan doğruya kılıcı değildir. O ancak mantıkça bir kimseyi gerekli yapar ve onu kılıcı kılar ki buna da *alt kimse* adını veriyoruz. Alt kimse cümlelerin bir mantıkça nesnesi olur, adı geçsin, geçmesin :

*Turgut mimara bir plân çizdirmiş. Siz bu tür-
küylü Zehraya dinleteceksiniz. Biz meseleyi du-
yurmamız. Komşu bahçesini kazırdı.*

g. Yine *-dır-, -it-, -ir-* ekleriyle kurulmuş olduran görünüşündeki fiil (bkz § 357) yüklem olduğunda *olduran kimse* (sujet causal) ile uyulaşır. Öncekinden şu farkla ki geçişsiz fiillerden gelen olduran görünüşlü yüklem alt kimseyi gerçek nesne olarak alır. Üst kimse de artık «sebebi olan» kimse anlamına gelir :

Sandalcı bizi karşıya geçirdi. Suna misafiri gezdirmeli. O ilkin çocuğu uyutacak. «Allah seni inandırsın» gibi.

Çatıca uylasma çatı eklerinin işleyişlerinde canlı ve anlamlarında kararlı oldukları ölçüde geçerlidir. Oysa yerinde gösterdiğimiz gibi türlü görünüşte kelimelerimiz farklı lûgat anlamı bağlamış ve aşağı yukarı her görünüş bazı özel kullanışlar da kazanmıştır. Buralarda çatıca uylasma hüküm sürmeyebilir.

2. Dilim : Birleşik Cümle

455. Anlam ve şekil ilişkileri olan birden fazla yargının biraraya gelmesiyle kurulmuş cümleye *birleşik cümle* (phrase composée) adını veriyoruz :

Turhan gelemeyecek, çünkü karısı hasta. Bir yağış daha olursa iyi mahsul bekleyorz. Oğuzun işi bırakması durumu güçleştirdi. Sana gönderdiğim elmaları beğendiysen tekrar gönderebilirim.

1. Birleşik Cümlelerin Yapısı :

Basit cümle bir tek yargıyı kapsar ve bir tek başına yargıdan ibaret olur. Orada öbür cümle üyeleri birden fazla olabilir, fakat yargının ilk unsuru olan yüklem tektir. Bitmemiş fiil yargıları, yarım yargılar da böyledir, bkz § 436. Buna göre bir birleşik cümlede ne sayıda yüklem varsa okadar birleşen vardır, deriz.

Demek ki tek üyeli yargıdan gelen tek üyeli basit cümlede olduğu gibi (bkz § 435) birleşik cümlede de birleşenler bir tek üyeli yargıdan ibaret olabilirler :

Aldım, getirdim. Katılacağımı bildirin. «Tükürdüğünü yalayan» sensin.

Yalnız basit cümlede olduğu gibi çoğu zaman 3. kişilerde kimseyi adıyla anmak gerekli olur (*Arkadaşı katılacağını bildir-miş*).

Bu yüklemeler çekirdek olarak birleşik cümle içinde her yargı kendine göre cümle üyeleri alıp gelişir ve bunlar tam yapılıklı birleşik cümleyi meydana getirirler. Başka bir deyimle birleşik cümle yine de cümlelerden meydana gelir.

Cümleler türlü ilişkilerle ve farklı şekillerde birleşirler ve aralarında bir sıralanma bulunur. Basit cümledeki üyeler gibi birleşik cümlede de birleşenler bir yapılaşa tabi olurlar. Ana fikri taşıyan ve mutlaka bir tam yargı teşkil eden cümleye *baş cümle* (proposition principale) deriz. Buna karşı birleşik cümlelerin her türlü öbür birleşenlerine *ikincil cümle* (proposition secondaire) adını veririz. Başcümlelerin cinsine göre birleşik cümle fiil cümlesi, veya isim cümlesi sayılır. İkincil cümle ise bağlı, veya başına cümle olabilir.

2. Birleşik Cümlelerin Çeşitleri :

456. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi birleşenleri anlam ve şekil ilişkileriyle bir araya gelmiş olan birleşik cümle bu iki yönden çeşitlenmiş bir yargılar öbeğidir ve yine bu iki açıdan sınıflanır. Biz sınıflamayı bir başcümle ile bir ikincil cümle arasındaki ilişkiye göre yaparız. Bunlara bir üçüncü yargı katıldığı zaman karma şekiller meydana gelir ki onlar da aynı esasa göre çözümlenmeyi gerektirirler. Biz burada tek dereceli, yani iki yargılı birleşiklerden örnekler vermeye dikkat ettik. İlk anlam açısından iki türlü ve şekil açısından da iki türlü birleşik cümle ayırdederiz.

a. Başcümleyle anlamca ilgili, fakat onunla aynı hizada bir ikincil cümleden meydana gelen birleşik cümleye *yana birleşik cümle* (proposition coordonnée) deriz. Burada ikincil cümle *yancümle* (coordonné) adını alır :

Tabancasını çekiyor ve ona ateş ediyor. Çantasını alıp evden çıkmış.

Bir başcümleyle anlamca gerçekleşmesi onun varlığına bağlı bir ikincil cümleden meydana gelen birleşik cümleye ise *altalta birleşik cümle* (proposition subordonnée) deriz. Burada ikincil cümle *altcümle* (subordonné) adını alır :

«*Kurt kocayınca köpeklerin maskarası olurmuş.*

«*Dağ yürülmezse aptal yürür.*»

b. Birleşik cümlelerin yapılışına göre de iki çeşidini ayırdederiz. Birincisi bir başcümleyle ona belli bir fiil çekim şekli, veya bir bağlam, bir nispet zamiri ile basitçe bağlanmış bir ikincil cümleden meydana gelir. Buna *tümleme birleşik cümle* (phrase composée complétive) deriz. Burada ikincil cümle *dışcümle* (proposition externe) adını alır. Bu dışcümle başcümlelerin üyelerinden biri olmaz, fakat anlamca bir yancümle, yada altcümle olabilir :

Kedi iki yavru doğurdu, fakat yaşamadılar.

«*İmam osurursa cemaat sıçar.*»

İkincisi bir başcümleyle onun üyelerinden birinin yerini alan, yada o üyeleri teşkil eden belirtme öbeklerinden birinin içine giren bir ikincil cümleden (bir yarım yargıdan) meydana gelir. Buna *karmaşık birleşik cümle* (phrase composée complexe) adını veririz. Burada ikincil cümleye *içcümle* (proposition interne) deriz. Bu içcümle her zaman başcümlelerin üyelerinden biri, veya birinde belirten olur. Anlamca da bir yancümle, yada bir altcümle olabilir :

Sen ona söz anlatmayı kolay bir iş sanıyorsun.

Benim dediğime gelmiş mi?

Aşağıda birleşik cümlelerin şekilce bölünmesinden hareket edip yer yer anlamca sınıflanmasına da başvurarak dilimizin pek zengin olan cümle çeşitlerini göstermeye çalışacağız.

I. TÜMLEME BİRLEŞİK CÜMLE

457. Türkçede karmaşık cümle yapılışı baştan beri tercih edilmiş ve önde gitmiş olduğundan tümleme birleşik cümle daha az kullanılagelmıştır. Bununla birlikte bu yapılaş da dilimizde bütün çeşitleriyle gelişmiş ve yaygındır, bkz § 340, 320.

Üç türlü tümleme cümle ayırdederiz (dışcümle adlarıyla) : 1. şart cümlesi, 2. ilinti zamiri cümlesi, 3. bağlam cümlesi.

A. ŞART CÜMLESİ

Bir başcümleyle bağımlı yargı niteliğinde şart kiplerinden bir dışcümleden meydana gelen birleşik cümleye *tümleme şart cümlesi* (proposition conditionnelle complétive) deriz. Farazî bir anlatış ifade eder. Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 435) şart cümlesinde başcümleyi şart yargısı değil, varılacak sonucu gösteren ceza yargısı teşkil eder :

*Biraz da kredi bulsam işe gireceğim. «Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten». Ya-
rın ava gidecekseniz erken yatmalısınız. Vakit
varsa bir kahve içelim. Öyle olaydı hep sevinir-
dik. gibi.*

Anlatım bakımından iki türlü şart cümlesi ayırdederiz. Biri şartın yerine gelmesiyle cezanın gerçekleşeceğini tereddütsüz gösterir (*İstersen bekleriz*). Buna *olağan şart cümlesi* (proposition conditionnelle potentielle) deriz. Öbürü de şartın yerine gelmemesi sebebiyle cezanın gerçekleşmediğini, veya gerçekleşmeyeceğini gösterir (*İstesen kalırdık*). Buna da *olmayası şart cümlesi* (proposition conditionnelle irréelle) adını veririz. Her iki halde şart ve ceza yargılarını kuran fiil kipleri arasındaki uyulaşmalara kiplerin anlatımı bahsinde değindik, krş § 388 v.i.

1. Olağan Şart Cümlesi :

Dilimizde şart tarzının gelişmesiyle (krş § 376 v.i) aslında bir eğilim kipi olan şart türlü zaman kavramı taşıyan çekiller kazanmış ve olağan şart cümlesi hemen yalnızca şart tarzında birleşik kiplerle yapılır olmuştur :

Pek sıkıldıysan biraz dolaş. Dayım dönmüşse size telefon ederim. «Ya ben nasıl yaşarım -siz ölürseniz». Çalıyorsa rahatsız etmeyelim. Alacaksak fiyat iyidir. Gitmeliysem masrafımı versinler.

Ancak cevher fiilinin şart kipi gene de olağan şart cümlesi kuruluşunda kullanılır :

Yorgunsanız biraz dinlenin. Sıcak su varsa traş olacağım. Serbest değilse yarın görüşebiliriz.
gibi.

Bunun olmayası şart cümlesini olmak fiili bildirme tarzından teşkil ederiz :

Dargın olsam gelmezdim. «Ateş olsa cürmü kadar yer yakar».

2. Olmayası Şart Cümlesi :

458. Türkçede dilek-şart kipleri yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 391) bağlaçlık olmayarak dilek anlatımında kalmış, bağlaçlık olarak da olmayası şart cümleleri kuruluşuna yarar olmuşlardır. Anlam yakınlığı sebebiyle isteğin anlatma ve söylenti kipleri de öncekine paralel olarak olmayası şart cümlesi kurarlar :

Biraz bekleseniz görüşürdünüz. Dokunsam ağlayacak. Sana kalsaydı işimiz dumandı. Sorsaymışız yer varmış. «Azade kalaydılar seferden, bir ordu çıkardı bir neferden».

Olağan olsun, olmayası olsun Türkçede asıl şart cümlesi yapılışı budur. Bu tütleme bir çeşit birleşik cümle olmakla birlikte dilimize mahsus şart kipleri ile yapılır ve kuralca bağlayıcı olarak ilinti zamirleri ve bağlamlar almaz. Bu birleşik şart cümleleri altalta cümlelerdir.

Farsçadan dilimize geçmiş *eğer* ve *şayet* şart bağlamlarıyla kurulmuş şart cümleleri de yazı dilimizde yer bulmuştur (bkz § 467 *Eğer ödemezse bildirirsin*). Fakat biz burada da şart kipleri kullandığımız için bağlam şartı berkitme anlatımında kalır.

Olmayası şart cümlesi cezanın gerçekleşmesini olumsuz, veya şüpheli kılar. Bu sebeple çoğu zaman anlamca ters sonuç gösteren bir *bağlam sebep cümlesi*yle karşılanabilir (*İstesen yapardın. × Yapmadın, çünkü istemedin*).

Ancak ceza yargısının yüklemiyle şarttan beklenen sonucu değil, onun tam tersini ifade eden şart cümleleri de kurulabilir. Bunlar şartın rağmına bir ceza getirmiş olurlar :

«*Dünya yansa eski hasırım yanmaz*». *O varsa ben yoğun*. «*Dağ yürülmezse aptal yürür*». *Bi-liyorsan sus*. gibi.

Bu yapılarıdaki şart cümlelerinde bazan da iki yargı arasındaki zıdlık bir bağlamla belirtilir :

«*Akmasa da damlar*». *Artık mektup yazsa da cevap vermeyeceğim*. *Hayatı kurtulsa bile sakat kalacak*. «*Hane perverleri koy hur-i cinan olsa dahi*». krş § 479.

Bunlar bir çeşit *şartlı karşıtlama cümlesi* (proposition conditionnelle adversative) olurlar, bkz § 463. Ancak bu son şekil artık karşıtlama anlatımı ağır basmış bir birleşik zarfîil sayılır, bkz § 368.

B. İLİNTİ ZAMİRİ CÜMLESİ

459. Yukarıda ilinti zamirlerini göstermiş ve bunların dilimizde az gelişmiş ve az kullanılmakta olduklarını belirtmiştik, bkz § 320. Çünkü Türkçede bu işleyişi karşılayan bir yataklık fiiller sistemi geniş ölçüde gelişmiş ve yayılmış bulunuyor.

Bununla birlikte yerinde kullanılışını da açıkladığımız az sayıda ilinti zamirleri daha çok yazı dilinde görülen *ilinti zamiri cümleleri* (proposition relative pronominale) kurmaya yararlar. Bunlar bağlam cümlesine benzer şekilde tütleme, fakat her zaman altalta birleşik cümleler olurlar.

Bağlam ve ilinti zamiri bahislerinde işaret ettiğimiz gibi (bkz § 340, 320) ilinti zamiri bu iki işleyişi birleştiren bir kelime olduğu için bu anlamdaki cümle türlü bağlam cümlelerinin olduğu üzere bağımsız yapılaşa da müsaittir. Sadece yan yana özel bir yükselen tonla bağlanmış olan iki yargı arasındaki anlamca ilinti ya sözün gelişine bırakılmış, yada *ipucu* (indice) olarak başcümle üyelerinden birinin taşıdığı iyelik, veya fiil zamiri ekleriyle andırılmıştır :

*«Bir kız severim, çilli». Bir mektup yazmış, okunmuyor. Bir arabam var, motoru bozuk.
«Çingeneye beylik vermişler, ilkin babasını asmış».*

1. Ki İlinti Cümlesi :

460. Yukarıda kim $\times$ ki ilinti zamirinin kullanışı hakkında da bilgiler verdik, bkz § 321. Ki ilinti cümlesi dilimizde daha yaygın olan karmaşık cümlelerden bazılarını karşılamakla beraber (*Bir şey söyledi ki beni düşündürdü. $\times$ Beni düşündüren bir şey söyledi*) ilinti cümlesi *obartmalı anlatmada* ayrı bir berkitme işleyişine sahip görünür :

Bir boya yapmış ki, on para etmez. Evi öyle donattım ki, beğeneceksin.

İlinti cümlesinde başcümle başa geçer.

Bu *ki* ilinti zamirinin çekimi yoktur. Fakat *ki* ilinti cümlesinde kimse, nesne, isimleme olan kelimelerin, veya bunların yerindeki bir belirtme öbeğinde bir kelimenin yerini alır. Bu sebeple türlü çekim hallerinde olması mümkün bir zamir gibidir :

Orada bir bakkal vardı ki herkesi tanırdı. Bir at almış ki görmelisin. Bir söz verdik ki dönmeyiz. Çuvala bakmış ki boş. «Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli, ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli».

ki zamirinden sonra bir kişi zamiri, veya dönüşlü zamir getirip onu çekime tabi tutarsak ilinti cümlesinin kuruluşu daha iyi belirir :

Bir kardeşi vardır ki onu ben de severim. Amcasını kaybetti ki o tek dayanağıydı. Bir dostuma rastladım ki kendisine teşekkür borçluydum.

Eski yazı dilimizde Farsçanın etkisiyle oldukça yaygın görünen *ki* ilinti cümlesi :

«Saki getir ol badeyi kim dafi-i gamdur». «Bir hiyabandır ki hasret küy-i canandan geçer».

Yeni Türkçede daha az kullanılır olmuştur. Bunu bağlam cümlesindeki *ki* ile karıştırmamalı, bkz § 339.

2. Hani İlinti Cümlesi :

Zamirsi zarflardan olan *hani* kelimesi de farklı bir kullanışta ve daha çok konuşma dilinde bir türlü ilinti cümleleri kurmaya yarar, bkz § 321 :

Yüzbaşuya rastladım, hanı komşumuzdu. O perayı aln, hanı bankaya yatırmışlar. Köyün muhtarı odur, hanı çok konuşuyordu. gibi.

Ki zamiri gibi bunun da çekimi yoktur, fakat bazan *ya!* ünlemlle uzatılmış olarak kullanılır (*O çocuk geldi, haniya iş isteyordu*).

Bu *ya* ünlemi fiillerden (yüklemenden) sonra geldiğinde (krş § 345) bağı başına da bir türlü ilinti zamiri olmak istidadı gösterir ve ilinti cümlesi kurar. Yukarıdakilerin aksine burada başcümle sonda olur :

Demirci telefon etmişti ya, geldi. Bir çiftim vardı ya, onu sattım.

C. BAĞLAM CÜMLESİ

461. Çeşitli anlam ilişkileri olan iki yargının bir bağlamla birleşerek meydana getirdikleri cümleye *bağlam cümlesi* (proposition conjonctive) adını veririz. Yukarıda kurdukları ilişkilere göre çeşitlerini gösterdiğimiz bağlamlar (bkz § 338 v.i.) anlamca yanyana, veya altalta bağlarlar. Buna göre bu cümleleri *yanyana bağlam cümleleri* (proposition conjonctive coordonnée) ve *altalta bağlam cümleleri* (proposition conjonctive subordonnée) diye iki altbölümde gözden geçireceğiz. Yine aynı yerde işaret ettiğimiz gibi dilimizde yaygın olan bağlamsızlık hallerine, yani *bağlamsız bağlam cümlesine* (proposition conjonctive asyndétique) de yerine göre yer vereceğiz, bkz § 99, 340. Bu sonuncularda yalnız *anlamca bağıllık* (dépendance sémantique) görülür.

1. Yanyana Bağlam Cümlesi :

Yanyana bağlam cümlesinde iki yargıdan biri öbürüne tabi değil, sadece onunla ilişkilidir. Bu ilişkinin niteliğini bağ-

lam belli eder. Buna göre başlıca altı türlü yanyana bağlam cümlesi ayırdederiz (yancümlelere göre) 1. ulama cümlesi, 2. ayırtlama cümlesi, 3. karşıtlama cümlesi, 4. almasıma cümlesi, 5. üsteleme cümlesi, 6. açıklama cümlesi.

a. Ulama Cümlesi :

462. İki yargıyı aynı yönde oluş ve kılış beraberliği, veya sırasıyla birleştiren cümleye *u l a m a c ü m l e s i* (proposition copulative) deriz. Bu iki yüklemde zaman, tarz, veya kişi beraberliği bulunabilir. Dilimizde ulama cümlesi çok hallerde bağlamsız bağlam cümlesi şeklinde görülür :

Turgut bana bakıyor, gülüyordu. Dedem çocukları almış, bahçesine götürmüştü. «Yel üflüdü, su götürdü». Oturalım, konuşalım. gibi.

Ancak tekli, veya tekrarlı ulama bağlamlarıyla kurulmuş cümleler de yargındır :

Misafiri içeriye alın ve kendisine kahve ikram edin. Yarın getirecekler de göreceğiz. «Hem ağlarım, hem giderim». «Başları ucunda hece taşları, ne söylerler, ne bir haber verirler».

Bir tümleme cümlede bir ulama bağlamıyla yapılan bu birleşik cümleyi çoğu zaman bir karmaşık cümlede -ip ve -erek ulama zarf-fiilleriyle yapılmış bir cümle karşılar :

Misafiri içeriye alıp kendisine kahve ikram edin. Ben ağlayarak giderim. Turgut bana bakıp gülüyordu. gibi, bkz § 478.

b. Ayırtlama Cümlesi :

İki yargıyı seçmeli olarak bağlayan birleşik cümleye *ay ı r t l a m a c ü m l e s i* (proposition disjonctive) adını veriyoruz. Burada yargılardan yalnız birinin gerçekleşmesi söz konusudur.

Ayırtlama cümlesi de bazan bağlamsız kurulur (*İnsan bir mektup yazar, bir telefon eder*). Fakat çoğu tekli ve tekrarlı ayırtlama bağlamları ile yapılır :

*Akşama bizde buluşalım, yahut biz size gelelim.
Bir cevap ver, yada aldırma. «Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli».*

c. Karşıtlama Cümlesi :

463. İki yargıdan birini öbürüne karşı çıkaran birleşik cümleye *karşıtlama cümlesi* (proposition adversative) diyoruz. Burada yancümle başcümleyi sınırlandırmakta, veya azçok çürütmektedir. Bazı hallerde bağlamsız kurulabilir :

*Dün başlayacaklardı, başlamadılar. «Herkes ka-
şık yapar, sapını denk getiremez».*

Karşıtlama bağlamları dilimizde çeşitlidir ve cümle yapılışında çok kullanılırlar :

*«Sinek küçüktür ama, mide bulandırır». Sonra-
dan geldi, fakat yetişemedi. «Bugün acı yine,
lâkin yarın ümid ederim». Katılmakıydım, ancak
param yoktu. Seni ava götürürüm, yalnız sıkı
geyineceksin. Çok işim vardı, yine de reddetme-
dim.*

Tümleme cümlede karşıtlama bağlamlarıyla yapılan bu cümleleri de çoğu zaman karmaşık cümlede -se de -mesine rağmen -mekle beraber karşıtlama zarffiilleriyle yapılan cümleler karşılar :

*Sinek küçükse de mide bulandırır. Çok işim ol-
masına rağmen reddetmedim. Sonradan gelmek-
le beraber yetişemedi, bkz § 479.*

d. Almasıma Cümlesi :

İki yargı arasında alması, nöbetleşe bir gerçekleşme sırası kuran birleşik cümleye *almasıma cümlesi* (proposi-

tion alternative) adını veririz. Bu cümleler genellikle ikili bağlamlarla kurulur ve bunlarda bazan başcümleyle yancümle yer değiştirebilirler :

Hava bir açıyor, bir kapıyor. × Hava bir-kapıyor, bir açıyor. Bazan bir iki keklük getirir, bazan boş döner. «Gâh olur gurbet vatan, gâhi vatan gurbetlenir». Kimi susarım, kimi söylenirim.

e. Üsteleme Cümlesi :

464. Başcümleyi pekiştirici anlamda bir yancümleyle kurulan birleşik cümlelere *üsteleme cümlesi* (proposition assévéorative) deriz. Üsteleme bağlamları da çeşitlidir.

Kızı everdik, torunumuz bile oldu. Ev yaptırmış, borcunu da ödemiş. Babam iyileşti, hatta bugün sokağa çıktı. Temeli attık, üstelik kâğıtları hazırladık. Orhan okulu bitirdi, hem de işe girdi.

Tümleme cümlede üsteleme bağlamlarıyla yapılan bu birleşik cümleleri çoğu zaman karmaşık cümlede bir zarfîil üsteleme cümlesiyle (*olduğu gibi olmakla beraber*, başka kullanışta bkz § 485) karşılırsınız :

*Orhan okulu bitirdiği gibi işe de girdi. Temeli
· atmakla beraber kâğıtları hazırladık.*

f. Açıklama Cümlesi :

Başcümleyi açıklayıcı nitelikte bir yancümleyle kurulan birleşik cümlelere *açıklama cümlesi* (proposition déclarative) diyoruz. Bunlar başcümleyi başka kelimelerle tekrarlama, veya yorumlama yoluyla aydınlatma ve berkitme işlemindeyler.

Parayı gönderdim, yani borcum ödendi. Birdaha da yazmadınız, demek ki bizi unuttunuz. Çok

*sinirli olmuş, öyle ki görüşülmüyor. Evi almak-
tan vazgeçmiş, senin anlayacağın parası yok.
gibi.*

2. Altalta Bağlam Cümlesi :

465. Altalta bağlam cümlesi bir başcümleyle anlamca ger-
çekleşmesi ona bağlı bir yancümleden meydana gelir. Başka
bir deyimle bağlam bu ikisi arasında bir *altalta bağlan-
t*ı kurar, bkz § 456, 461. İlişkinin niteliğini bağlam belli eder.
Başlıca altı türlü altalta bağlam cümlesi ayırdederiz : 1. salt
bağlam cümlesi, 2. yerverme cümlesi, 3. sebep cümlesi, 4. so-
nuç cümlesi, 5. amaç cümlesi, 6. şart cümlesi.

a. Salt Bağlam Cümlesi :

İki yargı arasında bütünüyle bir altalta bağlantı sağla-
yan birleşik cümleye *salt bağlam cümlesi* (proposi-
tion conjunctive absolue) deriz. Burada bağlam anlamca bir
özellik getirmez. Daha çok konuşma dilinde bu cümleyi bağ-
lamsız olarak da kurduğumuz olur :

*İşte söyleyor, yarışlara katılmayacaklarmış. An-
laşıldı, istemeyorsun.*

Salt bağlam cümlesinin kuruluşunda yazı dilimiz yeniden
eskiye doğru *ki* ve *kim* bağlamlarını kullanagelmıştır ki bun-
lar ilinti zamiri olarak da kullandığımız kelimelerdir, bkz §
320, 460 :

*Bir de baktım ki borular patlamış. «Anlar ki
yolcu yol görünür serviliklere». «Sandılar kim
satılır dane-i dürr-i Araki».*

Bu salt bağlam cümlelerini karmaşık cümle yapılışında ad-
fiilî sıfatfiil cümleleriyle karşılarız, bkz § 476. Şu farkla ki
ilinti cümlesinde olduğu gibi burada da bağlam cümlesinin
obartmalı anlatmada tercih edildiği görülmür :

Yolcu servislere yol göründüğünü anlar. Bir Araki inci tanesi satıldığını sandılar. gibi.

b. Yerverme Cümlesi :

İki yargıdan biri öbürünü doğrular, yerinde gösterir, ve-
ya savunur şekilde kurulmuş bağlam cümlesine *yerverme cümlesi* (proposition concessive) adını veririz.

*Birinci yapıyı bitirmişler, gerçekten iyi çalış-
yorlar. Evi kiralayacaklar, netekim dün yeni-
den gezdiler. Ben telâş ettim, oysa pek mühim
değilmiş?. Üçte gelecekti, halbuki saat dört oldu?.*

c. Sebep Cümlesi :

466. Yargılarından biri öbürünün gerçekleşme sebebini
anlatan birleşik cümlelere *sebep cümlesi* (proposition
causale) diyoruz. Bu cümleyi de çoğu zaman bağlamsız kura-
rız :

*Ö yalnız kalamaz, korkar. «Uğramam bahçele-
rin semtine, gülden yandım».*

Sebep cümleleri daha çok sebep bağlamlarıyla yapılır :

*«Yüksel, ki yerin bu yer değildir». Parayı be-
genmedi, çünkü daha çok bekleyormuş. «Allaha
sığın şahs-ı halimin gazabından, zira yumuşak
huylu atın çiftesi pektir».*

Bu bağlamlı sebep cümlelerini hemen her zaman karma-
şık zarflı cümleleriyle karşılayabiliriz ve onları tercih ede-
riz :

*Aramadığın için sana dargınmış. Ödemede ge-
ciktikten dolayı mahcubum. Camcı gelmeye-
ceğine göre başkasını arayalım.*

d. Sonuç Cümlesi :

Yargılarından biri öbürünün sonucunu gösteren birleşik cümlelere *sonuç cümlesi* (proposition consécutive) denir. Bunun da bağlamsız kuruluşu olur :

Istememişsiniz, getirmemişler. «Yağmur yağdı, böyle oldu». «Yorgan gitti, kavga bitti». Vak-tinde almadık, kömürsüz kalacağız.

Bağlamlarla :

Ben oyun sevmem, bu sebeple buluşamıyoruz. Aramamışsın, bunun için sana dargınmış. Öde-mede geciktim, bundan dolayı mahcubum. Cam-cı gelmeyormuş, öyleyse başkasını arayalım.

Sonuç cümlesi genellikle sebep cümlesinin tersine çevrilmiş şeklidir. Yani orada sebep yargısı, burada ise sonuç yargısı yanyargı oluyor. Orada başyargı sonucu, buradaysa sebebi gösteriyor :

Oynayamadılar, çünkü yağmur yağdı. × Yağ-mur yağdı, bunun için oynayamadılar.

Bu sebeple çoğu zaman her iki cümle geniş anlamda *sebe p c ü m l e s i* diye anılır.

e. Amaç Cümlesi :

467. Yargılarından biri öbürünün gerçekleşmesi amacını anlatan birleşik cümlelere *amaç cümlesi* (proposition finale) adını veririz :

Çok çalış ki kazanasın. «Ört ki ölem». «Tâ ki seyr etsün felek ol şuh çözmüş kâkülü». «Âdet yerini bulsun diye» bir sofra kurmuşlar. Bunu öyle yapsın için ayrı para istiyor.

Bu anlamda cümleleri de karmaşık zarfîil cümleleriyle karşılayabiliyoruz :

Kazanmak için çok çalışmalısın. Âdet yerini bulması için bir sofrâ kurmuşlar.

f. Şart Bağlam Cümlesi :

Türkçede asıl şart cümlesi biryandan tilitli birleşikleri olan, biryandan da bağlıbaşına bir tarz teşkil eden bir şart kip-leri sistemi ile kurulmaktadır ki bunu yukarıda ayrı bir bölümde gösterdik, bkz § 457. Asıl ve hakim olan bu yapılaş-karşısında, yine orada işaret ettiğimiz gibi, yabancı kaynaktan şart bağlamları eğreti kalmış ve bağlamlı şart cümlesi yaygınlaşmamıştır.

Dahaçok yazı dilinde yer bulduğu ölçüde bir şart bağlamı ile kurulmuş birleşik cümleye *şart bağlam cümlesi* (proposition conjonctive conditionnelle) adını veriyoruz. Ancak burada da yapılaş şart kipi üzerinedir. *Eğer* ve *şayet* bağlamları şart cümlesinin başında ve şartı pekiştiren bir zarf durumunda kalır. Bunlar da *olağan* ve *olmayası şart cümlesi* olabilirler :

Eğer cevap vermezse protesto edersiniz. Şayet unutmuşsam bana hatırlatsınlar. «Eğer yarlıgamaz isen, gey katı firak Çalabım». Eğer gelmesen gülcenecektim. Eğer görmeseydi bahsetmezdik.

Eski Osmanlıcada bu cümleğin geniş zamanla yapılaşına da rastlarız :

«Ger dñlersiz bulasız oddan necat, Işk ile derd ile eydññ essalât».

Aksi şart cümlesi yapılaşında ise şart bağlamları mutlaka şart kipi istemezler :

*Bir karşılık göstereyim, aksi halde yapamam.
İnat etme, yoksa açığa kalırsın.*

II. KARMAŞIK BİRLEŞİK CÜMLE

468. Türkçede en yaygın birleşik cümle çekli olan karmaşık cümlelerin yapılığını ve üyelerinin oluşmasını yer yer anlettik, bkz § 456, 435, 359 v.i. Bu kuruluştaki esas bir başcümle ile onun üyelerinden birinin yerini tutan, yada üye olacak bir belirtme öbeği içinde yer alan bir yarım yargının (içcümle) birleşmesidir. Ozaman her iki yargı anlamca tamamlanır ve birleşik bir bütün teşkil eder.

Yarım yargıların yüklemeleri fiilin isim çekimleri olan yatık fiiller olduğuna ve bunlar da adfiil, sıfatfiil ve zarfîil çekimlerinde görüldüğüne göre karmaşık cümleyi bu karakter veren unsurlara uyarak sınıflar ve adlandırırız: 1. adfiil cümlesi, 2. sıfatfiil cümlesi, 3. zarfîil cümlesi.

A. ADFİİL CÜMLESTİ

Karmaşık cümlede içcümlelerin yüklemi bir adfiil olursa bu birleşik cümleye *birleşik adfiil cümlesi* (phrase composée substantive) deriz. Burada içcümle tümüyle bir ad hükmündedir ve başcümle içinde bir adın alabileceği bütün işlevleri alır. Buna göre bu içcümle başcümlede 1. kimse, 2. yüklem ismi, 3. nesne, 4. isimleme, 5. bir belirtme öbeğinde ad olarak görülecektir.

Adfiil cümleleri bu beş türlü kullanışa göre çeşitlenirler. Biz de onları bu beş hale göre sınıflayacağız :

1. Adfiil Kimse Cümlesi :

469. İçcümle adfiilin kim haliyle başcümlelerin kimsesi olursa buna *adfiil kimse cümlesi* (proposition substantive sujet) adını veririz :

*Böyle bir soruyla karşılaşmak beni şaşırttı.
«Hasmın sitemin anlamamak hasma sitemdir».
Hesabı ödemek sana düşüyor.*

Adfillin yalın hali ile bu içtümünün kimsesi ya baştümünün üyeleri arasında görülür, yada belirsiz kalır. Onu belli etmek istediğimizde adfillin öbür şekillerini iyelik ekleri getirerek kullanırız :

Bu sırada ayrılmam işi aksatmış. Toplantıya katılmanız bizi çok sevindirecek. Tartışmayı kesimiz vaktinde olmuştur.

Ancak içtümünün kimsesine ipucu olan bu iyelik zamiri rahatça cümlelerin başka üyelerine geçer, veya birkaçına aynı zamanda gelebilir :

Bu derdi bir arkadaşına anlatmam × Bu derdi bir arkadaşına anlatmak × Bu derdimi bir arkadaşına anlatmak × Bu derdi bir arkadaşına anlatmam v.b. (bir teselli olacaktı).

Böylece üç üyeli bir içtümlede 7 türlü imkân meydana gelir.

İçtümünün kimsesini adıyla, veya daha yakından belli etmek için ise bu adı, veya zamiri kimin haliyle yükleme katılan yaparız. Böylece içtümünün kimsesi ile yüklemi bir belirli adtakımı kabına girer :

Ahmedin çuvalları sayması lâzım gelirdi. Senin söze karışman onu duraklattı. Benim evde bulunmayışım aksilik oldu. «Kemerlerinin bağlanması rica olunur». gibi.

Buna karşılık kimsenin belirli olması gerekli görülmeyen yerlerde de konuşma dilinde bazan adfillin bir 3. kişi iyelik eki aldığı görülür, bkz § 360 :

Açık havada bir uyku çekmesi iyi olacak. Buradan oraya yürütmesi bir saat çeker. Evet demesi kolay değil. gibi.

2. Adfiil Yüklemler Cümlesi :

470. Başcümle bir isim cümlesi olacaksa içcümle başcümle-
nin yüklem ismi işleyişini alabilir. Burada adfiil yalnız haliyle
bulunabileceği gibi iyelik ve çekim ekleri de almış olabilir.
Fakat kuralca cevher fiili ekleri alıp (*bil-me-m-den-dir*) bit-
miş fiil haline gelir. Böylece başcümlelerin yüklemiyle içcümle-
nin yüklemi aynı kelimede birleşmiş olur. Buna *adfiil yük-
lem cümlesi* (proposition substantive prédicat) deriz :

*«Şüphesiz bir nura doğru koşmaktır». Maksadım
bir gün önce işe başlamamızı. Oda arkadaşımın
şikâyeti geceleri biraz geç gelişimdenmiş. gibi.*

Şu var ki burada da isim cümlesini cevher fiili ekleri getir-
meksizin kurabiliriz, bkz § 446. O zaman da bu kelime içcüm-
lenin ve başcümlelerin aynı zamanda yüklemi olmak niteliğini
muhafaza eder :

*Şimdi onun arzusu tatili Antalyada geçirmek.
Bunun çaresi Celâl'le iyi geçinmeniz. Marifet
onu tek kurşunla vurmasında.*

Adfiil yüklem cümlesinde ortak tek yüklem iyelik ekleri
almışsa bunlar içcümlelerin kimsesine ipucu olurlar (...*gecele-
ri biraz geç-geliş-im-denmiş*). Fakat bu ipucu içcümlelerin başka
üyelerinde görülebileceği gibi doğrudan doğruya kimse olacak
ad, veya kişi zamiri de adfiille bir belirli adtakımı haline kon-
muş olabilir :

*... tatil-in-i Antalyada geçirmek. (nişancının)
tek kurşunla vurmasında. (sizin) bir gün önce
işe başlamamızı.*

3. Adfiil Nesne Cümlesi :

471. İçcümle adfiilin kimi ve kim halleriyle başcümlelerin
nesnesi olmuşsa bu karmaşık cümleye *adfiil nesne cüm-
lesi* (proposition substantive objet) deriz.

«Senden ayrı düşmeyi Allah bana göstermesin». Çocuğu yalnız bırakmak istemiyorlarmış. Hatır için konuşmayı hiç başaramam.

Burada adfiil iyelik ekleri de almış olabilir ki bunlar içtümle-
nin kimsesine ipucu teşkil ederler :

Gençlerin nişan yüzüklerini takma-nız-ı sizden rica edeceğiz. Arkadaşlar bu sırada işten ayrıl-ma-m-ı uygun bulmadılar. gibi.

4. Adfiil İsimleme Cümlesi :

İçtümle adfiilin belli çekim halleriyle başcümlede isimleme işleyişini alabilir. Bu türlü karmaşık cümleye *adfiil isimleme cümlesi* (proposition substantive du nominal) deriz :

*Bunu size hatırlatmakta fayda gördüm. «Değ-
mez Kemal uyanmaya ikmal-i ömr için». Beni bekletmeye hakkın yoktu. Ali koyunları sat-
maktan vasgeçmiş.*

Adfiilin içtümle kimsesine ipucu olan iyelik eklerini almış ge-
killeri de şöyledir :

*Benim için yorulmanıza razı değilim. Doktor ka-
yın babamın hastahaneden çıkmasında bir sakın-
ca görmedi. Vakitsiz döndüğünden kuşkulanmış.*

5. Adfiil Belirtme Cümlesi :

472. Nihayet bu içtümle başcümlelerin bir belirtme öbeği olan üyelerinden biri içinde bir adın yerini alır. Çoğu zaman başcümlede kimse, veya nesne olacak belirli adtakımında ka-
tılan (belirten) işleyişinde görülmüş ki buna *adfiil belirtme cümlesi* (proposition substantive de déterminant) de-
riz.

Bu kadar para harcamanın manası var mı?

*Dumrul namusluca çalışmanın mükâfatını gördü.
Beni suçlamanın âlemi yok. gibi.*

Adfiil içtümlesi takı öbeklerinde de adın yerini tutar. Başka bir deyimle türlü takılar alabilir. Bu öbek isimleme, zarflama, veya başka bir ada sıfat olur :

*«Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz». Küfe-
leri taşıtmak için bir araba tutmuştum. İşin so-
nunu beklemekten başka çareniz yok.*

Burada adfiilin içtümle kimsesini belirten iyelik ekleri almış şekilleri ise :

*O türlü konuşmasının sebebini anlamadım. Bu-
raya varışınıza göre bir karar vereceğiz. Bu malı
kaldırmamızdan sonra bir hesap görelim.*

B. SIFATFİL CÜMLESİ

473. Karmaşık cümlede içtümlelerin yüklemi bir sıfatfiil olursa bu birleşik cümleye *birleşik sıfatfiil cümlesi* (phrase composée adjective) deriz. Burada içtümle bir sıfat hükümündedir ve başcümle içinde bir sıfatın alabileceği bütün işleyişleri alır. Şu var ki her sıfat gibi bu içtümle de ad olarak kullanılabileceğinden bir adın alacağı işleyişte de görülür.

Gerçekten üç zamana ait sıfatfiiller hepsi, dolayısıyla kurdukları içtümleler ad olarak kullanılırlar ve *kılıcı adı* anlamıyla bir türlü *fiilden zamirler* olurlar (*Eden bulur. Olacak olur.*), bkz § 359. Ancak bunlardan ikisi adfiiller gibi *kılışadı* da olabilirler ve adfiil cümlesini andırır birleşik cümle kurarlar (*Geldiği doğrudur. Geleceğimi işitmiş*), bkz § 362, 364.

Buna göre bu içtümleler üç türlü işleyişte kullanılırlar : sıfat olarak, zamir rolünde, ad yerinde. Biz de onları buna göre

şekil bütünlüğüyle alarak üç bölümde gözden geçireceğiz ve adlandıracağız: 1. sıfatı sıfatfiil cümlesi, 2. zamırsı sıfatfiil cümlesi, 3. adfiilsı sıfatfiil cümlesi.

1. Sıfatı Sıfatfiil Cümlesi :

474. Üç zamana ait sıfatfiillerle yapılmış içcümlelerin hepsini başcümlede bir sıfatın yerini tutmak üzere kullanırız. Onlara *sıfatı sıfatfiil cümlesi* (proposition adjective qualificative) deriz. Ancak bunlar bu kullanışta farklar gösterirler: *-dik* geçmiş sıfatfiilleri yalnız iyelik ekleri almış olarak (*okuduğum kitap*) kullanılırlar (yahn halleriyle donuşmuş, *bildik adam* bkz § 362), *-ecek* gelecek sıfatfiilleri yalnız ve iyelik ekleriyle (*okuyacak kitap okuyacağım kitap*), öbürleri ise yalnız yalın halleriyle (*okumuş, okuyan, okuyucu, okur kimse*) görürlür.

Burada içcümle sıfatfiilin kim haliyle başcümlede üyele-rine ve bunları temsil eden belirtme öbekleri içindeki herhangi bir ada sıfat olur.

a. Sıfatfiilin yalnız haliyle başcümlede türlü adlara sıfat olurlar :

*Pratik eğitim görmüş gençleri tercih ediyorlar.
«Ürüyem köpek ısırmaz». Doktor bana nezleyi
önleyici ilaçlar verdi. Bunu motordan anlar bi-
rine göstereceksiniz. Sadı akış verişte güvenile-
cek adamdır. Osmanın bize yardım edecek arka-
daşları görünmediler. gibi.*

Burada içcümlelerin vasıfladığı ad genellikle onun kimsesi olur.

b. Sıfatfiilin iyelik ekleri almış hali yalnız *-dik* geçmiş ve *-ecek* gelecek sıfatfiillerinde görürlür :

*«Kırdığın koz bini açtı». Alacağın kız Haydar Be-
yin torunuymuş. İzmirden son çektiği telgraftır.
Vereceğin cevabı ona bildiririm. Oturduğumuz*

*evin odaları genişti. Gönderdiğin çiçekler için
teşekkür ederim.*

Burada içcümlelerin kimsesini aldığı iyelik zamiri belli eder. Kimseyi daha yakından belirtmek için de, adfiil cümlesinde olduğu gibi, (bkz § 469), kimse olacak adı, veya zamiri kimin haliyle yükleme katılan yaparız :

*Senin kıldığın koz bini aştı. Alinin İzmirden son
çektığı telgraftır. Halamın sevdiği türkiyeli söy-
ler misin? Muhtarın dediği ev satılmış.*

Burada ise içcümlelerin vasıfladığı ad genellikle onun nesnesi olur.

Görüldüğü gibi her iki halde yüklemi bir sıfatfiil olan içcümle doğrudan doğruya başcümle üyelerinden birinin yerini tutmaz, fakat onlardan birine sıfat olur. Böylece meydana gelen sıfattakımı, yukarıki örneklerde gördüğümüz gibi, karmaşık cümlede türlü üyelerin yerini almış olarak görülür.

2. Zamirli Sıfatfiil Cümlesi :

475. Üç zamana ait sıfatfiillerle yapılmış içcümlelerin hepsini başcümlede bir zaminin yerini tutmak üzere kullanırız. Bunlara da *zamirli sıfatfiil cümlesi* (proposition adjective pronominale) deriz. O zaman bunlar artık bir ada sıfat olmazlar, doğrudan doğruya bir ad gibi başcümlede, yerine göre çekim halleriyle, üyelerden birinin yerini alırlar, yada üye olan bir belirtme öbeği içinde bir ad işleyişinde görülürler.

Sıfatlı sıfatfiil cümlesinde olduğu gibi burada da türlü sıfatfiiller kullanış farkları gösterirler: yalnız iyelik ekleri almış olarak, bu eklerle ve eksiz, yalnız eksiz kullanılanlar olur, bkz § 474.

a. Sıfatfiilin yalnız haliyle başcümlede üyelerden birinin yerini alırlar, veya bir belirtme öbeğine girerler :

«Atı alan Üsküdarı geçti». «Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar». «Ki dülber sevmemiş bilmez belâsın aşık-ı zarın». «Dilimden anlar yok bigânelerde». Burada kalacakları bir yana ayrı. O buralarda durucu değil. «Kılavuzu karga olanın burnu boktan çıkmaz».

Bu kullanışta bu içtümle baştümlemin kimsesi işleyişinde ise gerçekte bu kimseyi adıyla vermez, onu bir kılığı ile andırır : *minareyi çalan* (herhangi biri). Cevher fiiline göre *sizdeki = sizde olan*. Buna göre de baştümlemin kimsesi bir belirsiz zamir hükümündedir, içtümlemin kimsesi ise bilinmezdir. Ancak bu içtümle bir zamir hükümünde olmakla iyelik ekleri almış olarak da görülür :

Önden geleni yeğenimdir. Bir derdimi dinleyeninim yok. İşaretli olanlarını bırakacaksınız. İşin aslını bilenlerimize söz düşmedi.

b. Bunlar sıfatfiilin iyelik ekleri almış haliyle baştümlede üyelerden birinin yerini alırlar, veya bir belirtme öbeğine girerler :

«Korktuğum başıma geldi». «Geydikleri afitab-ı temmuz». Çarşıdan alacağınız buna benzemez. «Başa ettüklerini kimselere etmediler». Bu en son verebileceğimdir. «İş senin bildiğin gibi değil». gibi.

Sıfatı sıfatfiil cümlesinde olduğu gibi burada da sıfatfiilin aldığı iyelik eki içtümlemin kimsesini temsil eder. Ancak kimseyi daha yakından belirtmek, özellikle 3. kişilerde bu zaminin öncüllüğünü açıklamak için kimse olacak adı, veya zamiri kimin haliyle yükleme katılan yaparız :

«Allahın dediği olur». Benim çarşıdan aldığım iyi değildi. Alinin anlatacaklarına pek inanma. Onun vereceğini ben almam.

3. Adfiilî Sıfatfiil Cümlesi :

476. *-dik* geçmiş ve *-ecek* gelecek sıfatfiilleri ile yapılmış içcümleler ad yerine kullanılışlarında kılış adı da olabilirler (bkz § 473) ve iyelik ekleri almış adfiil cümlesine denk anlamda karmaşık cümleler yapmaya yararlar. Bunlara *adfiilî sıfatfiil cümlesi* (proposition adjective nominale) deriz. Adfiil cümlesinden farklı olarak bunlarda içcümlelerin yüklemi zaman kavramı taşıyor ve kullanışta iki zamana göre ayrılır :

Döndüğünüzü işittim. fakat Döndüğünüzü işittim. veya Döneceğinizi işittim. !

-dik ve *-ecek* sıfatfiilleri ile kurulan adfiilî sıfatfiil cümlesinde içcümle sıfatfiilin türlü çekim halleriyle bir adın bağcümlede alacağı bütün işleyişleri alabilir :

Burada kaldığın iyi oldu. Ne zaman başlayacağınız belli mi? «Ah eylediğim serv-i hıramanun içündür». Onun bunu beğeneceğini sanmıyorum «Hapı yuttuğunun resmidir». Senin bunu başa racağına inanıyorum. Müdürün sizi iyi karşılayacağından eminim. «Durduğunun aşk vardır».

Adfiilî sıfat fiil cümlesi ile zamirli sıfatfiil cümlesinin aynı sıfatfiillerle yapılmış türü (bkz § 474 b) yapılaşça da aynıdır. Bu iki türlü cümlelerin çeşitleri birbirine benzer. Gerçi çoğu zaman sıfatfiilin iki işleyişten hangisinde bulunduğu karmaşık cümlelerin yapılarından belli olur :

Kalmayacağımı biliyordu. fakat Yapacağımı sana anlatırım.

Ancak bazan cümlede işleyiş belirten bir ipucu bulunmaz :

Söylediğim doğrudur. Söyleyeceğim doğrudur.
gibi.

Bunlar iki anlamlı cümleler olurlar. Birinci anlamda bir salt bağlam cümlesiyle :

Doğrudur ki söyledim. Doğrudur ki söyleyeceğim.

İkinci anlamda bir ilinti zamiri cümlesiyle karşılanabilirler :

Doğrudur, ne ki söyledim. Doğrudur, ne ki söyleyeceğim. gibi.

C. ZARFFİİL CÜMLESİ

477. Karmaşık cümlede içcümlelerin yüklemi bir zarffiil olursa bu birleşik cümleye *birleşik zarffiil cümlesi* (phrase composée adverbiale) adını veriyoruz. Burada içcümle tümüyle bir zarf hükmündedir ve başcümle içinde bir zarfın alabileceği bütün işlevleri alır.

Zarf hükmündeki bu içcümle basit zarflarda olduğu gibi iki türlü kullanılır. Buna göre de başcümle içindeki yeri ve anlatımı değişir. Biri içcümlelerin başcümle yüklemine doğrudan doğruya zarf olması halidir (*Sizin yemeğinizi çarşıdan dönünce vereceğim*). İkincisi bu içcümlelerin başcümlede bir üye olarak zarflamanın yerini almasıdır (*Çarşıdan dönünce sizin yemeğinizi vereceğim*). Zarffiil cümlesi bu ikinci kullanımda daha yaygın bir sözdizimi kalıbıdır.

Yukarıda gördüğümüz gibi zarffiillerin iyelik ekleri alanları ve almayanları vardır, bkz § 365 v.i. İyelik eki alanlarında bu zamir içcümlelerin kimsesine ipucu olur :

Geldiğinde anlatırsınız. Yorulduğumdan devam edemedik. Söylesen de anlamaz. Geç kalacağınız için sizi yemeğe beklemediler. gibi.

İyelik ekleri almayanlarda ise içcümlelerin kimsesi ya başka bir cümle üyesinin taşıdığı iyelik zamiri ile, ya da kimse olacak ad ve zamirle belirtilmiş bulunur :

Sözümü bitirmeden hemen itiraz etme. Ben anlattıkça o heyecanlanıyordu. «Memiş suyu uzatırken kurşun fesi devirmiş».

İçcümlelerin kimsesi çoğu zaman da başcümlelerin kimsesiyle aynı olur. Bu halde ayrıca belirtilmesi gerekli olmaz :

«Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan oldu». Tepeye çıkınca evi görürsünüz. «Boyuna bakmadan büyük sözler konuşuyor».

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 365, 462 v.i.) zarf fiil karmaşık cümlede daha çok bir bağlam işleyişinde bulunduğundan, başka bir deyimle bir fiil ile bir bağlama denk bir değer taşır :

verip = verdi ve gülerek = hem gülüyor hem korktuğundan = çünkü korktu.

Zarf fiil cümlesi anlam ve kullanışça bağlam cümlesine paralel bir sistem olur. Bu iki sistemin birbirini örtmeyen yönleri varsa da zarf fiil yapılışı dilimizde daha yaygın ve köklü olduğundan bunları çoğu zaman bağlam cümlelerine tercih ederiz. Sıfat fiil cümlesini ilinti zamiri cümlesine tercih ettiğimiz gibi, bkz § 459 v.i.

Sözünde işleyişleri bakımından benzerlikleri sebebiyle zarf fiil cümleleri türleri ve sınıflanmaları yönünden de bağlam cümlelerine benzerler. Bunlarda da birleşenlerin anlamca ilişkilerine göre : 1. yanyana zarf fiil cümleleri, 2. alta zarf fiil cümleleri ayırdederiz. Onları işte bu sırayla iki bölümde inceleyeceğiz.

1. Yanyana Zarf fiil Cümlesi :

478. Bu karmaşık cümlede yargılardan her ikisi anlamca müstakil olur, başka bir deyimle zarf fiil iki yargı arasında sadece bir yanyanalık ilişkisi kurmuş bulunursa buna *yanyana zarf fiil cümlesi* (proposition adverbiale coordonnée) deriz. Bunlar daha az çeşitlidirler. Başka üç türlü yanyana zarf fiil cümlesi ayırdederiz (içcümlelere göre) : 1. ulama cümlesi, 2. karşıtlama cümlesi, 3. üsteleme cümlesi.

a. Ulama Cümlesi :

İki yargıyı bağlam cümlesinde olduğu gibi aynı yönde oluş ve kılış beraberliği, veya sırasıyla birleştiren cümleye *zarf-fiil ulama cümlesi* (proposition adverbiale copulative) deriz. Genellikle *-ip* zarffiilleriyle yapılan bu içcümle iki yargı arasında zaman, ve tarz ilişkisi kurabilir :

Tabancasını çekip ateş etmiş. «Eğri oturup doğru konuşalım». Birini alıp birini bırakıyordu. Başını kaldırıp bakmadı bile.

-ip zarffiili ile yapılan bu birleşik cümlelerin bazan ulamadan başka ilişkiler de kurduğu görülmüştür. O zaman bunlar anlamlarına göre altalta zarffiil cümlesi sayılabilirler :

Bizi görüp (görünce) saklanmış. «Papaza kıyıp (kızarak) oruç bozma». Bunu eve götürüp (gö-türmekle) ne yapacaksın? gibi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 366) ulamada içcümle birden fazla olursa *-ip* ve *-erek* zarffiilleri aynı anlamda alması olarak kullanılır :

Atını sürüp sudan geçerek karşı kıyıya vardı. gibi.

Karmaşık ulama cümlesinin bir çeşidi de zarffiilin ikilenmesi. içcümle yüklemine bir edeleme anlamı almasıyla kurulur :

Arada gelip gelip kapıdan bakıyordu. Durup durup iş çıkarma. gibi.

b. Karşıtlama Cümlesi :

479. Zarffiil cümlesinde de iki yargıyı birbirine karşı çıkaran birleşik cümleye *zarffiil karşıtlama cümlesi* (proposition adverbiale adversative) adını veririz. Yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 463) aynı işleyişte karşıtlama bağlamlarıyla kurulmuş bağlam cümlesini karşılayan bu kar-

maşık cümle Türkçe sözdizimine daha yatkın sayılır ve konuşma dilinde tercih edilir.

Yerine göre hemen bütün şart kipleriyle çekilebilen *-se de -se bile* birleşik zarffiilleri karşıtlama cümleleri kurmaya yararlar :

Biraz şımarıksa da iyi çocuktur. Üzülmüşsen bile belli etme. Bize bildirdilerse de önleyemedik. Birdaha görüşeceksem de umutlu değilim.

Yine yukarıda gördüğümüz gibi basit ve birleşik karşıtlama zarffiilleri çok çeşitli olduğundan bu yapının örnekleri zengindir :

Kavga etmeksizin işi tasfiye ettiler. «Evin kılığlı olacağına dağın domuzu ol». Fazla konuşmadan ayrılırsın. «İte dalazmaktansa çalıyı dolaş». Koştuğum halde yetişemedim. Çarpılmakla beraber (birlikte) idare etti (bkz üsteleme). Bana yardım edeceğin yerde akıl öğretiyorsun. gibi.

c. Üsteleme Cümlesi :

Bağcümleyi berkitici anlamda bir içcümleyle kurulan zarffiil cümlesine de *zarffiil üsteleme cümlesi* (proposition adverbiale assévéorative) diyoruz. Aynı işleyişte bağlam cümlesi çeşitlerini yukarıda gösterdik, bkz § 464. Karmaşık cümle olarak bunu birkaç birleşik zarffiil ile kurarız. Bunlar bazı karşılaşturma zarffiillerinin (bkz § 368, 373) *de* zarfı ile desteklenmiş kullanışlarıdır :

Matematığı iyi anladığım gibi kimyayı da severdim. Telgraf çekmekle beraber (birlikte) mektup da yazmış. Başculuktan olduğu kadar arıcılıktan da anlıyor. gibi.

2. Altalta Zarfîil Cümlesi :

480. Bir başcümleyle anlamca gerçekleşmesi ona bağlı görünen bir içcümleden, başka bir deyimle altalta iki yargıdan meydana gelen zarfîil cümlesine *altalta zarfîil cümlesi* (proposition adverbiale subordonnée) deriz. Türkçede bunlar daha çeşitli ve zengindirler, çok kullanılırlar. Anlam ilişkilerine göre başlıca yedi türlü altalta zarfîil cümlesi ayırırız: 1. hal cümlesi, 2. zaman cümlesi, 3. karşılaştırma cümlesi, 4. sebep cümlesi, 5. sonuç cümlesi, 6. amaç cümlesi, 7. şart cümlesi.

a. Hal Cümlesi :

Başcümle anlatısının ne gibi bir hal içinde olduğunu belirten bir zarfîil cümlesiyle kurulmuş karmaşık cümleye *zarfîil hal cümlesi* (proposition adverbiale circonstancielle) adını veririz. Bunlar dilimizde oldukça çeşitli olan hal zarfîilleriyle yapılır :

Turgut gülererek anlatıyordu. Taşlara basarak karına geçtik.

Bu-erek hal zarfîili ile -ip ulama zarfîilinin bazan birbirleri yerinde kullanıldığına yukarıda yer yer işaret ettik, bkz § 366, 367, 478. Böylece bu hal cümlesinin de ulama anlamı aldığı ve yanyana zarfîil cümlesi sayılması gerektiği olur :

Şoseyi bırakarak dağ yoluna saptık. Sözümüze inanmayarak başa gitmiş.

-e (ve değişimi -i < -ü) zarfîilleri ikilemeyle hal cümlesi kuruluşunda çok kullanılırlar :

Arabayı ite ite köye getirdik. «Düze kalka haste-i gam, der-i lûtf-u yara düştü». «Çıktım Kozan'ın dağına, karı dizleyi dizleyi». «İdris Nebi hulle biçer, diğer Allah deryü deryü». gibi.

-ken ekiyle yapılmış zarffiiller de karmaşık hal cümlesi kuruluşunda geniş ölçüde kullanılırlar, krş § 367 :

«Fer almışken tulû-u Kibriyadan, bugün bivaye kalmış her ziyadan». Rica etmeliyken bayağı emrediyor. «Yağmurdan kaçarken doluya tutulduk». Biz yemeğe oturuyorken çıka geldi. Dayanacakken caymışsın.

Dikkat edilirse bu son şekildeki bazı hal cümleleri de karğutlama anlamına kaçır.

b. Zaman Cümlesi :

481. Karmaşık cümlede içcümle başcümleinin ne gibi bir zaman şartı içinde olduğunu gösteriyorsa buna *zarffiiil zaman cümlesi* (proposition adverbiale temporelle) deriz. Türkçede pek çeşitli zaman ilişkileri kuran zarffiiller bulunduğu göre anlamca pek farklı zaman cümleleri yapılır ki çoğunu bağlam cümlesiyle karğılayamayız. Zaman zarffiillerine paralel olarak bunları yedi takımında toplayacağız: 1. izleme cümlesi, 2. vakitleme cümlesi, 3. eşzaman cümlesi, 4. bağlangıç cümlesi, 5. bitim cümlesi, 6. öncelik cümlesi, 7. sonralık cümlesi.

a. İzleme Cümlesi :

Başcümleinin yüklemi zamanca içcümle yüklemine izlemekteyse bu türlü zaman cümlesine *izleme cümlesi* (proposition successive) deriz. Bu cümle ençok *-ince* zarffiilleriyle yapılır:

«Bus édince lebini ağızma geldi canım». Eve dönünce hatırladım.

Yukarıda da gösterdiğimiz gibi (bkz § 369) bu izleme cümlesi bir tabif *sonuç cümlesi* anlamında da görülür :

«Vermeyince Mabut neylesin Mahmut»? Şans yardım edince kazanırsın.

-ince zarfîil cümlesi *bitim cümlesi* anlatımında yazı dilimizde eskimiş sayılır («Ben saramadım, eller sarar doyuncâ»). Bu kullanışta yerini -inceye kadar birleşik şekline bırakmıştır, bkz § 482.

Geçmiş kipi soru şekli de bir birleşik zarfîil işleyişinde izleme cümleleri yapar :

*İpin ucunu kaçırdın mı toparlayamazsın. «Ye-
mek gördün mü ye, dayak gördün mü kaç».*

Geniş zaman kipi olumlu - olumsuz ikilemesi ise birleşik zarfîil işleyişinde bir *derhal izleme* (succession hâtive) anlatımı getirir :

*Haber alır almaz sana yazarım. «İbibikler öter
ötmez ordayım».*

β. Vakitleme Cümlesi :

Başcümledeki kılışın içcümle yüklemine zamanca bağlı olarak sürdüğünü, veya tekrarlandığını anlatan karmaşık cümleye *vakitleme cümlesi* (proposition de temps) deriz. Bu cümle ençok -dikçe zarfîilleriyle kurulur :

*«Güldükçe güller açılır, ağladıkça inciler saçılır-
mış». Eve uğradıkça kedilere yeyecek ver.*

Aynı anlatımda -diği müddetçe birleşik zarfîili de görülür :
«İnsan alemde hayal ettiği müddetçe yaşar».
gibi.

-dikçe zarfîilleriyle kurulan vakitleme cümlesi anlam genişlemesiyle iki yargı arasında orantı, veya şart ilişkisi kurmuş olarak da görülür :

*«Ölmedikçe olmam gamından azat». Okşadıkça
şınarıyor. gibi*

γ. Eşzaman Cümlesi :

482. Başcümle ile içcümle yargılarının aynı zamanda gerçekleştiklerini anlatan zaman cümlelerine *eşzaman cümlesi* (proposition de coïncidence) deriz. Bunlar *-dikte -diğinde -diği zaman -diği sırada* zarffiilleriyle kururlar. Birincisi yazı dilimizde eskimiş (*«Hayret ey büüt, suretün gördükte lâl eyler beni»*), yada yerini ikincisine, iyelik ekleri alabilen bir çeşidine bırakmıştır :

Babası öldüğünde 17 yaşındaymış. Son görüş-tüğümüzde hasta değildi. gibi.

Birleşik zarffiillerle yapılan eşzaman cümleleri de yaygındır :

Ben döndüğüm zaman o gitmiş olacak. Sen evlendiğin sırada ben askerdim.

δ. Başlangıç Cümlesi :

Başcümlelerin kılışı için içcümle bir başlangıç zamanı göstermekteyse bu karmaşık cümleye *başlangıç cümlesi* (proposition initiale) adını veririz. Bu birleşik cümle başlıca *-eli* ve onun uzatılmışı *-eli beri -eliden beri* zarffiilleri ile kurulmuş içcümlelerle yapılır :

«Dediler oğlun gibi hiç bir oğul, yaradılak ci-han gelmiş degül». Yapılak beri onarım görme-miş. O köyde yerleşeliden beri şehre az iniyor.

Yine yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 370) *-eli* zarffiil-leri aynı fiilin geçmiş kipi ile bir birleşik zarffiil (*gördüm gö-reli*) teşkil etmiş olarak da başcümle kılışının bir başlangıç-tan buyana aralıksız sürdüğünü anlatan bir cümle kurarlar :

Hanım oturdu oturak gelinini çekiştiriyor. Oğ-lan gitti gideli haber yok. «Rahatım yok o güzel çeşmini gördüm görelî».

-dikten beri -diğinden beri birleşik zarffiilleri de başlangıç cümlesi kurar :

Yağmurlar başladıktan beri çıkamıyoruz. Memlekete döndüğümünden beri bu işle uğraşırım.
gibi.

2. Bitim Cümlesi :

Başcümle fiili için zaman içinde bir bitim noktası gösteren bir içcümleyle kurulmuş karmaşık cümlelere *bitim cümlesi* (proposition limitative) adını veririz. Yukarıda izleme cümlesi kurduğunu gördüğümüz (bkz § 481, 369) *-ince* zarffiilleri eski bitim cümlesindeki yerlerini (doyunca yemek) uzatılmış *-inceye dek* = *-inceye değin -inceye kadar* birleşik zarffiiline bırakmışlardır. Yazı lehçemizde bugün yatık fiillerden gelen üç türlü birleşik zarffil aynı işleyişte görülürler (*bilinceye kadar bilene kadar bilemeye kadar*) :

«Doyunca, tıksırmıca, patlayıncaya kadar yeyin».
«Köprüyü geçene kadar aynaya dayan denir». *Sen tıraş olasıya kadar ben geyinirim.*

Yeni yazı dilinde *kadar* kelimesi yerine bu üç türlü birleşik zarffilde de Türkçe eski *dek* ve *değın* takılarını tercih etmeye çalışıyoruz.

3. Öncelik Cümlesi :

483. Başcümle fiilinin zamanca önceliğini anlatan bir içcümleyle kurulmuş karmaşık zaman cümlesine *öncelik cümlesi* (proposition d'antériorité) deriz. Yukarıda (bkz § 368, 371) karşıtlama zarffiilleri, öncelik zarffiilleri ve karşıtlama cümlesi bahislerinde gördüğümüz *-meden* < *-medin* zarffiilleri zamanca öncelik gösteren içcümle kuruluşunda da çok kullanılır :

«Çayy görmeden paçalarını svama». *Hava ka-*

*rarmadan dönelim. «Kâf-ü nun hitabı izhar ol-
madan, biz bu kâinatın iptidasıyız».*

Takı öbeği halinde *-meden önce -mezden önce (evvel)* zarf-fiilleriyle yapılmış içcümleler de öncelik cümlesi kuruluşuna yararlar :

*«müşkül budur ki, ölmeden evvel ölür kişi». Suya
girmeden önce başını ıslat. Karşıya taşınmazdan
önce bu evde oturduk.*

η. Sonralık Cümlesi :

Başcümle fiilinin zamanca sonralığını anlatan bir içcümleyle kurulmuş karmaşık zaman cümlesine *sonralık cümlesi* (proposition de postériorité) adını veririz. Yazı lehçemizde bu cümle hemen yalnız *-dikten sonra* birleşik zarffiilleriyle kurulur.

*«Borç bini bulduktan sonra keklik eti yenir».
Hayvanları sağdıktan sonra bize gel. Karısı öldükten sonra böyle oldu.*

-dikten sonra zarffiilleri bir başka kullanışta *izleme cümlesi* yaparlar :

*Sağlık olmadıktan sonra (olmayınca) her şey
boş.*

Bazı Anadolu ağızlarında bu anlamdaki izleme cümlesi *-den kelli* zarffiilliyle de kurulur :

*Sen razı olduktan kelli ben de ses çıkarmam.
gibi.*

c. Karşılaştırma Cümlesi :

484. İki yargıyı nitelik ve çokluk yönlerinden karşılaştırmaya yarayan bir içcümle ile kurulmuş karmaşık cümleye

zarffiil karşılaştırma cümlesi (proposition adverbiale comparative) deriz. Bu karşılaştırma anlamca *gerçek*, veya *tutmaca* olduğuna göre iki türlü olabilir ve her ikisinde cümle çeşitli zarffiillerle kurulur.

a. Gerçek Karşılaştırma Cümlesi :

Bu cümle iki kılışı doğrudan doğruya karşılaştırmaya yarar ve karşılaştırma sonucu bir gerçeği ifade eder. Bu sebeple ona *gerçek karşılaştırma cümlesi* (proposition comparative réelle) deriz. O da karşılaştırmanın *nitelik*, veya *çokluk* yönlerinden olmasına göre *nitelikçe* (qualitative) ve *çoklukça* (quantitative) çeşitlerine ayrılır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 373) gerçek karşılaştırma cümlesi başlıca nitelik ve çokluk bildiren *gibi* ve *kadar* takılarının iyelik ekleri almış *-dik* ve *-ecek* sıfatfiilleriyle teşkil ettikleri birleşik zarffiiller aracılığı ile kurulur :

Nitelik : *İstediğiniz gibi yapacağım. Şimdi anlatacağım gibi yazarsın.*

Çokluk : *Kurtarabildiğin kadar kurtaracaksın. Kaldıracağı kadar yüklemeli.*

Bu gerçek karşılaştırma zarffiillerinin üsteleme cümlesi kuruluşuna da yaradığını yukarıda gösterdik, bkz § 373, 479.

ß. Tutmaca Karşılaştırma Cümlesi :

485. Bu cümle iki kılışı tutma ile karşılaştırmaya yarar ve bu karşılaştırma sonucu bir gerçeği ifade etmez. Bu sebeple ona *tutmaca karşılaştırma cümlesi* (proposition comparative fictive) adını veririz. Gerçek karşılaştırmada olduğu gibi burada da nitelik, veya çokluk sözkonusu olduğuna göre iki çeşit ayırđedilir.

Yine *gibi* ve *kadar* takılarının iyelik eki almamış sıfatfiillere gelmesiyle oluşmuş birleşik zarffiiller tutmaca karşılaştırma cümlelerinin kurulmasına aracılık ederler:

Nitelik : «*Kurşunla vurulmuş gibi oldum*». *İş-ten anlar gibi konuşuyordu. Bilmeyor gibi davrandı. Ateşe düşmüş gibi bağırıyor.*

Çokluk : *Gözle görmüş kadar iyi bilirim. Boz-
zacak kadar olduk.*

Tutmaca anlatımını berkitmek için bazan zarffiili teşkil eden tabanın söylenti tarzını da kullanırız :

*İstememiş gibi kasılma. Hemen gidiyormuş gibi
kalkıştılar. Hiç dönmeyecekmiş gibi helallastık.
Ona dünyalar veriliyormuş kadar şevindi.*

Aynı fiil gövdelerine *-ce -cesine* ekleri getirilerek yukarı-
da gördüğümüz takı öbekleriyle aynı işleviştir. basit zarffiil-
ler de mevcut olduğundan (bkz § 374) bir sıra tutmaca karşı-
laştırma cümlelerini de bunlarla kurmaktayız. Ancak bunların
anlamca bir tek çeşidi olduğundan hepsi *tutmaca nite-
lik karşılaştırma cümlesi* (proposition compara-
tive fictive qualitative) sayılırlar :

*Düşman kudurmuşça saldırıyordu. Kafama vu-
rucasına bağırmasana! İş koparacakçasına di-
reniyorsun. Hiçbir şey bilmeyorca konuşakım.
Kimyadan anlayormuşçasına söze katıldı. İşt-
mezmişçe susuyorsun.*

d. Sebep Cümlesi :

486. Başcümle deyişinin ne gibi sebeplerle oluştuğunu be-
lirten bir içcümleyle kurulmuş karmaşık cümlelere *zarffiil
sebep cümlesi* (proposition adverbiale causale) adını ve-
ririz. Bu cümle çeşitli sebep zarffiilleriyle yapılmış içcümle-
lere dayanır.

Yeni Türkçede sebep cümlesini ençok *-diğinden* ve *-ceğın-
den* zarffiilleriyle kurulmuş cümleler yardımıyla yaparız. Bun-
lar iki zamana ve kişilere göre değişebilen bir kullanım yumu-
saklığına sahiptirler :

*Bu habere inanmadığımızdan telâş etmedik. Geç
döneceklerinden onlara anahtar verdim. Hasta
olduğundan bulunamamış. gibi.*

Yukarıda gördüğümüz zarffiillerin yine iyelik ekleri almış ve kimden çekim eki yerine *çin* takısı ile uzatılmış şekilleri de sebep cümlesinde çok kullanılırlar :

*«Âlem bana düşmandır, seni sevdiğim için». Ahmet
götüreceği için merak etmeyorum. Zengin
olduğun için seni çekemezler. gibi.*

Bu iki yatık fiilin başkaca türlü kullanışları vardır, karıştırmamalı, bkz § 373, 476, 477 :

Geldiğinden haberim yok. Gideceğinizden bahsetmedi. Gönderdiği (hediye) için teşekkür ederim. Satacağım (arsa) için alıcı var.

Nihayet *çin* takısıyla yapılmış birleşik zarffiiller örnek olmak üzere üremiş öbür zarffiiller de sebep cümlesi kuruluşuna yararlar. Bunlardan bazılarına dahaçok yazı dilinde ve kitapça konuşmada rastlarız :

Aradığınızdan dolayı sevindim. Yapamayacağundan ötürü üzgünmüştü. Bozuşmamız sebebiyle işler durdu. Otobüsü kaçırmayı yüzünden biz aç kaldık.

e. Sonuç Cümlesi :

Sebepl gösteren bir içyargı ile onun sonucunu ortaya koyan bir bağyargıdan kurulmuş karmaşık cümleye *zarffiiil sonuç cümlesi* (proposition adverbiale consécutive) deriz. Bağlam cümlesindekinin aksine (bkz § 466) karmaşık cümlede sebep ve sonuç cümleleri ayrı, yeya ters yapıda değildirler. Onları ancak anlamlarına ve kullandığımız zarffiillere göre ayırdedebiliriz.

Geniş anlamda sebep zarffiillerinden sayılan ve «sebebiyle» yerine «sonucunda» anlamına kaçan -mekle zarffiilleri çok kullanılır :

Bu genci korumakla büyük sevap işlediniz. Bu davayı sürdürmekle ne kazanıyorsunuz? «Yere düşmekle cevher sakit olmak kadr-ü kıymetten».

Bunun gibi tabii sonuç gösteren birleşik zarffiillerle yapılmış cümleler de vardır :

Bu akşam kalacağıma göre otelde yer ayırtmam. Kabul ettiğimize göre bir kontrat yapalım. Beğenmediğine göre vazgeç.

Bunu bağlam cümlesinde *mademki* bağlamı ile karşılırsınız (*Madem ki beğenmedin, vazgeç*).

Sonuç cümlesi teşkilinde izleme zaman zarffiilini de kullandığımız olur :

Faiz böyle olunca biz de borç almazız. «Neyleyim baharı gülsüz olunca».

f. Amaç Cümlesi :

467. Başcümleinin amacını gösteren bir içcümleyle yapılmış zarffiil cümlelerine *zarffiil amaç cümlesi* (proposition adverbiale finale) deriz. Amaç cümlesi de sebep cümlesi ile akrabadır. Yukarıda gördüğümüz gibi bağlam ile yapılan amaç cümlesi bu zarffiil amaç cümlesinin tertipçe aksidir, bkz § 467 :

Çok çalış ki kazanasın. × Kazanmak için çok çalış.

İyelik ekleri almamış, veya almış adfiillerden *için* takısıyla kurulmuş birleşik zarffiiller amaç cümlesi yapısında çok kullanılırlar :

«Yemek için yaşamamak, yaşamak için yemeli».

Rahat etmeniz için herşey hazırlandı. Sana iş

vermesi için Hasan Beye yazdım.

Kime halinde adfiiller de zarffiil işleyişinde amaç cümlesi kurmaya yararlar :

Bahçeyi dolaşmaya gitmiştim. «Taşına bir çe-

le:k örmeye geldim». «Ateş almaya mı geldin»?

Bizi karşılamaya çıkmışlardı. gibi.

g. Şart Cümlesi :

Yukarıda asıl şart cümlesi ile onun yanında küçük ölçüde yer alan bir şart bağlam cümlesinden bahsettik (bkz § 457, 467). Ancak dilimizde bazı şart zarffiilleri de vardır ki teşkil ettikleri içcümle bir karmaşık cümlede başfiilin gerçekleşmesine şart olur. Buna da *zarffiil şart cümlesi* (proposition adverbiale conditionnelle) deriz. Bunlar daha çok yazı dilinde rastlanan *-diği takdirde -mesi halinde* gibi birleşik zarffiillerle kurulurlar. Bunlar da *olağan şart zarffiil cümlesi* (proposition adverbiale conditionnelle potentielle) ve *olmayası şart zarffiil cümlesi* (proposition adverbiale conditionnelle irréelle) olabilirler :

Borcunu ödediği takdirde yeniden kredi açarsınız.

Buluştukları takdirde ona anlatacaktı. Fi-

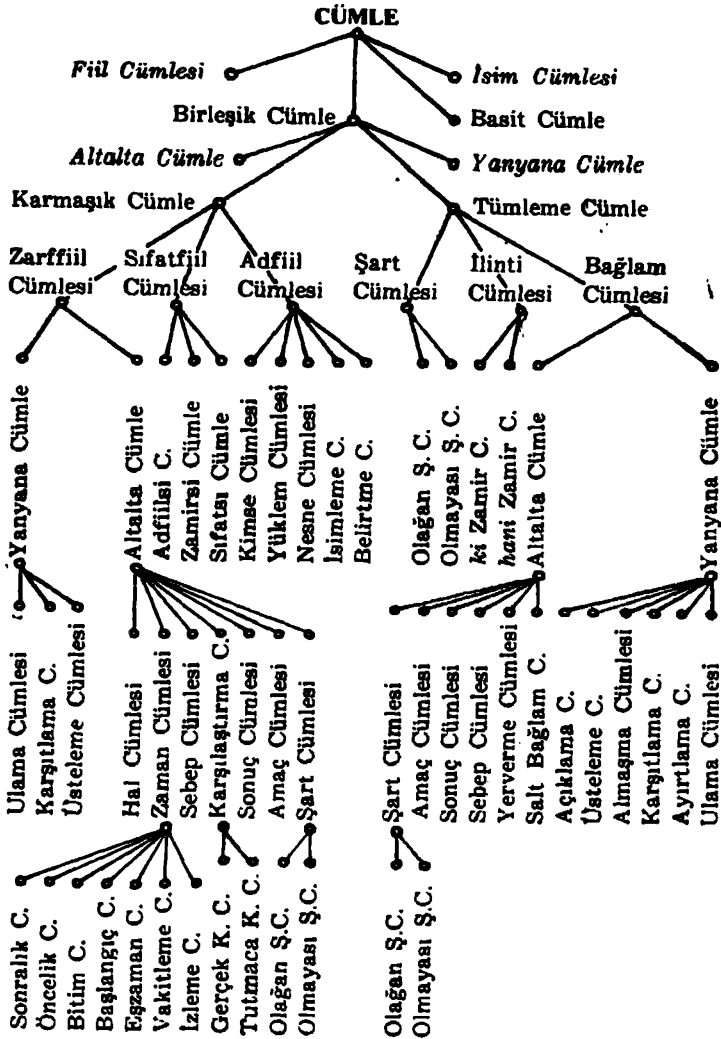
yatların düşmesi halinde zararınız büyük olurdu.

Gecikmemiz halinde bu işten vazgeçebilirler.



Biz bu bahiste birleşik cümlelerin çözümüne esas olmak üzere iki yargı öbeğinden meydana gelmiş birleşiklerden örnekler vermeye dikkat ettik. Üç ve daha fazla yargı öbeğinden oluşmuş birleşik cümleyi buradan hareket ederek çözümleneceğiz. Aslında bunların sınırsız ve sayısız gibi görünen çeşitlerinin dökümünü yapmak ve onları da bir ölçüde sistemleştirmek mutlu bir çalışma olacaktır. .

Aşağıdaki taslak Türkçede cümlelerin kuruluşunu ve çeşitlenmesini gösteriyor.



ADLAMALAR

Sayılar sayfalara gönderir.

Bu kitap ölçüsünde kullanmak ihtiyacını duyduğumuz binden fazla *adlama* (terim) Fransızca karşılıklarıyla birlikte aşağıda biraraya getirilmiştir. Bu adlamalardan bir hayli de Batı, Hind-Avrpa dillerinde bulunmayan, Türkçeye has, veya Türkçede farklı olan gramer kavramlarını anlatmaktadır. Onların Fransızca karşılıklarını ancak bu dille tercümelerinden ibaret saymalıdır. Bunlar genel diller bilgisine mal olmak gerektir.

A

<i>Acemsiye</i>	91	/ Persanisme
<i>Açık hece</i>	54	Syllabe ouverte
<i>Açıklama bağlam cümlesi</i>	557	/ Proposition conjonctive déclarative
<i>Açıklama bağlamı</i>	392	Conjonction déclarative
<i>Açıklık</i>	40 51	Aperture
<i>Ad</i>	319 152	Substantif
<i>Adçekimi, isimçekimi</i>	326	Déclinaison
<i>Adçekimi eki</i>	326	Désinence casuelle
<i>Addaş</i>	76	Homonyme
<i>Adfiil</i>	420	Verbe substantivé
<i>Adfiil belirtme cümlesi</i>	565	/ Proposition substantive de déterminant
<i>Adfiil isimleme cümlesi</i>	565	/ Proposition substantive du nominal
<i>Adfiil kimse cümlesi</i>	562	/ Proposition substantive sujet
<i>Adfiil nesne cümlesi</i>	564	/ Proposition substantive objet
<i>Adfiilisi sıfatfiil cümlesi</i>	570	/ Proposition adjective nominale
<i>Adfiil yargısı</i>	521	/ Proposition substantive
<i>Adfiil yüklem cümlesi</i>	564	/ Proposition substantive prédicat
<i>Adın halleri, isim halleri</i>	326	Cas
<i>Adıyakın</i>	28	/ Paronyme
<i>Adtakımı</i>	331 298 498	Rapport d'annexion
<i>Ağız</i>	31 29	Bouche
<i>Ağız</i>	11	Parler
<i>Ağız sesdeşi, ağızsı sesdeş</i>	49	Consonne buccale
<i>Ağız sesi, ağızsı ses</i>	32	Son buccal
<i>Ağız seslisi, ağızsı sesli</i>	38	Voyelle buccale

<i>Ağzıslama</i>	113	Dénasalisation
<i>Ağzın ses</i>	31	Voix buccale
<i>Ahenk durgusu</i>	127	Pause rythmique
<i>Ahenk öbeği</i>	123	Groupe rythmique
<i>Ahenk vurgusu</i>	123	Accent rythmique
<i>Aile adı, soyadı</i>	188 515	Nom de famille
<i>Ait olma</i>	332	Appartenance
<i>Akıcı sesdeş</i>	48	Consonne liquide
<i>Alaylı</i>	448	Sarcastique
<i>Alçak ton</i>	125	Ton abaissé
<i>Alçalan ton</i>	125	Ton descendant
<i>Alfabe</i>	11 24	Alphabet
<i>Alfabe yazısı</i>	11	Écriture alphabétique
<i>Alıntı kelime</i>	142	Mot d'emprunt
<i>Alışkanlık sıfatı</i>	240 162	Adjectif habituel
<i>Almaşma bağlam cümlesi</i>	556	Proposition conjonctive alternative
<i>Almaşma bağlamı</i>	391	Conjonction alternative
<i>Altalta bağlam cümlesi</i>	554 558	Proposition conjonctive subordonnée
<i>Altalta bağlantı</i>	393 568	Subordination conjonctive
<i>Altalta birleşik cümle</i>	548	Phrase composée subordonnée
<i>Altaltalık</i>	504	Subordination
<i>Altalta zarfıllı cümlesi</i>	575	Proposition adverbiale subordonnée
<i>Altçümle</i>	548	Subordonnée
<i>Altçene</i>	33	Mâchoire inférieure
<i>Alt dudak</i>	43	Lèvre inférieure
<i>Alt kimse</i>	417 545	Sujet second
<i>Amaç bağlam cümlesi</i>	560	Proposition conjonctive finale
<i>Amaç bağlamı</i>	393	Conjonction finale
<i>Anadil</i>	11	Langue mère
<i>Anadilli</i>	9	Langue maternelle
<i>Anazaman</i>	442	Temps principal
<i>Anlam</i>	10	Sens
<i>Anlam bilgisi</i>	20	Sémantique
<i>Anlam birliği</i>	114	Unité sémantique
<i>Anlamca bağılılık</i>	554	Dépendance sémantique
<i>Anlamca uylaşma</i>	538 543	Accord ad sensum
<i>Anlamca yayılıp</i>	320	Par extension
<i>Anlamlık</i>	145	Sémantème
<i>Anlam yayılması</i>	288	Extension sémantique
	156	Contenu

<i>Anlatım</i>	145	Signification
<i>Anlatma</i>	9 495	Expression
<i>Anlatma tarzı</i>	134	Manière de parler
<i>Anlatma tarzı</i>	444	Mode perfectif
<i>Arapsıma</i>	38	Arabisme
<i>Araya katma</i>	337	Intercalation
<i>Ardavurt sesdeşi, ardavurtsu sesdeş</i>	48	Consonne latérale vélaire
<i>Arı dil</i>	142	Langue pure
<i>Ardamak</i>	45	Voile du palais
<i>Ardamak sesdeşi, ardamak-sı sesdeş</i>	45	Consonne postpalatale
<i>Artıklık derecesi</i>	346	Comparatif
<i>Asıl anlam</i>	320	Sens propre
<i>Asıl birleşik kelime</i>	296	Mot composé proprement dit
<i>Asıl diş sesdeşi, asıl dişsi sesdeş</i>	44	Consonne dentale proprement dite
<i>Asıl işaret</i>	129	Signe principal
<i>Asıl kılış adı</i>	264 281	Nom d'action proprement dit
<i>Asıl sayı sıfatı</i>	353	Adjectif numéral cardinal
<i>Asıl ünlem</i>	397	Interjection proprement dite
<i>Asıl zaman kipi</i>	442	Temps proprement dit
<i>Aşağılama</i>	187	Péjoration
<i>Aşağılayıcı</i>	185 259	Péjoratif
<i>Aşırı küçültme</i>	164 351	Diminutif excessif
<i>Atasözü</i>	141	Proverbe
<i>Avurt</i>	48	Intérieur de la joue
<i>Avurt sesdeşi, avurtsu sesdeş</i>	48	Consonne latérale
<i>Ayahüzari</i>	124	Improviste
<i>Ayama</i>	515	Surnom
<i>Ayama öbeği</i>	515	Nom et surnom
<i>Ayarlayıcı gramer</i>	20	Grammaire normative
<i>Aygıt adı</i>	188 194	Nom d'instrument
<i>Ayrıdedici</i>	200	Diacritique
<i>Ayrıtı</i>	272	Nuance
<i>Ayrırt işareti</i>	28	Signe diacritique
<i>Ayrıtlama bağlam cümlesi</i>	555	Proposition conjonctive disjunctive
<i>Ayrıtlama bağlamı</i>	391	Conjonction disjunctive
<i>Ayrıtlama sorusu</i>	455	Interrogation disjunctive
<i>Ayrık</i>	66	Excepté
<i>Ayrıklık</i>	47	Exception
<i>Ayrımlı dil</i>	12	Langue isolante

<i>Ayrışma</i>	103 112	Dissimilation
	B	
<i>Bağırma</i>	31	Crî
<i>Bağlam</i>	390	Conjonction
<i>Bağlam cümlesi</i>	554	Proposition conjonctive
<i>Bağlam öbeği</i>	511	Groupe conjonctionnel
<i>Bağlamsız bağlam cümlesi</i>	554	Proposition conjonctive asyndé- tique
<i>Bağlamsız bağlam öbeği</i>	510	Groupe asyndétique
<i>Bağlamsızlık</i>	394 510	Asyndète
<i>Bağlaşık</i>	467	Correlatif
<i>Bağlı yargı</i>	522	Proposition dépendante
<i>Basit cümle</i>	523	Phrase simple
<i>Basit kelime</i>	120	Mot simple
<i>Başcümle</i>	547	Proposition principale
<i>Başına yargı</i>	522	Proposition indépendante
<i>Bağlama fiili</i>	482	Verbe inchoatif
<i>Başlangıç cümlesi</i>	578	Proposition initiale
<i>Başlangıç zarfıfiili</i>	434	Gérondif initial
<i>Belirli</i>	324	Défini
<i>Belirli adtakımı</i>	332 325	Annexion déterminée
<i>Belirli geçmiş</i>	458	Passé déterminé
<i>Belirli nesne</i>	527 312 325	Complément direct déterminé
<i>Belirsiz</i>	324	Indéfini
<i>Belirsiz adtakımı</i>	332 325	Annexion indéterminée
<i>Belirsiz geçmiş</i>	458	Passé indéterminé
<i>Belirsiz nesne</i>	527 312 325	Complément direct indéterminé
<i>Belirsiz sayı eki</i>	541	Numerus indefinitus
<i>Belirsiz sıfat</i>	352	Adjectif indéfini
<i>Belirsiz şimdiki</i>	462	Présent indéfini
<i>Belirsiz zamir</i>	368	Pronom indéfini
<i>Belirten</i>	497 332 343	Déterminant
<i>Belirtti</i>	347	Indice
<i>Belirtici tamlayan</i>	497	Complément déterminatif
<i>Belirtilen</i>	497 332 343	Déterminé
<i>Belirtme öbeği</i>	496	Groupe déterminatif
<i>Belirtme sıfatı</i>	341	Adjectif déterminatif
<i>Benzer hece katkısı</i>	348	Paronomasie
<i>Benzerlik</i>	179	Simulatif
<i>Benzerlik fiili</i>	223 280 199	Verbe simulatif
<i>Benzerlik hali</i>	179	Cas simulatif

<i>Benzerlik sıfatı</i>	199 180	Adjectif simulatif
<i>Benzeşme</i>	78	Assimilation
<i>Benzeştirme</i>	56	Assimilation
<i>Benzeşme adtakımı</i>	336	Annexion figurative
<i>Berkitme</i>	175	Intensif
<i>Berkitme fiili</i>	276 229	Verbe intensif
<i>Berkitme sıfatı</i>	229 348	Adjectif intensif
<i>Berkitme vurgusu</i>	121	Accent intensif
<i>Berkitme zarfı</i>	376	Adverbe intensif
<i>Bırakılmış</i>	150 156	Obsolète
<i>Bildirme tarzı</i>	444	Mode indicatif
<i>Bilelik hali, kimle hali</i>	330 185	Instrumental
<i>Bilgince yapım</i>	155	Formation savante
<i>Bilgin dili</i>	18	Langue savante
<i>Birinci kişi</i>	357	Première personne
<i>Birinci kişi çoklusu</i>	446	Première personne du pluriel
<i>Birinci kişi teklisi</i>	446	Première personne du singulier
<i>Birkez adı</i>	252	Nomen vicis
<i>Birleşen</i>	77	Composant
<i>Birleşik adfiil cümlesi</i>	562	Phrase composée substantive
<i>Birleşik cümle</i>	523 546	Phrase composée
<i>Birleşik çekim</i>	444	Conjugaison composée
<i>Birleşik ek</i>	117	Suffixe composé
<i>Birleşik kelime</i>	119 294	Mot composé
<i>Birleşik sıfat</i>	303	Adjectif composé
<i>Birleşik sıfatfiil cümlesi</i>	566	Phrase composée adjective
<i>Birleşik zarfifiil cümlesi</i>	571	Phrase composée adverbiale
<i>Birleşim</i>	57 155 294	Composition
<i>Birleşim değişmesi</i>	27	Changement combinatoire
<i>Birleşim kalıbı</i>	295	Moule de composition
<i>Birleşme çizgisi</i>	136	Trait d'union
<i>Birleşme sesi</i>	37	Son de combinaison
<i>Birlikte hali</i>	330	Cas sociatif
<i>Bitim cümlesi</i>	579	Proposition limitative
<i>Bitim zarfifiil</i>	435 433	Gérondif limitatif
<i>Bitişimli dil</i>	12	Langue agglutinante
<i>Bitişme</i>	71 149	Agglutination
<i>Bitmemiş fiil</i>	410	Verbum infinitum
<i>Bitmemiş fiil yargısı</i>	521	Proposition infinitive
<i>Bitmiş fiil</i>	410	Verbum finitum
<i>Boğaz</i>	31 29	Pharynx
<i>Boğaz sesdeşi, boğazsız sesdeş</i>	46	Consonne pharyngale
<i>Boğumlanma</i>	32 31	Articulation

<i>Boğumlanma benzeşmesi</i>	103 93	Assimilation articulaire
<i>Boğumlanma bölgesi</i>	33	Zone d'articulation
<i>Boğumlanma çevresi</i>	43	Région d'articulation
<i>Boğumlanma noktası</i>	33	Point d'articulation
<i>Bölünlü sesdeş</i>	47	Consonne sonante
<i>Boş ek</i>	419	Désinence vide
<i>Bölük hali</i>	324	Cas partitif
<i>Burun</i>	31 29	Néz
<i>Burun deliği</i>	32	Narine
<i>Buyuru</i>	443	Impératif
<i>Bükümlü dil</i>	12	Langue flexionnelle
<i>Bütünleşme</i>	295	Intégration
<i>Büyük harf</i>	25	Majuscule
<i>Büyültme</i>	175 196	Augmentatif
<i>Büzülme</i>	59 69	Contraction
<i>Büzülme uzunluğu</i>	39 61	Longueur de contraction

C

<i>Cevher fili</i>	474	Verbe substantif
<i>Ceza</i>	522	Apodose
<i>Cinsadı</i>	321	Nom commun
<i>Cins sınıfı</i>	178	Genre
<i>Cümle</i>	10 522	Phrase
<i>Cümle tonu</i>	125	Ton de phrase
<i>Cümle vurgusu</i>	120	Accent de phrase

Ç

<i>Çağırma adı, kişi adı</i>	517 321 513	Prénom
<i>Çağrı hali</i>	136 118 327	Cas vocatif
<i>Çatıca uyulaşma</i>	544	Accord en voix
<i>Çatışma</i>	59 68 72	Hiatus
<i>Çekim (tarz)</i>	444	Conjugaison
<i>Çekim</i>	12	Flexion
<i>Çekim eki</i>	81 148	Suffixe flexionnel
<i>Çekimli fiil</i>	410	Verbe conjugué
<i>Çekim öbeği</i>	506	Groupe de déclinaison
<i>Çekimsiz fiil</i>	410	Verbe non-conjugué
<i>Çevrik kip</i>	451 509	Temps périphrastique
<i>Çevrik söz</i>	451	Périphrase
<i>Çıkma hali ,kimden hali</i>	328	Cas ablatif
<i>Çifttoruklu hece</i>	53	Syllabe à double sommet

<i>Çift dudak sesdeşi,</i>		Consonne bilabiale
<i>Çift dudaksız sesdeş</i>	43	
<i>Çift sesdeş</i>	54	Consonne double
<i>Çizi</i>	137	Tiret
<i>Çocuk dili</i>	70 405	Langue enfantine
<i>Çok heceli ek</i>	83	Suffixe polysyllabe
<i>Çoklu</i>	322	Pluriel
<i>Çoklukça</i>	581	Quantitatif
<i>Çoklunun çoklusu</i>	358	Pluriel double
<i>Çözülme</i>	52	Détente
<i>Çözümlü</i>	20	Analytique

D

<i>Dağılma</i>	113	Décomposition
<i>Damak</i>	45	Palais
<i>Damak sesdeşi,</i>		Consonne palatale
<i>damaksız sesdeş</i>	45	
<i>Damaksızlaşma</i>	111	Palatalisation
<i>Daralmalı sesdeş</i>	42	Consonne constrictive
<i>Darlaşma</i>	99	Rétrécissement
<i>Dar sesli</i>	35	Voyelle étroite
<i>Değişik</i>	166	Variante
<i>Değişik sıra</i>	532	Ordre occasionnel
<i>Denemeli sesbilgisi</i>	21	Phonétique expérimentale
<i>Derhal izleme</i>	577	Succession hâtive
<i>Devlet dili</i>	17	Langue officielle
<i>Devrik cümle</i>	534	Phrase inverse
<i>Deyim</i>	20 141 296	Locution
<i>Deyiş</i>	495	Énoncé
<i>Dış cümle</i>	548	Proposition externe
<i>Dış çekim hali</i>	326 329	Déclinaison externe
<i>Dış patlamalı sesdeş</i>	41	Consonne explosive
<i>Dil (organ)</i>	30	Langue
<i>Dil</i>	9	Langue
<i>Dil</i>	9	Langage
<i>Dil ailesi</i>	11	Famille de langue
<i>Dil benzeşmesi</i>	79	Assimilation palatale
<i>Dil bilgileri</i>	18	Sciences linguistiques
<i>Dil bilgisi, gramer</i>	17	Grammaire
<i>Dilek-şart</i>	443	Désidératif-conditionnel
<i>Dilek-şartın anlatması</i>	468	Perfectif du désidératif-conditionnel

<i>Dilek-şartın bildirmesi</i>	467	Indicatif du désidératif-conditionnel
<i>Dilek-şartın söylenişi</i>	469	Narratif du désidératif-conditionnel
<i>Dilin kökü</i>	31	Racine de la langue
<i>Dilin sesleri</i>	23	Sons de la langue
<i>Dilin sırtı</i>	45 33	Dos de la langue
<i>Dilin tacı</i>	44 45 33	Couronne de la langue
<i>Dilin ucu</i>	32 33 44	Pointe de la langue
<i>Dilin yanları</i>	48 33	Bords de la langue
<i>Dil kanunu</i>	19	Loi linguistique
<i>Diller bilgisi</i>	19 21	Linguistique
<i>Dil sesi</i>	32	Son de langue
<i>Dil topluluğu</i>	13	Communauté linguistique
<i>Dil uyumu kanunu</i>	84	Loi de l'harmonie palatale
<i>Diş</i>	44	Dent
<i>Diş-dudak sesdeşi,</i> <i>diş-dudaksı sesdeş</i>	43	Consonne labio-dentale
<i>Dişeti</i>	32 44	Alvéole
<i>Dişeti sesdeşi, dişetsi sesdeş</i>	45	Consonne alvéolaire
<i>Dişlilik</i>	178	Féminin
<i>Dişlerarası sesdeş</i>	44	Consonne interdentale
<i>Diş sesdeşi, dişsi sesdeş</i>	44	Consonne dentale
<i>Doğrudan sıra</i>	532	Ordre direct
<i>Doğrudan söz,</i> <i>dolaysız söz</i>	534 133	Discours direct
<i>Dokunaklı sıra</i>	533	Ordre pathétique
<i>Dokunaklı vurgu</i>	122	Accent pathétique
<i>Dolaylı geçmiş</i>	442	Dubitatif
<i>Dolaylı geçmişin anlatması</i>	460	Perfectif du dubitatif
<i>Dolaylı geçmişin bildirmesi</i>	460	Indicatif du dubitatif
<i>Dolaylı geçmişin söylenişi</i>	461	Narratif du dubitatif
<i>Dolaylı geçmişin şartı</i>	461	Conditionnel du dubitatif
<i>Dolaylı hal</i>	324	Cas oblique
<i>Donanma hali, kimli</i> <i>hali</i>	330 191	Cas munitif
<i>Donatım fiili</i>	218	Verbe munitif
<i>Donatım sıfatı</i>	192	Adjectif munitif
<i>Donuşmuş</i>	171 427	Figé
<i>Dönük kimse</i>	544	Sujet réfléchi
<i>Dönüşlü fiil</i>	286 288	Verbe réfléchi
<i>Dönüşlü görünüş</i>	414	Aspect réfléchi
<i>Dönüşlü zamir</i>	364	Pronom réfléchi

<i>Dudak</i>	32	29	Lèvre
<i>Dudak benzeşmesi</i>	80		Assimilation labiale
<i>Dudak sesdeşi, dudaksı sesdeş</i>	43		Consonne labiale
<i>Dudakslanma</i>	101	108	Labialisatıon
<i>Dudak uyumu kanunu</i>	84		Loi de l'harmonie labiale
<i>Durak</i>	128		Repos
<i>Duralama</i>	52		Tenue
<i>Durgu</i>	127		Pause
<i>Durum fiili</i>	408	537	Verbe d'état
<i>Duyguca sıra</i>	533		Ordre affectif
<i>Duyulurluk</i>	40	47	Perceptibilité
<i>Duyuş tonlanması</i>	126		Intonation affective
<i>Duyuş anlatması</i>	496		Expression affective
<i>Duyuş ünlemi</i>	398		Interjection affective
<i>Duyuş vurgusu</i>	122	533	Accent affectif
<i>Dünya dili</i>	7		Langue mondiale
<i>Düşmeli ek</i>	73		Suffixe aphérétique
<i>Düşmeyle ekleme</i>	73		Suffixation par chute
<i>Düşürme</i>	77		Élision
<i>Düzeltilme işareti</i>	28		Signe de correction
<i>Düzenli hece</i>	54		Syllabe régulière
<i>Düzensiz hece</i>	54		Syllabe irrégulière
<i>Düzleşme</i>	102		Désarrondissement
<i>Düz sesli</i>	34		Voyelle non-arrondie
<i>Düz sıra</i>	86		Classe non-arrondie

E

<i>Edebiyat</i>	22		Littérature
<i>Edebiyat bilgisi</i>	22		Rhétorique
<i>Edebiyat dili</i>	18		Langue littéraire
<i>Edebiyat tarihi</i>	20		Histoire de la littérature
<i>Edeleme fiili</i>	278	280 290 217	Verbe fréquentatif
<i>Edilen fiil</i>	282		Verbe passif
<i>Edilen görünüşü</i>	413		Aspect passif
<i>Edilen nıfatfiil</i>	422		Participe passif
<i>Ek</i>	12	147	Affixe
<i>Ek halinde zamir</i>	362		Suffixe pronominal
<i>Ekleme</i>	23		Suffixation
<i>Ekler dağarcığı</i>	146		Existence de suffixe
<i>Eksikli</i>	540		Défectif
<i>Ek yığılması</i>	221	210 271	Cumul
<i>Ek zamir</i>	479		Suffixe pronominal

<i>Enaz emek kanunu</i>	23	78	<i>Loi de moindre effort</i>
<i>Erişme hali, kimre hali</i>	197		<i>Cas allatif</i>
<i>Eskimiş</i>	389		<i>Vieilli</i>
<i>Eskiye almak</i>	154		<i>Archaisme</i>
<i>Eşitlik derecesi</i>	346		<i>Équatif</i>
<i>Eşitleşme</i>	110		<i>Égalisation</i>
<i>Eşlik adı</i>	169		<i>Nom de communauté</i>
<i>Eşzaman cümlesi</i>	578		<i>Proposition de coïncidence</i>
<i>Eşzaman zarfı</i>	434		<i>Gérondif de coïncidence</i>
<i>Etkilenme hali, kimi hali</i>	327		<i>Cas accusatif</i>
<i>Etkin fiil</i>	281		<i>Verbe actif</i>
<i>Etkin görünüş</i>	412		<i>Aspect actif</i>
<i>Etkin sıfat fiil</i>	422		<i>Participe actif</i>
<i>Ettiren fiil</i>	276	291 293	<i>Verbe factitif</i>
<i>Ettiren görünüşü</i>	417		<i>Aspect factitif</i>
<i>Ettiren kimse</i>	545		<i>Sujet facteur</i>
<i>Eyden</i>	357, 444		<i>Sujet parlant</i>
<i>Eydilen</i>	357	444	<i>Adressé</i>
<i>Eyitme</i>	20		<i>Dicton</i>

F

<i>Fıkra</i>	140		<i>Alinéa</i>
<i>Fıkra</i>	141		<i>Anecdote</i>
<i>Fısıltı</i>	33		<i>Chuchottement</i>
<i>Fısıltı durumu</i>	30		<i>Position de chuchottement</i>
<i>Fiil</i>	151	152 408	<i>Verbe</i>
<i>Fiil cümlesi</i>	524		<i>Phrase verbale</i>
<i>Fiil çekimi</i>	410	441	<i>Conjugaison</i>
<i>Fiilden fiil</i>	274	150 156	<i>Verbe déverbatif</i>
<i>Fiilden isim</i>	224	150 156	<i>Nom déverbatif</i>
<i>Fiilden isimden fiil</i>	282	274 217	<i>Verbe nominal déverbatif</i>
<i>Fiilden köken</i>	150		<i>Radical déverbatif</i>
<i>Fiilden yüklem</i>	525		<i>Prédicat verbal</i>
<i>Fiile ek</i>	148		<i>Suffixe adverbial</i>
<i>Fiil eki</i>	148		<i>Suffixe verbal</i>
<i>Fiilin çatısı</i>	411		<i>voix</i>
<i>Fiilin gövdesi</i>	442		<i>Thème verbal</i>
<i>Fiil kıt eki</i>	444		<i>Désinence verbale personnelle</i>
<i>Fiil kökeni</i>	150		<i>Radical verbal</i>
<i>Fiil kökü</i>	146		<i>Racine verbale</i>
<i>Fiil öbeği</i>	506		<i>Groupe verbal</i>
<i>Fiil yargısı</i>	520		<i>Proposition verbale</i>

Firenksime

55

Francisme

G

<i>Geçişli fiil</i>	409	Verbe transitif
<i>Geçiş sesi</i>	43	Son transitoire
<i>Geçişsiz fiil</i>	409	Verbe intransitif
<i>Geçmiş</i>	442	Passé
<i>Geçmiş-hal</i>	483	Présent passé
<i>Geçmişin anlatması</i>	459	Perfectif du passé
<i>Geçmişin bildirmesi</i>	458	Indicatif du passé
<i>Geçmişin şartı</i>	460	Conditionnel du passé
<i>Geçmiş öncesi</i>	483	Passé antérieur
<i>Geçmiş sıfatfiil</i>	423	Participe passé
<i>Geleceğin anlatması</i>	458	Perfectif du futur
<i>Geleceğin bildirmesi</i>	465	Indicatif du futur
<i>Geleceğin söylentisi</i>	467	Narratif du futur
<i>Geleceğin şartı</i>	467	Conditionnel du futur
<i>Gelecek</i>	442	Futur
<i>Gelecek öncesi</i>	483	Futur antérieur
<i>Gelecek sıfatfiil</i>	423	Participe futur
<i>Genel diller bilgisi</i>	22	Linguistique générale
<i>Genel sesli uyumu kanunu</i>	84	Loi générale de l'harmonie vocalique
<i>Geniş sesli</i>	35	Voyelle large
<i>Geniş zaman</i>	441	Aoriste
<i>Geniş zamanın anlatması</i>	462	Perfectif de l'aoriste
<i>Geniş zamanın bildirmesi</i>	462	Indicatif de l'aoriste
<i>Geniş zamanın söylentisi</i>	458	Narratif de l'aoriste
<i>Geniş zamanın şartı</i>	463	Conditionnel de l'aoriste
<i>Geniz</i>	31 29	Cavité pharyngo-nasale
<i>Geniz-damak sesdeği,</i> <i>genizli damak sesdeği</i>	46	Consonne palato-nasale
<i>Geniz-dudak sesdeği,</i> <i>genizli dudak sesdeği</i>	43	Consonne labio-nasale
<i>Geniz-diş-dudak sesdeği,</i> <i>genizli diş-dudak sesdeği</i>	44	Consonne labio-dento-nasale
<i>Geniz-diş sesdeği, genizli</i> <i>diş sesdeği</i>	46	Consonne dento-nasale
<i>Geniz seslisi, genizli sesli</i>	38	Voyelle nasale
<i>Geniz sesdeği, genizli sesdeği</i>	48	Consonne nasale
<i>Geniz sesi, genizli ses</i>	32	Son nasal
<i>Genizsileşme</i>	110	Nasalisation

<i>Genizi ses</i>	38	<i>Voix nasale</i>
<i>Gerçek çokluk karşılaştırma zarfı</i>	439	<i>Gérondif de comparaison réelle quantitative</i>
<i>Gerçek yıl</i>	474	<i>Verbe réel</i>
<i>Gerçek karşılaştırma cümlesi</i>	581	<i>Proposition comparative réelle</i>
<i>Gerçek karşılaştırma zarfı</i>	438	<i>Gérondif de comparaison réelle</i>
<i>Gerçekleme zarfı</i>	372	<i>Adverbe de vérification</i>
<i>Gerçek nitelik karşılaştırma zarfı</i>	439	<i>Gérondif de comparaison réelle qualitative</i>
<i>Gerçekte kimse</i>	544	<i>Sujet réel</i>
<i>Gerekliliğin anlatması</i>	472	<i>Perfectif du nécessaire</i>
<i>Gerekliliğin bildirilmesi</i>	471	<i>Indicatif du nécessaire</i>
<i>Gerekliliğin söylenmesi</i>	472	<i>Narratif du nécessaire</i>
<i>Gerekliliğin şartı</i>	473	<i>Conditionnel du nécessaire</i>
<i>Gereklik</i>	443	<i>Nécessitatif</i>
<i>Gerilek vurgu</i>	118	<i>Accent régressif</i>
<i>Gerileyici benzeşme</i>	82 105	<i>Assimilation régressive</i>
<i>Gerilme</i>	52	<i>Tention</i>
<i>Geçmiş sesdeş</i>	60	<i>Consonne adoucie</i>
<i>Gırtlak</i>	30 29	<i>Larynx</i>
<i>Gırtlak çarpması</i>	28 46	<i>Coup de glotte</i>
<i>Gırtlak kapağı</i>	29	<i>Épiglotte</i>
<i>Gırtlak sesdeşi, gırtlaksı sesdeş</i>	46	<i>Consonne laryngale</i>
<i>Giderme hali, kimsiz hali</i>	331	<i>Cas privatif</i>
<i>Giderme sıfatı</i>	201	<i>Adjectif privatif</i>
<i>Girme hali, kime hali</i>	328	<i>Cas datif</i>
<i>Göbek adı</i>	517	<i>Petit nom</i>
<i>Göçüşme</i>	70	<i>Méthatèse</i>
<i>Gönderme</i>	139	<i>Renvoi</i>
<i>Görelilik hali, kimce hali</i>	330	<i>Cas équatif</i>
<i>Görelilik zamanı</i>	443	<i>Temps relatif</i>
<i>Görüntü kelime</i>	7 516	<i>Mot fantôme</i>
<i>Görünürlük</i>	411	<i>Aspect</i>
<i>Görüşme</i>	137	<i>Interlocution</i>
<i>Gösterme sıfatı</i>	351	<i>Adjectif démonstratif</i>
<i>Gösterme zamiri</i>	360 351	<i>Pronom démonstratif</i>
<i>Göz dili</i>	19	<i>Langage visuel</i>
<i>Gözle alıntı</i>	143	<i>Emprunt visuel</i>
<i>Gramerce işlevi</i>	532	<i>Fonction grammaticale</i>
<i>Gramerce kimse</i>	413 526	<i>Sujet grammatical</i>

<i>Gramerce nesne</i>	418	Objet grammatical
<i>Gramerce uyulaqma</i>	538	Accord grammatical
<i>Gramer durgusu</i>	127	Pause grammaticale
<i>Gramer kelimesi</i>	78 144	Mot grammatical
<i>Gramer sınıfı</i>	148 151 153	Catégorie grammaticale
<i>Güçte kimse</i>	544	Sujet virtuel
<i>Gündelik dil</i>	18	Langue commune
<i>Gürültü</i>	32	Bruit

H

<i>Hal adı</i>	195	Nom d'état
<i>Halk ağızı</i>	69	Parler populaire
<i>Halkça söyleyiş</i>	38	Prononciation populaire
<i>Halkça yapım</i>	155	Formation populaire
<i>Halk dili</i>	39	Langue populaire
<i>Hal sıfatlığı</i>	423	Participe présent
<i>Hal zarfılığı</i>	430	Gérondif d'état
<i>Hareke</i>	26 88	Point-voyelle
<i>Harf</i>	11 24	Lettre
<i>Haykırtma</i>	399 396	Exclamation
<i>Hayvan dili</i>	405	Langue animale
<i>Hece</i>	10 52	Syllabe
<i>Hece bölümü kanunu</i>	56	Loi de division syllabique
<i>Hece binilmesi</i>	65	Haplologie
<i>Hecenin doruğu</i>	53	Sommet de la syllabe
<i>Hımhım</i>	38	Nasillard
<i>Hışır</i>	32	Sibilation
<i>Hışırtılı sesdes</i>	49	Consonne sibilante

I

<i>İrlama sesi</i>	31	Voix musicale
<i>İskala</i>	30	Gamme
<i>İslak sesdes</i>	98	Consonne mouillée

İ

<i>İçcümle</i>	548	Proposition interne
<i>İççekim</i>	312	Conjugaison interne
<i>İççekim hali</i>	326	Déclinaison interne
<i>İçe dönük</i>	284	Subjectif
<i>İçe dönük fiil</i>	207	Verbe subjectif

<i>İçekleme</i>	337	<i>Infixation</i>
<i>İçinlik hali</i>	193	<i>Cas destinatif</i>
<i>İçinlik sıfatı</i>	193	<i>Adjectif destinatif</i>
<i>İçpatlamalı sesdeş</i>	41	<i>Consonne implosive</i>
<i>İçses</i>	57	<i>Médiale</i>
<i>İçtüzeme</i>	68	<i>Épenthèse</i>
<i>İkleme</i>	308 349 513	<i>Réduplication</i>
<i>İkili</i>	183 446	<i>Duel</i>
<i>İkinci kişi</i>	357	<i>Deuxième personne</i>
<i>İkinci kişi çöküsü</i>	446	<i>Deuxième personne du pluriel</i>
<i>İkinci cümle</i>	547	<i>Proposition secondaire</i>
<i>İkinci üye</i>	524	<i>Terme secondaire</i>
<i>İki nokta</i>	133	<i>Deux points</i>
<i>İki üyeli cümle</i>	523	<i>Phrase dirème /</i>
<i>İkileşme</i>	62 68 122	<i>Gémination</i>
<i>İki sesdeş</i>	62	<i>Consonne gémignée</i>
<i>İki sesi</i>	39	<i>Diphthongue</i>
<i>İlerleyici benzeşme</i>	78 82 104	<i>Assimilation progressive</i>
<i>İlmti zamiri</i>	369	<i>Pronom relatif</i>
<i>İlmti zamiri cümlesi</i>	552	<i>Proposition relative pronominale</i>
<i>İnce dils sıra</i>	86	<i>Classe antérieure non-arrondie</i>
<i>İnce karma sıra</i>	87	<i>Classe antérieure mixte</i>
<i>İncelme</i>	90 100	<i>Palatalisation</i>
<i>İnce sesi</i>	25 34	<i>Voyelle antérieure</i>
<i>İnce sıra</i>	82	<i>Classe antérieure</i>
<i>İnce yuvarlak sıra</i>	86	<i>Classe antérieure arrondie</i>
<i>İngilizisme</i>	300	<i>Anglicisme</i>
<i>İnsan sesi</i>	30	<i>Voix humaine</i>
<i>İpucu</i>	552	<i>Indice</i>
<i>İsim</i>	151	<i>Nom</i>
<i>İsim cümlesi</i>	524	<i>Phrase nominale</i>
<i>İsimden fiil</i>	204 150 156	<i>Verbe dénominatif</i>
<i>İsimden isim</i>	158 150 156	<i>Nom dénominatif</i>
<i>İsimden köken</i>	149	<i>Radical dénominatif</i>
<i>İsimden yüklem</i>	525	<i>Prédicat nominal</i>
<i>İsim eki</i>	148	<i>Suffixe nominal</i>
<i>İsim kökeni</i>	150	<i>Radical nominal</i>
<i>İsim kökü</i>	146	<i>Racine nominale</i>
<i>İsimleme</i>	529	<i>Déterminant nominal, complément indirect</i>
<i>İsim öbeği</i>	506	<i>Groupe nominal</i>
<i>İsim yargısı</i>	521	<i>Proposition nominale</i>
<i>İsme ek</i>	148	<i>Suffixe adnominal</i>

<i>İsteğin anlatması</i>	470	Perfectif de l'optatif
<i>İsteğin bildirilmesi</i>	470	Indicatif de l'optatif
<i>İsteğin söylenişi</i>	471	Narratif de l'optatif
<i>İstek</i>	443	Optatif
<i>İstek fiili</i>	212 222	Verbe désideratif
<i>İstem</i>	386 528	Rection
<i>İstenen</i>	528	Régime
<i>İster</i>	528	Régit
<i>İsteyen</i>	528	Régissant
<i>İşbirliği görünüşü</i>	417	Aspect collaboratif
<i>İşleyiş</i>	9	Fonction
<i>İçlilik fiili</i>	488	Verbe hâtif
<i>İyelik eki</i>	363	Suffixe possessif
<i>İyelik zamiri</i>	361	Pronom possessif
<i>İyi kullanma</i>	19	Bon usage
<i>İzleme cümlesi</i>	576 580	Proposition successive
<i>İzleme zarf-fiili</i>	433	Gérondif successif

K

<i>Kalın dila sıra</i>	86	Classe postérieure non-arrondie
<i>Kalın karma sıra</i>	87	Classe postérieure mixte
<i>Kalın sesli</i>	26 34	Voyelles postérieure
<i>Kalın sıra</i>	82	Classe postérieure
<i>Kalın yuvarlak sıra</i>	86	Classe postérieure arrondie
<i>Kalma hali, kimde hali</i>	328	Cas locatif
<i>Kapakı hece</i>	54	Syllabe fermée
<i>Kapanmalı sesdeş</i>	41	Consonne occlusive
<i>Karguş</i>	237	Malédiction
<i>Karıştırma</i>	131 201	Confusion
<i>Karma dil</i>	154	Langue mixte
<i>Karma sıra</i>	87	Classe mixte
<i>Karmaşık birleşik cümle</i>	548 562	Phrase composée complexe
<i>Karmaşık fiil</i>	482	Verbe complexe
<i>Karşılaştırma</i>	346	Comparaison
<i>Karşılaştırmalı gramer</i>	20	Grammaire comparée
<i>Karşılaştırmalı üstünlük</i>	347	Superlatif comparatif
<i>Karşılaştırma sıfatı</i>	345	Adjectif comparé
<i>Karşılaştırma zarf-fiili</i>	438	Gérondif de comparaison
<i>Karşılaştırma zarfı</i>	375	Adverbe comparatif
<i>Karşılıklı fiil</i>	290	Verbe réciproque
<i>Karşılıklı görünüş</i>	416	Aspect réciproque
<i>Karşılıklı kimseler</i>	544	Sujets mutuels

<i>Karşılama bağlam cümlesi</i>	556	Proposition conjonctive adverbative
<i>Karşılama bağı</i>	391	Conjonction adversative
<i>Karşılama zarfı</i>	431	Gérondif adversatif
<i>Katılan</i>	332	Annexé
<i>Katılma hali, kimin hali</i>	328	Cas génitif
<i>Katı sesdeş</i>	49	Consonne bruisante
<i>Katkı alan</i>	332	Fond
<i>Katma işaret</i>	129	Signe accessoire
<i>Katma kelime</i>	152	Mot accessoire
<i>Katma übek</i>	518	Groupe accessoire
<i>Katmerli şart tarzı</i>	478	Mode double du conditionnel
<i>Kavram</i>	9	Concept
<i>Kaymalı sesdeş</i>	45	Consonne affriquée
<i>Kaynaşma</i>	76 71	Crase
<i>Kelime</i>	10	Mot
<i>Kelime atlesi</i>	145	Famille de mots
<i>Kelimeci</i>	83 152	Particule
<i>Kelime çekimi</i>	153	Flexion de mot
<i>Kelime dağılması</i>	10 141	Vocabulaire
<i>Kelime öbeği</i>	496 331	Groupe de mot
<i>Kelime sınıfı</i>	151	Classe de mot
<i>Kelime sırası</i>	532	Ordre des mots
<i>Kelime vurgusu</i>	115	Accent de mot
<i>Kelime yapımı</i>	153 154 149	Formation de mot
<i>Kelime yaratmak</i>	154	Néologisme
<i>Kendince</i>	400	Personnel
<i>Kesik cümle</i>	134	Phrase suspendue
<i>Kesirli sayı sıfatı</i>	355	Adjectif numéral fractionnaire
<i>Kesme işareti</i>	28	Signe de coupure
<i>Kesme noktaları</i>	134	Points de suspension
<i>Kıııcı adı</i>	162 163 246	Nom d'agent
<i>Kıııntı adı</i>	258	Nom fragmentaire
<i>Kııış adı</i>	264 421	Nom d'action
<i>Kııış fiili</i>	408	Verbe d'action
<i>Kıııışın ürünü</i>	244 225 249	Nom de produit
<i>Kıısa sesli</i>	38	Voyelle courte
<i>Kııme hali ne</i>	528	Complément direct datif
<i>Kıımse</i>	410 520	Sujet
<i>Kııp</i>	441	Temps
<i>Kıııı</i>	441	Personne
<i>Kıııı adı</i>	321 273 513	Nom de personne
<i>Kııııce uylama</i>	539	Accord en personne

<i>Kişi zamiri</i>	357	Pronom personnel
<i>Kıtapça söyleyiş</i>	27	Prononciation livresque
<i>Konmuş anlam</i>	320	Sens fondamental
<i>Konuşma</i>	9 495	Parole
<i>Konuşma aygıtı</i>	10 29	Appareil de la parole
<i>Konuşma dili</i>	12	Langue parlée
<i>Konuşmak</i>	10	Parler
<i>Konuşma organı</i>	10 29	Organe de la parole
<i>Konuşma sesi</i>	31	Voix de parler
<i>Konuşma tonu</i>	31	Ton de parole
<i>Kopya</i>	240	Calque
<i>Koruma sesdeği</i>	47 67 73	Consonne intercalaire
<i>Koşma takım</i>	308 512	Hendiadyoin
<i>Kök</i>	12 145	Racine
<i>Kök-ek</i>	165	Racine-affixe
<i>Köken</i>	144 155	Radical
<i>Kökten</i>	37	Primordial
<i>Köşeli parantez</i>	140	Crochet
<i>Kulak dili</i>	19	Langage auditif
<i>Kulakla alıntı</i>	143	Emprunt auditif
<i>Kural</i>	9	Règle
<i>Kuraldışı</i>	358	Anomal
<i>Kurallı</i>	291	Réglé
<i>Kuvvetli sesli</i>	69	Voyelle forte
<i>Küçükdil</i>	31 29	Luette
<i>Küçük harf</i>	25	Minuscule
<i>Küçükseme</i>	350	Détractif
<i>Küçüksünme çoklusu</i>	359	Pluriel de modestie
<i>Küçültme</i>	158	Diminutif
<i>Küçültme adı</i>	174 340	Nom diminutif
<i>Küçültme sıfatı</i>	349	Adjectif diminutif
<i>Küçültme zarfı</i>	377	Adverbe diminutif
<i>Künye</i>	516	Nom patronymique

L

<i>Lehçe</i>	11	Dialecte
<i>Lehçeler bilgisi</i>	21	Dialectologie
<i>Lûgat bilgisi</i>	19	Lexicographie
<i>Lûgat kelimesi</i>	78 144	Mot lexicographique
<i>Lûgat kitabı, sözlük</i>	19	Dictionnaire

M

<i>Madde</i>	140	Article
<i>Mantıkça anlatma</i>	496	Expression logique
<i>Mantıkça kimse</i>	413 526	Sujet logique
<i>Mantıkça nesne</i>	417 544	Objet logique
<i>Mantıkça sıra</i>	533	Ordre logique
<i>Mantık tonlanması</i>	126	Intonation logique
<i>Mantık vurgusu</i>	121 533	Accent logique
<i>Master</i>	420	Infinitif
<i>Mecaz</i>	320	Figure de mot
<i>Mecazlı anlam</i>	215 297 320	Sens figuré
<i>Medeniyet dili</i>	18	Langue de civilisation
<i>Mekân adı</i>	194	Nom de place /
<i>Meslek adı</i>	195	Nom de profession
<i>Metin açıklaması</i>	20	Commentaire
<i>Metin dilgisi</i>	20	Philologie
<i>Metin onarımı</i>	20	Restitution de texte
<i>Metin tenkidi</i>	20	Critique de texte
<i>Mikdar zarfı</i>	372	Adverbe de quantité
<i>Millet dili</i>	17	Langue nationale
<i>Musiki hareketi</i>	126	Mouvement musical
<i>Musiki perdesi</i>	30	Ton musical

N

<i>Nesne</i>	409 527	Objet, complément direct
<i>Nispet sıfatı</i>	192	Adjectif relatif
<i>Nitelikçe</i>	561	Qualitatif
<i>Nitelik zarfı</i>	373	Adverbe de qualité
<i>Niyet fiili</i>	482	Verbe intentionnel
<i>Niyette gelecek</i>	466	Futar intensionnel
<i>Niyette yakın gelecek</i>	465	Futar proche intentionnel
<i>Nokta</i>	129	Point
<i>Noktalama</i>	129 114	Punctuation
<i>Noktalama işareti</i>	128	Signe de ponctuation
<i>Noktalı çizgi</i>	138	Point-tiré
<i>Noktalı virgül</i>	132	Point-virgule

O

<i>Obatık sesdeş</i>	91	Consonne emphatique
<i>Obatma</i>	189	Emphase

<i>Obartma çoklusu</i>	323	Pluriel emphatique
<i>Obartmalı anlatma</i>	298 552 558	Expression emphatique
<i>Obartma vurgusu</i>	122	Accent emphatique
<i>Okşama adı</i>	182	Nom hypocoristique
<i>Okşama sıfatı</i>	182	Adjectif hypocoristique
<i>Okuma</i>	11	Lecture
<i>Olağan şart</i>	463	Conditionnel potentiel
<i>Olağan şart bağlam cümlesi</i>	561	Proposition conjonctive conditionnelle potentielle
<i>Olağan şart cümlesi</i>	549	Proposition conditionnelle potentielle
<i>Olağan şart zarfîl cümlesi</i>	585	Proposition adverbiale conditionnelle potentielle
<i>Olduran görünüş</i>	418	Aspect causatif
<i>Olduran kimse</i>	545	Sujet causal
<i>Olmayası şart</i>	459	Conditionnel irréal
<i>Olmayası şart bağlam cümlesi</i>	561	Proposition conjonctive conditionnelle irréal
<i>Olmayası şart cümlesi</i>	549	Proposition conditionnelle irréal
<i>Olmayası şart zarfîl cümlesi</i>	585	Proposition adverbiale conditionnelle irréal
<i>Olumlu görünüş</i>	411	Aspect affirmatif
<i>Olumluluk</i>	454	Affirmation
<i>Olumsuz çekim</i>	453	Conjugaison négative
<i>Olumsuz görünüş</i>	412	Aspect négatif
<i>Olumsuzluk</i>	452	Négation
<i>Olumsuz sıfatîl</i>	422	Participe négatif
<i>Olumsuz soru çekimi</i>	455	Conjugaison interrogative négative
<i>Olumsuz taban</i>	452	Base négative
<i>Olupbiten</i>	408	Procès
<i>Oluş fîl</i>	408 537	Verbe devenir
<i>Ortada fîl</i>	409 528	Verbe à valeur moyen
<i>Orta fîl</i>	289 216	Verbe moyen
<i>Orta hece düşmesi</i>	63	Syncope
<i>Ortaklaşa fîl</i>	288	Verbe de coopération
<i>Ortaklaşa kimse</i>	545	Sujet collaboratif
<i>Oturuşma</i>	58	Tassement

<i>Öbek vurgusu</i>	119	Accent de groupe
<i>Öğretimsizlik</i>	19	Classique
<i>Önavurt sesdeği, Önavurtu</i>		Consonne latérale alvéolaire
<i>sesdeğ</i>	48	
<i>Öncelik cümlesi</i>	579	Proposition d'antériorité
<i>Öncelik fiili</i>	482	Verbe antérieur
<i>Öncelik zarf fiili</i>	436 432	Gérondif d'antériorité
<i>Öncül</i>	356	Antécédent
<i>Öndamak</i>	45	Voûte du palais
<i>Öndamak sesdeği,</i>		Consonne prépalatale
<i>Öndamaklı sesdeğ</i>	45	
<i>Önek</i>	303 311	Préfixe
<i>Önses</i>	57	Initiale
<i>Önsesin tekrarlanması</i>	348	Allitération
<i>Önsesli düşmesi</i>	65	Aphérèse
<i>Öntaki</i>	303 311	Préposition
<i>Öntüreme</i>	67	Prothèse
<i>Örnek çekim</i>	460	Paradigme
<i>Örnekleme</i>	74	Analogie
<i>Özerkli kelime</i>	162	Mot autonome
<i>Özlükad</i>	321	Nom propre

P

<i>Paragraf</i>	140	Paragraphe
<i>Parantez</i>	139	Parenthèse
<i>Patlama</i>	32	Explosion
<i>Patlamalı sesdeğ</i>	41	Consonne plosive
<i>Pekıştirme zamiri</i>	365 359	Pronom assévératif
<i>Perde, ton</i>	31 124	Ton

S

<i>Sahiplik adı</i>	163	Nom de possesseur
<i>Sait bağlam</i>	392	Conjonction absolue
<i>Sait bağlam cümlesi</i>	558	Proposition conjonctive absolue
<i>Sait fiil</i>	474	Verbe absolu
<i>Sait geçmiş</i>	459	Passé absolu
<i>Sait hal</i>	324	Cas absolu
<i>Sait sıfat</i>	346	Adjectif positif
<i>Sait üstünlük</i>	347	Superlatif absolu
<i>Sait zaman</i>	443	Temps absolu
<i>San</i>	513	Titre
<i>Sanatçı adı</i>	162	Nom d'artisan

<i>San öbeği</i>	514	321	Groupe de titre
<i>Saplama cümle</i>	139	537	Phrase parenthétique
<i>Saplama öbeği</i>	132	518 519	Groupe parenthétique
<i>Satır başı</i>		128	À la ligne
<i>Sayı</i>		441	Nombre
<i>Sayınca uyulaşma</i>		540	Accord en nombre
<i>Sayı sıfatı</i>		353	Adjectif numéral
<i>Sayınaca</i>		468	Suppositif
<i>Sebeup bağlam cümlesi</i>	559	551	Proposition conjonctive causale
<i>Sebeup bağlamı</i>		392	Conjonction causale
<i>Sebeup zarfı</i>		436	Gérondif de cause
<i>Senlikenli konuşma</i>		61	Langue familière
<i>Sert damak</i>		45	Palais dur
<i>Sert sesdeş</i>		42	Consonne dure
<i>Ses</i>	10	23	Son
<i>Ses</i>		30	Voix
<i>Ses akışması</i>	112	66	Euphonie
<i>Ses aygıtı</i>		29	Appareil vocal
<i>Ses benzeşmesi</i>		78	Assimilation phonétique
<i>Sesbilgisi</i>		20	Phonétique
<i>Ses birleşmesi</i>		51	Combinaison phonétique
<i>Ses dağılması</i>		33	Existence de son
<i>Ses değişmesi</i>		51	Changement phonétique
<i>Sesdeş</i>	25	33	Consonne
<i>Sesdeş atlaması</i>		97	Alternance consonantique
<i>Sesdeş başlı ek</i>		72	Suffixe à l'initiale consonantique
<i>Sesdeş sistemi</i>	107	119	Consonantisme
<i>Sesdeş türemesi</i>		67	Anaptyxe consonantique
<i>Sesdeş uyumu</i>		106	Harmonie consonantique
<i>Sesdeş uyumu kanunu</i>		106	Loi de l'harmonie consonantique
<i>Ses dönüşmesi</i>		69	Évolution phonétique
<i>Ses dudakları</i>	30	29	Corde vocal
<i>Ses durumu</i>		30	Position de voix
<i>Ses düşmesi</i>		58	Chute
<i>Sesin rengi</i>		31	Couleur de la voix
<i>Ses itişmesi</i>	112		Cacophonie
<i>Ses kanunu</i>		9	Loi phonétique
<i>Sesler bilgisi</i>		21	Phonologie
<i>Sesleşme</i>		30	Phonation
<i>Sesleşme benzeşmesi</i>	103	93	Assimilation phonique
<i>Sesli</i>	25	33	Voyelle
<i>Sesli atlaması</i>		81	Alternance vocalique

<i>Sesli başlı ek</i>	72	Suffixe à l'initiale vocalique
<i>Sesli düşmesi</i>	63	Chute de voyelle
<i>Sesli kısımlığı</i>	36	Affinité vocalique
<i>Seslik</i>	10 23	Phonème
<i>Seslenme</i>	36 119	Vocalisation
<i>Sesli dar ek</i>	82	Suffixe à voyelle étroite
<i>Sesli geniş ek</i>	82	Suffixe à voyelle large
<i>Sesli sistemi</i>	39	Vocalisme
<i>Sesli türemesi</i>	66 56	Anaptyxe vocalique
<i>Sesli uyumu</i>	80 84	Harmonie vocalique
<i>Sesli uyumu kanunları</i>	84	Lois de l'harmonie vocalique
<i>Ses oluşması</i>	29	Formation de son
<i>Ses organı</i>	29	Organe vocal
<i>Ses öbeği</i>	9	Groupe de son
<i>Ses sistemi</i>	92	Système phonétique
<i>Sessiz okumak</i>	11	Lire des yeux
<i>Ses türemesi</i>	65	Anaptyxe
<i>Ses yarığı</i>	30	Glotte
<i>Ses yazın</i>	26	Écriture phonétique
<i>Ses yolu</i>	29	Canal vocal
<i>Sıfat</i>	341 152	Adjectif
<i>Sıfat</i>	342	Épithète
<i>Sıfatlı</i>	420	Participe
<i>Sıfatlı yargın</i>	521	Proposition adjective
<i>Sıfatlı sıfatlı cümlesi</i>	567	Proposition adjective qualifi- cative
<i>Sıfattakımı</i>	342 500	Construction adjective
<i>Sıfır ek</i>	441	Désinence zéro
<i>Sıfır yapıtkı</i>	245 225	Morphème zéro
<i>Sınıf dili</i>	17	Langue spéciale
<i>Sınırlı geçmiş</i>	458	Passé défini
<i>Sınırsız geçmiş</i>	458	Passé indéfini
<i>Sıra sayı sıfatı</i>	354	Adjectif numéral ordinal
<i>Sımsıkı sesdeş</i>	41	Consonne spirante
<i>Sılık sesli</i>	99	Voyelle terne
<i>Soluk</i>	29	Souffle
<i>Soluk borusu</i>	29	Trachée-artère
<i>Soluk duruşu</i>	127	Pause de souffle
<i>Soluk hamlesi</i>	10	Coup de souffle
<i>Soluk verme</i>	30	Expiration
<i>Soluma</i>	31	Respiration
<i>Soluma aygıtı</i>	29	Appareil respiratoire
<i>Sonek</i>	23	Suffixe

<i>Sonralık cümlesi</i>	580	Proposition de postériorité
<i>Sonralık zarf fiili</i>	436	Gérondif de postériorité
<i>Son ses</i>	57	Finale
<i>Sonuç bağlam cümlesi</i>	560	Proposition conjonctive consécutive
<i>Sonuç bağlamı</i>	392	Conjonction consécutive
<i>Soru</i>	452	Interrogation
<i>Soru çekimi</i>	454	Conjugaison interrogative
<i>Soru işareti</i>	135	Point d'interrogation
<i>Soru sıfatı</i>	352	Adjectif interrogatif
<i>Soruşturma ünlemi</i>	398	Interjection interpellative
<i>Soru zamiri</i>	367	Pronom interrogatif
<i>Soyadı öbeği</i>	516	Groupe de nom de famille
<i>Söylenti tarzı</i>	444	Mode narratif
<i>Söyleyiş</i>	26 25	Prononciation
<i>Söyleyişe bırakılmış</i>	25 27	Laisse à la prononciation
<i>Söz</i>	10	Discours
<i>Söz bölükleri</i>	152	Parties du discours
<i>Sözdizimi</i>	20 495	Syntaxe
<i>Sözügeçen</i>	357 444	Mentionné
<i>Sözün ezgisi</i>	114	Mélodie de la parole
<i>Sözün gelişi</i>	363 397	Contexte
<i>Susma durumu</i>	30	Position d'indifférence
<i>Sürek fiili</i>	488	Verbe duratif
<i>Süreklileşme</i>	59 46	Spirantisation
<i>Sürekli sesdeş</i>	41	Consonne continue
<i>Süreksizleşme</i>	60	Fermeture
<i>Süreksiz sesdeş</i>	41	Consonne momentanée
<i>Sürmekte hâl</i>	451	Présent duratif

Ş

<i>Şart</i>	522	Protase
<i>Şart bağlam cümlesi</i>	561	Proposition conjonctive conditionnelle
<i>Şart bağlamı</i>	393	Conjonction conditionnelle
<i>Şartlanmış yargı</i>	522	Proposition conditionnée
<i>Şartlayan yargı</i>	522	Proposition conditionnante
<i>Şartlı karşıtlama cümlesi</i>	551	Proposition conditionnelle adversative
<i>Şart tarzı</i>	444	Mode conditionnel
<i>Şırlama sesdeşi</i>	49	Consonne chuintante
<i>Şiir dili</i>	90	Langue poétique

<i>Şimdiki zaman</i>	442	Présent
<i>Şimdiki zamanın anlatması</i>	464	Perfectif du présent
<i>Şimdiki zamanın bildirmesi</i>	464	Indicatif du présent
<i>Şimdiki zamanın söylenişi</i>	465	Narratif du présent
<i>Şimdiki zamanın şartı</i>	458	Conditionnel du présent
<i>Şimdiki zamanla hikâye</i>	464	Présent narratif

T

<i>Taban</i>	145	Base
<i>Takı</i>	385	Postposition
<i>Takı öbeği</i>	386 504	Groupe postpositionnel
<i>Taklit sesi</i>	404	Son imitatif
<i>Tam benzeşme</i>	110	Assimilation totale
<i>Tamlayıcı</i>	524	Complément
<i>Tam yapılışlı</i>	524	Construction pleine
<i>Tarihi gramer</i>	21	Grammaire historique
<i>Tara</i>	441	Mède
<i>Tarz adı</i>	261 422	Nom de manière
<i>Tarz zarfı</i>	374	Adverbe de manière
<i>Tasvirci gramer</i>	21	Grammaire descriptive
<i>Tasvir fiili</i>	488	Verbe descriptif
<i>Tasvir sesi</i>	403	Son descriptif
<i>Tekdoruklu hece</i>	53	Syllabe à sommet unique
<i>Tekheceli</i>	12 145	Monesyllabe
<i>Tekheceli ek</i>	82	Suffixe monosyllabe
<i>Tekkışlı fiil</i>	312 508	Verbe unipersonnel
<i>Tekleşme</i>	62	Dégémination
<i>Tekli</i>	322	Singulier
<i>Teknik dil</i>	18	Langue technique
<i>Teküyelî cümle</i>	522	Phrase monorème
<i>Teküyelî yargı</i>	521	Proposition monorème
<i>Temel kelime</i>	141	Mot primitif
<i>Temel üye</i>	524	Terme essentiel
<i>Temizcilik</i>	154	Purisme
<i>Ters sıra</i>	534	Ordre inverse
<i>Tınlama</i>	30	Résonance
<i>Tınlayıcı</i>	30	Résonateur
<i>Tırnak</i>	139	Guillemet
<i>Tıslama sesdeşi</i>	49	Consonne sifflante
<i>Titrek sesdeş</i>	48	Consonne vibrante
<i>Titreşim</i>	30	Vibration
<i>Tonlanma</i>	124	Intonation

<i>Toplanma</i>	69	<i>Synérèse</i>
<i>Topluluk adı</i>	322	<i>Nom collectif</i>
<i>Topluluk sayı sıfatı</i>	356 184	<i>Adjectif numéral collectif</i>
<i>Tutmaca karşılaştırma cümlesi</i>	581	<i>Proposition comparative fictive</i>
<i>Tutmaca karşılaştırma zarfıtlı</i>	438	<i>Gérondif de comparaison fictive</i>
<i>Tutmaca nitelik karşılaştırma cümlesi</i>	582	<i>Proposition comparative fictive qualitative</i>
<i>Tutmaca nitelik karşılaştırma zarfıtlı</i>	440	<i>Gérondif de comparaison fictive qualitative</i>
<i>Tümleme birleşik cümle</i>	548	<i>Phrase composée complétive</i>
<i>Tümleme şart cümlesi</i>	549	<i>Proposition conditionnelle complétive</i>
<i>Türemeli ek</i>	73	<i>Suffixe anaptyctique</i>
<i>Türemeyle ekleme</i>	73	<i>Suffixation par anaptyxe</i>
<i>Türeyişten</i>	27	<i>Etymologique</i>
<i>Türeyişten fiil kahbı</i>	312	<i>Figure etymologique</i>
<i>Türkü çağırmak</i>	31	<i>Chanter</i>

U

<i>Ulama bağlam cümlesi</i>	555	<i>Proposition conjonctive copulative</i>
<i>Ulama bağlamı</i>	391	<i>Conjonction copulative</i>
<i>Ulama zarfıtlı</i>	428	<i>Gérondif de liaison</i>
<i>Ululama</i>	314	<i>Révérance</i>
<i>Ululama çoklusu</i>	359	<i>Pluriel de majesté</i>
<i>Ulaşma</i>	57	<i>Liaison</i>
<i>Uyarı kipi</i>	443	<i>Temps injonctif</i>
<i>Uyulaşma</i>	538	<i>Accord</i>
<i>Uzaktan benzeşme</i>	110	<i>Assimilation à distance</i>
<i>Uzaktan eşitleşme</i>	110	<i>Égalisation à distance</i>
<i>Uzaktan göçüşme</i>	71	<i>Méhatèse à distance</i>
<i>Uzama</i>	122	<i>Allongement</i>
<i>Uzlaşma</i>	78	<i>Accommodation</i>
<i>Uzunluk</i>	30	<i>Longueur</i>
<i>Uzun sesli</i>	38	<i>Voyelle longue</i>

Ü

<i>Üçüncü kişi</i>	357	<i>Troisième personne</i>
<i>Üçüncü kişi çoklusu</i>	446	<i>Troisième personne du pluriel</i>

<i>Ölme sayı sıfatı</i>	354	Adjectif numéral distributif
<i>Ön</i>	31	Voix
<i>Önem</i>	396	Interjection
<i>Önem görünüşü</i>	401	Aspect vocatif
<i>Önem işareti</i>	135	Point d'exclamation
<i>Önem öbeği</i>	518 132	Groupe interjectif
<i>Önlenen</i>	518	Apostrophé
<i>Önlü</i>	41	Voisé
<i>Önlüleşme</i>	93	Sonorisation
<i>Önlü sesdeş</i>	42	Consonne sonore
<i>Önsüz</i>	41	Non-voisé
<i>Önsüzleşme</i>	94	Assourdissement
<i>Önsüz sesdeş</i>	42	Consonne sourde
<i>Öreme</i>	150 156	Dérivé
<i>Öreme anlam</i>	320	Sens dérivé
<i>Öreten</i>	156	Formans
<i>Öretim</i>	12 155	Dérivation
<i>Öretim eki</i>	81 148	Suffixe de thème
<i>Östâğlar</i>	43	Dents supérieurs
<i>Östeleme bağlam cümlesi</i>	557	Proposition conjonctive assévérate
<i>Östeleme bağlamı</i>	391	Conjonction assévérate
<i>Öst kimse</i>	417 545	Sujet premier
<i>Östünlük derecesi</i>	346	Superlatif
<i>Östüste düşmüş</i>	211 209	Collision

V

<i>Vakitleme cümlesi</i>	577	Proposition de temps
<i>Vakitleme zarfı</i>	433	Gérondif temporel
<i>Vasıflama sıfatı</i>	341	Adjectif qualificatif
<i>Vasıflanan</i>	343	Qualifié
<i>Vasıflayan</i>	342	Qualifiant
<i>Virgül</i>	131	Virgule
<i>Vurgu</i>	114	Accent
<i>Vurgulama sistemi</i>	119	Accentuation
<i>Vurgulu ek</i>	116	Suffixe accentué
<i>Vurgulu hece</i>	115	Syllabe accentuée
<i>Vurgusuz ek</i>	117	Suffixe inaccentué

Y

<i>Yakın gelecek</i>	464	Futur proche

<i>Yaklaşık fiil</i>	488	Verbe approximatif
<i>Yalın</i>	146	Absrait
<i>Yalın ad</i>	319	Nom abstrait
<i>Yalın görünüş</i>	411	Aspect simple
<i>Yalın hal, kim hali</i>	327	Cas nominatif
<i>Yalın kavram</i>	319	Concept abstrait
<i>Yalın kılış adı</i>	269	Substantif verbal
<i>Yanarlanam</i>	320	Sens accessible
<i>Yanaşan</i>	513	Complément appositif
<i>Yanaşma</i>	513	Apposition
<i>Yanaşma takımı</i>	513 131 498	Groupe appositionnel
<i>Yancümle</i>	547	Coordonné
<i>Yanlış ayırma</i>	74	Fausse coupe
<i>Yansılama</i>	155 402	Onomatopée
<i>Yansılama adları</i>	167 203	Nom-onomatopée
<i>Yansılama fiilleri</i>	204 214	Verbe-onomatopée
<i>Yansılama sıfatları</i>	187	Adjectif-onomatopée
<i>Yansılama zarfları</i>	172	Adverbe-onomatopée
<i>Yanyana bağlam cümlesi</i>	554	Proposition conjonctive coordonnée
<i>Yanyana bağlantı</i>	393	Coordination conjonctive
<i>Yanyana birleşik cümle</i>	547	Phrase composée coordonnée
<i>Yanyanalık</i>	504	Coordination
<i>Yanyana zarf fiil cümlesi</i>	572	Proposition adverbiale coordonnée
<i>Yanzaman</i>	442	Temps secondaire
<i>Yapıbilgisi</i>	20 141	Morphologie
<i>Yapılık</i>	145	Morphème
<i>Yapılık öbeği</i>	362	Groupe de morphème
<i>Yapılık genişlemesi</i>	75	Extension de morphème
<i>Yapılış</i>	347 523	Construction
<i>Yardımcı fiil</i>	314	Verbe auxiliaire
<i>Yardımlaşma fiili</i>	288	Verbe d'assistance
<i>Yargı</i>	520	Proposition
<i>Yargılık geniş zaman</i>	462	Aoriste gnomique
<i>Yargı öbeği</i>	497	Groupe propositionnel
<i>Yarım sesli</i>	48	Semi-voyelle
<i>Yarım yargı</i>	521	Quasi-proposition
<i>Yarı tasvir fiili</i>	493	Verbe proto descriptif
<i>Yarı yardımcı fiil</i>	316	Verbe semi-auxiliaire
<i>Yaşayan dil</i>	11	Langue vivante
<i>Yatık fiil</i>	410 369	Verbe statique
<i>Yazı</i>	10 24	Écriture

<i>Yazı dili</i>	12	<i>Langue écrite</i>
<i>Yazı lehçesi</i>	12	<i>Dialecte littéraire</i>
<i>Yazılış</i>	26	<i>Orthographe</i>
<i>Yazılış kuralı</i>	23	<i>Règle d'orthographe</i>
<i>Yeğİnlİk</i>	30	<i>Intensité</i>
<i>Yeğİnlİk doruğİ</i>	114	<i>Sommet d'intensité</i>
<i>Yemek borusu</i>	31	<i>Oesophage</i>
<i>Yer adı</i>	159	<i>Nom de lieu</i>
<i>Yerinme</i>	485	<i>Regret</i>
<i>Yerleme</i>	328	<i>Localisation</i>
<i>Yerverme bağlam cümlesi</i>	559	<i>Proposition conjonctive concessive</i>
<i>Yerverme bağlamı</i>	392	<i>Conjonction concessive</i>
<i>Yeryön halleri</i>	328 381	<i>Cas locaux</i>
<i>Yeryön zarfı</i>	373	<i>Adverbe de lieu</i>
<i>Yeterlilik fiili</i>	488	<i>Verbe possibilatif</i>
<i>Yoğun</i>	146	<i>Concret</i>
<i>Yoğun ad</i>	319	<i>Nom concret</i>
<i>Yoğun kavram</i>	319	<i>Concept concret</i>
<i>Yokluk zarfı</i>	431	<i>Gérondif de carence</i>
<i>Yöneltilici harf</i>	92	<i>Lettre de direction</i>
<i>Yönlem hali, kimeri hali</i>	175	<i>Cas directif</i>
<i>Yumuşak damak</i>	31 45	<i>Palais mou</i>
<i>Yumuşak sesdeş</i>	42	<i>Consonne douce</i>
<i>Yutma</i>	31	<i>Déglutition</i>
<i>Yuvarlaklaşma</i>	90 102	<i>Arrondissement</i>
<i>Yuvarlak sesli</i>	34	<i>Voyelle arrondie</i>
<i>Yuvarlak sıra</i>	86	<i>Classe arrondie</i>
<i>Yükalan</i>	520	<i>Porteur</i>
<i>Yüklem</i>	520	<i>Prédicat</i>
<i>Yüklem fiili</i>	521	<i>Verbe attributif</i>
<i>Yüklem ismi</i>	521 342	<i>Prédicatif</i>
<i>Yükseklik</i>	30	<i>Hauteur</i>
<i>Yükseklik değİşmesi</i>	124	<i>Variation de hauteur</i>
<i>Yükseklik doruğİ</i>	124	<i>Sommet de hauteur</i>
<i>Yüksek okuma</i>	123	<i>Récitation</i>
<i>Yüksek ton</i>	125	<i>Ton élevé</i>
<i>Yükselen ton</i>	125	<i>Ton ascendant</i>

Z

<i>Zaman</i>	441	<i>Temps</i>
<i>Zaman zarfı</i>	374	<i>Adverbe de temps</i>

<i>Zaman zarfı</i>	432	Gérondif de temps
<i>Zamir</i>	356 152	Pronom
<i>Zamircil n</i>	368	n pronominal
<i>Zamirli zarf</i>	382 384 361	Adverbe pronominal
<i>Zamirli sıfatlı cümlesi</i>	568	Proposition adjective pronominale
<i>Zarf</i>	371 152	Adverbe
<i>Zarfı</i>	420	Gérondif
<i>Zarfı amaç cümlesi</i>	584	Proposition adverbiale finale
<i>Zarfı hal cümlesi</i>	575	Proposition adverbiale circonstancielle
<i>Zarfı karşılaştırma cümlesi</i>	581	Proposition adverbiale comparative
<i>Zarfı karşıtama cümlesi</i>	573	Proposition adverbiale adversative
<i>Zarfı sebep cümlesi</i>	582	Proposition adverbiale causale
<i>Zarfı sonuç cümlesi</i>	583 437	Proposition adverbiale consécutive
<i>Zarfı şart cümlesi</i>	586	Proposition adverbiale conditionnelle
<i>Zarfı ulama cümlesi</i>	573	Proposition adverbiale copulative
<i>Zarfı üsteleme cümlesi</i>	574	Proposition adverbiale asséverative
<i>Zarfı zaman cümlesi</i>	576	Proposition adverbiale temporelle
<i>Zarfı yargısı</i>	521	Proposition adverbiale
<i>Zarfı</i>	530	Déterminant adverbial, complément circonstanciel
<i>Zarf öbeği</i>	502	Groupe adverbial
<i>Zarfı sesli</i>	69	Voyelle faible
<i>Zincirleme adtakımı</i>	338	Suite d'annexion

BAŞLICA KAYNAKLAR

- Arat, R. R., *Kutadgu Bilig*, 4 cilt, İstanbul 1942-1947.
- Bang, W., *Monographien zur Türkischen Sprachgeschichte*, Abhandl. der HAW, Heidelberg 1918.
- Bang, W., *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, 1-4 Tle, Abhandl. der PAW, Berlin 1917-1921.
- Banguoğlu, T., *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nebbahar*, Leipzig 1938.
- Banguoğlu, T., *Ana Hatları ile Türk Grameri*, İstanbul 1940.
- Banguoğlu, T., *Türk Grameri, Birinci Bölüm, Sesbilgisi*, Ankara 1959.
- Brockelmann, C., *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur-sprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- Caferoğlu, A., *Anadolu Ağzlarından Derlemeler*, I-IX cilt, İstanbul 1941-1951.
- Deny, J., *Grammaire de la langue turque, dialecte osmanli*, Paris 1921.
- Deny, J., *Principes de grammaire turque*, Paris 1955.
- Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, 4. baskı, İstanbul 1972.
- Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*, 2. Aufl., Leipzig 1950.
- Grammont, M., *Traité de phonétique*, 3. édition, Paris 1946.
- Grönbech, K., *Der Türkische Sprachbau I*, Kopenhagen 1936.
- Kilishi, R., *Divanü Lügat-it-Türk*, 1-3 cilt, İstanbul 1333-1335.
- Kononov, A. N., *Grammatika Sovremennogo Tureckogo Literaturnogo Yazika*, Moskva-Leningrad 1956. (Yalnız örneklerinden faydalanabildik).
- Korkmaz, Z., *Nezehir ve Yöresi Ağzaları, I Sesbilgisi*, Ankara 1963.
- Marouzeau, J., *Lezique de la terminologie linguistique*, 3. édition, Paris 1951.
- Meillet, A. (et M. Cohen), *Les langues du monde*, nouvelle édition, Paris 1952.
- Pavet de Courtelle, M., *Dictionnaire turc-oriental*, Paris 1870.
- Radloff, W., *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.
- Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türkdialekte*, 1-4 Bde, Petersburg 1888-1911.
- Räsänen, M., *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.
- Sami, Şemseddin, *Kamusu Türkî*, cilt 1-2, İstanbul 1317-1318.
- Saussure, F. de, *Cours de linguistique générale*, Paris 1949.
- Thomsen, V., *Inscription de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896.
- Timurtaş, F. K., *Osmanlıca Grameri*, İstanbul 1964.
- Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, cilt 1-6, Ankara 1963-1972.
- Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, cilt 1-6, Ankara 1963-1972...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	5
GİRİŞ :	9-22
1. Dil, 2. Dünya Dilleri, 3. Türk (Hun) Dilleri Ailesi, 4. Batı Türkçesi, 5. Dil Bilgileri	9

Birinci Bölüm

SESBİLGİSİ 23-140

I. Kısım: Türkçenin Sesleri	24-51
1. Dilim: Yazılı Türkçe	24
I. Alfabe	24
II. Yazılış: A. Türkçe Kelimelerde, B Yabancı Kelimelerde	26
2. Dilim: Seslerin Oluşması	29
I. Sesleşme	29
II. Boğumlanma: A. Sesin Doğuşu, B. Seslerin Çeşitlenmesi	31
3. Dilim: Dilin Sesleri	33
I. Sesliler: A. Esas Sesliler, B. Seslilerin Varsıfları, C. Başka Sesli Çeşitleri	34
II. Sesdeşler: A. Patlamalı ve Sızmalı Sesdeşler, B. Ünlü ve Ünsüz Sesdeşler, C. Boğumlanma Noktalarına Göre, D. Bölünlü ve Katı Sesdeşler, E. Genel Bölümleme .	40
II. Kısım: Seslerin Birleşmesi	51-77
1. Dilim: Hece	52
I. Hecenin Yapısı: A. Hecenin Oluşması, B. Hecenin Çeşitleri	52

	Sayfa
II. Türkçenin Heceleri: A. Düzenli hece, B. Düzensiz hece, C. Hece Bölümü Kanunu	54
III. Hecelerin Birleşmesi: A. Eklemede, B. Öbekleşmede	56
2. Dilim: Oturuşma	58
I. Ses Düşmesi: A. Sesdeşlerin Düşmesi, B. Seslilerin Düşmesi	58
II. Ses Türemesi: A. Sesli Türemesi, B. Sesdeş Türemesi	65
III. Ses Dönüşmesi: A. Yabancı Kelimelerde Çatışma, B. Göçüşme	68
3. Dilim: Bitişme ve Kaynaşma	71
I. Bitişmenin Esasları: A. Bitişme Durumları, B. Çatışmanın Giderilmesi	71
II. Kaynaşma: A. Basit Birleşme, B. Büzülmeyle Birleşme	76
III. Kısım: Seslerin Benzeşmesi	78-113
1. Dilim: Seslilerin Benzeşmesi	78
I. Dil ve Dudak Benzeşmeleri: A. Dil Benzeşmesi, B. Dudak Benzeşmesi	78
II. Eklerde Sesli Uyumu: A. Eklerin Sesiilenmesi, B. Eklerin Sınıflanması	81
III. Sesli Uyumu Kanunları: A. Dil ve Dudak Uyumu Kanunları, B. Genel Sesli Uyumu Kanunu	84
IV. Sesli Uyumunun Sonuçları: A. Düz Sıradan Kelimeler, B. Yuvarlak Sıradan Kelimeler	85
V. Sesli Uyumunun Tarihçesi: A. Osmanlıca-da, B. Yeni Türkçede	88
VI. Sesli Uyumuna Aykırı Haller: A. Türkçe Kelimelerde, B. Yabancı Kelimelerde	90

Sayfa

2. Dilim: Seslilerle Sesdeşlerin Benzeşmesi	93
I. İçseste Ünlüleşme: A. Tabanların Sonsesle- rinde, B. Eklerin Sonseslerinde, C. Birleşik- lerde, D. Eklerin Önseslerinde	93
II. Sesdeşlerde Atlama: A. Kurallı Atlama, B. Ayrıklıklar	96
III. Seslilerde Darlaşma: A. Düz Seslilerde, B. Yuvarlak Seslilerde	99
IV. Seslilerde İncelme: A. Tam İncelme, B. Yarı İncelme	100
V. Dudak Seslerinin Benzeşmesi: A, Seslilerin Yuvarlaklaşması, B. Sesdeşlerin Dudaksı- laşması	101
3. Dilim: Sesdeşlerin Benzeşmesi	103
I. Sesleşme Benzeşmesi: A. Katı Sesdeşlerin Benzeşmesi, B. Bölünlerle Benzeşme, C. Sesdeş Uyumu Kanunu, D. Sesdeş Uyumu- nun Sonuçları	103
II. Boğumlanma Benzeşmesi: A. Dudaksılaş- ma, B. Genizsileşme, C. Damaksılaşma	108
III. Ayrışma: A. Doğrudan Ayrışma, B. Dağıl- ma ve Çift Değişme	112
IV. Kısım: Sözü'n Ezgisi	114-140
1. Dilim: Vurgu	114
I. Kelime Vurgusu: A. Tabanlarda Vurgu, B. Eklerde Vurgu, C. Gerilek Vurgu	115
II. Öbek Vurgusu: A. Belirtme Öbeklerinde, B. Birleşiklerde	119
III. Cümle Vurgusu: A. Yükleme Vurgusu, B. Değişik Vurgu	120
IV. Berkitme Vurgusu: A. Duyuş Vurgusu, B. Obartma Vurgusu	121
V. Ahenk Vurgusu	122

	Sayfa
2. Dilim: Tonlanma	123
I. Sözü'n Tonları: A. Bestelenme, B. Ton Çeşitleri	123
II. Cümle'nin Tonlanması: A. Basit Cümlede, B. Birleşik Cümlede	125
III. Durgu ve Durak: A. Gramer Durguları, B. Ahenk Durgusu, C. Durak	126
3. Dilim: Noktalama	128
I. Asıl İşaretler: A. Nokta, B. Virgül, C. Noktalı Virgül, D. İki Nokta, E. Kesme Noktaları, F. Soru İşareti, G. Ünlem İşareti	129
II. Katma İşaretler: A. Birleşme Çizgisi, B. Çizgi, C. Noktalı Çizgi, D. Tırnak, E. Parantez, F. Köşeli Parantez, G. Paragraf	136

İkinci Bölüm

Y A P I B İ L G İ S İ

	141-494
A. Kelime Dağarcığı: 1. Eski Türkçenin Varlığı, 2. Orta Türkçeye Doğru, 3. Yeni Türkçede	141
B. Kelimelerin Yapısı: 1. Kökler, 2. Ekler, 3. Kökenler	144
C. Kelimelerin Sınıflanması: 1. Tabii Sınıflanma, 2. Mantiki Sınıflanma, 3. Değişmeler ve Başka Sınıflanmalar	151
I. Kısım: Kelime Yapımı	154-318
1. Kelime Yaratmak, 2. Kelime Yapım Yolları	154
1. Dilim: Üretim	155
1. Üretimin Çeşitleri, 2. Köklerde ve Eklerde Değişmeler	156

Sayfa

I. İsimden Üreme İsimler:

158-204

1. -ce Adları, 2. -ce Zarfları, 3. -cek Adları, 4. -ci Adları, 5. -cık Adları, 6. -cıl Adları, 7. -cin Adları, 8. -çıl Sıfatları, 9. -de Zarfları, 10. -dek Adları, 11. -dem Adları, 12. -den Zarfları, 13. -deş Adları, 14. -dirik Adları, 15. -e Zarfları, 16. -eç Adları, 17. -edek Zarfları, 18. -eği Adları, 19. -ek Adları, 20. -elek Adları, 21. -en Adları, 22. -eri Zarfları, 23. -ez Adları, 24. -i Zamirleri, 25. -il Sıfatları, 26. -im Adları, 27. -imser Sıfatları, 28. -imsi Sıfatları, 29. -imtık Sıfatları, 30. -imtrak Sıfatları, 31. -in Zarfları, 32. -in Adları, 33. -iğ Adları, 34. -iş Adları, 35. -it Adları, 36. -iz Sıfatları, 37. -ki Sıfatları, 38. -le Zarfları, 39. -lek Adları, 40. -leme Zarfları, 41. -ler Adları, 42. -leyin Zarfları, 43. -lez Sıfatları, 44. -li Sıfatları, 45. -lik Adları, 46. -men Sıfatları, 47. -re Zarfları, 48. -rek Sıfatları, 49. -sek Adları, 50. -si Sıfatları, 51. -sik Adları, 52. -siz Sıfatları, 53. -ti Adları,

158

II. İsimden Üreme Fiiller:

204-224

1. -de- Fiilleri, 2. -e- Fiilleri, 3. -el- Fiilleri, 4. -en- Fiilleri, 5. -er- Fiilleri, 6. -eş- Fiilleri, 7. -et- Fiilleri, 8. -i- Fiilleri, 9. -ik- Fiilleri, 10. -imse- Fiilleri, 11. -tr- Fiilleri, 12. -irge- Fiilleri, 13. -kir- Fiilleri, 14. -le- Fiilleri, 15. -len- Fiilleri, 16. -leş- Fiilleri, 17. -re- Fiilleri, 18. -se- Fiilleri, 19. -si- Fiilleri

204

III. Fiilden Üreme İsimler :

224-274

1. -ce Adları, 2. -di Adları, 3. -dik Sıfat-

Sayfa

ları, 4. *-dikçe* Sıfatları, 5. *-e* Zarfları, 6. *-ecek* Sıfatları, 7. *-eç* Adları, 8. *-egen* Sıfatları, 9. *-ek* Adları, 10. *-el* Adları, 11. *-elek* Adları, 12. *-em* Adları, 13. *-emeç* Adları, 14. *-emek* Adları, 15. *-en* Sıfatları, 16. *-enek* Adları, 17. *-erek* Adları, 18. *-erek* Zarfları, 19. *-eri* Sıfatları, 20. *-esi* Sıfatları, 21. *-ge* Adları, 22. *-geç* Adları, 23. *-gel* Sıfatları, 24. *-gen* Sıfatları, 25. *-gi* Adları, 26. *-giç* Adları, 27. *-gin* Sıfatları, 28. *-i* Adları, 29. *-ici* Adları, 30. *-iç* Adları, 31. *-ik* Sıfatları, 32. *-il* Adları, 33. *-ili* Sıfatları, 34. *-im* Adları, 35. *-in* Adları, 36. *-inç* Adları, 37. *-ingiş* Adları, 38. *-inti* Adları, 39. *-ir* (*-er*) Sıfatları, 40. *-ir* Adları, 41. *-iş* Adları, 42. *-it* Adları, 43. *-iz* Sıfatları, 44. *-me* Adları, 45. *-me* Sıfatları, 46. *-mece* Zarfları, 47. *-meç* Adları, 48. *-mek* Adları, 49. *-mez* Sıfatları, 50. *-mezlik* Adları, 51. *-mik* Adları, 52. *-miş* Sıfatları, 53. *-nez* Sıfatları, 54. *-ti* Adları

224

IV. Fılden Üreme Filler :

274-294

1. *-der* Filleri, 2. *-dir* Filleri, 3. *-e* Filleri, 4. *-ekle* Filleri, 5. *-ele* Filleri, 6. *-er* Filler, 7. *-erle* Filleri, 8. *-gin* Filleri, 9. *-i* Filleri, 10. *-ik* Filleri, 11. *-ikse* Filleri, 12. *-iktir* Filleri, 13. *-ü* Filleri, 14. *-imse* Filleri, 15. *-in* Filleri, 16. *-ir* Filleri, 17. *-irge* Filleri, 18. *-iş* Filleri, 19. *-işle* Filleri, 20. *-ıştir* Filleri, 21. *-it* Filleri, 22. *-ty* Filleri, 23. *-iz* Filleri, 24. *-mele* Filleri, 25. *-meş* Filleri, 26. *-ne* Filleri

274

	Sayfa
2. Dilim: Birleşim	294
1. Birleşik Kelime, 2. Birleşimin Oluşması, 3. Farklı Tarifler, 4. Birleşiklerde Çekim ve Birleşim	294
I. Birleşik İsim Tabanları :	297-310
1. Adtakımı Kalıbında, 2. Sıfattakımı Kalıbında, 3. Zarf Öbeği Kalıbında, 4. Takı Öbeği Kalıbında, 5. Çekim Öbeği Kalıbında, 6. Bağlam Öbeği Kalıbında	298
II. Birleşik Fîlî Tabanları :	310-318
1. Zarf Öbeği Kalıbında, 2. Çekim Öbeği Kalıbında, 3. Bağlam Öbeği Kalıbında .	310
II. Kısım: Kelime Çekimi	319-494
1. Dilim: Ad	319
I. Adlar ve Çeşitleri	319
II. Adlarda Sayı	322
III. Adlarda Belirtme	324
IV. Adlarda Çekim: A. İççekim Halleri, B. Dışçekim Halleri .	326
V. Adtakımı: A. Belirli Adtakımı, B. Belirsiz Adtakımı, C. Adtakımlarının Çekimi, D. Adtakımının Zincirlenmesi	331
VI. Adlarda Küçültme	340
2. Dilim: Sıfat	341
I. Sıfatlar ve Çeşitleri	341
II. Sıfattakımı	342
III. Vasıflama Sıfatları: 1. Sıfatlarda Karşılaştırma, 2. Berkitme Sıfatları, 3. Küçültme Sıfatları	345
IV. Belirtme Sıfatları: 1. Gösterme Sıfatları, 2. Soru Sıfatları, 3. Belirsiz Sıfatlar, 4. Sayı Sıfatları	351

	Sayfa
3. Dilim: Zamir	356
I. Zamirler ve Çeşitleri	356
II. Kişi Zamirleri: A. Yapı Özellikleri, B. Kullanış Özellikleri	357
III. Gösterme Zamirleri	360
IV. İyelik Zamirleri	361
V. Dönüştüğü Zamirler: 1. Yapı Özellikleri, 2. Kullanış Özellikleri	364
VI. Soru Zamirleri	367
VII. Belirsiz Zamirler	368
VIII. İhtilâ Zamirleri	369
4. Dilim: Zarf	371
I. Zarflar ve Çeşitleri: 1. Gerçekleme Zarfları, 2. Mikdar Zarfları, 3. Nitelik Zarfları, 4. Yeryön Zarfları, 5. Zaman Zarfları, 6. Tarz Zarfları	371
II. Zarflarda Karşılaştırma, Berkitme ve Küçültme: 1. Zarflarda Karşılaştırma, 2. Berkitme Zarfları, 3. Küçültme Zarfları	375
III. Zarfların Yapısı: 1. Kök Olan Zarflar, 2. Başka Kelime Sınıflarından Zarflar, 3. İsimden Üreme Zarflar, 4. Fiilden Üreme Zarflar, 5. Birleşik Zarflar	379
5. Dilim: Takı	385
I. Takılar ve Çeşitleri	385
II. Takılarda İstem: A. Kim Hall İsteyen Takılar, B. Kime Hall İsteyen Takılar, C. Kimden Hall İsteyen Takılar, D. Adı Katkı Alan Takılar	386
III. Takıların Yapısı: A. Kök Olan Takılar, B. İsimden Üreme Takılar, C. Fiilden Üreme	

	Sayfa
6. Dilim: Bağlam	390
I. Bağlamlar ve Çeşitleri .	390
II. Bağlama İlişkileri	390
III. Bağlamların Yapısı	393
IV. Bağlam Çeşitleri: A. Türkçe Asıllı Bağlam- lar, B. Birleşik Bağlamlar, C. Yabancı Asıl- lı Bağlamları	395
7. Dilim: Ünlem	396
I. Ünlemler ve Çeşitleri .	396
II. Ünlemlerin Yapısı: A. Asıl Ünlemler, B. Ünlem Olan Başka Kelimeler	397
III. Yansımalar ve Benzerleri: A. Yansıla- maların Yapısı, B. Yansımalarda Kulla- nış, C. Yansımadan Üretim	402
8. Dilim: Filler	408
I. Filler ve Çeşitleri: 1. Anlamlarına Göre, 2. Kullanışlarına Göre	408
II. Fillerin Çatısı: A. Yalın Görünüş, B. Olum- suz Görünüş, C. Edilen Görünüşü, D: Dö- nüşlü Görünüş, E. Karşılıklı Görünüş, F. Ettiren Görünüşü	411
III. Yatak Filler:	419
A. Adfiller	420
B. Sıfatfiller: 1. Geçmiş Sıfatfilleri, 2. Şimdiki Zaman Sıfatfilleri, 3. Gelecek Sıfatfilleri	422
C. Zarffiller: 1. Ulama Zarffilleri, 2. Hal Zarffilleri, 3. Karşıtlama Zarffilleri, 4. Zaman Zarffilleri, 5. Sebep Zarffilleri, 6. Karşılaştırma Zarffilleri	427
IV. Fillerin Çekimi: A. Fillerde Zaman, B. Fillerde Tarz, C. Fillerde Kişi, D. Filler- de Sayı, E. Birleşik Çekimlerin Oluşması, F. Cevrik Kipler, G. Olumsuz Filler ve Soru . .	440

	Sayfa
V. Kiplerin Anlatımı: A. Geçmiş Kipleri, B. Dolaylı Geçmiş Kipleri, C. Geniş Zaman Kipleri, D. Şimdiki Zaman Kipleri, E. Gelecek Kipleri, F. Dilek-Şart Kipleri, G. İstek Kipleri, H. Gereklik Kipleri, İ. Buyuru Kipleri	457
VI. Cevher Fıllı: A. Cevher Fıllının Çekimi, B. Olumsuzluk ve Soru Şekilleri, C. Kiplerin Anlatımı, D. Çekimsiz Fıll Şekilleri	474
VII. Karmaşık Fıllar: A. Öncelik Fılları, B. Başlama Fılları, C. Niyet Fılları, D. Çekimsiz Fıll Şekilleri	482
VIII. Tasvir Fılları: A. Yeterlik Fılları, B. İvedilik Fılları, C. Sürek Fılları, D. Yaklaşık Fıllar, E. Yarı Tasvir Fılları	488

Üçüncü Bölüm

SÖZDİZİMİ

495-586

A. Anlatma, B. Kelimelerin Öbeklenmesi	595
I. Kısım: Belirtme Öbekleri	497-519
I. Adtakımları	498
II. Sıfattakımları	500
III. Zarf Öbekleri	502
IV. Takı Öbekleri	504
V. Çekim Öbekleri: A. İsim Öbekleri, B. Fıll Öbekleri	506
VI. Bağlam Öbekleri	510
VII. Yanaşma Takımları: 1. San Öbekleri, 2. Ayama ve Soyadı Öbekleri, 3. Künye ve Mahlâs	513
VIII. Katma Öbekler: 1. Ünlem Öbekleri, 2. Sap-	

	Sayfa
II. Kısım: Yargı Öbekleri	520-586
1. Yargı, 2. Yarım Yargı, 3. Cümle .	520
1. Dilim: Basit Cümle	523
I. Cümlelerin Üyeleri: A. Yüklem, B. Kimse, C. Nesne, D. İsimleme, E. Zarflama .	524
II. Basit Cümlelerin Çeşitleri: A. Fihl Cümlesi, B. Sıra Değişmeleri, C. İsim Cümlesi, D. Saplama Cümle	531
III. Basit Cümlede Uylaşma: A. Kişice Uylaşma, B. Sayıca Uylaşma, C. Çatıca Uylaşma .	538
2. Dilim: Birleşik Cümle	546
1. Birleşik Cümlelerin Yapılışı, 2. Birleşik Cümlelerin Çeşitleri	546
I. Tümleme Birleşik Cümle :	549
A. Şart Cümlesi: 1. Olağan Şart Cümlesi, 2. Olmayası Şart Cümlesi	549
B. İlinti Zamiri Cümlesi: 1. Ki İlinti Cümlesi, 2. Hani İlinti Cümlesi	552
C. Bağlam Cümlesi: 1. (Yanyana) : a. Ula- ma Cümlesi, b. Ayırtlama Cümlesi, c. Karşıtlama Cümlesi, d. Alınışma Cüm- lesi, e. Üsteleme Cümlesi, f. Açıklama Cümlesi, 2. (altalta) a. Salt Bağlam Cümlesi, b. Yerverme Cümlesi, c. Sebep Cümlesi, d. Sonuç Cümlesi, e. Amaç Cümlesi, f. Şart Bağlam Cümlesi .	554
II. Karmaşık Birleşik Cümle :	562
A. Adfiil Cümlesi: 1. Adfiil Kimse Cümlesi, 2. Adfiil Yüklem Cümlesi, 3. Adfiil Nes- ne Cümlesi, 4. Adfiil İsimleme Cümlesi, 5. Adfiil Belirtme Cümlesi	562

	Sayfa
B. Sıfatfîl Cümlesi: 1. Sıfatı Sıfatfîl Cümlesi, 2. Zamırsı Sıfatfîl Cümlesi, 3. Adfîl Sıfatfîl Cümlesi .	566
C. Zarfîl Cümlesi:	571
1. Yanyana Zarfîl Cümlesi: a. Ulama Cümlesi, b. Karşıtlama Cümlesi, c. Üsteleme Cümlesi	572
2. Altakta Zarfîl Cümlesi: a. Hal Cümlesi, b. Zaman Cümlesi, c. Karşılaştırma Cümlesi, d. Sebep Cümlesi, e. Sonuç Cümlesi, f. Amaç Cümlesi, g. Şart Cümlesi	575
Cümle Kuruluşları Taslağı	586
ADLAMALAR	587-615
Başlıca Kaynaklar	616
İÇİNDEKİLER	617-628
Bazı Kısaltmalar ve İşaretler	628
DÜZELTMELER	629-630

Bazı Kısaltmalar ve İşaretler

E.T.	Eski Türkçe	v.i.	ve ilerisi
E.O.	Eski Osmanlıca	$a > b$	olur
D.T.	Doğu Türkçesi	$b < a$	gelir .. dan
Y.T.	Yeni Türkçe	×	değişigi, dengi
An.	Anadolu (yer yer)	/	paraleli, durgu
Fr.	Fransızca	//	ulaşma yok
Yun.	Yunanca	<i>Soğ'ol!</i>	ulaşma
S.	Sayfa	<i>değ'il</i>	vurgulu hece
bkz	Bakınız.	<i>şaşkı'n!</i>	berkitme vurgusu
krş	Karşılaştırınız.	-dır.	alçalan ton
v.b.	ve başkaları	mi?	yükselen ton

D Ü Z E L T M E L E R

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğrusu
29	13	trachécartère	trachée-artère
43	9	supérieures	superieurs
46	2	x ve x̄	x ve x̄
48	12	intérienr	intérieur
50	17	ṽ	ṽ (son haneye)
61	11	kāṣṣāle	kāṣṣāle
64	16	boy-nunda	boyn-unda
77	13	lsī	/sī
90	20	seslilerinin	sesdeglerinin
110	28	ṇ	ṇ
112	16	euphomie	euphonie
113	32	> (ilk)	(kalkacak)
124	30	y ü k s e l i k	y ü k s e k l i k
139	16	113. 1.	113. 1.
144	22	sevdır-	sev-dir-
178	20	şimdiki	geniş
179	13	platanoide	platanoïde
199	dip	(satır gidecek)	(S. 210 dip)
204	dip	(satır gidecek)	(S. 221 dip)
217	34	erkilemek	etkilemek
223	25	-se	-se-
232	5	tutkal	tutkal ?
240	32	Er.	Fr.
245	25	kış-lag	kış-la-g
266	27	söndürme	sündürme
285	22	açıksınmak	acıksınmak
293	1	ko-dmak	ko-d-mak
298	6	belirtilmiş	belirli
308	27	hendiadyion	hendiadyoin

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğrusu
319	12	substentif	substantif
328	12	yerverme	yerleme
350	6	güzel-c'e güzel-el-ce	güzel-ce' güzel-el-ce
350	23	usu'cana	usu'loana
366	.5	kendi	kendi
369	22	duruk	y a t ı k
369	28	-ki	ki
372	9	d'affirmation	de vérification
374	13	yarım	yarın
377	28	lyic'e ly'ice	lyice' ly'ce
377	29	Kısac'a Kıs'aca	Kısaca' Kıs'a'ca
394	28	kaplayan	kapayan
395	12	gereke	gerek
410	14-25	conjugé	conjugué
412	1	positif	affirmatif
438	22	başcümleyi	başcümle yargılarını
440	13	gerçek	gerçek karşılaştırma
443	27	fiilden	fiile
477	4	olursam	olsam
498	1	7	8
498	3	(ilâve)	,8. katma öbekler.
505	21	lerle	ler gibi
539	10	Göreceğ-im	Görse-k
547-548	30-3	proposition	phrase composée
552	15	de	(satırın başına)
598	35	Mot fantôme	Mot-fantôme
601	16	propositon	proposition
601	36	komparé	Comparé
604	29	intensionnel	intentionnel
606	30	possesseur	possesseur
622	9	Sıgatlari	Sıfatları